

Sverige och Nordlanden

Förvaltning och nordlig expansion 1250-1550

Sverige och Nordlanden

Förvaltning och nordlig expansion 1250-1550

Gunilla Tegengren

GÖTEBORGS
UNIVERSITET

Kungl. Skytteanska Samfundet

Umeå 2015

KUNGL. SKYTTEANSKA SAMFUNDETS HANDLINGAR

ACTA REGLÆ SOCIETATIS SKYTTEANÆ 72

Kungl. Skytteanska Samfundet
Umeå
www.skytteanskasamfundet.se

Avhandling för filosofie doktorsexamen i historia,
Göteborgs universitet, den 9 oktober 2015

Tryckt med stöd från
Kungl. Skytteanska Samfundet
Stiftelsen Olle Engkvist Byggmästare
Per Lindecrantz fond

© 2015 Gunilla Tegengren
tegensgren@outlook.com

Omslag: © Magdalena Fryksén
Layout: Rich Potter
Typsnitt: Calluna
Tryck: Ineko AB Tryckeri, Mölndal
ISSN: 0560-2416
ISBN: 978-91-628-9493-1
ISBN: 978-91-628-9494-8 (e-publikation)
Distribution: Kungl. Skytteanska Samfundet

ABSTRACT

Tegengren, Gunilla, 2015: *Sverige och Nordlanden. Förvaltning och nordlig expansion, 1250-1550*.

(Sweden and the Northern Provinces. Central and provincial governance, administration and territorial expansion in the north, 1250-1550). Ph.D. dissertation, Department of Historical Studies, University of Gothenburg, Sweden. Written in Swedish, with an English summary.

Since the nineteenth century Sweden has been described in research as a kingdom on the European periphery whose development during the Middle Ages was determined by specifically national characteristics and placed it with in its European context. More recent international scholarship emphasises the common characteristics of the history of the European states. An entire system of cultural events, through the dominance of the papacy, was copied and permeated throughout kingdoms and principalities.

This thesis utilizes a systemic perspective and applies the over-arching hypothesis that social developments in Sweden during the thirteenth and fourteenth centuries followed the same patterns that underpinned social change and territorial expansion in other peripheries of Europe. The thesis aims to explain the state formation process through the Swedish position as a realm within the papacy.

This thesis examines the hypothesis that the Swedish state formation process can be understood from the territorial management and the administrative systems used. General results are linked to Max Weber's definition of the territorial state in which the state has a legal system with well-planned and rationally established rules for administration and taxation both in the core area, and as a method of territorial expansion. Such systems have been distinguished in the medieval sources, analyzed and explained in this study.

This thesis shows that the systems for mark planning and assessment were not only used in the core area of the realm, but also as the means when the Swedish Crown annexed the northern parts of Sweden and Finland in the fourteenth century.

The study is conducted on two chronological levels. The first part examines the period between 1250 and 1297 when a new legal system was prepared and finally enshrined by the king. The source material primarily consists of the Law of Uppland and diplomas. The second part examines the period between 1297 and 1550 in which the source material consists of the Laws of Uppland and Hälsingland, diplomas, land registers, and taxation documents. Based on data from the land registry, the medieval taxation in the northern provinces has been reconstructed and followed over 250 years.

This thesis brings to the fore valuable knowledge of the state formation in Sweden and gives the provinces of Nordlanden a chronological history that has been unknown until now.

Keywords: state formation, territorial expansion, legal change, medieval state, assessment, taxation, peasants.

Förord

Mitt avhandlingsarbete föreligger nu som en tryckt bok vilket jag har ett flertal personer att tacka för. Mitt första tack går till mina handledare, professor Thomas Lindkvist och professor Lars Hermanson. Thomas har varit min huvudhandledare och har med stor lärdom, skarpsinne och humor lyssnat på mina idéer och tålmodigt väglett mig i mina försök att nå målet. Lars har som beträdande handledare varit en klippa som med lika stort tålamod delgett mig handfasta råd om gången i det akademiska skrivandet.

Ett särskilt tack går till professor Lars-Erik Edlund, Umeå Universitet, som låtit boken ingå i Kungl. Skytteanska Samfundets skriftserie som nr 72, vilket är en stor ära för mig. Tack också till Samfundets redaktör professor Roger Jacobsson för råd och synpunkter.

Tack till Elin Simonsson och Sara Ellis Nilsson för hjälp med översättningen till en engelsk summary och till Rich Potter som hjälpt mig att få manuskriptet i tryckfärdigt skick. Tack också till min forna rumskamrat Petra Pauli för all uppmuntran. Alla andra på institutionen som bidragit på olika sätt får också mitt tack.

Viktigt har förstås varit det stöd och intresse som visats mitt arbete av familj och vänner. Särskilt vill jag tacka mina döttrar Catharina och Magdalena för deras värdefulla bidrag till det slutgiltiga resultatet. Catharina har läst och rättat och föreslagit omformuleringar när jag kört fast och Magdalena har formgett bokens vackra omslag med motiv som hämtats från avhandlingens innehåll.

Sist och slutligen - ett stort och varmt tack till er alla!

Västra Frölunda i juli 2015

Gunilla Tegengren

INNEHÅLL

INLEDNING

Den historiska bakgrunden	I
Hypotes	5
Undersökningsområdet	7
Teori, metod och disposition	9
Teori och begreppsdefinitioner	9
Makt och auktoritet	10
Mål, medel och rationalitet	12
Förvaltningsordning	13
Kolonisering	13
Metod och disposition	15
Forskningsöversikt	17
1900-talets forskning om folkungatiden	17
Statsbildning och territorialisering	20
Lagarna och den historiska skolan	24
Ledungsteorin, marklandet och skatterna	29
Diskussionen om begreppet markland	31
Kolonisationsfrågan	34

KAPITEL 1 - LAGSTIFTNINGEN

Övergångar mot en ny författning 1250-1296	41
Vilhelm av Sabina och Skänninge möte 1248	42
Birger jarl och fridslagstiftningen	47
Den första fasen	51
Universalkyrkan och Libertas Ecclesiae	51
Kyrkoorganisationens reorganisering	53
Den reglerade socknen och det äldre hundaret	56
Den andra fasen	61
Kyrkan, lagstiftningen och de parallella jurisdiktionerna	61
Tredje fasen	64
1290-talet - i väntan på Upplandslagen	64
Upplandslagens förvaltningsordning	67
Från Skänninge möte till Upplandslagen	75

KAPITEL 2. FÖRVALTNING OCH BESKATTNING PÅ 1300-TALET

Kapitlets innehåll och disposition.	79
Diskussionen om begreppet markland	82
Marklandet som jordmätt	91
Analysen av kyrkans taxeringslängder för Uppland	94
Övergången till marklandsindelning i Uppland. Exemplet Vendel.	101
Analysen av längderna för Hälsingland, Medelpad och Ångermanland	104
Marklandssystemet i teori och praktik	108

KAPITEL 3 - ANNEKTERINGEN AV HÄLSINGELANDSKAPEN

Den svenska expansionen i Hälsingland	117
Den territoriella expansionens legala förutsättningar	120
Hälsingelagen	122
Magnus ladulås, hälsingarna och kungsåren - en hypotes	139
Hälsingelandskapen under svensk förvaltning	143
Annektering eller frivillig anslutning?	145
Sammanfattning	149

KAPITEL 4. KOLONISERINGEN AV NORRA BOTTEN

Bakgrund	151
Metod och disposition av kapitlet	154
Forskning och teorier om förhistoria och tidig medeltid i Bottenviksområdet	156
Forskningen om kolonisationen	164
Undersökningen av källorna	170
Hälsingelagen och ärkebiskop Olof Björnsson	170
Genomgång av diplomerna	172
När ansågs kolonisationen vara genomförd?	182
Indelningen i socknar	186
Övergången från kolonisering till regulär förvaltning	190
Förvaltningen under Bo Jonsson och striden om stiftsgränsen 1374	197
Erik av Pommerns skattebok och röken	204
Övergången till pundlandsräkning	210
Dateringen av pundlandsreformen	216
Marklandsindelningen vid kolonisationen	219
Förvaltningen och nyodlingsuppdraget 1340	226
Sammanfattning om kolonisationen	230

KAPITEL 5. BESKATTNING, ODLING OCH BEBYGGELSE I NORDLANDEN UNDER SENMEDELTIDEN

Kapitlets bakgrund och disposition	233
Taxering och beskattning i Bottenvikslandskapen under senmedeltiden	236
Övergången till Gustav Vasas skattesystem i Västerbotten	241
Hypoteserna om en odlings- och befolkningsexpansion	247
Övergången till Gustav Vasas skattesystem i Österbotten	251
Taxering och jordetal i Hälsingland, Medelpad och Ångermanland	254
Taxeringen i Hälsingland	257
Taxeringen i Medelpad	261
Taxeringen i Ångermanland.	262
Sammanfattning om beskattningen av Hälsinglandskapen	266

KAPITEL 6. SAMMANFATTNING OCH KONKLUSIONER	
Hypotesen och teorin	269
Kontinuitet mot diskontinuitet	271
Det kronologiska utvecklingsförloppet	273
Upplandslagen – genombrottet för en ny ordning	276
Marklandssystemet	278
Förvaltningens organisation	279
Expansionen i Hälsingelandskapen	280
Kolonisationen av Bottenviksområdet	284
Förvaltningen efter kolonisationen	287
Kontinuiteten i marklandssystemet.	290
Förvaltningsutvecklingen som historiskt perspektiv	291
EXKURS.	295
Kungens ombudsman Johan Ingemarsson och kungsgården	
Grubbe i Ume socken. En hypotetisk genealogi	295
ENGLISH SUMMARY	
The Law of Uppland	310
The annexation of the Hälsinge provinces	311
The colonisation of the Bay of Bothnia	313
The administration of the northern skattlands.	315
Continuation in the taxation system	316
Conclusion	317
KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING	319
BILAGOR	339

FIGURER

Figur 1. Förvaltningsindelningens nivåer enligt Upplandslagen.	71
Figur 2. Relationen mellan avrad och värde i justum precium	89
Figur 3. Det agrara måttet markland i marklandssystemet.	90
Figur 4. Geometriskt reglerade byformer	92
Figur 5. Marklandstaxerad gård delad på två pundlandsgårdar.	217
Figur 6. Konstruktionen av rökbeskattningen.	240
Figur 7. Skatteberäkning i Hälsingland 1320–1540.	260

TABELLER

Tabell 1. Övergången från tolfter till markland i Uppland.	97
Tabell 2. Hundaresindelning i Uppland.	98
Tabell 3. Övergången till marklandsräkning i Hälsinglandskapen.	106
Tabell 4. Marklandsräkningen i Uppland.	111
Tabell 5. Skatten i Hälsingland 1320–1330.	129
Tabell 6. Pastoratsindelningen i Hälsinglandskapen.	134
Tabell 7A. Antal nominati och skatt i Västerbotten 1413–1536.	211
Tabell 7B. Antal nominati och skatt i Österbotten 1413–1531.	211
Tabell 8. . Beräkning av antalet markland i Västerbotten 1340.	221
Tabell 9. Mark-byar anlagda 1340 - 1543 i Västerbotten.	229
Tabell 10. Andelen söner, mågar och bröder i storfamiljer 1539.	237
Tabell 11. Fördelningen av antalet spannländ och lass äng 1543.	242
Tabell 12. Skattläggningarna i Västerbotten 1527 - 1547.	243
Tabell 13. Nyodling och befolkningsökning 1536 - 1543.	245
Tabell 14. Jordtalets fördelning på nominati 1543.	246
Tabell 15. Folktäthet per pundland i Västerbotten 1536 - 1543.	249
Tabell 16. Utfallet av jordrevningen enligt jordeboken 1543 .	252
Tabell 17. Skatten i norra Österbotten 1531 - 1546.	255
Tabell 18. Skatten i södra Österbotten 1531 - 1546 Berä.	259
Tabell 19. Antalet pundland i Kyro 1546.	263
Tabell 20. Bönder och seland i Ångermanland 1314 - 1547.	264

BILDER

Bild 1. Beräkning med abacus och arabiska siffror.	109
Bild 2. Exempel på rutsystem vid romersk areell planering.	113
Bild 3. Fältindelade räkenskaper på räkenskaper på räknebräde .	113
Bild 4. Söderala kyrka.	119
Bild 5. Erämarksfarare	161
Bild 6. Illustration ur <i>Sachsenspiegel</i> .	175
Bild 7. Råneå kyrka.	191
Bild 8. Åbo slott.	202
Bild 9. Korsholms slott.	203
Bild 10. Karta över Torneå med omgivningar.	206
Bild 11. Korsholms län. Utdrag ur Erik av Pommerns skattebok.	210
Bild 12. Sida ur Jordeboken 1543 för Ume Socken.	244

KARTOR

Karta 1. Häradsindelningen i Uppland.	99
Karta 2 Hamnor och byar i forna tiders Vendel.	105
Karta 3. Kungsårens färd genom Hälsingelandskapen.	141
Karta 4. Regioner och etniska grupper i Nordskandinavien.	157
Karta 5. Nöteborgsgränsens sträckning.	158
Karta 6. Backens kyrka i Ume socken 1642.	179
Karta 7. Birkarlarnas interseområden i Lappmarkerna	183
Karta 8. Flyttningen av gränsen mellan Råneå och Kalix	225
Karta 9. Grubbe by i Ume socken	305

INLEDNING

Den historiska bakgrunden

Sverige utvecklades under medeltiden från ett kungarike till en territoriell monarki. Den politiska utvecklingen med händelser och aktörer har under lång tid undersökts av många forskare från olika perspektiv. I den här avhandlingen är perspektivet förvaltningshistoriskt. En statsförvaltningsutveckling är en del av den politiska processen och illustrerar den rådande maktordningen vid olika tidpunkter. I avhandlingen visas hur svensk förvaltning antog en helt ny form vid sekelskiftet 1300 och hur den nya ordningen implementerades i det svenska rikets nordliga delar under folkungatiden och medeltidens senare del. Här skall därför först lämnas en bakgrundsteckning till periodens förändringar.

Vid 1200-talets mitt var det svenska kungariket fortfarande en sammanslutning mellan landskapen i Götaland och Svealand under en gemensam kung men med en lagstiftning som var regional. Varje landskap hade sina egna lagregler och kungen hade ingen lagstiftande funktion för riket i sin helhet. Landskapslagarna utgick från sedvanan och ansvaret för lagstiftningen låg på lagmännen och tingen i respektive landskap. Innan århundradets slut stod samhällsordningen inför en total förändring. Kungen hade tilldelats rätten att stifta riksgällande lag och Sverige hade fått sin första lagbok med både kyrklig och kunglig lagstiftning.

Under 1200-talet hade riket endast i ett avseende varit en enhetlig organisation under en och samma ordning och det var som kyrkoprovins under den romersk-katolska kyrkoorganisationens paraply. Sverige blev ett självständigt ärkebiskopsdöme 1164, men som kyrkoprovins inom påvedömet låg den svenska kyrkoprovinsen hierarkiskt under den danske ärkebiskopens i Lund primat. Kyrkorätten ingick i landskapslagarna. Ärkebiskopsdömet var

regionalt uppdelat på ärkesätet i Uppsala och biskopssätena i Linköping, Skara, Strängnäs, Västerås, Växjö och Åbo. Den svenska kyrkoprovinsen så låg den i påvedömets utkant och nåddes inte av påvedömets intensiva utveckling. Ärkestiftets organisatoriska utveckling hade varit försiktig och under de första femtio åren avlöste ärkebiskoparna varandra i snabb takt. Vid det för den romersk-katolska kyrkans enighet och interna utveckling så betydelsefulla Fjärde laterankonciliet 1215, där tusentalet deltagare från hela kristenheten deltog i besluten, fanns inte den dåvarande svenske ärkebiskopen Valerius bland deltagarna. Först efter 1220 kan man se en viss förändring i den svenska kyrkans inställning till de kanoniska kraven. Från att ha varit en i organisatoriskt avseende passiv kyrkoprovins började de svenska biskoparna i de äldsta stiftet Skara och Linköping öppna sig för direktiv från den alltmer inflytelserika curian. Skarabiskopen Bengt vistades under åren 1220-1221 i Rom och med anledning av hans förfrågningar utfärdades ett stort antal bullor både för den svenska kyrkoprovinsen i sin helhet och för Skarastiftet enskilt. Därmed inleddes en långsam förändring som följde i spåren av den romerska kyrkans allmänna utveckling.

Inom det svenska riket hade det under årtionden stått en strid om kungakronan mellan konkurrerande ätter. Ätterna hade en regional förankring: den Erikska ätten hade sitt ursprung i Västergötland, den Sverkerska ätten i Östergötland och den släktfederation som i litteraturen kallas de äkta folkungarna hade sin hemvist i de uppländska folklanden, Tiundaland, Attundaland och Fjärdhundraland. Under Johan Sverkerssons korta regeringstid (1219-1222) engagerade sig Sverige aktivt i korstågspolitiken och kom att under de följande årtionden delta i påvedömets baltiska expansion. Därigenom blev Sveriges kungar inlemmade i det nätverk av furstar och kyrkofurstar som verkade för den romersk-kyrkliga ideologins spridning i de europeiska periferierna norr och öster om det tidigare tysk-romerska kejsardömets gränser. Den sverkerska ätten utslocknade på svärdssidan med Johan Sverkersson 1222 och till hans efterträdare utsågs den omyndige Erik Eriksson, som vuxit upp i exil i Danmark. Erik Erikssons första regeringsperiod inföll 1222-1229 varefter han förlorade kronan till folkungen Knut Långe Holmgersson. Efter dennes död 1234 återtog Erik Eriksson makten

och lyckades behålla den fram till sin död 1250 trots att hans maktställning inte var obestridd.

År 1247 utkämpades ett slag vid Sparsätra i Uppland mellan kung Erik och Holmger Knutsson, son till Knut Långe. Kung Erik, vars politiska falang leddes av hans svåger Birger jarl, gick segrande ur striden. Utfallet av slaget vid Sparsätra 1247 fick ett flertal politiska konsekvenser.¹ Som en konsekvens av slagets utgång ersattes ledningsplikten i de uppländska folklanden med en avlösningsskatt. Omläggningen av skatteordningen resulterade i starka politiska motsättningar inom riket, och den interna oron i kyrkoprovinsen ledde till ett aktivt ingripande från påvestolen. Kardinalbiskopen och legaten Vilhelm av Sabina anlände hösten 1247 till Sverige för att mäkla fred, ett uppdrag som krävde långa förhandlingar, men som enligt kardinalen föll väl ut. Vid en sammankomst i Skänninge 1248 med den svenska kyrkoprovinsens biskopar och rikets världsliga representanter under ledning av Birger jarl, drogs riktlinjer upp för ett antal kyrkoreformer. Samtidigt som den svenska kyrkoprovinsen inordnades i den under 1200-talet reformerade universalkyrkan fattades beslut om åtgärder för att göra den svenska kyrkoorganisationen fristående från den världsliga makten. Ett problem som därmed aktualiserades var den svenska lagstiftningen. I egenskap av romersk kyrkoprovins var Sverige en del av påvedömet och ansågs som sådan i rättsligt hänseende vara underordnad påven både kyrkligt och världsligt. Den kanoniska rätten var överordnad den svenska landskapslagstiftningen och i det svenska riket saknades både en suverän kung med rätt att stifta världslig lag och en rikslagstiftning som tog hänsyn till den kanoniska lagstiftningen och universalkyrkans regelverk. Sveriges accepterande av påvedömet villkor för medlemskap i universalkyrkan kom därmed att kräva omvälvande politiska förändringar i riket. De beslut som fattades vid konciliet gav Birger jarl och hans anhängare möjlighet att med stöd från påvestolen inleda förändringen av lagstiftningen.

1. Enligt en anteckning i Skänninge-annalerna medförde slagets utgång och folkungarnas nederlag att den uppländska allmogen förlorade sin frihet och pålades olika skatter, spannskatt, skeppsvist och andra bördor. Originaltexten finns återgiven i *Scriptores rerum suecicarum medii aevii. 3:1. (Uppsala 1876)*.

Efter att Erik Eriksson avlidit barnlös 1250 valdes kungens omyndige systerson Valdemar Birgersson, son till Birger jarl och kung Eriks syster Ingeborg, till ny kung. Med kung Valdemar kom en ny ätt på tronen. I historielitteraturen har den oegentligt kommit att kallas folkungaätten, men numera benämns den vanligen Bjälboätten efter Birger jarls ursprung i Östergötland. Birger jarls ätt innehade regeringsmakten från 1250 till 1364 och det var under denna period som Sverige genomgick sin stora omvandling till en territoriell monarki bland andra i Europa. Efter det tysk-romerska rikets sönderfall vid 1200-talets mitt hade följt en decentralisering av den politiska makten i det forna kejsardömet och territoriet delades upp på kungadömen och furstendömen som blev territoriellt definierade. Påvedömetets maktområde expanderade norr- och österut utanför det tysk-romerska kejsardömetets tidigare gränser när nya biskopsdömen grundlades från Holstein i norr till Livland och Estland i öster. Robert Bartlett hävdar att med påvedömetets högmedeltida expansion skedde en spridning av den romerska typen av kristet samhälle vilket bidrog till framväxten av en enhetlig kultur i Europa.² Universalkyrkans system med en territoriell och tiondebaserad kyrklig organisation infördes även i riket där man redan hade en inhemsk kyrklig organisationsmodell och de lagar, förvaltningsordningar och jordindelningssystem av romerskt ursprung som användes i kolonistatorernas hemländer överfördes på de nya territorierna och fick ersätta de inhemska, vilket fick till följd att det spreds en enhetlig form av samhällsorganisation i Europa.³ System för territoriell förvaltning av land och län utarbetades av tidens jurister och fick en vid spridning genom den vid början av 1200-talet nedskrivna lagboken *Sachsenspiegel*, som vid domstolarna i Nordtyskland erkändes som gällande lag.⁴ Territoriell expansion, kolonisation och skattläggning av nya och gamla territorier var alltså företeelser som utmärkte statsbildningen i hela Nordeuropa under högmedeltiden. Sverige var en kyrkoprovinns inom påvedömet och makthavarna i det svenska riket

2. Bartlett 1983:18ff

3. Bartlett 1983:120ff

4. Se not 3

kunde därför knappast förhålla sig opåverkade av den intensiva förändringsrörelse som under 1200-talet skedde inom påvedömet ram. I avhandlingen behandlas därför Sveriges övergång till ett territoriellt statskick som en del i den europeiska utvecklingen.

Hypotes

Under perioden 1250–1363, den period i svensk historia som brukar gå under namnet folkungatiden, gjordes fortlöpande förändringar i lagstiftningen som ledde till en reformerad samhällsordning. Det svenska rikets statsrättsliga utveckling mot en territoriell monarki med en legal rättsordning var en process som hade inletts av Birger jarl vid mitten på 1200-talet. Reformeringen av lagstiftningen fortsattes av Magnus ladulås och fick formellt sin avslutning med Magnus Erikssons allmänna landslag vid mitten på 1300-talet. Processen i sig har inte tidigare blivit undersökt, även om många delar i den har givit upphov till forskningsinsatser och diskussioner. Den svenska statsbildningen är därför fortfarande ett till stora delar utforskat område. Den här avhandlingen är ett försök att undersöka problemet från en annorlunda synvinkel. Upplandslagen 1296, den nedtecknade versionen av Hälsingelagen från början av 1300-talet och koloniseringen av de botteniska landskapen på 1320-talet är företeelser som sammanfaller i tiden, vilket kan tolkas som att alla var en del av den territoriella statsbildningsprocessen och att det finns ett underliggande samband mellan dem. Upplandslagen innehåller regler för ett helt nytt förvaltnings- och skattesystem, marklandssystemet, som utformades på uppländsk grund men som blev en kameral måttstock för beskattningen av jord under senmedeltiden. Hälsingelagen består till stor del av direkta avskrifter av Upplandslagen vilket visar att marklandssystemet också anpassades till de norrländska landskapen. Om det går att påvisa ett strategiskt samband mellan Upplandslagen och Hälsingelagen, marklandets roll i förvaltningen och hur expansionen i de norrländska landskapen gick till, kan en viktig del av den svenska statsbildningsprocessen förtydligas. Expansionen i Sveriges och Finlands norra delar utgör i avhandlingen exempel på den metod som den svenska kronan använde för att integrera perifera intresseområden med riket på 1300-talet.

Den övergripande hypotesen i avhandlingen är att det svenska rikets utveckling till en territoriell stat under folkungatiden åter speglar den europeiska samhällsutvecklingen och kan belysas från ett förvaltningsperspektiv. I den territoriella staten har lagstiftningen en avgörande betydelse för den politiska utvecklingen, eftersom det är i lagen som regler utformas för hur staten skall utöva kontroll över sitt territorium. Förvaltningen är den institution i staten som skall följa upp och kontrollera att lagen följs. Innan Sverige vid 1300-talets mitt fick en riksgällande lag, Magnus Erikssons allmänna landslag, hade varje landskap sin egen lag. Lagarna traderades ursprungligen muntligt vid tingen, men från 1200-talets senare del kom de att bli skriftligt nedtecknade. De skriftliga lagarna markerar övergången till en ny tid och detta kan särskilt sägas gälla för Upplandslagen. Uppland var före 1296 uppdelat på tre folkland, Tiundaland, Attundaland och Fjärdhundraland, som vart och ett hade en egen lagstiftning, men folklanden slogs ihop till ett enda lagmansdöme som fick en ny lag, Upplandslagen. Upplandslagen skiljer sig från övriga landskapslagar eftersom den innehåller den första svenska lagboken med kyrkolag och förvaltningsordning. Upplandslagen följdes närmast av Hälsingelagen. Landskapen i Hälsingland, Medelpad och Ångermanland hade under 1200-talet haft egna lagar, men omkring sekelskiftet 1300 nedtecknades Hälsingelagen som en gemensam lag för dessa landskap. Hälsingelagen innehåller en förvaltningslagstiftning som är kopierad från Upplandslagen, men innehåller också till vissa delar landskapens egen lagstiftning. Upplandslagen och Hälsingelagen är de källor som avhandlingens undersökningar av förvaltningen och den territoriella expansionen baseras på.

Vid förra sekelskiftet ansågs landskapslagarna beskriva Sveriges rötter i det germanska samhället och lagstiftningen sågs som ett belägg på kontinuiteten med det förflutna. Det är en tolkning som lever kvar i det rådande forskningsläget inte minst när det gäller Upplandslagen, som är avhandlingens främsta källa. Denna tolkning är inte längre övertygande. När man lämnar det nationella och bakåtblickande perspektiv som användes av dåtidens forskare, visar sig Upplandslagen innehålla en för Sverige helt ny typ av lagstiftning med europeiska förebilder. Upplandslagen var den första svenska lag som

stadfästes av en kung och som avsågs bli evärdeligt gällande. I flera balkar finns ett regelverk för en territoriellt baserad förvaltning. Den av kungen stadfästa Upplandslagen blev avgörande för övergången till samma slags statsrättsliga utveckling som andra europeiska stater genomgick under 1200-talet. Upplandslagen upprätthöll inte kontinuiteten med den dittillsvarande samhällsordningen, utan lagen bröt kontinuiteten med det svenska rikets förflutna som en sammanslutning mellan självstyrande landsdelar i Götaland och Svealand. Med en territoriell ordning fördes delarna samman till en medeltida stat, där kungen var en riksenande och lagstiftande makt och där den territoriella expansionen var ett mål för både kungamakten och kyrkan. Hypotesens följdfråga blir naturligen vilket händelseförlopp som föregick övergången till ett nytt samhällssystem, och detta är därför ämnet för avhandlingens inledande undersökning.

Undersökningsområdet

Från 1300-talet fram till 1809 var Sverige en stat med territorium på både den svenska och den finska sidan om Bottenhavet. Territoriets utsträckning var en följd av det svenska rikets expansion under medeltiden. Sveriges förvaltningscentrum var fast förlagt till Stockholm medan den finska riksdelen, som under medeltiden kallades Sveriges Österland, från 1340 hade sitt förvaltningscentrum förlagt till Åbo i Egentliga Finland.⁵ Sedan Sverige förlorat Finland i kriget 1809 förlades gränsen mellan de båda länderna till Torne älv, som var gränsen mellan de nordligaste landskapen Västerbotten och Österbotten. Österbotten, som under hela medeltiden varit ett svenskt landskap i den östra riksdelen blev då ett finskt landskap. De botteniska landskapen som under århundraden hade varit en landsdel som band samman de västra och östra delarna av riket kom därmed att skiljas åt.

De politisk-geografiska och förvaltningsadministrativa beteckningarna på området runt Bottenviken har varierat med de förändringar som vidtogs i den territoriella indelningen under medeltidens lopp. Eftersom ett enhetligt begrepp saknas under medeltiden är det inte möjligt att använda en enda benämning av området för

5. Fritz 1973/2:118

hela perioden, och de områdesbegrepp som används i källorna skall därför ges en närmare förklaring.

I norska källor från slutet av 1100-talet kallades området öster om Kölen för Kvenland.⁶ Under det tidiga 1300-talet och kolonisationsperioden kallades området i de svenska dokumenten för Norra Botten eller Botten. Norra Botten var helt enkelt så långt norrut som man kunde komma sjövägen. Efter Nöteborgsfreden 1323 fortsatte den svenska expansionen till kustområdet runt Bottniska viken. Det framgår av Nöteborgstraktaten från 1323 att Pyhäjoki (Ule älv) på den finska sidan uppfattades som nordlig gräns för det svenska territoriet i Finland (se Karta 3). Efter att ha koloniserats av svenskar ställdes hela det bottniska området under svensk förvaltning och det hopskrivna områdesbegreppet "Norrabotten" började användas utan att man särskilde på den västra och den östra sidan. Vid koloniseringen fördes hela området in under Hälsingelagen. Magnus Eriksson kallar i sin stadga 1340 landområdet från Ångermanlands norra gräns och vidare norrut för "lappmarken" utan närmare precision.⁷ Det sammanskrivna *Norrabotten* betecknade då hela kustområdet på båda sidor om Bottenvikens innersta del och räknades till Åbo län. Förvaltades först från Kumo gård i Satakunda, men efter en omläggning av förvaltningsindelningen under Bo Jonssons tid som länsinnehavare av Finland på 1370-talet, blev Norrabotten avdelat från Satakunda och ombildades till Korsholms län. Borglänet kallas i hans testamente för Krytzeborg. I Erik av Pommerns jordebok 1413 går länet under beteckningen Korsholm. Vid delningen av Korsholms län på 1440-talet på en västlig och en östlig del, nämns ett Västernorrboten och ett Östernorrboten, beteckningar som senare förkortades till Västerbotten och Österbotten. I det dåvarande länet Västerbotten ingick även det nuvarande landskapet Norrbotten. Det är från Gustav Vasas tid som vi känner landskapsbeteckningarna Västerbotten och Österbotten. Det saknas alltså ett medeltida områdesnamn som innefattar både de svenska och finska delarna av undersökningsområdet. Gustav

6. Kyösti Julku, *Kvenland – Kainuunmaa* (Oulu 1986). Julku sammanfattar här den omfattande forskningen och huvudfrågorna rörande Kvenland.

7. DS 5959: "allom jnboandes i Norrebotn i Lapmarcken"

Vasa använde i förvaltningssammanhang beteckningen Nordlanden som samlingsnamn på de norrländska och bottniska landskapen. Gustav Vasas ”Nordlanden” har varit det enda som stått till buds som områdesbegrepp och används i avhandlingens titel för att betona att även det finska området norr om Åbo ingår i avhandlingens undersökningar.

Teori, metod och disposition

Teori och begreppsdefinitioner

Max Webers definitioner av vad som kännetecknar den territoriella staten ligger till grund för avhandlingens teori och metod. Definitionerna är giltiga för alla de territoriella monarkier som växte upp i Europa under medeltiden och kan sammanfattas på följande sätt:

Den territoriella staten är en organisation som i sin rättsordning har rationellt och planmässigt fastställda regler för förvaltning och beskattning och gör anspråk på att rättsordningen skall ha territoriell giltighet både i rikets kärnområden och i de områden utanför kärnområdet som införlivas med riket. Rättsordningens regler uppfattas som legitima och det finns en stab som ser till att rättsordningen upprätthålls och kan använda tvångsmedel om det behövs.⁸

Enligt denna definition är det alltså kännetecknande för en territoriell stat att den använder sig av en rättsordning och en central förvaltning för att uppnå sina politiska mål. Det svenska riket motsvarade under 1200-talet inte denna definition. Den löst sammansatta gemenskapen mellan landskapen i Götaland och Svealand kan inte definieras som en organisation med en rättsordning. Till gemensamt överhuvud valdes en kung som ambulerade mellan de gods i de olika landskapen som han hade till sitt underhåll, men varje landskap hade sin egen lag och kungen saknade befogenheter att stifta lag som gällde hela riket. Webers definition kan inte användas på det svenska kungadömet eftersom en gemensam rättsordning inte fanns

8. Weber 1983:24f, 36, 38 samt 39 (punkt 3)

utan varje landskap följde sina egna sedvanelagar. Kungligt utfärdade stadgar krävde landstingens godkännande för att kunna antas. Inte förrän med den kungligt stadfästa Upplandslagen fick Sverige en rättsordning med territoriell giltighet inom riket och som kunde användas både i den fortlöpande förvaltningen och vid expansionen till nya territorier i norr och öster.

Weber erbjuder också en teoretisk modell som kan användas för att i rationella termer beskriva övergången under folkungatiden från det med landskapslagar styrda svenska samhället till en territoriell medeltida stat med riksgällande landslag och central förvaltning. Webers metod är att sortera in historiska problem under generaliserande begrepp han kallar idealtyper.⁹ Hans teoretiska uppställning av olika begrepp innehåller exempel på ett antal olika idealtyper som ett historiskt problem kan sorteras in under och som kan underlätta analysen och förklara faktorer som spelar in vid övergångar mellan politiska system.

Makt och auktoritet

Anspråk på legitim makt och lydnad är sådana faktorer som enligt Weber primärt styr handlandet i en politisk organisation.¹⁰ Weber gör alltså skillnad på makt och auktoritet. Makt har den som kan tvinga andra till lydnad. Auktoritet har den som blir frivilligt åtlydd. Åtlydnaden mot auktoriteten och den rådande ordningen har sin grund i att den uppfattas som legitim.¹¹ Enligt Webers teori ligger samhällets tro på auktoritetens legitimitet till grund för nästan alla auktoritära system. Weber delar in de legitima auktoritetssystemen i tre kategorier, *den traditionella, den legala och den karismatiska auktoritetstypen*.¹² Webers auktoritetstyper kan användas för att beskriva den maktordning som rådde i Sverige före respektive efter Upplandslagen.

9. Weber 1983:15f

10. Weber 1983:37f

11. Se not 9

12. Weber 1983:146f

I den traditionella auktoritetstypen är lydnaden bestämd genom traditionen och sedvanan och lydnaden riktar sig mot kungen personligen. Det är genom arv och sedvänja som kungen har fått sin position och sin auktoritet, men han är också själv bunden av sedvanan i sitt handlande. Om det i ett kungadöme råder en traditionell ordning är kungens roll patrimonieell, vilket innebär att han inte är en formellt överordnad myndighetsperson utan uppfattas som en personlig husbonde och hans stab består av personer som är direkt knutna till honom som person. Lagen i det traditionella kungadömet består av traditionella lagregler och kungen har ingen formell rätt att själv stifta lag.¹³ Definitionen överensstämmer med den ordning som rådde i 1200-talets svenska kungarike.

Den legala auktoritetstypen är istället knuten till en legalt instiftad opersonlig rättsordning.¹⁴ När ett traditionellt statsskick blir ersatt av ett legalt statsskick övergår kungens auktoritet från att vara personlig till att knytas till hans ämbete och hans rättigheter och skyldigheter bestäms av rättsordningen. Kungens stab har formen av en administrativ förvaltning med särskilt utsedda ämbetsmän, som har till uppgift att kontinuerligt bevaka att rättsordningen följs. I en stat med den legala typen av legitimitet är ämbetena ordnade i en inbördes hierarkisk ordning, där varje nivå kontrolleras av en överordnad auktoritet.¹⁵ I Upplandslagens konungabalk beskrivs en förvaltningsordning som överensstämmer med definitionen av den legala auktoritetstypen. Kungens roll var inte längre knuten till honom som person utan till det kungliga ämbetet. De lagar som kungen stiftade skulle, som det sägs i Upplandslagen, gälla evärderligen och inte vara begränsade till hans regeringstid.

Webers idealtyper för anspråk på makt och lydnad gör det möjligt att identifiera de maktordningar som rådde i Sverige före och efter Upplandslagen. Lagen syftade inte till att upprätthålla en kontinuitet i samhällsordningen, utan målet var att införa ett helt nytt samhällssystem, den legala territoriella monarkin. Kungens

13. Weber 1983:154f

14. Weber 1983:24f

15. Weber 1983:147ff

stadfästade av Upplandslagen blev avgörande för Sveriges övergång till samma slags statsrättsliga utveckling som andra europeiska stater hade genomgått. Därmed bröts kontinuiteten med det förflutna och Sverige blev en medeltida stat, där kungen baserade sin makt på rätten att stifta lag.

Mål, medel och rationalitet

Weber anser att de uppfattningar som ligger till grund för den legala auktoriteten är att betrakta som rationella. Bakom dem ligger en föreställning om att statens mål kan formaliseras i lag och att lagen är ett system av abstrakta regler som kan tillämpas i enskilda fall.

Utmärkande för det legala statskicket är alltså att auktoriteten utövas i enlighet med opersonliga lagar och normer som instiftats *mål- eller värderationellt*. En handling är *rationell* om den dels är orienterad efter ett medvetet och entydigt formulerat mål eller värde, dels begagnar sådana *medel* som bäst leder till förverkligandet av målet eller värdet.¹⁶ Webers förklaring av den legala auktoriteten som rationell kan användas på den medeltida staten. Rationaliteten ligger i att det först utformas en regel som står i överensstämmelse med ett mål eller ett värde och därefter fastställs den procedur som skall användas vid regelns tillämpning. Statens intressen bevakas av en stab och en förvaltning som upprätthåller lagens gränser med administrativa system som medel. De personer som är satta att utöva auktoritet är underkastade samma opersonliga regler som de är ålagda att tillämpa.¹⁷ Auktoriteten är beroende av att det föreligger en intressegemenskap med staben, antingen materiell eller ideell.¹⁸ Privilegier och förmåner är verktyg som upprätthåller intressegemenskapen.

16. Weber 1983:18f

17. Weber 1983:148f

18. Weber 1983:182f

Förvaltningsordning

I de medeltida stater som låg inom påvedömet och som följde universalkyrkans på 1200-talet reformerade ordning, kom den andliga och den världsliga makten att verka som parallella men också samverkande organisationer. Båda organisationerna hävdade sin auktoritet genom sina respektive jurisdiktioner och båda var beroende av ett kontrollsystem för att kunna upprätthålla sina respektive ordningar. Enligt Weber ingår under begreppet *förvaltningsordning* alla de regler för planläggning och genomförande som krävs för att en organisation skall uppnå målen för sin ordning.¹⁹ Förvaltningsordningen fördelade kontrollen över territoriet på olika nivåer. Den administrativa staben för respektive jurisdiktion utgjordes av ämbetsmän vilkas verksamhet kännetecknades av byråkratiska arbetsformer i den meningen att arbetsfördelningen var inrättad efter en hierarkisk princip, där varje exekutiv myndighet kontrollerades och övervakades av en högre. Upplandslagen överensstämmer även i detta fall med Webers definitioner. Konungabalken beskriver ett helt nytt förvaltningssystem på territoriell grund och innehåller ett reglemente för förvaltningens organisering, alltså en förvaltningsordning.²⁰ Kontrollsystemet baserades på en gemensam territoriell ordning efter europeiska förebilder. I Sverige samordnades statens och kyrkans territoriella system så att den kyrkliga indelningen i stift överensstämde med statens indelning av lagområden. Även den underordnade indelningen i olika administrativa enheter var samordnad.

Kolonisering

Begreppet *kolonisering* kan definieras på olika sätt beroende på vilken avsikt som ligger bakom handlingen. Kolonisering är alltid en *målrationell* handling. Det går att skilja mellan målen för en territoriell expansion respektive kolonisation även om det ofta finns ett samband mellan de båda. En expansion kan innebära en geografisk utbredning över ett nytt resursområde för att utöka den odlingsbara marken i samband med befolkningsökning. Expansion av detta

19. Weber 1983:36f

20. UL Kg 10:2

slag har alltid förekommit i samband med befolkningsrörelser, och så var delvis också fallet med den germanska expansionen i östra Europa under högmedeltiden, även om politiska faktorer också var pådrivande. Bakom en stats expansion kan också ligga ekonomiska och politiska motiv. Lars Ivar Hansen och Björn Olsen har när det gäller kolonisationsmönster i Norge framhållit att det finns en viktig skillnad mellan å ena sidan den kolonisation som hade sin grund i handelsekonomiska förhållanden och å den andra sidan den som hade politiska motiv. Den norska Finnmarkens kolonisering under andra halvan av 1200-talet hade sin upprinnelse i att det kommersiella fisket fick en ökad betydelse under medeltiden. Flyttningen av den norska nordgränsen till Vardö ca 1300, då en fästning uppfördes av Håkon Magnusson för att markera gränsen mot Ryssland, var däremot en expansion som hade territoriella politiska motiv.²¹

Kolonisering av nära liggande tributområden hade främst målet att tillägna sig områdets resurser genom att skattlägga dess befolkning. Tributtagnin, plundring och extern exploatering i angränsande områden kan ses som det första steget i en expansionsrörelse som senare övergår i kolonisering. En kolonisering innebär alltid att det ingår ett moment av maktutövning, eftersom det koloniserade området helt eller delvis förlorar sin tidigare autonomi. Det koloniserade området kunde som skattland delvis tillåtas behålla sin autonomi. När det blev införlivat territoriellt kom det att ingå i den erövrade statens kärnområde.²²

Att ett samhälle är *autonomt* innebär enligt Weber att samhällsordningen instiftats av medlemmarna själva.²³ I samband med en kolonisation blir de ordningar som styr samhällsrelationerna i det koloniserade området ersatta med erövrarnas ordningar. Denna typ av kolonisering kunde ingå i den territoriella statens planlagda expansion då erövrarnas syfte med koloniseringen var att etablera

21. Hansen & Olsen 2006:124f

22. Enligt Lindkvist, (1988:31f) var även en annan utveckling möjlig. Kännetecknade för statsbildningsprocessen i stora delar av Centraleuropa var en initial fas med plundringar och tributer, men när erövrarna mötte motstånd hos områdets befolkning ökade istället den ekonomiska kontrollen inom det egna området.

23. Weber 1983:35

sin maktordning såväl över territoriet och dess materiella resurser som över befolkningen och deras produktion. Detta var den typ av kolonisation som var utmärkande både för den tyska expansionen i östra Europa och den engelska expansionen på Irland. Det har hävdats att Bottenviksområdet skall ha varit ett öde område när svenskarna lade det under sig men detta är ett argument som har motbevisats av arkeologiska fynd. Eftersom området bevisligen var både bebott och odlat och dessutom var autonomt i den meningen att det inte legat under någon stats suveränitet innan den svenska annekteringen, finns det därför anledning att undersöka om den typ av kolonisering som användes av svenskarna istället har följt samma modell som de koloniseringar som gjordes i det övriga Nordeuropa.

Metod och disposition

Webers idealtyper för staten och byråkratin används även i avhandlingens metod eftersom de trots att de ursprungligen varit avsedda att beskriva moderna förhållanden, är tillämpliga på den legala medeltida statens organisation. Webers definitioner av *de traditionella och de legala auktoritetstyperna* används för att förklara övergången från ett traditionellt till ett legalt statsskick med en administrativ förvaltning.²⁴ Den kategori som används för att förklara förvaltningens och administrationens uppbyggnad är *det målrationella handlandet*, eftersom denna kategori tar hänsyn till *syfte, medel och sekundära* verkningar och därför kan bidra till att förklara olika händelseförlopp.²⁵ I avhandlingen kommer begreppet *medel* att ersättas med den rationella termen *system* eftersom uppfyllandet av lagstiftningens mål sker genom att förvaltningen använder olika administrativa system.²⁶

System är konstruktioner som kan inordnas under målrationella medel och i avhandlingen avser termen sådana rationella lösningar

24. Weber 1983:144ff

25. Weber 1983:18f

26. Susan Reynolds har i *Kingdoms and Communities* (1984:46ff) modifierat Webers tes

som konstruerats på ett teoretiskt plan och därefter använts i den administrativa praktiken för att gå från en idé eller ett syfte till måluppfyllelse. Både territoriell indelning och beskattning förutsätter att det funnits en samtida teori om hur ordningarna skulle fungera i verkligheten för att man skulle uppnå de politiska målen. Avhandlingens metod är att identifiera sådana system i lagstiftningen och i det empiriska materialet. Vid analysen av källorna används därför olika former av systemanalys. Det gemensamma för systemen i ett legalt statsskick är att de som konstruktioner är helt och hållet rationella och förutsätter en kontrollerad och kontinuerlig uppföljning av en stab och en förvaltning för att måluppfyllelsen skall bli fullständig. Avhandlingen vilar därför på en hypotes att de svenska förvaltningssystemen kan ha haft förebilder som hämtats i stater i Europa som långt tidigare utvecklat sina territoriella system under inflytande från kyrklig förvaltning. Graden av måluppfyllelse undersöks i avhandlingen med empiriska exempel. De territoriella reglerna i Upplandslagen analyseras och ställs samman till ett sammanhängande system och vid de empiriska undersökningarna av de kamerala källorna analyseras hur räkenskaperna systematiserades. De empiriska resultaten ställs sedan i relation till lagens beskrivning av skattesystemets utformning. Juridiska, organisatoriska och ekonomiska system som användes i Europa på 1200- och 1300-talet har fått ge en bakgrund till analyserna.

Weber definierar den territoriella staten som en organisation vars stadgar gör anspråk på territoriell giltighet och där medlemmarna är underkastade organisationens ordning p.g.a. sin anknytning till ett visst område.²⁷ Handlandet inom en organisation regleras genom en förvaltningsordning och där ingår alla regler för den administrativa stabens beteende och medlemmarnas beteende gentemot organisationen.²⁸ Definitionen ligger till grund för dispositionen av undersökningen i fyra delproblem: lagstiftningen, förvaltningssystemet och systemet för beskattningen av jord samt den territoriella expansionen och införlivandet av de nordliga landskapen i riket.

27. Weber 1983:36

28. Weber 1983:36f

I avsnittet *Inledning* ges en kortfattad bakgrund om de politiska förhållandena i riket under 1200-talets första del. Efter en forskningsöversikt följer i fem kapitel avhandlingens analyser och undersökningar. Tillsammans bildar kapitlen en kronologisk kedja av händelser och företeelser och med exempel från den svenska expansionen i norra Sverige och Finland förklaras hur det svenska kungadömet växte fram som en medeltida stat med rationellt och målriktat fastställda regler för förvaltning och beskattning. Kapitel 1 behandlar perioden från folkungatidens början omkring 1250 till stadfästandet av Upplandslagen vid årskriftet 1296/97. Detta var den period då Sverige från att ha varit ett kungadöme styrt enligt landskapens sedvanelagar övergick till ett legalt statsklick och ett lagstadgat territoriellt förvaltningssystem. I kapitel 2 behandlas rättsordningen, förvaltningsordningen och de administrativa systemen och i kapitel 3 och 4 den territoriella expansionen exemplifierad med annekteringen av Hälsingland och koloniseringen av Bottenviksområdet. I kapitel 5 görs en uppföljning av hur lokala olikheter påverkade beskattningsordningen i Hälsingland, Medelpad, Ångermanland, Västerbotten och Österbotten under senmedeltiden. Där undersöks även det medeltida beskattningssystemets upplösning vid mitten på 1500-talet och hur skatteregistreringens förändring har påverkat forskningens uppfattning om odlings- och befolkningsutvecklingen. I kapitel 6 lämnas en sammanfattande kronologisk beskrivning av det historiska förloppet och slutligen redovisas avhandlingens resultat och slutsatser.

Forskningsöversikt

1900-talets forskning om folkungatiden

Forskningen kring framväxten av den svenska medeltida staten under folkungatiden är så omfattande att översikten måste grupperas kring vissa huvudlinjer, som ligger så nära avhandlingens problemområden som möjligt. Inledningsvis ges en översikt över forskningen om den svenska statsbildningen under 1200- och 1300-talen, därefter lagstiftningen, den territoriella indelningen och skattesystemet och till sist den nordliga expansionen och kolonisationen av Bottenviksområdet. Här skall först ges en överblick över den allmänna

inriktning som har kännetecknat forskningen om avhandlingens problemområden.

Forskningen om de svenska landskapslagarna blev på 1800-talet intensiv efter att C.J. Schlyter och Samuel Collin på Kungl. Maj:ts uppdrag givit ut Sveriges gamla lagar.²⁹ Inspirerade av tyska rättshistoriker inom den historiska skolan, som i sin forskning sökte efter den germanska urrätten, anlade svenska historiker ett rättshistoriskt perspektiv på sin forskning. Deras mål var att nå fram till vad som varit en ursprunglig svensk rätt. Den tyske juristen och rättsfilosofen C.F. von Savigny hade utarbetat den rättshistoriska teorin inom den rättsfilosofiska riktning som går under namnet den historiska skolan. Savigny grundade sin teori på uppfattningen att lagar inte kunde konstrueras, utan ett rättssystem måste ha sitt ursprung i folkmedvetandet. Den historiska skolans metod syftade därför till att objektivt beskriva den historiska verkligheten så som den en gång var. Genom att studera språket i de äldsta lagarna skulle man kunna urskilja sådana rättsföreställningar som kunde hävdas vara ursprungliga och som påverkat den historiska utvecklingen.³⁰ Teorin fick stor betydelse för både den historiska och den filologiska forskningsinriktningen och eftersom båda disciplinerna använde medeltidslagarna som källmaterial kom deras resultat ofta att korsbefrukta varandra.

Den historiska skolans teorier om det förflutnas bestående betydelse för ett samhälles utveckling blev vägledande för den svenska forskningen om medeltiden under en stor del av 1900-talet.³¹ Forskningslitteraturen från 1900-talets första hälft domineras därför i hög grad av den historiska skolans syn på samhällsutvecklingen som en intern process. Med detta perspektiv föll det sig naturligt att använda det politiska maktspelet mellan kung, kyrka och stormän som förklaringsmodell för utvecklingen under högmedeltiden. Sådana motsättningar var dock inte unika för Sverige utan förekom i hela Europa. Den svenska samhällsutvecklingen var vid den tid då landskapslagarna nedtecknades under 1200-talets

29. *Corpus iuris Sueo-Gotorum antiqui. Samling af Sveriges gamla lagar, på Kongl. Maj:ts nådigste befallning utg. af d. H. S. Collin och d. C. J. Schlyter (1827–1877)*

30. Strömberg 1989:44ff

31. Se vidare under avsnittet *Lagarna och den historiska skolan*.

senare del i flera avseenden mer påverkad av den feodala kulturen och samhällsordningen på kontinenten än av sitt germanska förflutna.³² Fokuseringen på den interna utvecklingsprocessen kom länge att skymma sådana externa påverkansfaktorer som kan ha varit pådrivande för utvecklingen. Påvedömetts betydelse som lagstiftande institution och som förmedlare av rättsliga ordningar inom hela universalkyrkans område dit även Sverige hörde är en frågeställning som i regel har förbigåtts i den politiskt inriktade historieforskningen.

Det är utifrån den rättshistoriska skolans bakåtblickande tolkning av Upplandslagen som avhandlingens problemställningar har behandlats i 1900-talets forskning. Skatteförvaltningen anses ha börjat ta form med övergången från krigsledung till skatteledning vid mitten på 1200-talet.³³ Den territoriella indelningen av landskapen i Svealand och Norrland under medeltiden har ansetts ha sitt ursprung i den förmedeltida krigsledningsorganisationen. Upplandslagens skattetitlar ansågs gå tillbaka till krigsledungens tid och skattesystemet fördes tillbaka till 1200-talets mitt, då krigsledungen ersattes av avlösningsskatter.³⁴ Beskattningsprinciperna hävdades ha förblivit desamma från skatteledningens tid till Gustav Vasas administrativa reformer på 1500-talet.³⁵ Den filologiska metoden att föra olika begrepp tillbaka till sin ursprungliga betydelse har medfört att frågor om territoriell indelning och beskattning under medeltiden behandlas i forskningslitteraturen i en obruten kronologisk följd från vikingatid till tidigmodern tid och belägg från olika århundraden och olika geografiska områden ställs okritiskt i relation till varandra.

Först under 1900-talets senare hälft lämnade forskningen den historiska skolans tolkningsföreträdare. Ett historiematerialistiskt perspektiv och den europeiska feodalismen kom i fokus, men frånvaron av vissa feodala drag som länsväsendet stärkte uppfattningen om den svenska samhällsutvecklingens egenart. Mot slutet av århundradet

32. Lindkvist 2006:128ff

33. Hafström 1949:227f

34. Lönnroth 1940:68ff

35. Jfr Dovring 1947:69–84. Kontinuitetsaspekten på skattesystemet betonas särskilt av Dovring.

skedde återigen en viss omsvängning och med den Europeiska unionens expansion ökade intresset för det gemensamma europeiska kulturarvet. Under påverkan från internationell forskning har det skett en viss förändring i synsättet på den svenska historien och man har i den nyare forskningen varit mer benägen att sätta in den svenska utvecklingen i ett externt, europeiskt sammanhang.³⁶ Samtidigt måste konstateras att med bristen på nya forskningsresultat lever mycket av det interna perspektivet kvar i synen på den svenska medeltiden, vilket alltså beror på att den historiska skolans synsätt och resultat fortfarande tillmäts högt forskningsvärde.

Det är en stötesten, när man vill vidga den historiska tolkningsramen, att rättshistorikernas tolkning av de medeltida lagarna i den historiska skolans anda är så dominerande i de svenska forskarnas förklaringsmodeller. Ingen av 1900-talets framträdande forskare har explicit behandlat Sveriges första kungligt stadfästa lag som en lagstiftning för en ny tid. Den historiska skolans dominans i litteraturen medför också att när man vill invända mot enskilda forskares resultat, hamnar i en återvändsgränd där den vetenskapliga argumentationen måste riktas mot hur de i sina slutsatser använt sig av den rättshistoriska tolkningen av Upplandslagen och andra landskapslagar. En sådan argumentation är inte genomförbar i detta sammanhang eftersom den kräver ingående undersökningar av hur de kommit fram till sina resultat. Argumentationen får därför lov att föras på en mer generell nivå mot de teorier som de enskilda forskarna anslutit sig till och hur vissa av deras tolkningar hänför sig till dessa teorier.

Statsbildning och territorialisering

Forskningen om folkungatidens Sverige har till stor del byggts på källor av berättande karaktär och mycket av vår uppfattning om den äldsta svenska historien bygger på en historietradition om Sveriges ärorika förflutna som byggts upp under århundraden och förts vidare i sägner och litteratur. Ett nationellt perspektiv grundlagt i 1800-talets forskning om nationalstaternas historia

36. Se särskilt Lindkvist 2006 om Sveriges medeltida europeisering.

präglar forskningslitteraturen fram till mitten av 1900-talet. Det stora intresset låg under denna period på det svenska rikets rötter i den germanska fornhistorien och svenska historiker var påverkade av den tyska historismen, en forskningsinriktning där den nationella historien var satt i fokus och den interna värdegemenskapen och kulturen ansågs ha större påverkan på utvecklingen än yttre faktorer.³⁷

Under det sena 1900-talet har det europeiska perspektivet fått ett ökat inflytande inom den historiska forskningen. Det gemensamma europeiska kulturarvet har framhållits av forskare både internationellt och i Sverige, men samtidigt står den svenska forskningen kvar vid synen på europeiseringen av Sverige som speciell. I Frankrike och England fanns en vid universiteten skolad intellektuell elit som bar upp den europeiska kulturen medan Sverige och Norden var en europeisk periferi med en förhållandevis liten befolkning som till övervägande delen utgjordes av bönder. Här introducerades den europeiska kulturen av en liten grupp regionala makthavare i landskapen som importerade den högmedeltida europeiska kulturen och som besatte de högsta ämbetena inom kyrkan och staten. Detta perspektiv framhålls av Thomas Lindkvist som från ett historiematerialistiskt synsätt beskriver den svenska medeltida utvecklingen i och brett historiskt och kulturellt perspektiv utan betoning på kronologiska hållpunkter.³⁸ Lindkvist följer den traditionella uppfattningen i den historiska litteraturen att europeiseringen, kristnandet och statsbildningen huvudsakligen var endogent framvuxen. Den kyrkliga organisationen och hierarkin byggdes enligt Lindkvist upp på den inhemska elitens villkor. Den skriftliga kultur som infördes av kyrkan och klosterordnarna påverkade den svenska samhällsomvandlingen eftersom den framväxande statsmakten var i behov av skriftlig administration för sin förvaltning och sina räkenskaper.³⁹ Kyrkans viktigaste bidrag till

37. Lindkvist 2006:125f

38. Lindkvist 1988, 1989 samt 2006:131f. Det breda synsättet präglar hela Lindkvists vetenskapliga produktion och referenserna skall därför bara ses som exempel på hans uppfattning i enskilda frågor som har betydelse för avhandlingens frågeställningar.

39. Lindkvist 2006:142

den svenska samhällsutvecklingen blev därmed spridandet av den europeiska skriftkulturen.

Det faktum att påvedömet inte bara var den högsta kyrkliga utan även den högsta politiska instansen inom universalkyrkans område anses inom den svenska forskningen inte ha haft någon avgörande inverkan på den statsrättsliga utvecklingen trots att Sverige var en kyrkoprovins inom påvedömet och därmed också var underkastat den romerska kyrkans lagstiftning. Påvedömet stod på sin höjdpunkt efter Fjärde laterankonciliet 1215 och hade sin mest inflytelserika period under 1200-talet men har enligt den rådande uppfattningen haft begränsad betydelse för den svenska politiska utvecklingen. Den medeltida romersk-katolska kyrkan i Sverige framför allt betraktats som en kyrkohistorisk fråga. Ett betydelsefullt men till synes bortglömt undantag från uppspaltningen på kyrkohistoria och politisk historia finns i medeltidshistorikern L.M. Bååths avhandling om påvedömet och den kanoniska lagstiftningens påverkan på det svenska kungadömet och rättsväsendet under 1100- och 1200-talen.⁴⁰

Några undantag från det ganska ensidigt sekulära perspektivet på den svenska utvecklingen finns också från 1900-talets senare del. C.G. Andrae anser att forskningen inte tagit hänsyn till den roll kyrkan spelade som förmedlare av statsrättsliga idéer eller den påverkan kyrkan hade på skattepolitiken. Den kanoniska lagstiftningen begränsade kronans rätt att ta ut extraskatter till situationer där det var absolut nödvändigt. Kyrkans krav på bevillningsrätt påverkade också skattepolitikens utformning så att kungen i det s.k. frihetsbrevet 1319 tvangs att acceptera undersåtarnas bevillningsrätt.⁴¹ Göran Inger framhåller Skänninge möte som en brytpunkt där kyrkan, de kyrkliga ledarna och den kanoniska rätten kom att spela en högst väsentlig roll och efter konciliet bör de svenska förbindelserna med påvemakten ha stärkts. Vilhelm av Sabinas fredsuppdrag 1247–1248 och Skänninge möte 1248 utgjorde ett kraftfullt försök från påvemaktens sida att genomföra den kyrkliga reformrörelsens program. Ytterligare orsaker till påvemaktens

40. L.M. Bååth, *Bidrag till den kanoniska rättens historia i Sverige* (1905)

41. C.G. Andrae 1960:208ff

engagemang i den svenska kyrkoprovinsen var dels att stärka kyrkans ställning i Östersjöområdet mot den ortodoxa kyrkan och dels att påven behövde bundsförvanter i fejden med kejsardömet och hade intresse av att utnyttja Sverige som allierad part i kampen mot kejsaren.⁴² Herman Schück ser mötet med den påvliga legaten Vilhelm av Sabina i Skänninge 1248 som den tidpunkt när statsmaktens och kyrkans intressen blev nära förbundna även ekonomiskt. Schück låter kyrkans roll inkluderas i den medeltida statsbildningsprocessen utan att behandla den särskilt och han framhåller Magnus ladulås betydelse som kyrkans välgörare. Bekräftelsen 1281 på de privilegier för prästerskapet som kungen beviljat vid sin och drottningens kröning, kom att utgöra fundamentet för kyrkans särställning inom det svenska samhället fram till reformationen. Schück skiljer på vad han anser vara kungens hänsynstagande till kyrkan som en samhällsmakt och sådana uttryck som kungen gav sin åt personliga religiositet. Påvestolens eventuella påverkan på kungens kröningslöfte till ärkebiskopen och övriga biskopar att skilja den andliga och den världsliga jurisdiktionen åt diskuteras inte av Schück. Det inflytande som påvestolen hade på 1200-talets kyrkliga utveckling diskuteras istället av Schück i hans undersökningar om Skara och Linköpings stift.⁴³

Sammanfattningsvis kan konstateras att även om undantag finns så går huvudlinjerna i 1900-talets svenska forskning om folkungatidens politiska förändringar tillbaka på den historiska skolans uppfattning om historiska förändringar som internt genererade och det historiska förflutna som avgörande för samhällsutvecklingen. Detta kan ses som den avgörande orsaken till att hypotesens följdfråga om vad som var den utlösande faktorn för det svenska rikets utveckling från landskapslagarnas kungadöme till en medeltida territoriell monarki, inte tidigare har blivit behandlad. För att finna förklaringar till det svenska rikets statsbildning och expansion under högmedeltiden är det emellertid nödvändigt att ta hänsyn till frågan om hur påvedömet i egenskap av tidens

42. Inger 1998

43. Ett urval av Schücks artiklar i ämnet finns publicerade i H. Schück *Kyrka och rike – från folkungatid till vasatid*. (2005)

överordnade politiska makthavare i Europa kom att påverka hur den svenska politiken utformades under 1200-talets andra hälft.

Lagarna och den historiska skolan

Den historiska skolans teorier om landskapslagarna kom att utgöra bakgrund till medeltidsforskningen under en stor del av 1900-talet. Likheterna mellan de nordiska medeltidslagarna och den kontinentala rätten ansågs ha sitt ursprung i en gemensam fornermansk "urrätt" som skulle ha traderats muntligen genom århundraden. De svenska landskapslagarna tolkades utifrån denna teori, och forskningsresultaten står sig fortfarande starka i svensk historieskrivning medan teorier om reception och påverkan från kontinental rätt i princip har fått stå tillbaka.⁴⁴ Upplandslagen, som är en av denna avhandlingens viktigaste källor, tolkades av rättshistoriska forskare vid 1900-talets början som en kvarleva som gav kunskap om äldre samhällsförhållanden i de uppländska folklanden.

Den historiska skolans uppfattning om samhällets utveckling som organisk har legat till grund för 1900-talets historiska forskning om folkungatiden. Genom att använda medeltidslagarna som bevis för lagstiftningens kontinuitet ansågs lagarna kunna användas för att rekonstruera hur samhället såg ut när de nedtecknades. Forskningen om den svenska medeltiden karakteriseras därför genomgående av uppfattningen att även om olika impulser tagits emot både från romarriket och det kristna Europa så har utvecklingen huvudsakligen vuxit fram ur inhemska förhållanden. Livskraften i den historiska skolans slutsatser om lagstiftningens kontinuitet har medfört att de teorier som lagts fram om extern

44. Sjöholm 1988 och Söderlind 1969 kan här utgöra exempel. Sjöholms uppfattning om receptionen av kontinental rätt i svenska landskapslagar är omdiskuterad. Söderlind 1969 hävdar här sin redan tidigare framlagda uppfattning att hundaresindelningen införts efter mönster av den fornengelska hundraresindelningen och som underlag för en tidig beskattning av den odlade jorden. Hans härledning till romersk markindelning och engelska förhållanden har i princip visat sig riktiga även om slutsatsen att det engelska ploglandet legat till grund för jordtalet och varit den lägsta territoriella enheten inte har kunnat beläggas. Söderlinds teori har bara beaktats av Ekbohm (1974:3) som lät den ligga till grund för sina egna undersökningar.

påverkan på samhällsutvecklingen inte har tillmätts någon avgörande betydelse.

Den rätthistoriska teorins dominans i 1900-talets historieforskning har nämnts och flera vetenskapliga textutgåvor finns av de svenska landskapslagarna.⁴⁵ Åke Holmbäck och Elias Wessén, som står för den senaste utgåvan av landskapslagarna, använder sig av den historiska skolans synsätt i sina tolkningar och framhåller landskapslagarna som ett uttryck för en självständig svensk rättsutveckling.⁴⁶ Referenser till landskapslagarna som kvarlevor återfinns i varierande grad hos olika forskare.

Gerhard Hafström, som är en av de mest citerade rätthistoriska forskarna, betecknar landskapslagarna som lagsamlingar där vissa lagrum kan gå tillbaka ända till vikingatid.⁴⁷ Han är också en av dem som kraftigast betonar den interna aspekten av den svenska utvecklingen under 1200-talet. Enligt Hafströms uppfattning var det Magnus ladulås som efter förebild av den norske kungen Magnus lagaböte tog initiativet till revideringen av landskapslagarna. Övergången till en riksgiltig lagstiftning genomfördes genom att den kungliga stadgelagstiftningen under 1200-talet inarbetades i landskapens lagtexter och på så sätt kom att gälla för hela riket. Svealagarna kom därmed att bli alltmer överensstämmande med varandra och stadgelagstiftningen kan därför betraktas som en förberedelse för tillkomsten av en gemensam rikslag. Den romerska kyrkans inflytande på landskapslagarna och en möjlig reception av den kanoniska lagstiftningen ges en inhemska förklaring genom att den tillskrivs kyrkans ledande män. Det var på de svenska biskoparna som ansvaret låg att tillse att förändringar i den kanoniska rätten infördes i landskapslagarnas kyrkobalkar.⁴⁸ Hafström betonar alltså det germanska arvet och det inhemska perspektivet men accepterar samtidigt en viss reception när det gäller kyrkolagstiftningen. Särskilt gäller det Upplandslagens kyrkobalk som han anser har

45. Hafström 1967:33ff

46. Holmbäck & Wessén, *Svenska landskapslagar. Tolkade och förklarade för nutidens svenskar*. Holmbäck och Wesséns tolkning till modern svenska gavs ut i fem delar 1933-1946, och i en oförändrad andra upplaga 1979.

47. Hafström 1949:17

48. Hafström 1967:39

utformats under den kanoniska rättens och den stilbildande romerska rättens inflytande vilket gjorde att den kunde användas under hela medeltiden som kyrkolag för hela riket.⁴⁹

Erik Lönnroth framhåller i sin teori om marklandssystemet, att de stående skatterna på jord som lades fast i Upplandslagen var nya företeelser i svensk lagstiftning, men han utgår samtidigt från den rättshistoriska tolkningen av lagen.⁵⁰ Han har ingen avvikande uppfattning från de rättshistoriska forskarna när det gäller lagarnas ursprung, utan han använder dem som en beskrivning av det system som rådde när de nedtecknades. Lönnroth använder alltså samma tillbakablickande perspektiv när han utgår från landskapslagarnas ålderdomliga skattetitlar och deras ursprung i ledningsindelningen i sin utredning av skattesystemet.⁵¹

Övergången från landskapslagstiftning till rikslagstiftning skedde under en relativt kort tid och via kungliga stadgor. Stadgelagstiftningen har behandlats av Gösta Åqvist och Gabriela Bjarne Larsson. Åqvist menar att det var under Magnus ladulås regeringstid som lagstiftningen började göras i den kungliga stadgans form och att kungamakten därmed intog en ledande ställning inom lagstiftningen. Alsnöstadgan 1279 var det första försöket att med landens representanter införa en central lagstiftning. Kyrkans ställning kom under 1200-talet att förändras genom att den blev ett rättsligt aktivt organ med rättsliga föreskrifter. Biskoparna fick en ställning som domare över alla frågor som reglerades i den kanoniska lagstiftningen vilket innebar att kyrkan fick inflytande över alla samhällsområden, även familjerätten.⁵² Vad Åqvist implicit pekar på här är upptakten till uppdelningen på en världslig och en andlig jurisdiktion i den svenska lagstiftningen. Lagstiftningen för den världsliga jurisdiktionen inleddes med Alsnö stadga 1279. Den kyrkliga jurisdiktionen tog form efter påtryckningar från påvestolen och det rättsliga dokumentet i denna fråga var Skänninge stadga 1284.⁵³

49. Hafström 1967:45

50. Lönnroth, 1940:86ff

51. Lönnroth 1940:62ff

52. Åqvist 1989:90f

53. Åqvist 1989:63ff, 326f

Bjarne Larsson understryker förhållandet att kungen under 1200-talet inte hade någon suverän lagstiftningsrätt. Kungen hade endast rätt att lagstifta över de områden där han hade höghetsrätt och ifråga om ekonomiska rättigheter kunde han bara besluta över sådana inkomster som var knutna till hans ämbete. Vid stiftandet av lag krävdes landstingens samtycke och vid utfärdandet av privilegier för en grupp eller en institution krävdes medgivande från de berörda parterna. Kungar hade en särskild skyldighet att bevaka sina undersåtars egendomsrättigheter och det gjordes i form av utfärdade privilegier för särskilda grupper eller personer. Privilegielagstiftningen kan enligt Bjarne Larsson ses som den första kungliga lagstiftningen. En viss form av privilegier kallas i Sverige för *stadgor*. Stadgor kan enligt Bjarne Larsson definieras som generella, kollektiva privilegier som medför ny rättspraxis, modifierar gammal lag eller gör undantag från gammal lag. Stadgan skall ses som ett avtal mellan de parter som berörs av besluten. Stiftandet av lag var alltså inte en rättighet utan en förhandlingsfråga. Det som skiljer den kungliga stadgelagstiftningen från annan lagstiftning är att kungamakten gjorde anspråk på riksgiltighet för sin lagstiftning.⁵⁴

Den historiska skolans rättsuppfattning har ifrågasatts särskilt kraftigt av Elsa Sjöholm som istället sätter fokus på receptionen av den kontinentala lagstiftningen.⁵⁵ Hon motsätter sig den historiska skolans uppfattning att de svenska medeltidslagarna bygger på en muntligen traderad germansk rätt och betonar i sin undersökning av rättsprocessen, att det är en reception av kontinental rätt som ligger bakom de skriftligt nedtecknade svenska lagarna. Sjöholm menar att den svenska lagstiftningen helt och hållet utgör en reception av den europeiska rättstraditionen och som sådan bär på ett arv från det teokratiska rättssystemet i det karolingiska kejsardömet. Den rättsdualism som den traditionella forskningen byggde på utgick ifrån att kyrklig rätt och germansk rätt var åtskilda rättssystem, en uppfattning som Sjöholm anser vara helt felaktig. Enligt Sjöholms uppfattning är kyrkan och Bibeln grunden för all

54. Bjarne Larsson, 1994:17ff, 206ff

55. Sjöholm 1988

västerländsk medeltida rätt och både den kyrkliga och den världsliga västeuropeiska rätten går tillbaka på mosaisk och mosaisk-romersk rätt.⁵⁶ Landskapslagarna var enligt Sjöholm snarare resultatet av en enhetlig lagstiftning än av en lång tradition av självständig rättsutveckling som ledde till ett enande av riket. Upplandslagen gav inte upphov till rikets enande utan till en förstärkt splittring mellan kungamakten och stormännen. Det var enligt Sjöholm istället den framväxande ämbetsmannakåren som var den enande faktor, som kom att överbygga landskapsgränserna.⁵⁷ Sjöholm har inte behandlat de förvaltningstekniska frågorna i Upplandslagen men hennes väl underbyggda åsikt om receptionen från europeisk lagstiftning är ett viktigt skäl att undersöka denna lag på nytt.

Lindkvist sätter nedtecknandet av landskapslagarna i samband med en grundläggande samhällsomvandling, då det svenska riket anammade en feodal samhällsstruktur. Övergången till ett feodalt produktionssätt innebar att en ekonomi infördes som baserades på intern exploatering i form av beskattning istället för externt tributtagande från områden utanför rikets kärna. Det feodala systemet, vars förebilder hämtades från kontinenten, förutsatte en skriftbunden administrativ struktur med nedtecknade lagar och en institutionaliserad politisk kultur, företeelser som ledde till framväxten av en statsbildning under medeltiden.⁵⁸ Lindkvist anser landskapslagarna vara av normativ karaktär. När det gäller de utförliga beskrivningar av skatten som finns i Upplandslagen och Hälsingelagen, anknyter han till den historiska skolans uppfattning att det är ledungsskatterna som avses, men han modifierar samtidigt den rättshistoriska tolkningen genom att föreslå att lagarnas innehåll kanske mer återger program och intentioner än ett reellt existerande fiskalt system.⁵⁹ Lagarna anses ha europeiska förebilder, framför allt när det gällde olika arvsrättsliga företeelser och jordrättsliga ordningar, men de var också lokalt och regionalt anpassade.⁶⁰ Eftersom Upplandslagen av Lindkvist uppfattas som

56. Sjöholm 1988:93ff

57. Sjöholm 1988:33ff

58. Lindkvist 1988:62

59. Lindkvist 2008:166f

60. Lindkvist 2006:148

en regional lag och han i allt väsentligt följer de rättshistoriska forskarnas uppfattning om lagens ursprung i ledungssamhället, tar han inte upp de förvaltningsrättsliga delarna i lagen till diskussion. Den kanoniska lagstiftningen och receptionens eventuella betydelse för det svenska lagarbetet under slutet av 1200-talet är alltså frågor som inte berörs av Lindkvist.⁶¹

Sammanfattningsvis kan sägas att den historiska skolan och de rättshistoriska forskarnas filologiskt baserade tolkning av landskapslagarna som kvarlevor av ett äldre samhällssystem, har kommit att under största delen av 1900-talet dominera forskningen om rikets utveckling under 1200- och 1300-talen. Genom att använda denna tolkningsram har man aktivt uteslutit möjligheten att Sveriges första kungligt stadfästa lag, Upplandslagen, kan ha avfattats för att motsvara de krav som ställdes på lagstiftningen i sin samtid och att lagen kan tolkas i ett omvärldsperspektiv.

Ledungsteorin, marklandet och skatterna

Upplandslagens konungabalk innehåller begrepp som avser en territoriell indelning. Sådana begrepp är *hundare* och *hamna*. De gällande förklaringarna av dessa begrepp härrör framför allt från Gerhard Hafströms slutsatser om ledungsindelningen⁶² som i sin tur bygger på hypoteser av Sven Tunberg.⁶³ Med utgångspunkt från dennes teori om den territoriella indelningens ursprung i örlogssledungen, hävdade Hafström i ett försök att lösa frågan om Upplandslagens administrativa system, att det var ledungsflottans skepp och bemanningen i skeppets olika delar som gett upphov till den territoriella indelningen i Uppland. Hafström framlade en teori där Upplandslagens olika begrepp som skepp, hundare, tolft och hamna, användes för att göra en rekonstruktion av indelningssystemet. Begreppet *hundare* ansågs motsvara en skeppsbesättning om ca hundra man och skeppets underindelning i tolfter och hamnor skall ha använts vid fördelningen av ledungspikten och avlösningsskatterna. Enligt

61. Lindkvist 2006:140

62. Gerhard Hafström 1949

63. Tunberg 1911

Hafström skall ledungsindelningen haft kontinuitet under hela medeltiden.⁶⁴

Ledungsteorin blev under 1900-talets första hälft den förhärskande och helt avgörande för uppfattningen om hur det medeltida förvaltnings- och skattesystemet var konstruerat. Även Lönnroth, som inte kan anses tillhöra den historiska skolans forskare, använde sig av deras slutsatser och hävdar att Upplandslagens territoriella indelning i hundaren beskriver en schematisk indelning av landskapet som gått ut på att säkra antalet ledingsbönder i varje hundare. Lagens uppdelning av ledingsbönder och hamnor inom hundaret anses av Lönnroth gå tillbaka på ett system som är äldre än från 1200-talet och han finner en viss kontinuitet vad gäller indelningssystemet och beskattningen framåt i tiden till Gustav Vasas reformer. Marklandsindelningen är en förändring som Lönnroth förlägger till 1260-talet. Han anser den stå i samband med ledungs-skattens övergång till en stående skatt vid början av 1270-talet. Enligt Lönnroth har marklandet varit ett slags jordemantal och när det infördes som skatteenhet har det inneburit en övergång till jordbeskattning. Marklandet skall ha haft fast ägovärde men saknat en fastställd relation till byn. Marklandsräkningen innebar en övergång från silvervärdering till penningvärdering som fick avgörande betydelse för finansförvaltningen under medeltiden.⁶⁵ Sammanfattningsvis kan sägas att Lönnroth alltså behandlar marklandet som en isolerad företeelse, och inte som en integrerad del i förvaltningssystemet.

Mot ledungsteorins tolkning av hundaret som sammansatt av hundra ledungskrigare riktar sig förvaltningshistorikern Stefan Söderlind, som ingående analyserar alla de begrepp som förekommer i samband med jordens värdering och taxering under medeltiden och hävdar deras ursprung i framför allt den romerska jordräkningen och jordindelningen. I Söderlinds innehållsrika utredning finner man värdefulla förklaringar på de jordbruksekonomiska mått och begrepp, som hört samman med det praktiska jordbruket, och tekniska och kameralistiska begrepp som använts inom det äldsta

64. Hafström 1949:191f

65. Lönnroth 1940:96–136

lantmäteriet.⁶⁶ Det uppländska hundaret härleder han till den forn- engelska och från romersk förebild hämtade hundaresindelningen i 100-120 hides.⁶⁷ C.A. Ekbom vänder sig liksom Söderlind mot ledungsteorin och hävdar att den äldsta administrativa indelningen i Sverige återgår på en värdering av den odlade jorden. Ekbom använder Viennetiondelängderna över Uppsala och Strängnäs stift 1314 samt pallielösenlängden 1343 för att belägga sin hypotes. Hans metod är att med utgångspunkt från de kyrkliga taxeringslängderna och med ett stort antal kamerala exempel från hela Sverige fram till 1600-talet, rekonstruera ett system för jordvärdering.⁶⁸ Ekbom ansluter sig till Söderlinds slutsats om ett samband med det anglo-saxiska systemet, men hans metod är ytterligt komplicerad och de brutna tal som talvärdesanalyserna genomgående resulterar i gör att rekonstruktionen av de territoriella indelningsprinciperna inte ter sig som tillförlitliga.

Diskussionen om begreppet markland

Upplandslagens konungabalk innehåller så ingående föreskrifter för beskattningen att man, trots att lagtexten använder ålderdomliga termer och begrepp, kan tala om att man efter 1296 lät införa ett helt nytt svenskt skattesystem. En av avhandlingens hypoteser är att den senare medeltidens territoriellt baserade skattesystem, marklandssystemet, fick sina legala förutsättningar i flera av Upplandslagens balkar. Denna möjlighet har tidigare inte blivit tillräckligt beaktad, utan det grundläggande dokumentet för den medeltida beskattningen har istället ansetts vara de allmänna bestämmelserna i Landslagens konungaed som beskriver kungens rätt till underhåll. Kungen skulle enligt Landslagen leva av Uppsala öd, kronans gods och "årliga laga utskylder från riket". Landslagen förutsätter alltså uttaget av en årlig skatt utan att den är närmare bestämd och skattesystemets detaljer har ansetts framgå av landskapslagarna. Någon enighet om hur ett centralt skattesystem som marklandssystemet kan ha varit utformat

66. Söderlind 1989

67. Söderlind 1989:88-97

68. Ekbom 1974

har alltså inte uppnåtts trots att grunderna till systemet kan utläsas i Upplandslagen. I Konungabalken beskrivs den territoriella principen för rikets förvaltning. Det lades där fast att 1 markland jord skulle beskattas med 1 mark och från denna lagregel växte det territoriella marklandssystemet fram. Jordmättet markland som grund för jordindelning, skifte och skattegrund är ett ämne, som varit föremål för åtskilliga teorier och tolkningar. Både historiker och kulturgeografer har försökt fastställa den svenska marklandsräkningens ursprung och har diskuterat vilken avsikten kan ha varit bakom införandet av marklandet.⁶⁹ Den stora tvistefrågan uppstod vid mitten av 1900-talet och de forskare vilkas åsikter om marklandet framför allt står emot varandra är Erik Lönnroth och Folke Dovring. Deras åsiktsskillnader bottnade i en äldre diskussion om marklandets ålder, ursprung och funktion som pågått sedan utgivningen av landskapslagarna på 1800-talet och som givit upphov till olika hypotetiska dateringar av begreppet markland. Lönnroths teori var att marklandet infördes i samband med övergången kollektiv ledningsbeskattning till stående beskattning av den enskilde bonden och han daterade övergången från attungsräkning till marklandsräkning till 1260-talet.⁷⁰ Dovring hävdade å sin sida att marklandets ursprungliga syfte var att reglera avraden och saknade betydelse för beskattningen. Enligt Dovring lades skatten under medeltiden inte på den enskilde bondens egendom utan på bondekollektivet och marklandet kan därför inte ha haft någon roll som skatteunderlag för den enskilde bondens skatt förrän på 1500-talet.⁷¹ Hafström försökte lägga fram en egen lösning på problemet och hävdade att marklandet stod i samband med en centralt initierad skiftesreform redan vid 1200-talets mitt, och även om man i brist på samtida räkenskaper inte kan belägga att marklandet var underlag för stående skatter redan på 1300-talet, så kan man på grundval av marklandstalet i landskapshandlingarna från 1500-talet med relativt stor säkerhet rekonstruera 1200-talets byar i stora delar av Uppland. Enligt Hafström användes marklandet både

69. Hafström 1949:210ff. Hafström för här en diskussion om marklandsindelningens uppkomst och avraden med anledning av Lönnroths och Dovrings divergerande uppfattningar.

70. Lönnroth 1940:90

71. Dovring 1947:190f

vid jordvärdering och bördslösen medan det inte kan bevisas att det tillkommit för att bestämma skattegrunden, även om det fick en roll som norm för skatternas fördelning.⁷²

Hos Lönnroth är det en bärande hypotes att utvecklingen av skattesystemet under medeltiden stod i relation till penningvärderingen och prisutvecklingen. Både Lönnroth och Dovring hävdar att penningskatten fick lämna väg för ett ökat uttag av skattepersedlar eftersom de senare stod i relation till dagsvärdet medan penningmarken kontinuerligt minskade i värde. Dovrings åsikt att marklandet hade sin främsta betydelse för avraden och prissättningen på jord är fortfarande den förhärskande. Lönnroths teori om marklandet som utgångspunkt för det medeltida skattesystemet har hittills inte blivit belagd vilket fått till resultat att flera forskare, bland dem Andræ, Myrdal och Lindkvist, har anslutit sig till Dovrings uppfattning och hävdar att det var först med Gustav Vasas reformer som kronan fick möjlighet att kontrollera de enskilda bondejordbruken. Ett system för stående beskattning av jorden skall alltså inte ha tagits i bruk förrän under tidigmodern tid. Beskattningen under 1300-talet anses av Andræ ha skett genom extraordinära gälder och gärder och det är istället dessa extraskatter som karaktäriserar 1300-talets skattesystem. Andræ argumenterar för att marklandet tillkommit främst för att reglera avraden men också för att underlätta uppdelningen av byjorden.⁷³ Lindkvist instämmer med Dovring och Andræ och hävdar att en stående beskattning av jorden inte kan beläggas så tidigt som Lönnroth hävdar. Kronan skall ha saknat de kamerala kunskaper som krävdes för att använda ett enhetligt territoriellt system för beskattning. Marklandets betydelse anses istället ha legat i att det införts som grund för den enskilde jordägarens värdering av sin egendom och har framför allt reglerat beräkningen av avgifter och andra skyldigheter i förhållandet mellan stora jordägare och landbor.⁷⁴

Åsikterna om marklandets ålder och betydelse för den medeltida beskattningen har alltså gått isär. Lönnroths uppfattning om att marklandet legat till grund för jordskattesystemet har fått stå

72. Hafström 1949:219ff

73. Andræ 1960:118f

74. Lindkvist 1988:174f

tillbaka för Dovrings uppfattning om dess betydelse för avrads-systemet. Flera årtionden efter deras diskussion kom Söderlinds utredning om svensk kameralistik och drätsel i internationellt perspektiv.⁷⁵ Där hävdar han att diskussionen om marklandets ursprung har varit grundlös eftersom det aldrig blivit infört. Den reglerade helbyn, som först var indelad i åttingar och senare i fyra markland, har funnits långt innan termen markland började användas.⁷⁶ Argumenteringen runt marklandet och dess ursprung ger upphov till frågan om termen ”markland” kan uppfattas på flera sätt och om den kan sägas höra hemma i ett visst administrativt system eller möjligen i flera.⁷⁷

Kolonisationsfrågan

Det svenska rikets ursprung ansågs i den äldre svenska historietraditionen gå tillbaka till forntiden och rikets omfattning vid 1300-talets början ansågs ha varit densamma sedan många hundra år. De norrländska landskapen Hälsingland, Medelpad och Ångermanland sågs som gamla svenska landskap som tidigt blivit befolkade genom svensk invandring söderifrån. Kolonisationen av Bottenviksområdet har förklarats med att det varit en ödemark, som efter freden mellan Sverige och Novgorod 1323 koloniserades genom en svensk invandring. Denna förklaringsmodell finns redan hos historikern C.G. Styffe som 1867 publicerade den i ”Skandinavien under unionstiden”. Uppodlingen av älvdalarna norr om Skellefteälven skall ha påbörjats genom ett initiativ av ”den centrala statsmakten”, som vid den tidpunkten var den omyndige kungen Magnus Erikssons förmyndarregering.⁷⁸ Ortnamnens forskningens härledning av vissa norrbottniska ortnamn till Mälardalen stödde historikernas hypoteser om kolonisationens svenska ursprung, och frånvaron av gravhögar och andra fornlämningar stärkte uppfattningen att området varit ett öde land innan det koloniserades av svenskarna.

75. Söderlind 1989:148–152.

76. Söderlind 1989:104f

77. Se vidare i avsnittet *Diskussionen om marklandet*.

78. Styffe 1867:289-301

Medeltidsavsnittet i *Övre Norrlands historia*, författat av S.I. Olofsson, har länge varit använt som en syntes över kolonisationshistorien. Tolkningen av 1300-talets diplom och Hälsingelagen har hämtats från Styffe och utgör grunden för Olofssons förklaring av kolonisationens förutsättningar och förlopp. Hans framställning färgas av den nationellt betonande historiesynen från årtiondena runt förra sekelskiftet och den då allmänt vedertagna uppfattningen att inflyttande svear befolkat området norr om Skellefteälven efter Nöteborgsfreden. Enligt Olofsson var ödemarken norr om landskapen Hälsingland, Medelpad och Ångermanland en hälsingarnas allmänning. Vid början av 1300-talet skulle bebyggelsen inte ha nått längre än till Bygdeå, och norr om Skellefteälven vidtog ett fångstmännens ingenmansland där intäktsrätten var fri för svenskarna.⁷⁹ Olofssons tolkningar och sammanfattningar av källor och litteratur har utan tvekan haft genomslag i den allmänna uppfattningen och citeras fortfarande i andra synteser och framställningar. Även i officiella sammanhang påträffar man uppfattningen att den medeltida bosättningen kan förklaras med en svensk invandring efter Nöteborgsfreden.⁸⁰

Från 1980-talet har det gjorts några försök av både historiker och arkeologer att bryta med denna uppfattning. Hans Sundström hävdar i sin avhandling "Bönder bryter bygd" att bebyggelsens ålder inte kan avgöras med utgångspunkt från diplomerna från kolonisationstiden och att den etablerade uppfattningen måste korrigeras på väsentliga punkter. Den tolkning som gjorts av några få skriftliga källor från 1300-talet måste enligt hans mening ifrågasättas, och källmaterialet innehåller inte några slutsatser som utesluter möjligheten att området ovanför Skellefteälven var bebyggt redan vid 1300-talets början. Han anser också att källmaterialet inte lämnar stöd åt den tidigare uppfattningen om en stark expansion under medeltiden.⁸¹ Efter Sundströms avhandling och de nya forskningsansatserna i "Luleälvprojektet"⁸² har det från historikernas

79. Olofsson 1962:125-163

80. Se t.ex. *Umeå kommuns hemsida*: www.umea.se (Historia 1300-1652)

81. Sundström 1984:156f

82. En sammanfattning av projektets resultat finns i *Att leva vid älven. Åtta forskare om människor och resurser i Lule älvdal* (1996)

håll inte framkommit några försök att ge en ny syn på Bottenviks-områdets medeltidshistoria, även om specifika tvärvetenskapliga frågor avhandlats i artiklar och tidskrifter.⁸³ Som ett försök att ersätta bristen på en modernare historieskrivning kan man se arkeologen Thomas Wallerströms avhandling "Norrbotten, Sverige och medeltiden". Wallerström väljer Foucaults maktteori och makttanalys som stöd för sina hypoteser och vill se andra förklaringar till svenskarnas makttablering än våldsmakt.⁸⁴ Maktperspektivet är genomgående hos Wallerström, och frågor som den fasta bosättningens uppkomst, bebyggelseexpansionen och kungamaktens territorialisering av området förknippas med kungamaktens hävdande av sina regala rättigheter. Han håller fast vid teorin att kolonisationen medförde en fjärrkolonisation av svenskar. När det gäller den finska bosättningen är Wallerström mer svävande och han påtalar finsk erämarksbosättning endast i det nordligaste området.⁸⁵ Wallerströms slutsats blir följaktligen att bosättningen i alla fall delvis härrörde från en söderifrån kommande svensk invandringskolonisation, där kungamaktens regalrättsliga föreställningar ingått som drivkraft. Sockenbildning och kolonisation ser han inte som makttableringsstrategier. Makttablering förklaras istället som en långsam process som sker på olika sätt i förhållande till olika befolkningsskikt. Dessa väljer i sin tur olika skäl för att underkasta sig en överhöghet.⁸⁶ Wallerströms hypoteser om regalrättens betydelse vid kolonisationen ansluter till dem hos Sven Lundkvist. Lundkvist utgår ifrån att Storhålsinglands gränser mot norr och Ishavet skulle vara äldre än man hittills antagit och att det svenska väldet under senmedeltiden sträckte sig ända upp till Ishavet där man drev regalrättsliga anspråk, tog skatt och bedrev handel. Bakom den svenska expansionen på Nordkalotten låg enligt Lundkvist "en bestämd ideologi", *iura regni*, regalrätten. Bakom kolonisationen ser Lundkvist en från svensk sida målmedveten

83. Inom ramen för forskningsprojektet *Kulturgräns norr* som inleddes 1996 vid Umeå universitet, har forskare från åtta olika forskningsfält lämnat sina bidrag under perioden 1997–2008.

84. Wallerström 1995/1:19

85. Wallerström 1995/1:311

86. Wallerström 1995/1:291–306

centraliseringspolitik. Anledningen till att kolonisationen runt Bottenviken inte väckte motstånd hos novgoroderna skall ha berott på att dessa delat åsikten att området var svenskt.⁸⁷

Kari Tarkiainen hävdar att det var framförallt två faktorer som medverkade till att det skapades ett svenskt Finland, dels den framgångsrika svenska östliga expansion under 1200-talet och dels gränsättningen mot Ryssland vid Nöteborgsfreden 1323.⁸⁸ Diskussionen i Finland om de svenskspråkiga områdena domineras fortfarande i hög grad av kolonisationsteorin.⁸⁹ Det gäller inte minst Österbotten. En svensk invandring skall ha skett till det österbottniska kustlandet under 1200- och 1300-talet då de svenska invandrarna skall ha slagit sig ner nära havet eller älvarna. Från kusten i Satakunda har de sedan sökt sig vidare längs Kumo älvdal.⁹⁰ Den svenska migrationen antas ha skett från Mälardalen. Kolonisationen skall ha styrts av kronan och de svenska kolonistörerna anses ha favoriserats framför en jordbrukande finsk befolkning, som ungefär samtidigt flyttade från de inre delarna av Satakunda och Kyro älvdal till kustområdet. En sen svensk medeltida kolonisation anses ha uppkommit efter 1334 då kung Magnus Erikssons i en stadga givit fyra års skattefrihet till dem som ville slå sig ner på ”avbrända och ödelagda skogar”. Argumenten för en svensk invandrarkolonisation har i första hand hämtats från den äldre ortnamnsforskningen. Det finns alltså fortfarande åtskilliga paralleller i den finska historieskrivningen till den äldre svenska nationalistiskt betonade kolonisationsteorin. Kolonisationsteorin anses i den finska forskningslitteraturen vara bekräftad genom att områden med svensk rätt, till skillnad mot dem med finsk rätt, saknar arkeologiska fynd av förkristna gravfält och bosättningar.⁹¹

En finländsk forskningsmetod som använts för att kartlägga svensk respektive finsk bebyggelse har varit att i 1500-talets fogderäkenskaper undersöka var den kyrkliga skatten utgick enligt den svenska respektive den finska rätten. Kustsocknarna från Närpes i

87. Lundkvist 1990:67–81

88. Tarkiainen 2008:101ff

89. Tarkiainen redogör i *Sveriges Österland* 2008:44–63 för det komplicerade sambandet mellan olika finländska forskningsresultat om när svenskarna kom till Finland.

90. Juttikala 1963:15ff

91. Tarkiainen 2008:143ff

söder till Karleby i norr hörde under medeltiden till det område i Finland där man följde den svenska rätten. Finnarna skall ha varit jordbrukare som betalade sitt tionde med spannmål enligt finsk rätt medan de inflyttade svenskarna, som mer levde av sin boskap, fick spannmålstiondet delvis utbytt mot avgifter i andra produkter, framför allt smör, gäddor och skinn. Skärgårdsborna betalade tionde i form av fisk och sälar.⁹²

Den historiska forskningen omkring Nordkalotten och Ishavsregionen var livlig under 1900-talets första del, men de frågor om Nöteborgstraktatens innehåll som då diskuterades, fick på 1960-talet sin förklaring med Jarl Galléns och John Linds undersökningar av gränsöverenskommelserna mellan Sverige och Novgorod.⁹³ Intresset för Botniaregionens historia ökade igen under 1900-talets sista årtionden, men forskningsansatsen var då inte främst historievetenskaplig utan flervetenskaplig. Svårigheten att hitta historiska belägg gjorde att man prövade andra vägar för att motbevisa hypotesen om en svensk invandrarkolonisation. Forskare inom olika discipliner har sedan dess varit inriktade på att hitta belägg för förhistorisk och medeltida bosättning i Bottenviksområdet. Det har blivit belagt att här funnits en tidig bosättning med åkerbruk och boskapsskötsel, men att dessa tidiga bosättare skulle ha varit inflyttade svenskar finns det inte några belägg för. Inte heller har man funnit spår i Väster- och Österbotten som visar på ett förhistoriskt syd-nordligt inflytande utan allt pekar istället på ett öst-västligt kulturutbyte under järnålder och tidig medeltid.⁹⁴

Sammanfattningsvis kan man konstatera att tidigare har den svenska och den finska forskningens slutsatser överensstämt, men numera drar de åt olika håll. Att den finska forskningen håller kvar vid kolonisationsteorin medan den har ifrågasatts från svenskt håll är en motsättning som givit upphov till diskussioner. De divergerande åsikterna har medfört att det saknas en helhetsbild av de bottniska landskapens gemensamma historia. Den finska kolonisationsteorin måste dock ifrågasättas på samma grunder som den

92. Tarkiainen 2008:118

93. J. Gallén och J. Lind, *Nöteborgsfreden 1-2* (1968 och 1991)

94. Baudou et al 1991:177-195

svenska motsvarigheten. All nyare svensk forskning visar att bebyggelse och odling fanns i Bottenviksområdet långt före 1323 och att ett kontinuitetsbrott i Österbotten under den sena järnåldern inte kan beläggas. Mot denna bakgrund kan man ställa frågan varför föreställningen om en svensk invandring till Bottenviksområdet fortfarande lever kvar. En möjlig förklaring är att något alternativ ännu inte har presenterats som har kunnat ge området en historisk kronologi för medeltiden. En större del av den här avhandlingen kommer därför att ägnas åt problemet om den svenska territoriella expansionen i de bottniska landskapen.

Kapitel 1

LAGSTIFTNINGEN

Övergångar mot en ny författning 1250–1296

Folkungatidens inledningsskede indelas i avhandlingen i tre olika faser med hänsyn till de förändringar som kännetecknar respektive fas. Den första perioden inföll under Birger jarls tid vid makten, då påvestolens påverkan på utvecklingen började göra sig gällande. En speciell historisk händelse, då inflytandet har varit särskilt starkt, var konciliet i Skänninge 1248 sammankallat av kardinallegaten Vilhelm av Sabina, som också var den som besatt all nödvändig kunskap om de rättsliga förutsättningarna för en förändring. Denna avgörande händelse får därför bilda utgångspunkt för undersökningen av övergångarna mot en ny författning och ett territoriellt statskick. För att betydelsen av Skänninge möte, och de åtgärder som vidtogs vid den följande omorganisationen av den svenska kyrkoprovinsen, skall kunna förstås i en europeisk kontext och inte enbart uppfattas som specifika för den svenska utvecklingen, så måste de beskrivas mot bakgrund av de nya direktiv som utfärdades av påvestolen efter Fjärde Laterankonciliet.

Fjärde Laterankonciliet 1215 var ett kyrkomöte där representanter från hela kristenheten deltog. Efter detta koncilium inledde påvestolen stora förändringar i sin organisationsordning för att infria den gregorianska reformrörelsens målsättning från 1000-talet att frigöra universalkyrkan från lekmannainflytande. Den kanoniska lagstiftningen systematiserades för att bli mer lättillgänglig och ställdes samman till en dekretalsamling, *Liber Extra*, som distribuerades inom universalkyrkan som den andliga jurisdiktionens lagbok. Tillämpningen av lagen inom kyrkoprovinserna var obligatorisk och påvarna kunde genom att kräva åtlydnad av den kyrkliga lagstiftningen stärka sin maktställning på ett sätt som påverkade samhällsutvecklingen i hela Europa. En från världsligt inflytande fristående andlig

jurisdiktion skulle införas i alla kyrkoprovinsar och all inblandning från världsliga makthavare i den andliga jurisdiktionens rättshantering förbjöds. *Libertas ecclesiae* och den kanoniska lagstiftningen var inte en isolerad kyrklig fråga utan kravet på en fristående andlig jurisdiktion blev inom universalkyrkans område också avgörande för hur den världsliga lagstiftningen skulle utformas.⁹⁵

Vilhelm av Sabina och Skänninge möte 1248

Efter slaget vid Sparrsätra 1247 bröt en ny tid in i det svenska kungadömet. En serie händelser följde som blev avgörande för den fortsatta politiska utvecklingen och innebar ett närmande till Europa. I spetsen för denna nya politik stod Birger jarl. I slutet av samma år inledde kardinalen Vilhelm av Sabina ett längre besök i Sverige. Bakgrunden till hans besök var ett legationsuppdrag från påven Innocentius, som gav kardinalen i uppgift att vidta olika åtgärder i Norge och Sverige. Kardinalen kom att vistas i Sverige i mer än ett halvt år och man kan på goda grunder anta att påvestolens påverkan och det kontinentala inflytandet var särskilt starkt under hans vistelse, inte minst genom de ingående förhandlingar som Vilhelm av Sabina höll med Birger jarl, de svenska biskoparna och stormännen vid ett koncilium i Skänninge i mars 1248.

Upprinnelsen till kardinalbiskopens besök i Norge och Sverige 1247–1248 var den norske kungen Håkon Håkonssons förestående kröning. Påvens uppdrag till Vilhelm av Sabina var att först undersöka de norska förhållandena och därefter utsträcka sin legation till Sverige för att göra sig en uppfattning om förhållandena där.⁹⁶ I kardinalens uppdrag ingick att undersöka den romersk-katolska kyrkans ställning i Norden och om kyrkoprovinserna levde upp till påvestolens krav på en åtskild andlig jurisdiktion fri från lekmannainflytande.⁹⁷ I Norge fastställde kardinalen efter förhandlingar med kungen och biskoparna den ordning som enligt kanonisk rätt skulle råda inom den norska kyrkoprovinsen i framtiden. Vad gällde kyrkans frihet så

95. Morris 1989:447ff

96. DN Bind 1:s 25: nr 31

97. DN Bind 1:s 26: nr 32

fann han att den norska kyrkoorganisationen i varje fall i teoretiskt avseende hade tillerkänts sina rättigheter som egen jurisdiktion redan 1202. I ett brev daterat i augusti 1247 sammanfattade kardinalen vad som uppnåtts vid förhandlingarna i Bergen.⁹⁸ Den norska kyrkoprovinsen tycks ha uppfyllt alla de krav som kunde förväntas ifråga om lydnad och hörsamhet mot påvestolens krav. Resultatet av de norska förhandlingarna om kyrkans ställning var alltså framgångsrikt och ett besök i Oslo senare på hösten gav samma goda resultat.⁹⁹

När kardinalen hade utfört sitt uppdrag i Norge avreste han i november till Sverige och Skänninge.¹⁰⁰ I Sverige blev kardinalen kvar fram till sommaren 1248. Formerna för mötet i Skänninge framgår inte tydligt, men det tycks ha samlat en stor skara inflytelserika personer från olika samhällsskikt med Birger jarl som kungens företrädare. Kung Erik själv antyds av kardinalen ha haft en undanskymd roll i sammanhanget, men även om här saknas skriftligt belägg så förefaller det ändå troligt att kungen informerades om förhandlingarna när kardinalen några dagar efter mötet besökte kungen i borgen Näs på Visingsö.¹⁰¹ Kung Erik bör då rimligen i sin egenskap av Sveriges kung formellt ha bekräftat Skänninge mötes beslut.

Den rapport som Vilhelm av Sabina utfärdade i Skänninge den 1 mars 1248¹⁰² skiljer sig helt från den norska rapporten. Den innehåller dels en slutredogörelse från uppdraget i Sverige med alla dess svårigheter, dels det beslut om statuter för biskoparnas och prästerskapets interna disciplin som den svenska kyrkoprovinsen ålades att införa med omedelbar verkan. Statuterna infördes under hot om bannlysning om det svenska prästerskapet skulle brista i lydnad.¹⁰³ Någon bedömning av kyrkans framtida frihet från lekmannainflytande omtalas inte i den svenska rapporten, men med utgångspunkt från kardinalens påvliga uppdrag och de omständigheter som rådde i den svenska kyrkoprovinsen vid tidpunkten för

98. DN Bind 8:s 8: nr 5

99. DN Bind 11:s 1: nr 1

100. DN Bind 1:s 25: nr 30

101. DS 361. Diplomet utfärdat den 6 mars 1648 "in castro regis suetie".

102. DS 359

103. DS 359

mötet, så bör frågan rimligtvis ha tagits upp till behandling. För att så var fallet talar den fortsatta händelseutvecklingen.

Kardinalen beskriver i sin rapport till påven att läget i Sverige var närmast kaotiskt. Det svenska riket befann sig i ett bedrövligt tillstånd i både världsligt och andligt hänseende. Mellan kungen och en grupp av stormän rådde krig vilket förde med sig dråp, mordbränder och plundringar. Redogörelsen för de svenska förhållandena visar att diskussionerna vid konciliet måste ha omfattat långt fler frågor än de rent kyrkliga. Enligt vad kardinalen själv uppger i sin rapport inledde han sitt uppdrag med fredsförhandlingar mellan de stridande parterna och efter att de frivilligt slutit fred kallades ärkebiskopen i Uppsala och hans lydbiskopar till ett koncilium i Skänninge. Förhandlingarna där sträckte sig över flera dagar och bevistades av Birger jarl, som enligt kardinalens uppfattning var landets egentlige härskare, men också av landskapets lagman och många andra stormän och präster. Endast Östergötlands lagman tycks alltså ha deltagit i mötet.¹⁰⁴ Vad gällde det andliga området så fanns det åtskilliga bekymmer att förhandla om. Nästan alla präster var själva prästsöner, de var gifta eller höll frillor trots att de var vigda till prästämbetet och skulle ha vård om själarna. När en präst avled ärvde sönerna eller de närmaste släktingarna kyrkans lösegendom. Detta fick till följd att kyrkorna var fattiga och prästerna var därför, efter vad de själva påstod, beroende av biträde av kvinnor. Kardinalen fattade beslut i ett antal disciplinära frågor som i fortsättningen ovillkorligen skulle följas. Slutligen ålades ärkebiskopen och hans lydbiskopar att vid de årliga synoderna läsa upp och förklara statuterna för prästerskapet. För ärkebiskopen och de underlydande biskoparna stadgades att de inom ett år skulle ha införskaffat Gregorius IX:s dekretaler *Liber Extra*, en samlingsutgåva av den gällande kanoniska lagstiftningen, annars

104. DS 359. Statuterna men inte brevet i sin helhet finns översatta i Svenskt diplomatarium, DS 359. Den latinska texten innehåller satsen "quibus interfui eciam dux, per quem fere totaliter regitur terra illa. Meningen har tolkats på olika sätt. Hildebrand (*Sveriges historia intill 20de seklet, II*) har översättningen "jarlen som är rikets egentlige härskare" medan Herman Schück menar att översättningen skall vara "jarlen som nästan fullständigt härskar i denna landsända" d.v.s. Östergötland. Donner följer K.G. Westmans uppfattning att jarlen framstår som landskapets, inte rikets, överhuvud och att mötet haft formen av en tingssammanskomst i Skänninge.

skulle de underkastas kyrkligt interdikt. Vid konciliet fördes också förhandlingar om att i alla stift införa en sekulär organisationsordning med domkapitel och en utökad domsrätt för biskoparna. Detta beslut var inte specifikt för den svenska kyrkoprovinsen utan stod i samband med den romerska kyrkans allmänna reformering efter Fjärde laterankonciliet och de förändringar av biskoparnas uppgifter som följde med inrättandet av de sekulära domkapitlen. De överenskommelser mellan kardinalen och de svenska företrädarna som gjordes vid konciliet innebar att den svenska kyrkoprovinsen anslöts till den reformerade romersk-katolska universalkyrkan så som den utformats efter Fjärde laterankonciliet.¹⁰⁵

Påvens makt stod vid mitten av 1200-talet på sin höjdpunkt och påvedömetts främsta krav vid denna tid var *Libertas ecclesiae*, frigörandet av den andliga jurisdiktionen från lekmannainflytande. Därmed finns det anledning att förmoda att kardinalens primära uppgift var att se till att reform- och frihetsprogrammet genomfördes i Norden. Det föreligger ett tidsmässigt samband mellan kardinalens legation i Norge och Sverige och påbörjandet av revisioner av både den norska och den svenska lagstiftningen. Resultaten av revisionerna visar att avsikten i båda fallen var att åstadkomma en rikslagstiftning som separerade kyrkorätt och världslig rätt och att frigöra den andliga jurisdiktionen från lekmannainflytande. Enligt den romerska kyrkans uppfattning var den andliga och den världsliga rätten uppdelad på parallella jurisdiktioner.¹⁰⁶ Både den kejsarliga och den påvliga makten var inrättad av Gud, och därför ålåg det en kejsare eller en kung att införa en rättsordning som var uppdelad på de parallella jurisdiktionerna.¹⁰⁷ En kungligt instiftad lag måste följaktligen innehålla både kyrkolag och världslig lag för att den skulle accepteras som giltig av påvestolen. Från påvestolens

105. Se not 91

106. Landau 2008:28, 43. Dogmen om de parallella jurisdiktionerna och åtskillnaden mellan prästerskap och lekmän var hämtad från Gratianus Decretaler, som anses ha blivit sammanställda vid 1100-talets början. Uppfattningen var den grundläggande för den Gregorianska reformrörelsen på 1000-talet då kyrkan vände sig mot att världsliga furstar tog sig rätten att tillsätta kyrkliga ämbeten. Under den tidigare medeltiden var den religiösa rollen invävd i fursterollen.

107. Canning 1996 (2009):120ff

sida var det ett problem att landskapslagarna, som var sedvanelagar och inte av kungen stiftad lag, inte hade en legalitet som motsvarade påvedörets inom universalkyrkan gällande lagstiftning.

I den svenska historieskrivningen har Vilhelm av Sabina framför allt förknippats med de statuter för det svenska prästerskapet som han utfärdade vid Skänninge möte 1248, men de åtgärder som han vidtog kom att utöva en betydligt större påverkan på den politiska utvecklingen i Sverige än vad som framgår av de bevarade dokumenten. För att rätt förstå betydelsen av hans ställning hade han som kardinallegat fullmakt att fatta beslut för påvens räkning och stod därmed i rättsligt avseende över alla de svenska företrädarna vid mötet. Kungen deltog inte i mötet, förmodligen av hälsoskäl, men kungamakten företräddes av Birger jarl. När kardinalen avlyste stridigheterna mellan de olika politiska falangerna gav han kung Erik det skydd som en krönt kung hade rätt av kräva av kyrkans överhuvud, och kungens företrädare Birger jarl och hans övriga anhängare kunde med stöd från påvestolen fatta de beslut som innebar att den svenska kyrkoprovinns anslöts till universalkyrkan. Kardinalen hade konstaterat att lydningen mot påven och den kanoniska lagstiftningen inte beaktades, utan olika missbruk och överskridna befogenheter florerade både bland biskopar och prelater. Statuter för biskopar och präster fick därför lov att införas på en grundläggande nivå. Genom legatstatutet gjordes kleresiet till en särskild samhällskategori som rättsligt stod under den kanoniska rätten och inte under den inhemska rätten. Den svenska kyrkoorganisationens oavhängighet av kungadömet markerades på flera sätt. Genom att domkapitlet gjordes sekulära blev stiftens lekmannaoberoende och biskoparna fick utökade rättigheter. Som en konsekvens av deras förändrade roll gjordes en omfördelning av andliga befogenheter, som i sin tur ledde till en generell omorganisation av den svenska kyrkoprovinns från en regulär till en sekulär ordning, vilket motsvarade påvedörets reformprogram efter Fjärde laterankonciliet.¹⁰⁸

108. Bååth 1905:23ff

Birger jarl och fridslagstiftningen

De beslut som fattades vid mötet i Skänninge 1248 innebar ett första steg mot en svensk lagstiftning där de andliga och världsliga jurisdiktionerna gjordes till parallella makthavare i staten. Den primära uppgiften för både kyrkan och kungen, var att med lagar verka för fridens och ordningens upprätthållande i samhället och att förhindra våld och brottslighet.¹⁰⁹ Fridslagstiftningen är ett ämne som inte nämns i Vilhelm av Sabinas rapport till påvestolen, men med tanke på att läget i Sverige var kaotiskt på gränsen till inbördeskrig har kardinalen knappast kunnat undvika att ta upp frågan. Birger jarls fridslagar kan ses som en bekräftelse på att frågan varit uppe till behandling.¹¹⁰ Lagstiftningen mot fridsbrott var den åtgärd som kyrkan och kungen kunde använda sig av i korrektivt syfte för att komma tillrätta med våldet i landet. Inbördeskriget och det utbredda våldet skapade osäkerhet inte bara för den inhemska befolkningen utan också för fredliga besökare från andra länder. En allmänt gällande fridslagstiftning måste vid konciliet i Skänninge ha ansetts nödvändig för fredliga relationer med omvärlden och för Sveriges anseende som ett kristet rike. Med Birger jarls fridslagar gavs alla de som bodde eller som vistades inom riket ett rättsligt skydd mot enligt kanonisk rättsuppfattning kränkande våldsbrott. Brott mot fridslagarna bestraffades med förlust av all egendom och fredlöshet i hela riket, vilket var en anpassning till den kanoniska lagen. Den som bröt mot friden kunde inte längre fly till ett annat landskap för att undgå straff.¹¹¹

Fridslagarna var en självklar del av den universella kyrkans rättsordning och när de infördes av Birger jarl innebar det ett första steg

109. Morris 1989 (2001):426ff

110. Åquist 1989:48ff. Åquist gör en viktig distinktion mellan edsöreslagstiftning och fridslagstiftning. I svensk forskning har edsöreslagstiftning kommit att likställas med fridslagstiftning och anses ha haft förelöpare på 1100-talet. Enligt Åquist innebar edsöreslagstiftningen den form för stiftande av lag som kan hänföras till Alsnö möte 1280, då Magnus ladulås genom ed tillsammans med stormännen förband sig att upprätthålla den lagstiftning som antogs, däribland Birger jarls fridslagar. Fridslagstiftningen innebar en nyordning där vissa grova brott, däribland dråpet, inte längre kunde sonas med böter utan hemföll åt kungens dom. Brott mot fridslagarna var alltså inte en fråga för landskapstingen vilket innebar stora förändringar i landskapens självstyrelse.

111. Om fridslagstiftningen i Östgöotalagen, som anses vara införd i lagen av Birger jarl, se Holmbäck & Wessén, Östgöotalagen, Förklaringar till Edsöresbalken, 1933:46ff.

mot övergången från landskapslagstiftning till en centralt utfärdad kunglig lagstiftning med giltighet i hela riket.¹¹² Enligt den kanoniska rättsuppfattningen ålåg det en kristen furste att verka för fredens upprätthållande. Påvestolen, som utdömde sitt strängaste straff, bannlysning, för fridsbrott förväntade sig av en kristen kung att han skulle kunna utdöma den världsliga lagens strängaste straff för brott mot freden. Fridslagstiftningen var alltså inte bara en angelägenhet för kyrkan utan även för det sekulära samhället i Europa. Kungar och furstar utdömde regelmässigt lagens strängaste straff för brott mot fridslagarna. I England, Frankrike och Spanien togs sådana brott mot fridslagarna som anmäldes av allmänheten upp i kungliga domstolar. I Tyskland fungerade de lokala furstarnas domstolar som provinsdomstolar.¹¹³ I götalogarna nämns räfsteting som en svensk motsvarighet där kungen utövade sin domsmakt, men sådana kan inte beläggas förrän tidigast mot slutet av 1200-talet. I Sverige var det med Birger jarls fridslagar som fridsbrott övergick från att ha varit en fråga för landskapsrätten till att bli en fråga som lades under kungens domsrätt. Förbudet mot våldgästning bör ha införts i den svenska lagstiftningen i samband med anslutningen till universalkyrkan i Skänninge 1248 och följdes upp i Birger jarls fridslagar,¹¹⁴ men det är först i Upplandslagens kyrkobalk som man finner exempel på olika brott som låg under den kanoniska fridslagstiftningen.¹¹⁵

Fridslagstiftningens bakgrund¹¹⁶ kan behöva förklaras. Den kontinentala fridslagstiftningen, *Pax Dei*, gudsfreden och *Treuga Dei*, vapenvilan, hade införts i Frankrike omkring år 1000 för att skydda allmänheten från det utbredda våld som grasserade under

112. Sjöholm 1988:174ff.

113. Harding 2002:99ff

114. Åquist 1989:48ff, 56f. Åquist invänder mot K.G. Westmans uppfattning att lagstiftningen mot våldgästning respektive Birger jarls fridslagar, som förnyades av Magnus Birgersson, handlar om två olika lagkomplex som tillkommit vid olika tidpunkter. Åquist anser att genom ederna vid Alsnöstadgans tillkomst blev båda förankrade i landskapens lagstiftning. Åquists invändning är berättigad. Om fridslagstiftningen varit uppe till diskussion med Vilhelm av Sabina torde ett beslut om *Pax Dei* ha föregått införandet av de övriga av Birger jarls fridslagar i lagstiftningen.

115. UL Kk XV-XXI. Se även Åquist 1989:253f

116. Harding 2002:70ff

feodaltidens fejder.¹¹⁷ Från Frankrike spred sig fridslagstiftningen till Tyska kejsardömet, där kejsare och furstar sökte att skapa frid och rättstrygghet i samhället genom att proklamera fridslagar¹¹⁸ Kyrkan hotade dem som bröt mot gudsfreden med den kanoniska lagens strängaste straff, bannlysning. Kyrkans *Pax Dei* överflyttades under 1100- och 1200-talen till den sekulära lagstiftningen.

För den obebäpnade delen av befolkningen innebar fridslagstiftningen att de fredades från våldgästning.¹¹⁹ Det var en plikt för både domare och allmänhet att hålla efter fredsbrytare och se till att de blev straffade. För svåra fridsbrott var straffet fredlöshet samt förlust av egendom eller t o m dödsstraff. I Tysk-romerska riket svors 1235 en stor fredsed, *die Landfriede*, som gavs en allmän giltighet. Genom att den var allmän behövdes inte gemensamma edsförsäkringar mellan olika parter för att ge lagen legalitet, och landsfreden hade heller ingen begränsning i tid och rum. De beslut om fred som fattades gjordes offentliga även utomlands. I England infördes på 1100-talet *The Kings Peace* i den sekulära lagstiftningen, vilken var en fred som skulle gälla över hela riket, och särskilt till skydd för präster och klosterfolk. Kungens fred var utfärdad för vissa tider och ställen och var då allmänt gällande. Åtta dagars firande i samband med kungens kröning och kring de kyrkliga högtiderna var sådana freder.¹²⁰ För de romerska huvudvägarna och de vattenvägar där matvaror forslades till städerna gällde också allmän fred. Bakgrunden till dessa speciella freder fanns i ”den stora freden”, *Pax maxima*.¹²¹ I England ingick *Pax maxima* i systemet med *frankpledge*, där den enskildes säkerhet bevakades genom ett socialt kontrollsystem inom socknarna. Socknarna indelades territoriellt i *tithings* och i varje tithing ingick ett visst antal hushåll som stod under ledning av en *tithingman*. Denne hade till uppgift att rapportera brott mot friden till hundarets domstol.¹²²

117. Bois 2000:135f

118. Harding 2002:99ff

119. Åquist 1989:57

120. En rest av denna sed på svensk mark lever fortfarande kvar i Åbo stad, där borgmästaren officiellt proklamerar julfriden från sin balkong på julafton.

121. Harding 2002:88f

122. Harding 2002:41

Birger jarls fridslagar samordnade den sekulära lagstiftningen i Sverige med den rättsuppfattning som gällde på kontinenten. Med en svensk fridslagstiftning kunde boende, besökande och kringresande i landet tillförsäkras samma skydd som gavs i andra länder.¹²³ Även av utrikespolitiska skäl bör det ha legat i svenskt intresse att anpassa rikets lagstiftning i denna fråga till den kontinentala. Om brott mot Pax Dei och övriga fridslagar skulle fortsätta i samma omfattning som tidigare skulle konsekvensen kunna bli påvligt interdikt, vilket i sin tur skulle medföra att det svenska riket blev isolerat både från andra kungadömen och från Hansan.

Sverige kom efter Skänninge möte 1248 inte bara att ändra sin kyrkoordning från regulär till sekulär utan även sin politiska inställning mot omvärlden. Den svenska politiken närmast efter konciliet i Skänninge tyder på en målsättning att åstadkomma fredliga kontakter med olika makthavare på kontinenten. Av de bevarade diplomerna framgår att Birger jarl vid 1200-talets mitt ville stabilisera rikets handelskontakter och sluta politiska förbund. Ett par exempel kan ges som tyder på att det skett en viss omorientering i den svenska politiken och att anpassningen till den kontinentala fridslagstiftningen fick betydelse. Sverige ingick ett fredsfördrag med Lübeck 1250, och köpmän från Lübeck försäkrades om att de skulle lyda under samma lagar som svenskar om de bosatte sig i Sverige. De skulle få full gottgörelse enligt landets lagar om de drabbades av oförrätt i Sverige och inte behöva bli underkastade järnbörd och liknande bevismedel, som inte var förenliga med den kanoniska lagstiftningen. Omvänt skulle samma förhållande gälla för svenskar i Lübeck.¹²⁴ Birger jarl uttryckte också vid mitten på 1250-talet till den engelske kungen Henrik III ett önskemål om att sluta förbund. Jarlen erhöll 1255 ett svar där den engelske kungen

123. se not 114. Fridslagstiftningen innebar att vissa grova brott inte längre kunde sonas med böter utan hemföll under kungens dom. Åquist ser fridslagstiftningen som ett brott med det gamla rättssystem där rättstillämpningen och exekutionen av domar låg hos släkten. Birger jarls fridslagar innebar att kungamakten instiftade en riksgiltig lag som medförde att rätt stora förändringar måste äga rum i landskapsstyrelsen. Senare på 1200-talet tillskrev sig Magnus Ladulås rätten till central lagstiftning i Skänningestadgan 1284.

124. DS 846, DS 850, DS 473

utlovade att han skulle skicka ett par sändebud för att utröna det svenska rikets ställning och förutsättningarna för fortsatta förhandlingar.¹²⁵ I politiska sammanhang som dessa, där det förekom förhandlingar med makthavare i England och Tyskland, bör det ha varit nödvändigt att kunna åberopa en fridslagstiftning som i stort sett överensstämde med den tyska och den engelska. Anslutningen till universalkyrkan innebar för Sverige en genomgripande förändring av synen på lagstiftningens roll i samhället.

Den första fasen

Universalkyrkan och Libertas Ecclesiae

Påvedömets inflytande på den svenska utvecklingen i Sverige stärktes efter konciliet i Skänninge. Ett antal förändringar infördes som överensstämde med påvedömets krav: kyrkans frihet från lekmannainflytande, reformprogrammet, fridslagstiftningen, avskaffandet av ordalierna och åtskiljandet av kyrkliga och världsliga domstolar. Konciliet fick i ett längre perspektiv en långt större betydelse för den svenska utvecklingen under 1200-talet än vad forskningen tidigare kommit fram till i sina slutsatser. När det svenska kungadömet anslöt sig till universalkyrkan accepterade kungen och biskoparna på ett principiellt plan att hörsamma de krav som ställdes på furstar och kungar inom hela påvedömet. Påvens krav på den andliga jurisdiktionens frihet från världsligt inflytande, *Libertas ecclesiae*, fick fler konsekvenser för den rättsliga ordningen än för de rent kyrkliga förhållandena. Hela programmet för kyrkans frihet skulle införas: frihet från all världslig inblandning i kyrkliga angelägenheter, den kanoniska rättens giltighet och en uppdelning av den rättsliga ordningen så att det kyrkliga rättssystemet avdelades till en egen jurisdiktion. Den praktiska konsekvensen blev att Sverige måste eftersträva en svensk kyrkolagstiftning som var samordnad med den kanoniska lagstiftningen.

Påvestolens allmänna direktiv för en omorganisation av universalkyrkan återkommer i Vilhelm av Sabinas beslut vid Skänninge möte. Direktiven präglade utvecklingen i hela Europa under

125. DS 427

1200-talet och den svenska utvecklingen kan därför inte betraktas som speciell. Kravet på kyrkans frihet och en oberoende andlig jurisdiktion blev av samma avgörande betydelse för den svenska lagstiftningen som i resten av Europa. Enligt de allmänna direktiven fick klerker inte göra sig beroende av lekmän. De var förbjudna att svära trohetseder till lekmanafurstar och skulle åtnjuta frihet från världsliga skatter. Kyrkliga ämbeten reserverades för kaniker som utbildats i teologi och juridik, och fick inte som ofta tidigare varit fallet ärvas från far till son. Förbudet mot handel med andliga ämbeten som fanns sedan tidigare upprepades.¹²⁶ Lekmanafurstar fick inte tillskansa sig kyrkliga rättigheter och herremän som dödade eller lemlästade klerker fick bestraffningar som gällde för flera generationer av deras efterkommande. Alla som verkade inom kyrkan förbjöds att delta vid alla former av blodsutgjutelse, vare sig det rörde sig om juridiskt utfärdade beslut om kroppsbestraffning eller strider och dueller mellan lekmän. Rättstvister fick inte längre avgöras genom ordalier utan skulle behandlas, dokumenteras och arkiveras i domstolarna.¹²⁷ Det skulle inte ha varit politiskt möjligt för det svenska kungadömet att ställa sig utanför universalkyrkans stora omorganisation, därför blev en reformering av den svenska kyrkoprovinsens organisation oundviklig efter Skänninge möte. Konciliet beslut om kyrkans frihet från världsligt inflytande inskräppte ytterligare med tydliga direktiv från påven.¹²⁸ Biskoparna ålades under hot om bannlysning att följa *Liber Extra*, som gav klara besked om universalkyrkans hållning i en mängd olika frågor. Där behandlades ämnen som kyrkans konstitution och organisation, den andliga jurisdiktionen och därmed sammanhängande juridiska frågor, förhållningsregler för prästerskapet om handhavandet av sakramenten och andra kyrkliga förpliktelser, men även familjerätt

126. Duggan 2008:341ff

127. Garcia y Garcia 2008:369

128. DS 382

och äktenskapslagstiftning samt straffrätt.¹²⁹ Det var i sin helhet en lagstiftning som den svenska kyrkoprovinsen efter en omorganisation förväntades följa.

Kyrkoorganisationens reorganisering

Med inrättandet av de sekulära domkapitlen och kanonikaten togs de första stegen att göra kyrkan i Sverige till en territoriell organisation. För att få lov att inrätta en sekulär stiftsorganisation krävdes från påvestolens sida att det fanns en territoriellt baserad ekonomisk grundval för prästerskapets försörjning. Högre präster måste kunna försörjas genom kanonikat knutna till domkyrkan. Detta var krav som de svenska stiftet hade svårigheter att leva upp till. I samband med sitt besök i Sverige utfärdade kardinalen av Sabina en stadga om hur de sekulära domkapitlen skulle organiseras. Domkapitel skulle införas i alla stift och varje domkapitel skulle ha minst fem kaniker. Endast i Linköping fanns det sedan tidigare ett sekulärt domkapitel. Biskopen i Linköping hade 1245 fått påvens stadfästelse på fem kanonikat som han inrättat, och vid inrättandet av den sjätte prebendatan angav biskopen att han tilldelade den gods som han anskaffat på egen bekostnad.¹³⁰ Det sekulära domkapitlet i Uppsala bildades under Vilhelm av Sabinas vistelse i Sverige 1248 då preposituren, ärkediakonatet och de två första kanonikaten tillkom. I Uppsala skall det ha funnits ett regulärt domkapitel i slutet av 1100-talet som emellertid hade upphört.¹³¹ Det regulära kapitlet i Uppsala saknade kapitelgoods som kunde överföras och därför blev kungafamiljens

129. Duggan 2008:366. Mer precis gavs i *Liber Extra* direktiv för frågor som rörde tro och ritualer, kyrklig egendom, val till kyrkliga ämbeten och majoritetsprincipen inom kyrkliga gemenskaper, biskoparnas ställning och den juridiska processordningen. Där fanns också kravet på att alla kyrkliga domstolar måste föra fullständiga akter över sina ärenden. Frågor som föll under andlig jurisdiktion var förvaltning av sakramenten, löften, kyrklig censur och dess följder, val, beneficiefrågor, brott av edligt bekräftat avtal eller överenskommelse, testamentsfrågor och räntor samt följande brott: avfall, kätteri, simoni, kränkning av det som var heligt, mened och edsbrott, äktenskapsbrott, blodskam, bigami, skändning, blasfemi, myntförfälskning samt brott mot gudsfreden. Kyrkobalken i Upplandslagen tar upp vissa av dessa brott, övriga bör ha fallit direkt under kanonisk lag.

130. DS 346

131. Dahlbäck 1977:359

donationer av jord av avgörande betydelse vid bildandet av det sekulära domkapitlet. En större utbyggnad av domkapitlet i Uppsala med fler kanonikat dröjde ända fram till 1270-talet då den nya domkyrkan började byggas och domkapitlet flyttades till Östra Aros, men även då var det framför allt kungliga donationer som var ekonomiskt avgörande för bildandet av nya kanonikat.¹³²

Omorganisationen av den svenska kyrkoprovinsen tillhörde de förändringar som följde påvedörets ordningar för universalkyrkan. Territorialiseringen av hela kyrkoorganisationen, inte bara domkapitlet, var en avgörande del i reformeringen av den kyrkliga ekonomin. I den regulära kyrkoorganisationen hade biskopstiondet varit kyrkans huvudsakliga inkomstkälla vid sidan av donationer och testamenten. Hur biskopstiondet tagits ut och fördelats innan det infördes som en del i församlingstiondet framgår inte av diplomerna, men det finns ingen anledning att anta att fördelningen av tiondet haft någon annan utformning i Sverige än den som gällde för påvedömet i övrigt. I den äldre ordningen tillföll tionden biskoparna. Upprepade klagomål på uteblivna tionden visar att det fanns en utbredd ovilja att erlægga detta tionde. Vid Fjärde Laterankonciliet beslöts att biskoparnas tidigare rätt att uppbära och själva fördela tionden och offergåvor skulle upphöra. Tionden skulle istället på ett reglerat sätt överföras till kyrkans olika organisatoriska enheter.¹³³

Det reglerade tiondet kan knappast ha införts allmänt i Sverige förrän i samband med de kyrkliga reformerna efter Skänninge möte. Fram till dess bör alltså de svenska biskoparna själva fritt ha fördelat inkomsterna från sina stift, och eftersom klosterordnarna var grunden i den regulära kyrkoorganisationen blev de prioriterade av biskoparna när inkomsterna skulle fördelas. I den nya organisationsordningen säkerställdes församlingarnas ekonomi genom fördelningen av tiondet, som med något undantag kom att med en tredjedel gå till församlingens präst. De resterande två

132. Dahlbäck 1977:79ff. Ytterligare kanonikat grundades på 1270-talet av Valdemar Birgersson, hertigarna Magnus och Erik Birgersson och deras halvbror Gregers Birgersson samt ärkebiskop Folke Johansson. Organisationsskedet avslutades 1281 och då hade domkapitlet byggts ut så att det omfattade tretton medlemmar och inkluderade förutom ärkebiskopen även domprost, ärkedjåkne och elva kaniker.

133. Duggan 2008:341ff

tredjedelarna fördelades på sockenkyrkan, de fattiga och biskopen. Regleringen av tionden var en viktig reform i utvecklingen mot en utbredd församlingsorganisation. I en bulla 1250 framhåller påven sockenkyrkornas rättigheter i fråga om offergåvor, tionden och förstlingsgåvor.¹³⁴ Att man i den nya ordningen flyttade över tiondet till sockenkyrkorna och på så sätt gav dem rättigheter till en egen ekonomi, bör ha inneburit att nya förutsättningar gavs för en utbyggnad av den svenska sockenorganisationen. Socknar slogs ihop till ekonomiskt bärkraftiga enheter och reglerades territoriellt till en viss normerad storlek för att kunna försörja en församlingspräst med boställe och församlingstionde. Bönderna, som var socknens tiondegivare, fick med denna nya ordning ett inflytande över kyrkobygget som de inte tidigare haft. Ytterligare en förändring var att i samband med att biskoparna fick nya tidskrävande juridiska och administrativa uppgifter inom den sekulära kyrkliga administrationen, måste deras själavårdande uppgifter överföras på präster längre ner i hierarkin, i första hand på prostarna som tjänstgjorde i domkapitlet men hade sin försörjning från sina pastorat. Prostarna var en länk mellan stiftsledningen och de enskilda prästerna och församlingarna och en av deras uppgifter var att utöva kontroll över sockenprästerna och deras ämbetsutövning. Pastoraten måste alltså av praktiska skäl få en territoriell indelning. Det geografiska avståndet mellan stiftsstad och pastoratet medförde att prostarna ofta fick lov att delegera ansvaret för sina pastorat till vikarier.

Vid pastoratsindelningen på 1100-talet skall prostarna i Uppsala stift ha varit placerade i Uppsala, Sigtuna och Enköping.¹³⁵ År 1232 nämns Aros, Sigtuna och "Aliati" som pastorat i samband med att invånarna i Hälsingland skulle utkrävas på ett tionde.¹³⁶ "Aliati" bör sannolikt tolkas som pastoratet Ala i Hälsingland.

Folklandspastoratens tillkomsttid är inte känd. Vid mitten av 1200-talet följde de uppländska pastoraten folklandens indelning, men territoriellt kan indelningen då ha varit förhållandevis ny. Det

134. SDHK 643. Förstlingsgåvor innebar att det första av markens gröda skulle tillfalla prästen som offergåva och förekommer redan i Gamla Testamentet.

135. Dahlbäck 1977:55.

136. DS 268

är först år 1244 som prostarna¹³⁷ i Tiundaland och Fjärdhundraland omnämns och då i samband med att jarlen Ulf kungjorde att prästernas prebenden hade utökats.¹³⁸ Med ledning av jarlens brev kan instiftandet av folklandspastoraten hypotetiskt bestämmas till en tidpunkt när Erik Eriksson var kung och herr Jarler var ärkebiskop. Eftersom Erik Eriksson tillträdde sin andra period som kung år 1234 och herr Jarler blev ärkebiskop år 1236, så kan folklandspastoraten inte ha instiftats före 1236. Den ursprungliga pastoratsindelningen i ärkestiftet, som förmodligen var icke-territoriell, kan alltså hypotetiskt ha gällt fram till 1236 och då ersatts med folklandspastoraten. Orsaken kan möjligen ha varit en organisationsförändring i ärkestiftet på 1230-talet. Det regulära domkapitlet kan ha reorganiserats som en förberedelse till att ett sekulärt domkapitel skulle inrättas i Uppsala. Det är tänkbart att ärkebiskop Jarler tagit ett sådant initiativ samtidigt som biskop Lars i Linköping förberedde sitt stift för införandet av ett sekulärt domkapitel.¹³⁹ Hypotesen kan möjligen stärkas av den omständigheten att pastoraten i Uppsala, Sigtuna och Enköping kan ha använts som grund för bildandet av de tre prelaturererna för domprosteriet, ärkediakonatet och dekanatet när det sekulära domkapitlet bildades i Uppsala 1247/48 av ärkebiskop Jarler.¹⁴⁰

Den reglerade socknen och det äldre hundaret

Reformeringen av den svenska kyrkoprovinnsorganisationen och stiftens organisation påbörjades med Vilhelm av Sabinas beslut vid konciliet i Skänninge och bekräftades av påven 1250.¹⁴¹ Den romerska kyrkans organisation av kyrkoprovinserna hade tre hierarkiska nivåer: *diocesis* - biskopsdömen eller stift, *provincia* - provins, *prepositura* - pastorat

137. Den svenska titeln *prost* är från senare tid och används inte i diplomerna utan bara i den svenska litteraturen. Diplomen ger inte någon ledning till vilken svensk benämning som kan ha använts på prebendaterna. Se vidare Dahlbäck 1977:32 om domkyrkans organisation och variationen i olika benämningar.

138. DS 316, DS 318

139. DS 269

140. Dahlbäck 1977:80ff, 360

141. DS 380, DS 381, DS 382, DS 383

och *parochia* - församling eller socken.¹⁴² Vid reformeringen av den romerska kyrkans organisation på 1200-talet fördelades stiftens själavårdande och administrativa uppgifter på de olika nivåerna i enlighet med den nya ordning som införts efter Fjärde Lateralkonciliet. Biskoparna blev domare i de andliga domstolarna och bemyndigades av påven att besluta om botgöring.¹⁴³ Reformeringen av biskopsämbetet, som för de svenska stiftens del beslutats av Vilhelm av Sabina, förändrade inte bara biskopens roll till domare inom den andliga jurisdiktionen, utan biskoparnas doprätt delegerades till församlingsprästerna som tilldelades rätten att förvalta sakramenten och utföra alla förekommande uppgifter inom den andliga omsorgen. Själavården i församlingarna gjordes till en allt viktigare del i kyrkans verksamhet och församlingsprästerna skulle uppfylla vissa krav för att få utöva sin profession och få rätt till tionde. De fick inte vara yngre än 30 år och skulle ha rätt utbildning för sitt uppdrag, ha sin bostad inom församlingens område och ombesörja alla de kyrkliga plikter som församlingens medlemmar hade rätt till enligt kanonisk lag. Den andliga vården utökades med bikten som belades med sträng tystnadsplikt.¹⁴⁴ Prästernas vandel och efterlevnaden av den kanoniska lagstiftningen i pastoraten skulle kontrolleras av biskopen vid årliga inspektioner.

Sockenindelningen var en av de viktigaste frågorna för universalkyrkan under 1200-talet. Det var först under 1200-talets lopp som landskyrkorna på kontinenten fick egna präster med sin försörjning från tiondet, och tidigare än så kan alltså en sådan ordning inte heller ha införts i Sverige.¹⁴⁵ Det torde med viss säkerhet kunna

142. Samtliga nivåer utom kontraktet fanns inom den äldre kyrkoorganisationen. *Provincia* betecknade i Sverige häradsprosterierna, alltså de pastorat vilkas territorier sammanföll med häradsindelningen. I Hälsingelagens område var beteckningen på pastoratet *prepositura* eftersom Upplandslagens häradsindelning inte gällde där. Storleken på de hälsingska lagområdena var emellertid densamma som på de uppländska häradena.

143. Morris 1991:527f

144. Duggan 2008:344ff, Goering 2008:383ff

145. Jfr Brink 1990:73f Brink förlägger tiondebeskattningen i Norden till 1100-talet. Han gör inte skillnad på biskopstionden, som i den regulära kyrkoorganisationen sannolikt utgick från personella socknar, och församlingstionden i den sekulära kyrkoorganisationen, som utgick från territoriella socknar.

fastställas att sockenreformen med reglerade socknar med rätt till präst infördes i samband med den stora omorganisationen av den svenska kyrkoprovinsen på 1250-talet.¹⁴⁶ Det skulle kunna förklara att ett stort antal sockenkyrkor med bönder som byggherrar uppfördes vid samma tid. Sockenböndernas kyrkor i gotisk stil var öppnare och mindre påkostade än de som tidigare byggts av stormän, och kan enligt en teori ses som ett uttryck för kyrkans befrielse från världslig inblandning och allt mer självbestämmande församlingar.¹⁴⁷ Decentraliseringen av de andliga och administrativa plikterna blev alltså av avgörande betydelse för den territoriella sockenorganisationens framväxt.

Omorganisationen av den svenska kyrkoorganisationen hade en sekulär ordning för domkapitlen som första mål. Eftersom försörjningen av de sekulära domkapitlens kaniker och decentraliseringen av de andliga förpliktelserna till församlingarna medförde ett behov av planerade och överskådliga inkomster från fasta inkomstkällor, är det troligt att den territoriella reformen påbörjades samtidigt som den organisatoriska. Biskopstionden var en osäker inkomstkälla som var svår att driva in. Donationer av jord och inflödet av penningmedel från lekmännen som tidigare utgjort den huvudsakliga inkomsten kunde bidra till en viss förstärkning av kyrkans finanser, men gav inte tillräckligt ekonomiskt underlag för att underhålla sekulära prelater i den nya kyrkoorganisationen. Även stiftens möjligheter att leverera penningmedel till påvedömetts särskilda uttaxeringar till korstågen var beroende av fasta inkomster. Den enda tillgängliga metoden att få kontroll över de kyrkliga inkomsterna och fördela dem mellan stiftet och församlingarna var att knyta tiondebeskattningen till böndernas jordinnehav och fasta inkomstkällor som till skillnad mot det osäkra biskopstiondet kunde beräknas bli bestående över tid. Böndernas tionde var obligatoriskt. Sockenprästernas skyldighet

146. Lindkvist 1991:507ff. *Socken* är ett i Sverige invariant begrepp för en territoriellt gränslagd kyrklig församling oavsett storlek. Socken var i de medeltida landskapslagarna huvudsakligen en kyrklig gemenskap som huvudsakligen omtalas i relation till sockenkyrkan, prästen och biskopen. Socknarna framträder i landskapslagarna närmast som en korporation.

147. Bonnier 1997:97. Bonnier refererar i not 83 till en teori om goticiseringen av Jes Wienberg.

att bo i socknen och att alltid vara tillgängliga för församlingsbornas behov av andliga tjänster, krävde att de fick ekonomiska förutsättningar för sin försörjning. Det ålåg därför socknens bönder att avsätta jord till prästens boställe och förutom tiondet hade han rätt att få ersättning för vissa tjänster. Församlingarna kom inte längre att bestå av frivilliga bekännare i självvuxna socknar, utan i den nya ordningen var det territoriellt avgränsade socknar med ett normerat antal besuttna bönder som skulle ansvara för prästens underhåll.¹⁴⁸ Sockenindelningen reglerades territoriellt till en viss fastställd storlek och små församlingar slogs samman till bärkraftiga socknar.

Det organisatoriska begrepp som vid mitten på 1200-talet användes på vad som vanligen brukar kallas socken¹⁴⁹ var *hundare*, och detta kyrkliga hundare hade en normerad storlek på 120 hushåll. Det svenska hundarets funktion vid 1200-talets mitt torde närmast kunna jämföras med det anglosachsiska *hundred*, som under 1200-talet var både en rättslig organisation och ett juridiskt system för upprätthållandet av friden.¹⁵⁰ Den huvudsakliga uppgiften för det engelska hundarets domstol var att döma för brott mot den fridsed som kallades *frankpledge*. Det engelska hundaret var uppdelat på *tithings* ett socialt kontrollsystem där besläktade och på annat sätt närstående invånare i ett hundare indelades i 10 grupper om ca 10-12

148. Reynolds 1984:81-94. Susan Reynolds sätter in frågan om sockenbildningen i ett internationellt perspektiv genom sina engelska exempel. I England var *minsters* moderkyrkor. Eftersom de ursprungligen var missionskyrkor fick de sin bas i regionernas centra. De svenska biskopskyrkorna bör ha haft samma roll. I den äldsta svenska kyrkoorganisationen spelade de jordägande stormännens privatkyrkor en viktig roll vid sockenbildningen, men systemet gav också upphov till en oönskad lekmannainblandning i för kyrkan viktiga frågor. Det kan ha varit en faktor som påverkade normen om oberoende församlingskyrkor på landsbygden.

149. Brink förklarar 1990:118f begreppet *socken* med att termen kan ha avsett en kyrkoförsamling i kyrkans första tid och att inflytandet kommer från England och Danelagen under 900- och särskilt 1000-talet. Här har en territoriell innebörd vuxit fram för termen *sócn*, senare *soke*, samma ord som nordiskans *sökn*. Under 900-talet kom den att beteckna den privata jurisdiktionen för en lord över bl.a. dennes manor, inbegripandes dem som omfattades av lordens "sake and soke". Ordet *sökn* har enligt Brink ett samband med lagföring.

150. Bartlett 2000:156f. Jfr diskussion hos Åquist 1989:332ff om likheten mellan den nordiska rätten och det anglosaxiska systemet.

invånare.¹⁵¹ I en tithing, som leddes av en tithingman, ingick alla män över 12 års ålder och invånarna var ålagda att rapportera misstänkta brott mot fridslagarna.¹⁵² Det engelska exemplet visar att det förelåg ett samband mellan fridslagstiftningen och indelningen av hundaret i tithings och deras svenska motsvarigheter, tolfterna. Tolften är ett omdiskuterat begrepp i svensk forskning. Indelningen i tolfter sågs av den historiska skolans forskare som en del i ledungsindelningen, men några belägg för den förklaringen finns inte. I Upplandslagen används begreppen hundareskyrkor och tolftkyrkor utan närmare förklaring.¹⁵³ Terminologin i landskapslagarna är inte enhetlig, utan samma begrepp används under olika tidsåldrar trots att de har olika innebörd. I Upplandslagens Konungabalk kan man urskilja ett äldre och ett yngre hundare.¹⁵⁴ Det äldre hundaret kan ha haft samma förebild som det engelska hundaret och haft betydelsen "socken". Det kan ha införts som en kyrklig enhet om 120 hushåll uppdelat på 10 tolfter när den svenska kyrkoorganisationen omorganiserades vid mitten av 1200-talet. Det går att empiriskt fastställa att det äldre hundaret hade denna storlek.¹⁵⁵ Som territoriell rättsenhet bör detta äldre hundare ha haft både en kyrklig och en sekulär indelningsgrund, eftersom fridslagstiftningen gällde i båda jurisdiktionerna, men det kan inte beläggas att det hade någon funktion i skattesystemet. Det har dock så stora likheter med det engelska hundred att tolften torde kunna förklaras som en motsvarighet till det anglosachsiska *tithing*,

151. Jfr Söderlind 1989:99ff där han ingående redogör för både den språkliga och den lantmäteritekniska utvecklingen av de fornsvenska termerna hundare och tolft utifrån latinskt/romerskt och engelskt bruk.

152. Zvi Razi and Richard Smith, *Medieval Society and the Manor Court*. Print publication date: 1996. Published to Oxford Scholarship Online October 2011. <http://www.oxfordhandbooks.com.ezproxy.ub.gu.se/>

153. Jfr Söderlind 1989:102. Söderlind hävdar att namntyperna är sekundära när de används i Upplandslagen, de hör alltså hemma i ett äldre system. Söderlind härleder dem till den fornsvenska sockenindelningen då kyrkans första mål var att få till stånd en kyrka per härad. När nya socknar tillkom blev den första kyrkan "huvudkyrka" och underordnade kyrkor "tolftkyrkor".

154. UL Kg 10:2

155. Av de empiriska beläggen på sockenindelning på 1300-talet framgår att normstorleken för den reglerade socknen, det äldre hundaret, fram till 1310-talet var 120 hushåll, alltså 10 tolfter om 12 hushåll, men storleken på socknarna kunde variera från 14 tolfter som störst till 3 tolfter som minst.

alltså en del i ett socialt kontrollsystem som hörde samman med fridslagstiftningen. Med det äldre hundarets indelning i tolfter kan det svenska rättssystemet ha fått ett motsvarande kontrollsystem för fridslagarnas efterlevnad som i England. Vad gäller begreppet tolftekyrkor så kom det att användas på sockenkyrkor som hade ekonomiska möjligheter att underhålla en präst. Det yngre begreppet hundare i Upplandslagen användes som beteckning på länsmannens rättsområde och motsvarade begreppet härad.

Den andra fasen

Kyrkan, lagstiftningen och de parallella jurisdiktionerna

I det föregående har behandlats det samband som kan finnas mellan Birger jarls fridslagstiftning och hundarets indelning i tolfter. Fridslagstiftningen har i den svenska forskningen kommit att likställas med den svenska s.k. edsöreslagstiftningen, men edsöreslagstiftningen förekommer inte före Alsnö möte. Den var inte allmän lag utan en form av lagstiftning som grundade sig på en konstitutiv ed ingången av alla berörda parter. Genom denna ed som svors vid Alsnö möte, förband sig kungen tillsammans med stormännen att hålla sig till både den lag som antogs vid mötet och till Birger jarls fridslagar.¹⁵⁶ Den svenska forskningen har genomgående använt konfliktperspektivet på relationen mellan kyrka, kung och stormän och maktkampen har framförts som motiv för edsöreslagstiftningen. Konsekvensen har blivit en problematisk sammanblandning av två olika begrepp och den kontinentala fridslagstiftningens betydelse för Birger jarls fridslagstiftning har därför fått stå tillbaka för den eventuella betydelsen av inhemska förelöpare. Åquist har uppmärksammat detta problem och gör en viktig terminologisk distinktion mellan fridsstadgar och fridslagstiftning å ena sidan och edsöresmål och edsöreslagstiftning å den andra, och han betonar att man bör skilja på avsikten med Birger jarls fridslagstiftning och edsöreslagstiftningen. Fridslagarna var, liksom de kontinentala fridslagarna, allmänt gällande och en gemensam fråga för både den andliga och den världsliga jurisdiktionen. På kontinenten gällde kungens dom

156. Åquist 1989:48–59

för brott mot de allmänna fridslagarna och den skyldige straffades med bannlysning och fredlöshet i hela riket samt förlust av all lös egendom, alltså samma straff som gällde för brott mot Birger jarls fridslagar. Under Magnus ladulås regeringstid togs flera avgörande steg mot en övergång från kungadömet traditionella lagregler till den kontinentala lagstiftningens uppdelning på separata rättsordningar för kyrka och stat.¹⁵⁷ Ansvaret för att upprätthålla friden och att bestraffa brott mot fridslagarna ålåg både kyrkan och kungen, och kyrkans fridslagar kom därför också att införas i den världsliga lagstiftningen som kungliga fridslagar. Med bestämmelserna om kungsfrid och brott mot kungsfriden följde kung Magnus i princip den europeiska fridslagstiftningen. Likheter mellan Alsnö stadgar och fridslagstiftningen i England och Tyskland är så påtaglig att de ensidiga förklaringarna om stadgans ursprung i för Sverige specifika maktmotsättningar mellan kung och stormän måste ifrågasättas.¹⁵⁸ Det var en allmän tendens under 1200-talet att kungarna ökade sin kontroll över stormännen och kompletterade kyrkans fredsföreskrifter med kungens frid. Samma tendens ser man i Skänninge stadga där det stadgas för brott mot kungamakten som sådan.

Det förefaller som om utvecklingen mot en ny rättsordning avstannade efter Birger jarls död. Under Valdemar Birgerssons regeringstid finns inga belägg i diplomaterialet för att nya stadgor eller reformer införts, vilket mest troligt har berott på att han saknade den motivation att driva reformarbetet framåt som utmärkte Magnus ladulås.¹⁵⁹ Förmodligen återföll man efter Birger jarls död i gamla vanor eftersom påven i en bulla 1274 riktade skarp kritik mot de styrande i Sverige för att man inte iakttog påvedömet krav på en separat andlig jurisdiktion.¹⁶⁰ Under Magnus ladulås

157. Bjarne Larsson 1994:19–21

158. Bjarne Larsson 1994:29ff tolkar stadgan som att kungen försökte få kontroll över män med vapen och binda dessa män till sig. Även om det finns fog för en sådan förklaring behöver det inte ligga en specifikt svensk konflikt i botten.

159. Jfr Lönnroth 1940:120–121. Lönnroth har här en avvikande åsikt. Han förlägger marklandets införande till Valdemars regeringstid med anledning av att marklandet som jordmått uppträder i diplom på 1260-talet. Dessa enstaka belägg behöver dock inte betyda att marklandssystemet infördes vid denna tid som skattegrund.

160. DS 577

regeringstid togs flera avgörande steg mot en övergång från kungadömets traditionella lagregler till den kontinentala lagstiftningens uppdelning på separata rättsordningar för kyrka och stat.¹⁶¹ Kungen avgav vid sin kröning 1276 ett löfte att skilja kyrkans jurisdiktion från den världsliga. Han gick också påven tillmötes ifråga om vilka ärenden som skulle hänföras till den andliga jurisdiktionen. Endast ett undantag gjordes, artikeln rörande testamenten.¹⁶² Kungens rätt att stifta lag var begränsad till stadgelagstiftningen, en rätt som Magnus ladulås begagnade sig av, men stadgorna hade den formella nackdelen att de bara var giltiga under kungens livstid. Kungens löften till ärkebiskopen och därmed även till påven hade formen av en ed och gällde därför bara under hans egen livstid. Löftet att avskilja den andliga jurisdiktionen för all framtid måste därför oundvikligen ha fått omfattande konsekvenser för arbetet med lagrevisionen.¹⁶³ För att bli evärdelig och riksgiltigt gällande måste den planerade lagstiftningen ge kungen rätt att stifta lag, något som dittills varit oförenligt med landskapslagstiftningen.¹⁶⁴

Genom att acceptera påvestolens krav på separata rättsordningar för kyrka och stat gav Magnus ladulås nya förutsättningar för den stora lagrevision som påbörjats av Birger jarl. Reformeringen mot en av kungen stadfäst rikslagstiftning var en fråga som av allt att döma hade behandlats både i Norge och Sverige vid Vilhelm av Sabinas legation, eftersom det i båda länderna följde lagrevisioner. I Norge stadfäste Magnus lagaböter sin landslag 1274 och den efterföljande stadslagen 1276. När Magnus ladulås med Alsnö stadga 1279 och Skänninge stadga 1284 förberedde en övergång från den regionala lagstiftningen till en för hela riket gällande rättsordning deltog rådet och lagmännen i besluten.¹⁶⁵ Den rättsliga grunden för en kunglig lagstiftning som var oberoende av landskapsrätten

161. Bjarne Larsson 1994:19–21

162. DS 613

163. Bjarne Larsson 1994:19ff

164. Jfr UL Kk 15–21–22. Det är först med Kyrkobalken i Upplandslagen som dessa krav tillgodoses och specificerar den andliga jurisdiktionens straffrättsliga frågor, både i de fall där biskopen dömer enskilt och där biskopen och kungen delar på domsrätten och böterna.

165. Åquist 1989:59

infördes av Magnus ladulås med Alsnö stadga¹⁶⁶ där kungen tilldelade sig rätten att både ta bort gammal lag och att stifta ny.¹⁶⁷

Förberedelserna för en ny författning som gav kungen rätt att stifta lag bör ha pågått under i stort sett hela Magnus ladulås regeringstid.¹⁶⁸ Även om en ny rättsordning inledningsvis bara kom att införas i Upplandslagen, och inte i alla avseenden följde de förutsättningar som gavs i Magnus ladulås stadgor,¹⁶⁹ så fick lagen en form som efter fortsatt bearbetning skulle komma att användas i en för hela riket gällande lag. Magnus ladulås tog det avgörande steget mot en övergång från det traditionella kungadömet lagregler till den legala monarkins rättsordningar, men den svenska landslagen, Magnus Erikssons allmänna landslag, fick lov att förhandlas och beredas under årtionden innan den blev antagen ca 1350.

Tredje fasen

1290-talet – i väntan på Upplandslagen

Den rättsliga grunden för en kunglig lagstiftning som var oberoende av landskapsrätten infördes alltså av Magnus ladulås genom Alsnö och Skänninge stadgor, och förberedelserna för en ny lag bör ha pågått under hela hans regeringstid. Efter kungens död 1290 styrdes Sverige av en förmyndarregering som leddes av marsken Torgils Knutsson fram till Birger Magnussons myndighet år 1300, och arbetet med lagrevisionen fortsattes av en särskild kommission. Kommissionen är väl känd genom företalet till Upplandslagen, där kommissionens samtliga medlemmar räknas upp med namn. I ledningen för arbetet med den nya rättsordningen stod lagmannen i Tiundaland, Birger Persson och domprosten i Uppsala, Andreas And. Upplandslagens rättsordning skulle först börja tillämpas i det nya lagmansdömet Uppland, som bildades när de tre lagsagorna i Tiundaland, Attundaland och Fjärdhundraland slogs samman till ett

166. DS 799

167. Åquist 1989:49, 62, 105f

168. Se not 112

169. Bjarne Larsson 1994:32ff

lagområde.¹⁷⁰ Man skulle ha förväntat sig att ärkebiskopen hade varit en given medlem i kommissionen som den främste i den svenska kyrkoprovinsen och som en av de främsta i kungens råd. Att han inte var det har sin förklaring i händelser som påverkade den svenska kyrkoprovinsen under början av 1290-talet.

Situationen under 1290-talet var den att det rådde en intern konflikt inom den svenska kyrkoprovinsen med anledning av att biskoparna i Växjö och Skara åtalat Uppsalakapitlet inför ärkebiskopen Jens Grand i Lund. Ärkebiskopen i Lund hade alltsedan kyrkoprovinsen i Sverige instiftades haft primaträttigheter över det svenska stiftet, vilket innebar att Uppsala låg under Lund i påvedörets hierarki, och beslut som rörde den svenska kyrkoprovinsen skulle fattas av ärkebiskopen i Lund. Tvisten ledde till att ärkebiskop Jens Grand suspenderade kapitlet i Uppsala och bannlyste domprosten Andreas And. Att Uppsalakapitlet var suspenderat medförde att biskopen Johannes i Åbo, som valts av domkapitlet till ärkebiskop, inte erhöll sitt pallium från påven. Sommaren 1291 reste ärkebiskop Johannes i sällskap med dekanen Nils Allesson till påvestolen med syftet att dels få påven att upphäva bannlysningen av domprosten Andreas And, dels att ogiltigförklara suspenderingen av Uppsalakapitlet. Johannes avled under året men Nils Allesson fortsatte resan för att genomföra uppdraget. Under sin bortovaro valdes Nils Allesson 1292 av kapitlet i Uppsala till ny ärkebiskop. Efter att ha kämpat för kapitlets sak under flera års vistelse i Rom och förmodligen även vistats en tid i Bologna för studier, blev Nils Allesson invigd i sitt ämbete 1295. Han kunde därmed återvända till Sverige för att inträda i sin tjänst i maj 1296.¹⁷¹

Ärkebiskopsstolen stod alltså utan vigd innehavare mellan 1291 och 1296 vilket måste ha påverkat tidpunkten för när Upplandslagen kunde träda i kraft.¹⁷² Under samma tid som den valde är-

170. De norrländska landskapen var fortfarande under slutet av 1200-talet helt autonoma rättsområden även om de ingick i kyrkoprovinsen, och den största delen av Bottenviksområdet stod ända fram till Nöteborgsfreden 1323 utanför både ärkestiftet och det svenska riket.

171. SBL, Band 26, s 593f *Nicolaus Allonis* (Nils Allesson).

172. Dateringen av Upplandslagen har tolkats som 2 jan 1296, en datering som kan diskuteras. Se not 174

kebiskopen ofrivilligt var tvungen att stanna i Rom för att befria sitt kapitel från suspensionen var Upplandslagen under slutgiltigt arbete. Eftersom lagen inte var en landskapslag utarbetad för ett begränsat område utan innehöll en rättsordning med den för rikets suveränitet avgörande separata kyrkliga lagstiftningen, kan stadfästandet knappast ha genomförts utan att ärkebiskopen var installerad i sitt ämbete och kunde godkänna lagen. Det torde också ha krävts att domprosten Andreas And, som företrädde domkapitlet i lagkommissionen, blivit befriad från sin bannlysning av påven innan kyrkolagen kunnat godkännas. När Upplandslagen slutligen blev stadfäst vid årsskiftet 1296/97 genomfördes den uppdelning på en andlig och en världslig jurisdiktion som initierats vid konciliet i Skänninge 1248, som påbörjats av Birger jarl och som varit ett av målen för Magnus Birgerssons stadgelagstiftning.¹⁷³ Med Upplandslagen fick den svenska kyrkoorganisationen en kyrkolag där kristendomen erkändes av kungen som trosexklusiv i svenska riket.¹⁷⁴ Den kanoniska lagstiftningen och kyrkorätten blev den andliga jurisdiktionens rättesnöre och den kyrkliga förvaltningen fick en parallell ställning till den världsliga.

Den första förändring som inträffade efter stadfästandet av Upplandslagen var att ärkebiskop Nils Allesson gjorde en omorganisation av ärkestiftet. Till ett provinsialkoncilium som hölls i Uppsala 1297 utarbetade ärkebiskopen synodalstatuter med

173. Händelsen har enligt äldre forskning ägt rum den 2 januari 1296 men det riktiga datumet torde vara 2 januari 1297 eftersom ärkebiskopen inte blev installerad i sitt ämbete förrän på våren 1296. Jfr DS 1154 "Datum Stokholmia Anno Domini MCCLXXXVI in octaua Beatj Stephani Protomartijris." "Giffwit wort (7) breff thette i Stokholme eftir wars Herre byrd Tusand Åhrom, twemhundra årom, och nijetije åhrom ther eftir å siette Åreno, Ottonda dag efter S. Steffans Dagh vm Jula timme." Årtalet är 1296 men dagen då lagen trädde i kraft sägs vara den åttonde efter S. Stefans dag den 26 december. Den åttonde dagen efter S. Stefans dag inföll alltså den 2 januari 1297. Denna datering torde vara den riktiga eftersom ärkebiskopen trädde i tjänst först i maj 1296 och det måste förutsättas att hans godkännande av kyrkolagen krävdes innan lagen i sin helhet kunde stadfästas. Även enligt *Fornsvenska textbanken* <http://project2.sol.lu.se/fornsvenska/skedde/kodifieringen/1297>. Om det är juletiden 1296 som avses i brevet så är den 2 januari 1297 det riktiga datumet för stadfästelsen.

174. Se UL Kk 1: "På Krist skola alla kristna tro, att han är Gud och att ej finnas flera gudar än han ensam."

förhållningsregler för prästerskapet i stiftet.¹⁷⁵ Under de närmast följande åren utfärdade han ytterligare ett flertal statuter för domkyrkan och kyrkoorganisationen som hörde nära samman med den nya lagen.¹⁷⁶ I den organisatoriska ordning som infördes 1298 utökades antalet prostar från folklandens tidigare tre till en dekan i varje härad i Uppland.¹⁷⁷ Antalet hundaren (häraden) i det uppländska lagområdet var i den nya förvaltningsordningen tjugofem. Det handlade alltså om en genomgripande omorganisation som var helt anpassad till Upplandslagens förvaltningsystem. Allmänna tingsplatser skulle finnas i varje härad där biskopen vid sina visitationer kunde utöva sin domsrätt i frågor rörande äktenskap, testamenten, kyrkors egendom och tvister mellan kyrkor samt i alla andliga mål. Nils Allessons åtgärder är ett tydligt belägg på att en fristående andlig jurisdiktion blivit införd med Upplandslagen.

Upplandslagens förvaltningsordning

I detta avsnitt skall den rättshistoriska tolkningen av Upplandslagen ifrågasättas och diskuteras. Användningen av äldre och otidsenliga begrepp i Upplandslagen kan förklaras på ett sätt som ger förutsättningar för en annan tolkning av lagens innebörd. Tidens lagspråk var latin och lagen skrevs ursprungligen med kontinentala lagar som förebild. De lärda latinska begrepp som användes inom juridiken kunde inte översättas direkt till det svenska folkspråket utan man var hänvisad till att använda bekanta konkreta begrepp för att beskriva den nya ordningen och göra den begriplig på tingen. Ambitionen med lagen var inte desto mindre att modernisera det svenska lagsystemet och anpassa det till europeiska förhållanden. Upplandslagen gav Sverige en helt ny form av lagstiftning. Lagen innebar ett brott med rättstraditionen och inledde en statsutveckling som inte uppmärksammas tidigare. Trots att man i forskningen för övrigt lämnat den historiska skolans historiesyn anses den rättshistoriska tolkningen av

175. DS 1187, 1235, 1236, 1240

176. DS 1201, 1236, 1235, 1244, 1726, SDHK 1823 och 1893

177. Gunnar Smedberg "Ärkestiftets uppkomst och indelning." www.svenskakyrkan.se

Upplandslagen fortfarande gälla. I denna forskningstradition användes lagspråket som ett hjälpmedel att urskilja om ett lagbud härrörde från den tid då det traderades muntligt eller om det var från ett senare skede.¹⁷⁸ Denna tolkningsförutsättning fick till följd att Upplandslagen, som innehåller begrepp som lånats från äldre lagar för att beskriva rättsliga funktioner i samtiden, okritiskt kom att betraktas som en källa till äldre förhållanden. Man drog slutsatsen att en uråldrig ordning fortfarande levde kvar och präglade samhället vid ingången till 1300-talet.

Enligt Bartletts uppfattning genomfördes förändringen av den del av Europa som låg utanför det forna kejsardömet genom en direkt kopiering av den latinska förebild som fanns både hos påvedömet och de feodala staterna. Det var inte bara tidigare hedniska samhällen som skulle förändras till att motsvara påvedömet idealbild för ett kristet civiliserat samhälle, utan även sådana perifera områden som betraktat sig som kristna sedan århundraden. Områden som låg utanför kejsardömet forna gränser uppfattades som främmande och barbariska på grund av sina kulturella olikheter.¹⁷⁹ Som ett alternativ till den traditionella historieskrivningens uppfattning om det speciella i den svenska utvecklingen är det intressant att tillämpa Bartletts teori på svenska förhållanden. Sverige tillhörde de kungadömen i den europeiska periferin som trots att det var en kyrkoprovins inom påvedömet vid 1200-talets mitt, fortfarande saknade sådana samhällsfunktioner som gjorde att det från påvedömet synpunkt kunde betraktas som ett civiliserat rike: en kungamakt som hade rätt att stifta riksgiltig lag, en allmän fridslagstiftning, en territoriellt kontrollerad kyrkoorganisation med tiondebaserad ekonomi och en rättsordning med både en kyrklig och en världslig jurisdiktion. Upplandslagen var den första svenska lag som uppfyllde dessa kriterier och det sägs uttryckligen i stadfästelsebrevet att kungens avsikt var att ge lagen evärderlig giltighet. Upplandslagen kommer därför i det följande främst att betraktas som en av kungen utfärdad rättsordning och inte som en regional landskapslag. För att man skall kunna

178. Holmbäck & Wessén, Inledningen till Östgötalagen och Upplandslagen, 1933:XVIII

179. Bartlett 1993:20

förstå vad som var målet för rättsordningen krävs en ny analys av Upplandslagen där man lämnar det eventuella sambandet med det förflutna och istället inriktar sig på att försöka följa på vilket sätt lagtexten beskriver en kunglig lagstiftning som var tänkt att få evärdelig giltighet. Hur lagen kan placeras in i sin samtida kontext är ämnet för detta avsnitt.

Upplandslagen var en rättsordning som stadfästes av den svenske kungen. Det är i Konungabalken som man inledningsvis kan utläsa vilka mål som lagstiftaren ville uppnå med den nya lagen. För det första introducerades ett nytt individuellt skattesystem som baserades på bondens jordinnehav. För det andra lade man i lagen fast en förvaltningsordning där det ingick föreskrifter för en territoriellt baserad förvaltningsorganisation.¹⁸⁰ I lagtexten använde sig lagkommissionen av traditionella begrepp och uttryck som hämtades från folklandens och landskapens lagar, vilket gör att lagtexten är svårtillgänglig och inte helt logiskt uppbyggd i användningen av olika begrepp. I den rättshistoriska tolkningen försökte man förstå lagen som ett uttryck för en äldre samhällsordning och byggde logiken på vad begreppen kunde tänkas säga om krigsledningen och ledungens avlösning i skatter. Det gav intressanta tolkningar av begreppens äldre innebörd, men det förklarar inte målet med Upplandslagen. Lagtexten måste ges en annan tolkning som utgår från att de traditionella begreppen användes för att lagens anda skulle förstås trots att bekanta termer gavs en annan innebörd.

För att ge en bakgrund till den följande omtolkningen av Upplandslagens konungabalk skall här inledningsvis ges ett exempel som förklarar hur äldre begrepp användes på nya företeelser. I Konungabalkens § 1 används begreppet *skepp*. Paragrafen inleds med orden ”*Detta är laga ledung: fyra skepp från varje hundare.*”¹⁸¹ Den historiska skolans tolkning är här att varje hundare skulle utrusta fyra fysiska skepp, men med den förklaringen blir det omöjligt att

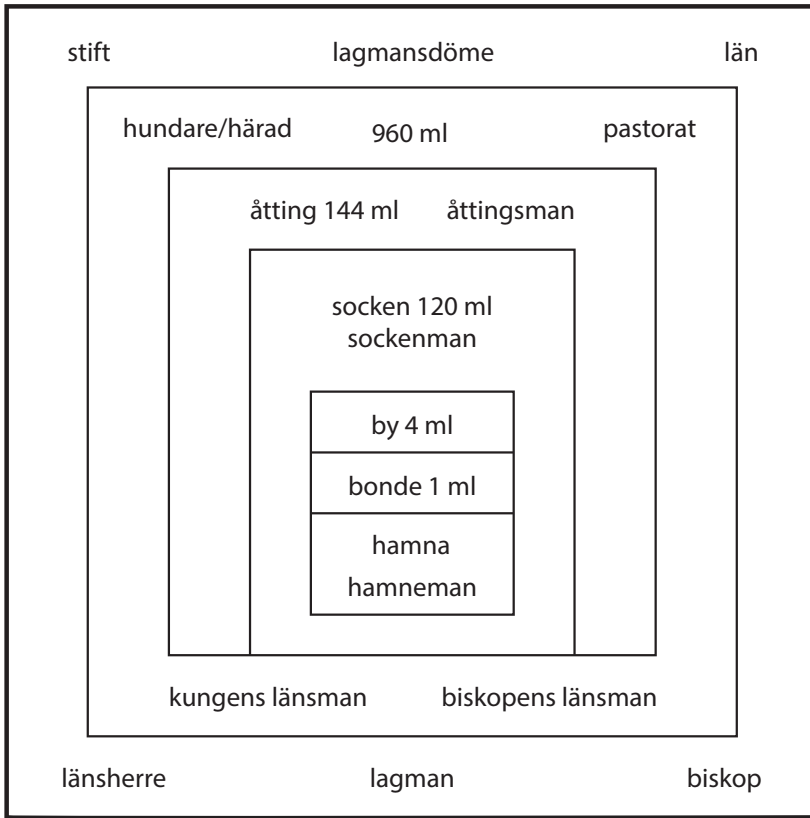
180. Weber 1983:36f. Enligt Weber ingår under begreppet ”förvaltningsordning” alla de regler som avses gälla både beträffande den administrativa stabens beteende och beträffande medlemmarnas beteende gentemot organisationen. Förhållandet kan exemplifieras med beskattningsordningen i Upplandslagen och böterna för de skattedragare som inte förmådde erlagga skatten.

181. UL Kg 1:1-2

förstå paragrafens fortsatta innehåll. Efter den korta inledningen följer en beskrivning av de *fyra skeppsvister*, som kungen hade rätt till: först två skeppsvister *in natura*, därefter en tredje som är en penningskatt om en mark som baseras på bondens jordinnehav, och till sist en fjärde, som är en penningskatt som baseras på mantalet.¹⁸² Hur skall man då tolka passusen om fyra skepp? Först om man utgår ifrån att det är bekanta begrepp från ett äldre skattesystem som har använts för att förklara principen för ett nytt skattesystem blir lagtexten möjlig att tolka. *Laga ledung* är då liktydigt med *skatt* och ”fyra skepp” handlar inte om fyra fysiska ledungsskepp utan avser skattens uppdelning på *fyra skatte kategorier*. Av § 2 framgår ordningen för hur skatten skall erläggas av hamnor, åttingar och hundaren. Paragrafen visar hur den nyinrättade territoriella förvaltningen skulle vara uppbyggd. Begreppet hundare har fått en ny betydelse. Hundaret är inte längre en socken utan ett distrikt som motsvarade de götiska landskapens ”härad”. För hundaresdistriktet ansvarade länsmanen, som utsågs av kungen. Hundaret hade en bestämd storlek och var sammansatt av åtta åttingar, som i sin tur var indelade i hamnor. Åttingen var alltså en åttondel av hundaret. Betydelsen av de båda paragraferna tillsammans blir att fyra typer av skatt skulle tas ut från varje länsmanhundare i Uppland: de två första skeppens skatter *in natura*, marklandsskatt på jord och skatt av allt mantal, besuttet och obesuttet. Mantalsskatt skulle erläggas direkt till länsmanen av alla män i hundaret. Enligt § 2 skulle uppböörden tillgå så att den först insamlades av hamnemännen, därefter redovisades till åttingsmännen och länsmanen i nämnd ordning innan den slutliga redovisningen gjordes gemensamt till kungens uppböordsman, d.v.s. fogden.

Förklaringen till att begreppen skepp och skeppsvister, hundare och hamna användes i § 1 kan tänkas vara att de lånats från ett skattesystem med ursprung i ledungen med syfte att göra landets nya skattesystem begripligt. I det talade språk som användes vid tingen

182. Jfr Holmbäck & Wessén, not 37 i förklaringen till Upplandslagens Konungabalk där författarna säger sig finna det fjärde skeppet svårförklarligt i relation till de tre föregående. Förklaringen är som här har visats att begreppet skepp här inte kan tolkas fysiskt utan används på de olika skattekategorierna.

Figur 1. Förvaltningsindelningens nivåer enligt *Upplandslagen*.
ml = markland.

var man hänvisad till att använda konkreta och kända begrepp, och i det fornsvenska språket användes ännu inte abstrakta begrepp i svenskan på samma sätt som i latinet. Det fanns alltså i regel ingen möjlighet att översätta sådana begrepp som användes i de latinskspråkliga förebilderna till svenska. Istället konkretiserade man lagens innehåll genom att använda traditionella och bekanta begrepp för att göra systemet förklarligt i sammanhang där folkspråket användes.

I Konungabalken § 2 råder en annan tydlighet. Här ges en utförlig förklaring till förvaltningsordningen. Skatteförvaltningen har en hierarkisk indelning i olika kontrollfunktioner. Hundare är den överordnade territoriella enheten. Hundaret är den enhet som

länsmannen är högsta ansvarig för. Användningen av begreppet hundare i paragrafen är dock oklar och behöver förklaras för att man skall kunna förstå förvaltningsordningen. Begreppet hundare hade olika betydelse före och efter Upplandslagen, och hur det skall tolkas har betydelse för lagtextens innehåll. Skillnaden finns inte beskriven i litteraturen. Den rättshistoriska tolkningen förutsatte att begreppen *hundare* och *hamna* hade ett samband med ledningsuppbyggnaden och dess numerära antal, men denna tolkning måste avvisas. Det äldre begreppet hundare härrörde från den indelning i reglerade socknar om 120 hushåll som infördes i folklanden vid den kyrkliga omorganisationen på 1250-talet. Då användes begreppet hundare på de toltfindelade socknarna.¹⁸³ I sitt nya sammanhang i Upplandslagen används begreppet på länsmannens förvaltningsområde, och hundare är då ett begrepp som är analogt med häradet i götalandskapen.¹⁸⁴ *Härad* kom senare under 1300-talet att bli det allmänt vedertagna begreppet även i Uppland. Länsmannen var alltså den kunglige ämbetsman som utsågs att ansvara för ett hundare.

Över länsmannen stod länsherren vars funktion inte är preciserad i Konungabalken. Länsherrens övergripande ansvar är bättre förklarat i Upplandslagens Rättegångsbalk där det framgår att med länsherren avses lagmannen i sin förvaltningsansvariga funktion över lagmansdömet. Begreppet *län* är inte inhemskt utan är inlånat från kontinentens feodala indelningssystem utan att därför överföra begreppets rättsliga innehåll. Användningen av begreppet *län* i Upplandslagen kan ses som en innovation i det svenska lagspråket som sammanhänger med den nya förvaltningsordningen. Som länsherre har lagmannen vidare befogenheter än de som lagmännen hade i den traditionella ordningen. Han är en överordnad ämbetsman i rikets förvaltning, som handlar på delegation från

183. Se kapitel 1, avsnittet *Den reglerade socknen och det äldre hundaret*.

184. Söderlind 1989:119ff. Söderlind gör här inte skillnad på det äldre häradet och länsmanshundaret, som på 1300-talet också kom att benämnas härad. Han hävdar att "häradet var konstruerat på en bas av 120 skatteenheter av en typ som står i förbindelse med den reglerade byns förhållanden". Definitionen gäller det äldre hundaret, som behandlas i Kap 1. Se not 148

kungen.¹⁸⁵ Länsmannen, som står under lagmannen och som också utses av kungen, är kungens åklagare i hundaret. Han är alltså också en ämbetsman i förvaltningen.¹⁸⁶

Länsmanshundaret, som är förvaltningens högsta organisatoriska enhet under lagmannens län, är indelat i åtta åttingar. Åttingarna, som i den kyrkliga ordningen kan sägas ha sin motsvarighet i socknarna, förestås av åttingsmännen. Dessa är lokalt inom hundaret valda förtroendemän med ansvar för uppbörderna i respektive åtting. Åttingarna är i sin tur indelade i *hamnor*. Hamnan är den uppbördsenhet som är parallell till byalaget och för insamlingen av skatten från hamnorna ansvarar hamnomännen.¹⁸⁷ Enligt skiftesförordningen i Byalagsbalken grupperas de skattskyldiga bönderna i den solskiftade byn i byalag om fyra markland, där varje bonde har sina särskilda territoriellt bestämda skatteförpliktelser gentemot kungen.¹⁸⁸ Skatteplikten beräknas på bondens markinnehav i stångmätta markland och alla skatter utgår proportionellt i förhållande till bondens antal markland. Skatten på ett markland var 1 mark. Byalagen är samlade i grupper om fyra fullsuttna bönder som redovisar sin skatt inom en hamna. Även om byalagen erlägger sin skatt inom hamnan så är den enskilde skattepliktige bonden den minsta organisatoriska enheten. Som bonde definieras den som orkar utgöra skeppsvist och spannmål. Det är hans enskilt erlagda

185. UL R 1: "Ej må länsmannen skära upp budkavle utom när bud kommer från konungen eller någon länsherre vill hava ting." Jfr SL R 1: "Ej må länsmannen skära upp budkavle och tvinga bönderna till ting utom när bud kommer från konungen eller lagmannen vill hava ting". Hälsingelagen omnämner ingen länsherre eftersom varje landskap utsåg sin egen lagman. Fritz föreslår att länsherren är densamma som fogden, men det torde vara en felaktig slutsats. I Landslagen nämns nio lagmansdömen som sammanföll med de sju biskopsdömena: Uppsala (med hela Uppland), Linköping (med Östergötland och Öland), Skara (med Västergötland och Värmland), Strängnäs (med Södermanland och Närke), Västerås (med Västmanland och Dalarna), Växjö (med Tiohärads lagmansdöme) samt Åbo biskopsdöme. I den fornsvenska texten till MELL uppges antalet lagmansdömen vara nio, men uppräknigen nämner elva lagmansdömen eftersom Linköpings, Skara, Strängnäs och Västerås stift uppges ha två lagmansdömen vardera. (http://project2.sol.lu.se/fornsvenska/01_Bitar/A.L13.A-MEL.html)

186. Se UL R. Länsmannens juridiska uppdrag framgår av Rättegångsbalkens olika flockar.

187. UL Kg 10:2

188. UL B 1:1-2

skattebelopp som kontrolleras, inte hamnans. Om den enskilde bonden försummar att betala sin skatt så är det han som bötfälls, inte hamnan. Detta är alltså en motsägelse i förhållande till regeln i första skeppsvisten, att hamnorna *kollektivt* erlägger laga ledung. Hamnan upphörde alltså med Upplandslagen att vara en skatteenhet med kollektiv skatteplikt. Den har där istället blivit en uppsamlande enhet inom skatteorganisationen.

Insamlingen av skatten kontrollerades alltså i varje led. När skatten skulle levereras till kungens fogde ålåg det såväl länsmanen som åttingsmännen och hamnomännen att vara närvarande och intyga att rätt skatt hade erlagts. Om någon restade med skuld var det hamnomännens uppgift att utkräva både skatten och bötesbeloppet. Deras uttalade kontrollfunktion bör ha medfört att man började föra register över de enskilda böndernas skatteplikt, såsom man också ser i markgäldsförteckningarna från 1310-talet.¹⁸⁹ Även det obesuttna mantalets skatt redovisades per enskild skattedragare.¹⁹⁰

Den enda skattekategori som inte lades in direkt i det praktiska förfarandet var fjärde skeppsvisten, mantalsskatten. Vad som sägs om den är att hela hundaret skall indelas efter mantal, och här avses länsmanhundaret. Vem som skall effektuera inräkningen av mantalet framgår alltså inte, men ansvaret bör ha legat på länsmanen. Avsnittet om förvaltningsindelningen avslutas med föreskrifter om vad bonden skall plikta om han inte gör rätt för sig på utsatt tid.

Konungabalkens § 3 tar upp de skatter in natura, som inte ingick i skeppsvisterna. De skattepersedlar som nämns i denna paragraf är naturapersedlar som t.ex. kött djur och hönsfåglar, som uttogs i form av gårdar sammansatta av flera bönder. Denna skatt kallades "laga nötet" och skall inte förväxlas med skeppsvisterna. Skatten var avsedd för kungens och borgarnas försörjning och användes i ökande utsträckning för att täcka kostnaderna för förvaltningen. "Laga nötet" var en skatt som ofta var föremål för uttag av extra skatter.

189. DS 1875–1889

190. De obesuttnas skatt var 2 öre. Detta framgår inte av lagtexten men av markgäldsförteckningarna. Se not 185

Från Skänninge möte till Upplandslagen

Under Magnus Birgerssons regeringstid var kungadömet med Webers definition fortfarande traditionellt. Landet styrdes med traditionella lagregler som var förankrade i sedvanan och landskapslagstiftningen och kungen hade ingen formell rätt att själv stifta lag. Kungen hade genom arv och sedvänja fått sin position och auktoritet. Han var inte en formellt överordnad myndighetsperson utan var i sina beslut bunden av sedvanan. De stadgor som infördes av den traditionelle kungen förväntades vara konsensusbeslut överenskomna genom eder och gällde bara under kungens livstid, om de inte blivit införda som allmän lag i de regionala landskapslagarna.¹⁹¹ När Upplandslagen stadfästes av den omyndige kungen Birger Magnusson skedde den slutgiltiga övergången till ett legalt rättssystem med territoriell giltighet.¹⁹² Sverige fick då en rättsordning som motsvarar Webers definition av den territoriella staten och som innehöll regler som var avsedda att tillämpas inom den löpande förvaltningen både centralt inom lagmansdomena, regionalt inom länsmanhundarena och lokalt på åttingar och socknar.

Upplandslagen kom att bli av avgörande betydelse för Sveriges etablering som en medeltida stat bland andra europeiska stater inom universalkyrkans område. Som territoriell lag blev Upplandslagen också av avgörande betydelse för det svenska rikets expansion. Annekteringen av områden i rikets periferi genomfördes med stöd av Upplandslagens rättsordning. Den svenske kungen hade med lagen uppnått den suveräna ställning som krävdes av påvestolen för att han tillsammans med den svenske ärkebiskopen skulle kunna genomföra annekteringar utanför rikets kärnområde.

Vid Skänninge möte 1248 accepterade Sverige som kyrkoprovins universalkyrkans krav på en reformerad ordning och därmed inträdde en ny epok då den svenska kyrkan gavs en mer frihetlig organisation i förhållande till kungamakten och anpassningen till påvestolens direktiv fick en större betydelse även för rikets världsliga styrelse. Denna aspekt har fått stå tillbaka i den svenska

191. Bjarne Larsson 1994:18ff

192. Jfr Webers definition av den territoriella staten, under avsnittet *Teori och begreppsdefinitioner*.

historieskrivningen för uppfattningen att den svenska samhällsutvecklingen framför allt var betingad av interna faktorer och de förutsättningar som gavs av kungadömet fåtaliga men mäktiga elit.¹⁹³ Den svenska kyrkans biskopar har ansetts varit undfallande gentemot rådets världsiga ledamöter och överlåtitt på dem att lägga fast kyrkopolitiken.¹⁹⁴ Den svenska kyrkoorganisationen skall på så sätt ha hållits självständig i förhållande till påvedömet. Under Magnus ladulås regeringstid och den senare delen av 1200-talet anses det starka kungadömet dock ha stött sig på kyrkan. Magnus tilldelade kyrkan vidsträckta privilegier och donationer och kunde i gengäld ställa krav på biskoparnas stöd.¹⁹⁵ Vad man i diskussionen om olika politiska påverkansfaktorer i allmänhet har bortsett ifrån är att påvedömet verkade som en politisk organisation och reglerade kyrkoprovinsernas förhållande till påvestolen med den kanoniska lagstiftningen som maktmedel. Detta påverkade inte bara de enskilda kyrkoprovinserna utan även det inbördes förhållandet mellan universalkyrkans stater som alla hade att förhålla sig till påvedömet lagstiftning. För att Sverige skulle bli accepterat som en suverän stat i Europa krävdes att riket i sin helhet skulle ansluta sig till universalkyrkan och införa en rikslagstiftning som skulle uppfylla påvedömet krav på tros exklusivitet för den romerska kyrkan och som delade upp lagstiftningen på parallella jurisdiktioner. Upplandslagen är därför inte en landskapslag utan en rättsordning med både en kyrklig och en kunglig lag och en territoriellt baserad förvaltningsordning. Vid övergången till den territoriella indelningen av hela riket i lagmansdömen togs folklandsindelningen i Uppland bort och ersattes med länsmanhundaret som var ett förvaltnings- och skattedistrikt sammansatt av åtta små hundaren (socknar). *Åttingen* var den enhet inom förvaltningen som ersatte ledningsindelningens skeppslag och sockensystemets mindre hundare som administrativ enhet. Skattesystemet var helt nytt och avsett att gälla för alla befolkningskategorier. Skatteplikten gällde individuellt för hela befolkningen oavsett social kategori, men med

193. Westman 1904:100ff

194. Westman 1904:147f

195. Schück 2005:39

möjlighet för kungen att i förekommande fall kunna besluta om undantag. Överst på den sociala skalan stod det andliga och världsliga frälset, som i princip inte var undantagna från skatteplikten men som kunde undantas genom särskilda privilegier. Sådana måste förnyas av varje kung för att fortsätta gälla. Jordägande bönder kvarstod som kategori men med tydligt reglerad personlig skatteplikt. Det obesuttna mantalet infördes som ny kategori skattebetalare och avsåg den del av befolkningen som i skatteledungen inräknats i den kollektiva skatten. Länsmanshundaret var alltså en institution där alla befolkningskategorier, med eller utan jordinnehav och privilegier, kunde samlas upp i lokala administrativa enheter under central kontroll. Denna förvaltningsindelning kom att gälla under hela den senare delen av medeltiden för både den världsliga och den kyrkliga förvaltningen.

Upplandslagen syftade inte till att upprätthålla kontinuiteten med det förflutna. Med Upplandslagens kungligt stadgade lagstiftning infördes ett helt nytt system för hur förhållandet mellan statsmakten och den enskilda individen skulle regleras i nuet och för framtiden.

Kapitel 2.

FÖRVALTNING OCH BESKATTNING PÅ 1300-TALET

Kapitlets innehåll och disposition.

I första kapitlet behandlades avhandlingens första problem, förutsättningarna för rikets övergång från patrimonieellt kungadöme till en statlig organisation med en rättsordning och med tydliga mål för rikets styrelse. I detta kapitel undersöks de system för förvaltning och beskattning som efter stadfästandet av Upplandslagen introducerades för att uppnå rättsordningens målsättningar. I Konungabalken fastställdes det nya regelverket för förvaltningen. En centralt placerad stab, en administrativ organisation med ämbetsmän och en regional förvaltning med länsmän och fögderier förutsattes följa upp att rättsordningen upprätthölls. Upplandslagens rättsordning överensstämmer alltså med Webers definition av den territoriella staten.

Den nya rättsordningens beskattningssystem innebar att jorden gjordes till en fast inkomstkälla för kungen och kronan. Förpliktelserna mot kungen flyttades från ledungens bondekollektiv till den fullsuttne bonden vars jordinnehav belades med en helt ny typ av skatt, markskatten. Det infördes också en helt ny skattekategori för den obesuttna befolkningen, mantalsskatten. Indelningen i skatte kategorier visar att man i det nya skattesystemet gjorde skillnad på den skatt som skulle gå till kungens underhåll och den skatt som skulle gå till kronoförvaltningens underhåll. Genom markskatten fick kungen en fast inkomst i mark penningar. Kostnaden för krigföring och försvar som tidigare belastat kungen personligen överflyttades på det världsliga frälset, som tog den fasta kostnaden för det inhemska bepansrade rytteriet mot en ersättning i skattefrihet. Kostnaden för utbyggnaden av kronans förvaltning och för borgar, hus och deras underhåll blev en ny post i finanserna och täcktes av en skatt in natura som togs ut i form av gårdar men tidvis även genom en uttaxering i silver och penningar.

Tidpunkten för marklandets införande i Sverige diskuterades av Lönnroth och Dovring vid 1900-talet smitt. Lönnroth hävdar att marklandet infördes i slutet av 1200-talet och låg till grund för skatten när ledungen ersattes med en avlösningsskatt. Dovring menar å sin sida att det var avradsvärderingen som låg till grund för marklandsräkningen. Enligt Dovrings åsikt var marklandet ett jordetal som fått sitt namn av att avraden var en mark.¹⁹⁶ Marklandsräkningens ursprung skall sökas på kontinenteten, och har därifrån enligt Dovring förts till Sverige av kyrkan, som behövde ett system för att reglera avraden från sina landbönder. Både Lönnroth och Dovring förhöll sig okritiska till den historiska skolans tolkning av Upplandslagen och utgick ifrån att ledungsbeskattningen hade en kontinuitet från 1200-talet fram till Gustav Vasas tid. Båda försökte lösa marklandsbegreppets problem utifrån enskilda belägg i diplomerna och uppfattade aldrig att Upplandslagen var en rättsordning som bröt kontinuiteten med äldre rätt.

Diskussionen mellan Lönnroth och Dovring kan koncentreras till två frågeställningar. Den första är frågan om marklandsbegreppets ursprung, vilket är en fråga som inte är av någon avgörande betydelse för avhandlingens fortsatta undersökningar om Upplandslagens administrativa system. Omtolkningen av Upplandslagen har visat att lagen innehåller en förvaltnings- och beskattningsordning som överensstämmer med Webers definition av den territoriella statens planmässigt fastställda regler för förvaltning och beskattning, och beskattningen av bondens jord i markland är fastlagd i lagen. Därmed får det anses belagt att begreppet markland hade en särskild betydelse i skattesystemet. Den andra frågan, som därmed är det problem som återstår att undersöka, är om den medeltida beskattningen var individuell, som Lönnroth hävdar, eller om den utgick kollektivt, som Dovring hävdar.

För att kunna göra en mer ingående analys av marklandssystemet har det krävts ett kameralt material från tiden närmast efter 1296. De enda tillgängliga kamerala källorna från början av 1300-talet som omfattar ett större geografiskt område är Uppsalastiftets

196. Dovring 1947:190f

Viennetiondelängd 1314¹⁹⁷ och pallielösenlängderna 1316¹⁹⁸ och 1343¹⁹⁹. Dessa taxeringslängder innehåller uppgifter om den kyrkliga uppbörden från alla länsmanhundaren (*prouincia*) i Uppland och alla pastorat (*prepositura*) i de norrländska landskapen Hälsingland, Medelpad och Ångermanland. Analysen av längderna inleds med en omdatering av Viennetiondelängden 1314 som diskuteras nedan. Därefter följer redovisningen av resultaten först för Uppland, där marklandsindelningen infördes inledningsvis, och därefter för Hälsingland, Medelpad och Ångermanland. Längderna har redan tidigare använts av andra forskare i försök att förklara det administrativa indelningssystemet utan att man nått något verifierbart resultat.²⁰⁰ Därför genomförs i det följande en ny analys av längdernas systematik baserad på rättsordningen i Upplandslagen och vad som är känt om korstågstiondet. Med resultaten från denna analys har det blivit möjligt att göra en rekonstruktion av marklandssystemets teoretiska utformning som sedan har kunnat användas för att studera tillämpningen av systemet i praktiken vid den empiriska undersökningen av det kamerala materialet från senmedeltiden.

Avsnittet är så disponerat att efter en kort redogörelse för diskussionen om begreppet markland ges en beskrivning av hur marklandet beräknades och användes territoriellt och kameralt. I ett särskilt avsnitt visas hur övergången till marklandssystemet genomfördes i Vendels socken i Uppland.

197. DS 1947

198. DS 2043

199. DS 3754

200. Se framförallt C.A. Ekbohm, Viennetionde och hundaresindelning (1974). Ekbohm använder viennetiondeuppgifter från alla stift för att visa att jordtaxeringen grundade sig på en vikingatida indelning av jorden i plogland, attungar och markland. I inledningen redogör Ekbohm ingående för tidigare forskares hypoteser och slutsatser om hundaret och vilka han tagit fasta på. I sina egna hypoteser om skattesystemet använder han sig av en metod som bygger på en analys av "talvärden" som räknats fram från olika källor och hur de är relaterade till varandra. Hans metod är invecklad och komplicerad att förstå och leder inte till något klagörande av den administrativa indelningen eller marklandssystemets uppbyggnad. Hans redogörelser och resultat lämnas därför åt sidan.

Diskussionen om begreppet markland

Som framgår av forskningsöversikten har det förts fram skilda uppfattningar om begreppet markland, dess ursprung och användning på svenskt område. En diskussion som fortfarande lämnar avtryck i forskningen om den svenska medeltiden är den som utspann sig vid mitten av 1900-talet mellan Erik Lönnroth och Folke Dovring, om marklandets ursprung och betydelse för de medeltida skatterna. Lönnroth hävdade att marklandet infördes i samband med en jordtaxering som genomfördes vid mitten på 1200-talet, när ledningsplikten avlöstes med en stående skatt på jorden. Dovring avvisade Lönnroths teori och bestred att marklandet skulle ha haft någon betydelse för det medeltida skattesystemet.²⁰¹ Enligt Dovring var det istället avradsvärderingen som låg till grund för marklandsräkningen och marklandsbegreppet hade sitt ursprung i avradssystemet, där jordens indelning i markland var bestämmande för avradens storlek. Marklandet var enligt Dovring inte ett skattebegrepp, det var ett jordetal som fått sitt namn av att avraden var en mark.²⁰² Lönnroths teori att ett skattesystem för individuell beskattning skulle ha införts i slutet på 1200-talet bemöttes av Dovring med argumentet att staten först på Gustav Vasas tid hade haft administrativa förutsättningar att införa ett skattesystem med en individuellt beräknad skatt. När Lönnroth och Dovring förde sitt meningsutbyte var de inte de första forskare som diskuterade marklandet, utan diskussionen hade pågått sedan 1800-talet, och många av deras argument hämtades därifrån.²⁰³ Lönnroths och Dovrings utredningar är komplicerade och det finns inte utrymme att i detta sammanhang gå närmare

201. Dovring 1947:190f. Dovring hämtar belägg för sin teori i Uppsala domkyrkas jordböcker vid mitten av 1300-talet. Av dem drar han slutsatsen att penningavraden av ett markland jord skall ha varit en mark penningar. Dovrings slutsats är att marklandet var ett jordetal som fått sitt namn av att avraden var en mark och han avvisar helt Lönnroths teori om ett samband med skattemåttet en mark.

202. Dovring 1977:77

203. Jfr Myrdal 2008:125ff. Myrdal ger där en översikt av den diskussion som förts sedan 1800-talet och som återkommer hos Lönnroth och Dovring. Schlyter hävdade att marklandet ursprungligen hade till syfte att reglera avraden medan Styffe ansåg att ledungen var grundad på marklandet.

in på deras respektive hypoteser och resultat.²⁰⁴ Det finns heller ingen anledning att göra det, eftersom deras teorier grundligt har kommenterats av ett flertal forskare på senare tid, senast av Janken Myrdal och Thomas Lindkvist.²⁰⁵

Det problem som allmänt gäller för 1900-talets teorier om den medeltida förvaltningen och skatteadministrationen är dominansen av den rätthistoriska forskningstraditionens syn på landskapslagstiftningen. Problemet gäller även Lönnroth och Dovring trots deras banbrytande forskningsinsatser. Båda förhöll sig okritiska till rättshistorikernas tolkning av Upplandslagen och utgick ifrån att det rådde en kontinuitet i skattesystemet från 1200-talet fram till Gustav Vasas tid, eftersom skattetitlarna i Upplandslagens Konungabalk återkommer i de kamerala källorna från 1500-talet. De försökte båda lösa marklandsbegreppets problem utifrån enskilda belägg i diplomerna och uppfattade aldrig att Upplandslagen innehöll en rättsordning med administrativa system som bröt kontinuiteten med den äldre rättsuppfattningen. Lönnroth försökte med sin teori anlägga ett systemperspektiv på marklandsproblemet, men han fullföljde inte sin idé.²⁰⁶ Hans teori om marklandets betydelse i medeltidens skattesystem har ännu inte har bevisats och därmed har inte heller Dovrings kunnat motbevisas.²⁰⁷

Bakom diskussionen om marklandets ursprung ligger frågan om när mynträknigen på jord infördes i Sverige.²⁰⁸ Förebilden för den svenska mynträknigen och dess samband med jordmåten

204. När det gäller Dovring så innebär det en begränsning för diskussionen här att hans uppfattning i stor utsträckning grundar sig på belägg från Östergötland och på förhållandet mellan agrara mått och geometriska uppmätningar på 1600-talet, vilket gör att hans undersökningar faller utanför avhandlingens ram. Ytterligare en begränsning är att han huvudsakligen hämtar sina medeltida belägg i kyrkans jordeböcker.

205. Lindkvist och Myrdal redovisar båda sina synpunkter i artikelsamlingen *Jordvärderingssystem från medeltiden till 1600-talet* (KVHAA Konferenser 68. 2008).

206. Jfr Torstendahl 2002:588ff. Torstendahl framhåller i sin minnesteckning över Erik Lönnroth dennes nyskapande betraktelsesätt att i statens förhållande till samhället "se system där andra såg aktörer och handlingar."

207. Lindkvist (2008:171) anser att marklandet hade ett praktiskt syfte för jordägaren i samband med värderingen av jord och uppskattningen av räntan, men att marklandets betydelse som skatteunderlag inte har kunnat beläggas.

208. Söderlind 1989:165ff

skall sökas på kontinenten där systemen för jordindelning och jordräkning hade romerskt ursprung. Den agrara myntterminologin ingick som storheter i det romerska lantmäterimönstret.²⁰⁹ Oenigheten om marklandets ursprung bestod i att Dovring gav begreppet "markland" samma ursprung i mynträkningssystemet som örtuglandet, medan Lönnroth gav begreppet en alternativ innebörd genom att hävda begreppets hemhörighet i Upplandslagens beskattningssystem. Han kunde samtidigt inte frigöra sig från att begreppet markland även hörde hemma i mynträkningssystemet, vilket gör att hans teori till vissa delar är otydlig. I diskussionen mellan Lönnroth och Dovring var alltså båda delaktiga i att det uppstod en viss förvirring om marklandsbegreppet. De uppräta- de båda kasuistiker med diplom från 1200-talet avfattade på latin för att hitta belägg för sina uppfattningar om marklandet och båda misstolkade hur den latinska termen *marca terre* användes i avradssystemet *justum precium*. De översatte den latinska jordräkningstermen *marca terre* till det svenska markland, vilket ledde till att samma begrepp kom att användas i två åtskilda system med skilda principer. *Marca terre* i *justum precium* avsåg jordens värdering i detta system, inte avraden. Det svenska "markland" började användas i Upplandslagen, som var avfattad på fornsvenska, men begreppet avsåg då en kameral enhet som var geometriskt definierad och som beskattades med 1 mark. Detta markland ingick i det territoriella systemet.

Frågan om mynträkningens eventuella koppling till det geometriska baserade systemet och till beskattningen i markland är ett problem i sig. Därför skall i detta avsnitt diskuteras vad som definierar begreppet markland i Upplandslagens olika administrativa system. Här har diplomens språkliga avfattning en viss betydelse. Vid 1300-talets början var lagarna i regel de enda svenskspråkiga källorna. Diplom från 1200- och 1300-talen som rör transaktioner med jord är huvudsakligen avfattade på latin och där används de latinska begreppen för mynt- och jordmätt även om de någon gång

209. Söderlind 1989:151

kan innehålla inflikade svenska ord för jordmått.²¹⁰ Silver- och penningmått anges i de latinska diplomerna alltid med sina latinska motsvarigheter.²¹¹

Problemet med marklandets användning i de administrativa systemen aktualiseras av Myrdal, då han i sin historiografi över forskningen om jordvärderingen delar in jordvärderingens syfte på tre samhällsnivåer: byalaget och brukaren, jordägarna och staten.²¹² Myrdals kategorier har här nedan utökats med intressenternas tänkbara syften och Upplandslagens olika regler.

Byalagen och de enskilda bönderna får i Byalagsbalken instruktioner för hur skifte skall genomföras och hur fördelningen av jorden skall göras. Byn skall bestå av 4 markland, den fullsuttne bonden skall ha 1 markland och bönderna skall skifta jorden, d.v.s. dela upp olika jordnaturer inom byns mark emellan sig med mått som följer mynträkningsystemet: penningland, örtugland, öresland och markland. För att bestämma böndernas andel i byn användes det geometriska systemet. Vid de praktiska förrättningarna användes mätstång för att bestämma jordens omfång och areal.²¹³ Avgörande faktorer vid bestämningen av Upplandslagens skattemått markland var både åkerns yta och utsädet räknat i spannar. Absoluta mått var inte möjliga att ange i lagen eftersom både mätstångens längdmått och spannens rymdmått varierade både regionalt och lokalt. Vad som inte framgår av lagen är hur penningmått stod i relation till jordmått, de förefaller istället utgöra en slags värdenorm som kunde ställas i relation till mätstångens gradering.

210. DS 885 "in myclæby cuj duo attung quarta parte minus attinent". Diplomet är daterat 1250. "Attung" har alltså inte haft någon latinsk motsvarighet. Se även DS 1374, "sextam partem terre de attung", daterat 1302. DS 1791 dat. 1311, har texten "vnum attung terre in raby" samt "assigno reliquos tres attunghos terre in raby". Här avses det östgötska jordmättet attung och jordägaren har alltså haft 4 attungar jord i byn Råby.

211. *marca argenti* (mark silvervikt) *mark sterling* (silvermark), *marcha denar* (mark penningar), *hora* (öre) *solidus* (örtug) När man i Sverige införde mynträkningsystemet delade Svealandsräkningen in en mark in i 8 ören= 24 örtugar= 192 penningar och värderingen av jorden följde myntsystemet.

212. Myrdal 2008:125

213. Söderlind 1989:151

De privata jordägarna och kyrkan hade som sitt främsta intresse att kunna bestämma jordens värde och landbornas avrad. Kyrkans intresse av ett sådant system ligger till grund för flera forskares uppfattning om marklandssystemets ålder och kyrkliga ursprung.²¹⁴ Det system för avrads- och jordvärdering som är bäst känt är *justum pretium*, ett system som infördes på 1200-talet. Det ingick i den romerska kyrkans rättslära och blev en kyrklig dogm. Upplandslagens Jordabalk inleds med principen för *justum precium* vid köp, försäljning, byte och värdering av jord. I romersk rätt hade priset uppfattats som en förhandlingsfråga mellan köpare och säljare, men i systemet *justum precium* skulle priset för att inte vara oskäligt bestämmas av produktionskostnaden. Ett rättvist pris skulle täcka säljarens kostnader och göra det möjligt för honom att försörja sin familj. När systemet användes vid värderingen av jord var det avkastningen från jordegendomen, d.v.s. jordägarens nettovinst efter avdrag för produktionskostnaderna, som bestämde jordens rätta värde.²¹⁵ Jordvärdet kunde anges i guld- eller silvervikt och bestämdes av jordräntans storlek mätt i örtugar. Enligt Jordabalken skulle värderingen av jord i samband med bördsköp alltid göras i mark silver. En åker som avkastade en örtug i ränta kallades ett örtugland och var värd 1 mark silver.²¹⁶ Mynträknigen var självklar i detta system. Tre örtugland gav jorden ett värde på tre mark silver, åtta öresland gav ett värde på 24 mark silver. En avkastning på 24 örtugar, d.v.s. 1 mark, är mycket ovanlig i diplomerna och jordegendomar värda 24 mark var i detta system alltså mycket

214. Jfr framförallt Schlyter, Dovring och Lindkvist.

215. Pålsson Syll 1999:39ff

216. UL J 1. Enligt jordabalken kunde ett köp av bördsjord visserligen göras i mark penningar om bördemannen godkände förfarandet, men silverhalten i penningarna skulle då motsvara silvermarken. Bara om en bördsman inte ville kännas vid jorden kunde den försäljas till den som bjöd mest. Vid sådant köp var värdet en hel mark silver på den jord som räntade en örtug om räntan gav både korn och penningar men 2/3 mark silver om räntan bara gav penningar. Endast vid försäljning och köp av annan jord än bördsjord, s.k. avlingejord som jordägaren själv förvärvat, var priset förhandlingsbart mellan parterna och kunde sättas i penningar. Principen om fritt pris på köp av avlingejord slogs fast i Jordabalken och någon värdering av jorden var inte nödvändig i dessa fall, utan köp gjordes till skäligt och överenskommet pris.

ovanliga.²¹⁷ Diplomen visar att begreppet ”markland” i enstaka fall kan ha använts vid värdering i justum precium, men kan inte ha givit upphov till vad som kallas marklandssystemet. Örtugland är det begrepp som används i Upplandslagens Jordabalk och som bör användas då värderingen och avraden bestämdes av justum precium. Eftersom justum precium var en kyrklig dogm bör kyrkan under hela medeltiden ha använt sig av detta system i sina transaktioner med jord.

Statens intresse av jordindelningen i markland framgår av Upplandslagens Konungabalk, där alla uppgifter lämnas om hur skatten skulle fördelas på penningar och persedlar, hur den skulle beräknas individuellt och fördelas territoriellt, hur den skulle bäras upp och kontrolleras. Den grundläggande enheten i skattesystemet var marklandet och marklandet hade i detta system sitt namn av att skatten på en fullsutten bondes jordegendom var en mark. Konungabalken säger inget om marklandets värde eller avkastning. Det framgår istället av Jordabalken där den rådande normen hänvisar till systemet justum precium.

Sammanfattningsvis räknar alltså Upplandslagen med tre olika system, värdering, avradsberäkning och beskattning, där ”marklandet” är ett begrepp som kan ingå men inte nödvändigtvis är avgörande för systemets funktion. Här kommer mynträknings av jorden in. Dovring och Lindkvist har rätt när det gäller marklandsbegreppets ålder. Användningen av mynträkningssystemet med sitt ursprung på kontinenten var odiskutabelt äldre än Upplandslagens marklandssystem och bör ha förts in av kyrkan vid en tidpunkt då attungsräkningen fortfarande användes i de svenska landskapen. Mynträkningssystemet blev mer allmänt när justum precium infördes av kyrkan som riktlinje vid jordtransaktioner. I justum precium beräknades jordens värde med utgångspunkt från hur stor avkastningen var i örtugar. Örtuglandet stod alltså inte i direkt relation till en geometrisk norm utan till nettoavkastningens värde i mynt räknat.

Mynträkningen gjordes i silvermark men kunde, som framgår av diplomerna på jordtransaktioner från 1200-talets senare del och

217. Jfr DS 1032, Förteckningen över Uppsala domkyrkas egendomar 1291.

enligt Jordabalken, i vissa fall omräknas i mark penningar. De högre myntvärdena var till en början endast räknemynt och inte mynt i metall. Örtugar började präglas omkring 1370.²¹⁸ Silvermyntet var till 1360-talet den högsta myntvalören i Sverige. Silvermarken hade fullt silvervärde medan penningmarkens värde varierade med silverhalten i penningen. Penningmarken var vid 1200-talets slut bara hälften så mycket värd som silverpenningen och i slutet på 1300-talet hade värdet på penningmarken sjunkit till 1/6. Enligt Upplandslagens Jordabalk, som utgår från justum precium, skulle värdet på bördsjorden alltid räknas i mark silver men jordens värde var alltid högre om ränta lämnades i både korn och penningar än om den bara utgick i penningar. Detta sätt att beräkna jordens värde avvek från justum precium och kan därmed räknas som en nyordning som infördes i Upplandslagen. Bakgrunden till den nya ordningen är inte känd, men ett förslag till förklaring lämnades av Schlyter.²¹⁹

För byalaget och brukaren hade både marklandet och örtuglandet sina givna funktioner. Den solskiftade byn bestod enligt Byalagsbalken av 4 markland. Marklandet var här ett mått på den fullsuttne bondens andel av byns geometriskt uppmätta åkermark och mynträkningens underavdelningar av marklandet låg till grund för fördelningen av mark i byn mellan byalagets medlemmar, men hur värdet beräknades är oklart. I Byalagsbalken sker en sammanblandning av de två olika systemen, mynträkningssystemet och marklandssystemet. Örtuglandet definieras av Dovring²²⁰ och Hannerberg²²¹ som en åkerareal om 2 spannländ åker, men om deras slutsats kan sägas ha gällt när marklandssystemet infördes kan diskuteras. Örtuglandet var inte knutet till marklandssystemet, som var ett territoriellt system för skatteförvaltningen.²²² I

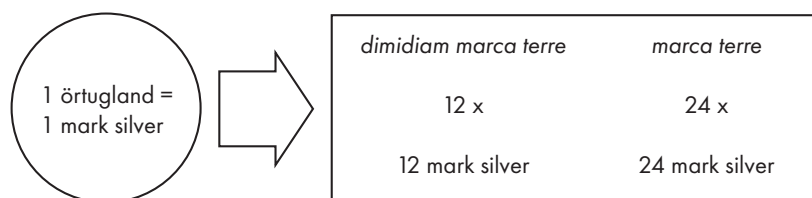
218. Lagerqvist 2011:44f, 54ff

219. Se C.J. Schlyter, *Ordbok till Samlingen af Sweriges Gamla Lagar, Saml. af Sweriges Gamla Lagar 13*. (Lund 1877) (spraakbanken.gu.se/fsvldb/) Hypotesen ingår i Schlyters förklaring av begreppet markland.

220. Dovring 1947:32f

221. Hannerberg 1971:35ff

222. Enligt denna uppfattning var örtuglandet alltså inte bara en enhet med relativ storlek utan det stod också i absolut relation till en åkeryta om 2 spannländ.

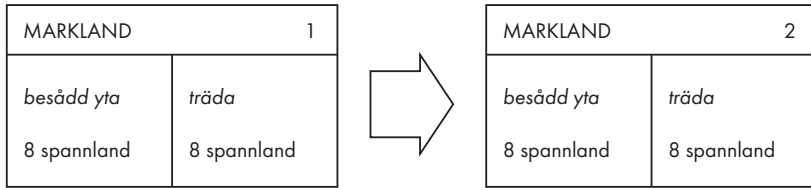

Anm. I justum precium lades örtugland till örtugland för att uppnå värdet marca terre. Örtuglandet var i detta system en full mängd och kunde inte delas. Det maximala värdet på en jordegendom var i systemet 24 mark silver.

Figur 2 Relationen mellan avrad och värde i justum precium

marklandssystemet användes marklandet ograderat och hade ingen direkt koppling till mynträkningsystemet. I de kamerala källorna från undersökningsområdet användes endast marklandssystemets indelning och marklandet var indelat i spannländ. Spannländet var 1/16 av marklandet. Ett spannländ var en åker där bonden använde en spann i utsäde. På 1200-talet brukade bonden i Mellansverige sin jord i växelbruk, vilket innebar att han besådde en del av åkerns yta och lämnade en del i träda för att besås ett annat år. I Uppland och i avhandlingens norrländska undersökningsområde, där odlingsgången var tvåsäd, bestod det kamerala marklandet av 8 spannländ som besåddes och 8 spannländ som lämnades i träda, sammanlagt 16 spannländ. Det geometriska marklandet uppdelat på spannländ står vare sig i direkt relation till mynträknningen i Byalagsbalken eller till avrad och jordvärdering i justum precium. Marklandet kan alltså inte sägas ha en enhetlig betydelse i alla tre systemen och kan därmed inte heller antas ha haft samma funktion. Marklandssystemets territoriellt definierade stångmätta markland hade samma funktion vid statens beskattning av bonden och byalagets sammansättning. När det gäller justum precium förhåller det sig annorlunda. Här användes mynträkningsystemets örtugland som alltid var knutet till jordens värde i mark. Slutsatsen måste bli att det rörde sig om två olika system vilkas beröringspunkter är oklara.

Utan att på något sätt förringa Lönnroths och Dovrings imponerande forskningsinsatser och deras betydelse för den svenska historievetenskapen skall mycket kort konstateras att de använde sig av ett par missledande utgångspunkter i sin diskussion och dessa hör samman med den forskningstradition som de verkade i.

Anm. I marklandssystemet var marklandet en full mängd och markland lades till markland så länge som marklandssystemet användes. Gradering av marklandet gjordes inte. Om skattekraften understeg ett markland sattes skatten i $\frac{2}{3}$ eller $\frac{1}{2}$ markland. Övriga jordmått var delmängder som inte användes på skattejorden förrän efter Gustav Vasas skatteomläggning då man frångick fullsuttenhetsprincipen.

Figur 3. *Det agrara måttet markland i marklandssystemet.*

Den första är att de utgick från den historiska skolans uppfattning att lagstiftningen och ledungsbeskattningen hade en kontinuitet under hela medeltiden. Båda använder, både i sina kasuistiker och i andra exempel, belägg från olika tider och från olika områden, vilket leder till att ingen av dem närmar sig problemets kärna, nämligen att mynträkningsystemet och marklandssystemet är olika system.²²³ De uppfattade heller inte att Upplandslagen utgjorde en skiljelinje i den svenska lagstiftningen som innebar att kontinuiteten med de gamla samhällssystemet bröts och en ny rättsordning infördes. Istället använde de en tänkt kontinuitet i skattesystemet som argument för riktigheten i sina teser. Dovring finner belägg för kontinuiteten i den kollektiva beskattningen genom att visa på skattetitlarnas användning ända fram till Gustav Vasas tid.²²⁴ Lönnroth glömde bort att utveckla sin tanke om ett nytt individuellt skattesystem när han övergick till att undersöka statens finansiella system och jordvärderingens utveckling under senmedeltiden. Med facit i hand har avhandlingens undersökningar om Upplandslagens förvaltningssystem visat att Lönnroths teori om ett individuellt skattesystem var riktig medan Dovrings slutsats att skatten under medeltiden erlades kollektivt har visat sig vara felaktig och bottenar i hans trohet mot den historiska skolans

223. Samma invändning lämnas av Hannerberg 1971:42

224. Jfr Dovring 1947:14ff

tolkning av landskapslagarna. Marklandssystemets syfte var att skatten skulle tas ut individuellt, och inte kollektivt utom i de fall där beskattningen gjordes i sammansättning av gårdar. Marklandssystemet, som skall utredas längre fram i kapitlet, visar att skatten lades på den enskilda bonden och att hans skattekraft beräknades på utsädet och åkerarealen.

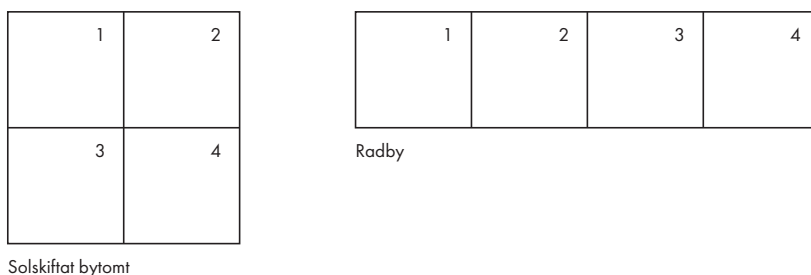
Marklandet som jordmätt

Upplandslagen visar tydligt att systemet för beskattning av den enskilde bondens jordinnehav i markland infördes som en del i det nya förvaltningssystemet. I sin teori utgick Lönnroth ifrån att så var fallet medan Dovrings uppfattning var att beskattningen under senmedeltiden var kollektiv. Problemet blir här hur det empiriskt skall kunna visas att marklandet som Lönnroth hävdar låg till grund för den individuella beskattning som är reglerad i Upplandslagen.

Marklandets användning som standardiserat skattemått vid taxeringen byggde på följande förutsättningar. Marklandssystemet var endast avsett för beskattningen av bördsjord. Principen om jordskatt slogs fast i Konungabalken och bördsjorden, som var grundstenen i jordbeskattningen, var bunden till indelningen av byalagen i markland. Den principiella utgångspunkten för den territoriella indelningen i marklandssystemet var att den fullsuttne bonden ägde och skulle beskattas för ett helt markland jord. Särjord som låg utanför bördsjorden beskattades också, men sådan jord ingick inte i kronans registrering av den grundläggande skatteplikten i markland. Särjorden bör ha beskattats direkt vid uppbördens eftersom det ålåg åttingsmannen och hamnemannen att kontrollera att uppbördens motsvarade bondens jordinnehav.²²⁵

Skiftesordningen i Upplandslagens Byalagsbalk, solskiftet, stod i direkt relation till taxeringen i markland. Den solskiftade byn var planerad till fyra markland och delades i lika delar på fyra bönder, som alltså fick ett stångmätt markland jord vardera att bruka. Skiftet började med utläggningen av tomten och bygatan och bytomten delades i fyra likvärdiga delar. Gårdarna benämndes efter

225. UL Kg 10:2

Anm. Den solskiftade bytomten var vanlig i Mellansveriges öppna jordbrukslandskap medan radbyn framförallt förekommer längs älvarna i Norrland och utmed vägar.

Figur 4. Geometriskt reglerade byformer

det väderstreck som de vette mot och fick sin åkermark utlagd i anslutning till tomten. Rättvisprincipen innebar att alla ägare i byn tilldelades tegar i åkerjord av olika beskaffenhet och andelar i andra ägoslag motsvarande deras andel i byn. Byns åker och övriga ägoslag kunde också fördelas enligt mottot ”tomt är tegs moder”, d.v.s. tomtens längd mot bygatan visade vad som var bondens rättvisa andel av byns resurser.²²⁶

Bondens skatteförmåga bedömdes utifrån storleken på hans åker i förhållande till mängden utsäde. David Hannerberg har genom sin metrologiska forskning om äldre jordmätt kunnat ge förklaringar till hög- och senmedeltidens agrara måttssystem, däribland indelningen i markland och dess förhållande till existerande ytmått och taxeringsenheter. I måttsystemen ingår sammanhörande längdmått (stångmått), åkermått (arealmått) och spannmålsmått. Spannmålsmått angav mängden utsäde på en åkers stångmätta areal. En åkeryta som besåddes med en spann utsäde och som lämnade en spann säd i ränta kallas därför i kamerala sammanhang ett spannländ.²²⁷ Spann- och stångmått varierade regionalt, och när den kamerala marklandsräkningen infördes var skattesystemet därför flexibelt på denna punkt. Enligt Upplandslagen skulle Tiundaland och Attundaland erlægga sin skatt i uppsalaspennen medan

226. Hannerberg 1971:36

227. Hannerberg 1971:2

det i Fjärdhundraland i stället var enköpingsspannen som gällde som spannmått. Det väsentliga var att taxeringen och därmed skatten uppgick till 1 mark. Utifrån sina metrologiska undersökningar räknar Hannerberg med att arealberäkningen förändrades i samband med övergången från ett äldre system med attungsräkning till Upplandslagens marklandsräkning. Hannerberg räknar hypotetiskt med att det under 1200-talet har skett en övergång mellan två tydligt urskiljbara taxeringsnivåer som innebar att man reducerade taxeringstalet i proportionen 8:9.²²⁸ Attungsspannen beräknas av Hannerberg ha innehållit 42 liter medan det äldsta direkt kända uppländska spannmåttet var närmare 47 liter.²²⁹ Dessa två spannmått står i relation till varandra med 8:9 och ger alltså en skillnad på 11 % mellan ett äldre och ett yngre spannländ. Även om Hannerbergs preliminära datering av övergången kan diskuteras, eftersom den utgår från enskilda exempel och inte gäller en allmänt vedertagen princip, så framgår det av kyrkans taxeringslängder från ca 1310–1343 att övergången till marklandssystemet medförde ett ändrat arealt mått i just den storleksordningen. Skillnaden kan alltså ha sin förklaring i att spannmåttet ändrades i samband med övergången till marklandssystemet. En sådan förändring har då även påverkat storleken på den taxerade arealen. Skillnaden mellan Hannerbergs två spannmått överensstämmer också i det närmaste med den skillnad som kan iakttas i de kyrkliga taxeringslängderna vid övergången från tolftäckning till marklandsräkning i Uppland. De fulltaliga tolftsocknarna om 120 hushåll omräknades genomgående till 108 markland (se tabell 1). Skillnaden här är 10 %. Det finns inte belagt vilket jordräkningssystem som användes vid taxeringen av tolftsocknarna, men troligen var det Hannerbergs attung som var anpassad till en odlingsgång i tvåsåde. Förhållandet 8:9 mellan ett äldre och ett yngre jordindelningssystem visar sig alltså som en generell skillnad i de äldsta kamerala källorna och bör alltså bero på övergången mellan två olika system. Marklandet användes både som jordmått och som kameralt mått. Man får räkna med att jordmått i realiteten kunde variera lokalt medan de kamerala

228. Hannerberg 1975:7

229. Hannerberg 1975:2ff

jordmåttan var generaliserande och utjämnande för att åstadkomma en likvärdighet i beskattningen.

Analysen av kyrkans taxeringslängder för Uppland

Den tidigaste Viennetiondelängden över den insamlade peterspenningen i ärkestiftet är i ingressen daterad till den insamling som påbörjades 1314. Enligt diplomatariets översättning innehåller längden 1314 uppgifter om ”de årliga beloppen av den s.k. sexårsgården, vilken år 1314 och de följande fem åren utbetalades av ärkebiskopsbordet, prosterier, dekanater, prebendor, pastorat och kloster i Uppsala stift, till följd av påven Clemens V:s befallning vid kyrkomötet i Vienne 1311–1312.”²³⁰ Enligt ingressens latinska text var detta inte den första utan den andra uttaxeringen av Viennetiondet. Att en första insamling genomförts tidigare bekräftas av ett diplom från 1313.²³¹ Om längden 1314 bygger på den första insamlingens underlag skulle dateringen av den tidigare längden därför kunna vara ca 1309–1310 eller möjligen ännu tidigare. Dateringen skall här diskuteras eftersom den har en avgörande betydelse för dateringen av övergången till marklandssystemet.

Ärkebiskopen och domkapitlet i Uppsala fick i november 1309 tillstånd av påven Clemens V att verkställa insamlingen av peterspenningen. Påven uttryckte i sitt brev sin förhoppning att ärkebiskopen själv tillsammans med sina från domkapitlet uttagna ombud skulle komma till det sammankallade kyrkomötet och överlämna den insamlade peterspenningen till den påvliga skattkammaren.²³² I mars 1312 sändes från domkapitlet i Uppsala ett brev till biskop Karl i Linköping där man meddelade att johannitordens befullmäktigade ombud, skattmästaren Franciscus Nicolai de Tibertis, med flera bröder av samma orden hade kommit till Uppsala med anledning av biståndet till det Heliga Landet. Deras uppgift var att i Sverige ta emot och kvittera pengar och annat, som skulle ges till

230. DS 1946

231. DS 1918

232. SDHK 41021

heliglandshjälp under tiden för deras förordnande.²³³ Ombuden bör ha blivit utsända med anledning av att inga svenska delegater kommit till konciliet i Vienne och att den peterspenning som anbefallts av påven Clemens V år 1309 därför inte heller hade blivit redovisad. Domkapitlet rekommenderade således ombuden hos biskop Karl och uppmanade honom att så snart han överlämnat insamlade medel upprätta ett formellt och beseglat kvittensbrev till ombuden. Ett exemplar av detta skulle sedan sändas till domkapitlet i Uppsala och ett skulle överlämnas till ombuden.²³⁴ Insamlingen torde ha verkställts i enlighet med domkapitlets föreskrifter i samtliga stift utom i Strängnäs, eftersom ärkebiskopen i april 1313 gav två kyrkoherdar i uppdrag att besöka biskop Styrbjörn i Strängnäs och med hot om offentlig bannlysning anmoda biskopen att inom en månad sända in den i hans stift under flera år uppburna peterspenningen tillsammans med behöriga räakenskaper.²³⁵

Eftersom redovisningen till ärkebiskopen gällde en under flera år uppburen peterspenning och var så brådskande 1313 förefaller det troligt att Viennetiondelängden blivit upprättad redan i samband med insamlingen för perioden 1310–1313 och att den sedan har använts som underlag även för den insamling som påbörjades 1314. För en tidigare datering av längden talar också att det är summorna från en längre tids insamling som redovisas, inte de belopp som skulle utgå årligen. Summorna bör därför härröra från den tidigare insamlingen som påbörjades ca 1310 och avslutades 1313 vilket ger en insamlingsperiod på fyra år. En tidigare datering av längden hindrar inte att samma underlag också kan ha använts vid taxeringen till viennetionde 1314, som skulle redovisas 1317. Längdens omfång och noggrannhet talar för att den inte var nyupprättad 1314 utan bygger på förlagor från en fortlöpande kyrklig registrering av toltsocknarna under tidigare årtionden.

Analysen av Viennetiondelängden för Uppland utgår från hypotesen att omdateringen av Viennetiondelängden till 1310–1313 är riktig och att insamlingen genomförts under fyra år. Taxeringslängderna

233. DS 1843

234. Se not 224

235. DS 1918

har analyserats med utgångspunkt från vad som är känt om peterpenningens storlek och de taxerade beloppen per socken. Syftet med analysen har varit att upptäcka ett eventuellt bakomliggande system. Peterspenningen hade sitt namn av att den utgick med 1 penning per bonde och år. Varje bonde i den uppländska stiftsdelen har alltså erlagt sammanlagt 4 penningar för fyraårsperioden. I Viennetiondelängden redovisas de uppburna summorna i ören per socken och i grupper om 2 öre (=48 penningar), ett belopp som alltså gällde för 12 sockenhushåll och fyra år. Socknarnas bondetal grupperades alltså i antal som var delbara med 12 vilket kan tolkas som att församlingarnas hushåll var indelade i *tolfter*. I den största gruppen var bondetalet 168, alltså 14 tolfter. För att undersöka om underlaget vid insamlingen av viennetiondet och insamlingen till pallielösen varit likadant eller om det skett förändringar under mellantiden, har de båda längderna jämförts med varandra. Jämförelsen visar en tydlig skillnad. Från indelningen av bondetalet i grupper om tolv har man gått över till marklandssystemets klassindelning. Den personellt indelade tolftsocknen ersattes av den territoriellt indelade åttingen som indelades i fjärdingar. Tabell 1 visar hur övergången från tolftträknigen till marklandsräkningen genomfördes i Uppland.

Nyckeln till förståelsen av taxeringslängderna som källa både till skattesystemet och marklandssystemet i sin helhet är den uppdelning av länsmanshundaret i *åttningar* och *fjärdingar* som framgår av Konungabalken. Skatten skulle utgå från hundaret och hundaret skulle enligt lagen vara indelat i *åttningar*. Genom att bestämma en viss storlek på fjärdingen, nämligen $\frac{1}{4}$ av åttningens 144 markland, d.v.s. 36 markland, kunde den tidigare indelningen av socknen i tolfter bytas ut mot en indelning av socknarna i storleksklasser. En fulltalig åtting skulle bestå av 4 fjärdingar (144 markland) medan socknarna i övrigt kunde variera i storlek mellan 3 fjärdingar (108 markland), 2 fjärdingar (72 markland) och som minst 1 fjärding (36 markland).

Tabell 1 visar att en övergång till marklandssystemets klasser bör ha varit påbörjad för socknarna både i Uppland och Norrland redan på 1310-talet. I Norrland var övergången helt genomförd 1316. Ca 20 % av Upplandssocknarna var överförda till marklandssystemet i

Tabell 1. Övergången från tolfter till markland i Uppland ca 1310–1343

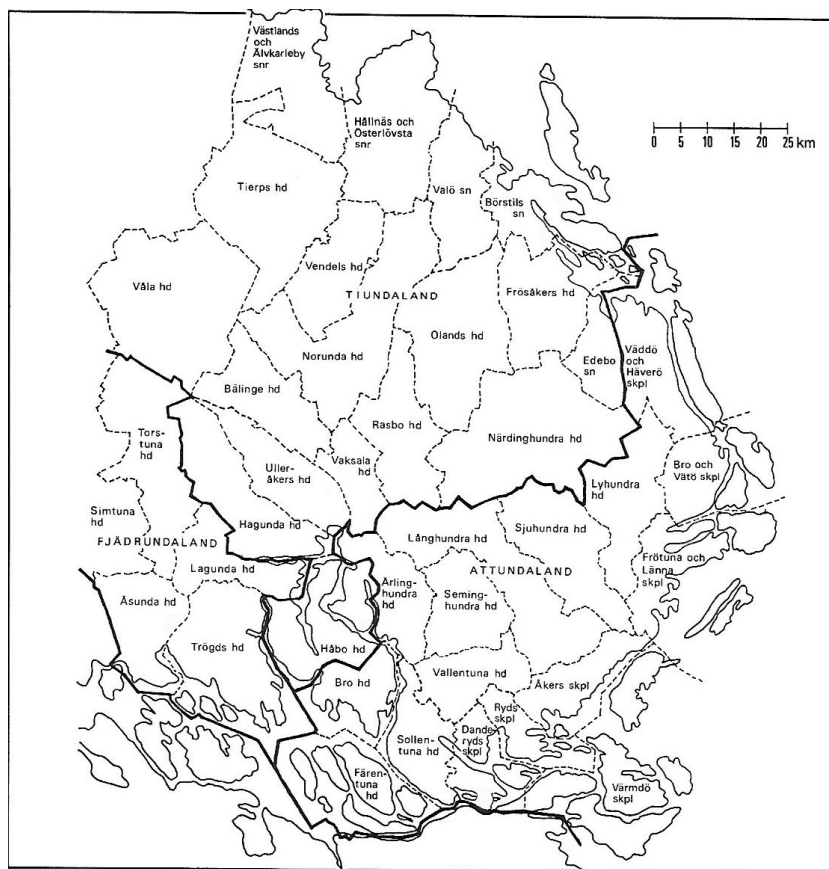
A															B
B	168	144	132	120	108	102	96	84	72	60	54	48	36	0	1343:
144	7	12	2	2	1									8	32
108		4	10	22	6	2	6		2					1	53
72					1		10	4	16	3	2	1			37
54									5	9		3	1		18
36												1			1
90							11	4	4	1				1	21
A 1314:	7	16	12	24	8	2	27	8	27	13	2	5	1	10	162

Anm. I det horisontala fältet överst i tabellen visas indelningen i klasser 1314. Fördelningen på respektive klass 1314 visas horisontalt i summafältet längst ner. I det vertikala fältet till vänster visas klasserna 1343 och längst till höger visas fördelningen av socknar på dessa klasser 1343. Klassen noll 1314 avser kanonikatens kyrkor som inte ingick i toltregistreringen men som klassades i markland år 1343. Det är märkbart att kyrkan i tolftsystemet eftersträvat en storlek på socknarna om 120 hushåll. De socknar som på något sätt har en anknytning till domkapitlet har alla denna storlek. I fälten för 144, 108 och 72 markland redovisas antalet socknar i fetstil, som var registrerade på identiskt sätt 1314 och 1343. Detta har tolkats som att de redan 1313 varit överförda till marklandssystemet. Övriga överfördes under perioden 1316 till 1343 till marklandssystemets klassindelning i fjärdingar om 144, 108, 72 och 36 markland.

längden 1310–1314 och av längden över pallielösen 1343 framgår att man i Uppland vid den tidpunkten hade övergått till marklandssystemet i alla socknar. Även kanonikatens kyrkor, som hade varit undantagna från registreringen i tolftsystemet, hade då blivit indelade i markland. De räknades som fulltaliga åttingar vilket visar att kyrkojorden var möjlig att taxera i marklandssystemet. Kyrkojorden inräknades alltså i den allmänna registreringen av skattepliktig jord och var fortfarande beroende av privilegier för sin skattefrihet. Detsamma gällde för jord under världsligt frälse. Konflikten med kyrkan om frälseprivilegierna i början av 1300-talet kan alltså sättas i samband med övergången till marklandssystemet. Av Tabell 1 kan man också se att den övervägande delen av 90-socknarna, 11 socknar av 21, tidigare tillhört 96-gruppen i tolftsystemet. Hypotetiskt kan 96-gruppen ha bestått av socknar som av olika skäl kan ha behållit sin indelning från tiden innan den reglerade sockenindelningen infördes runt 1250. 90-indelningen kan i så fall ha varit en temporär kyrklig indelning under en övergångsperiod, eftersom

Tabell 2. Hundaresindelning, tolfter och markland i Uppland 1314 och 1343.

Tiundaland	<i>1314</i>	<i>antal</i>	<i>1343</i>	
<i>Hundare/Härad</i>	<i>bondetal</i>	<i>tolfter</i>	<i>markland</i>	<i>fjärdingar</i>
Håbo	852	71	810	22,5
Hagunda	768	64	828	23
Ulleråker	312	26	432	12
Bälinge	120	10	360	10
Vaksala	192	16	558	15,5
Norunda	684	57	666	18,5
Vendel/Tierp	648	54	774	21,5
Roden	624	52	648	18
Oland	336	28	540	15
Rasbo	180	15	306	8,5
Närdinghundra	648	54	594	16,5
Gästrikland	828	69	774	21,5
Totalt	6192	516	7290	202,5
Attundaland	<i>1314</i>	<i>antal</i>	<i>1343</i>	
<i>Hundare/Härad</i>	<i>bondetal</i>	<i>tolfter</i>	<i>markland</i>	<i>fjärdingar</i>
Bro	948	79	936	26
Solenda	600	50	660	18,3
Valenda	516	43	450	12,5
Seminghundra	648	54	576	16
Långhundra	1020	85	954	26,5
Lyhundra	1080	90	900	25
Arlendahundare	588	49	684	19
Sjuhundra	348	29	288	8
Totalt	5748	479	5448	151,3
Fjärdhundredal	<i>1314</i>	<i>antal</i>	<i>1343</i>	
<i>Hundare/härad</i>	<i>bondetal</i>	<i>tolfter</i>	<i>markland</i>	<i>fjärdingar</i>
Trögd	1404	117	1332	37
Åsunda	912	76	828	23
Simbo	498	41,5	666	18,5
Torsåker	456	38	450	12,5
Lagunda	840	70	828	23
Totalt	4110	342,5	4104	114

Karta 1. Häradsindelningen i Uppland (Efter Bonnier 1987:15 samt Dahlbäck 1977)

den juridiska gången var den att en socken skulle vara godkänd och invigd av ärkebiskopen innan den kunde läggas in i förvaltningssystemet. En möjlig förklaring till 90-indelningen skulle kunna då vara att den gällde socknar som stod under någon slags förändring, t ex avlysning av en äldre kyrkobyggnad och byggandet av en ny. Andra tänkbara förändringar skulle kunna vara pågående areaplanering av nya socknar.²³⁶ Många socknar hade endast invigda kyrkogårdar innan man uppförde kyrkbyggnader. Etableringen av nya kyrkbyar

236. Med *areaplanering* (eng areaplanning) menas avgränsning med ytmått av områden för t ex byars och socknars disposition (Hannerberg 1975)

eller ändrad status på tidigare privatkyrkor till sockenkyrkor skulle också kunna vara skäl till att kyrkojord under en tid räknats till en speciell skatteklass.

Viennetiondelängden visar att indelningen av socknarna i tolfter fortfarande var det rådande systemet i början på 1310-talet men att övergången till marklandssystemet var påbörjad. Schabloniseringen i klasser är tydlig när man jämför de båda typerna av längder. I längden 1343 hade man helt frångått den tidigare 120/60-indelningen av socknarna till förmån för marklandssystemet och praktiskt taget alla socknar som varit större än 120 hushåll hade överförts till 144-klassen i marklandssystemet. Tolftsocknarna om 120 hushåll (10 tolfter) hade överförts till skatteklassen 108 markland (3 fjärdingar) och annexsocknar om 60 hushåll (5 tolfter) till 54 markland. Efter övergången till marklandssystemet togs den kyrkliga indelningen i tolfter bort helt. Med *åttingen* och indelningen av socknarna i "fjärdingar" av åttingen gjordes förvaltningsindelningen i markland gemensam för de båda jurisdiktionerna och kunde läggas till grund för registreringen i skattelängderna.

Sammanfattningsvis framgår av de kyrkliga taxeringslängderna att marklandsregistreringen i Uppland både ca 1310–1314 och 1343 med några få undantag gjordes i fjärdingar om 36 enheter, d.v.s. i klasserna 144–108–72. Undantagen gäller klasserna 90 och 54 som visar att indelningen i vissa fall byggde på sammansättningar av enheter om 18 markland. Åttingen med 144 markland indelades både i fjärdingar och i åttondedelar, som också kallades "åttingar". Fjärdingen bestod av 36 markland och åttings-åttingen bestod av 18 markland. En stor fördel för förvaltningen var att eftersom man använde det duodecimala talsystemet så var indelningen i fjärdingar under en övergångsperiod lika användbar på socknarna med 108 markland som på åttingarna med 144 markland. En fjärding om 36 markland kunde likaväl bestå av tre hamnor om 12 markland som av två åttings-åttingar om 18 markland. Modellen kunde alltså användas av förvaltningen under en period då man övergick från de äldre systemen till marklandssystemet.

För att mer fullständigt kunna beskriva hur marklandsreformen var tänkt att genomföras behövs ytterligare någon form av räkenskaper som beskriver systemet mer i detalj. En sådan källa är

markgäldsförteckningen för Vendels socken 1312 som analyseras i nästa avsnitt.

Övergången till marklandsindelning i Uppland. Exemplet Vendel.

Markgäldsförteckningen för Vendels socken är den enda mer ingående källa där man kan följa övergången till marklandssystemet i början av 1300-talet.²³⁷ Markgälden var en extrabeskattning som togs ut av hertigarna Erik och Valdemar från områden i norra Uppland på 1310-talet. Vissa av markgäldsförteckningarna är informativa källor för förståelsen av det teoretiska marklandssystemets uppbyggnad och det gäller särskilt markgäldsförteckningen 1312 för Vendel.

Vendels socken omtalas första gången 1291 i en förteckning över domkyrkans i Uppsala byggnadskassas godsinnehav där det uppges att kyrkan ägde 1 örtugland jord i Åkra by. År 1297 uppläts av ärkebiskopen 8 örtugland i Åbyggeby åt socknens kyrkoherde Knut som tack för trogen tjänst.²³⁸ De sockenkyrkor som byggdes i Uppland under 1200-talets senare del var vanligtvis uppförda i sten. Vendels kyrka är uppförd i tegel och den nordligast belägna sockenkyrkan bland tegelkyrkorna från folkungatiden. Det har antagits att kyrkans invigningsdag inföll 1310 då ärkebiskopen befann sig i kyrkan, men uppgiften kan också tolkas som om denne har bevistat årsdagen av kyrkans invigning. Att sakristian redan från början har ingått i kyrkobyggnaden ger den en datering till tidigast 1200-talets sista årtionden.²³⁹ Indelningen av Vendel till länsmanhundare och pastorat kan ha genomförts vid 1200-talets slut och då som en del av Uppsalastiftets stora omorganisation där det ingick en indelning i hundaren, och hundareskyrkor omtalas i Upplandslagen. Pastoraten som parallell organisation till hundaret fanns inte före 1297 och Vendels kyrka kan alltså inte ha varit pastoratskyrka tidigare. Det är heller inte troligt att en så magnifik kyrka som Vendel byggts som sockenkyrka. Det är enligt Bonnier otänkbart att sockenborna

237. DS 1846

238. DS 1213. Örtuglandet är här värderat enligt *justum pretium*. Åtta örtugland som i detta fall hade alltså ett värde av 8 mark silver.

239. Bonnier 1987:163

haft något avgörande inflytande över kyrkans tillkomst. Kyrkan byggdes med plats för flera altaren vilket antyder att den avsågs fungera som mer än som en sockenkyrka. Om kyrkan byggts som en hundareskyrka med utvidgade sakrala funktioner och med ett större upptagningsområde än bara socknen, då förefaller 1310 som ett troligt ett invigningsår.²⁴⁰ Bakom den påbörjade byggnationen av Örby gård på 1310-talet och det påkostade kyrkobygget, som gav norra Uppland en av landskapets mest imponerande kyrkobyggnader uppförd i tegel, kan ha legat samma byggherre. Marklandsindelningen bör ha påbörjats av större jordägare med anknytning till rikets styrelse. Vendels sockens stormannaanknytning under folkungatiden kan beläggas genom Örby gård och indikeras även av den storslagna sockenkyrkan.²⁴¹ Både Vendels och Våla socknar taxeras i pallielösenlängden 1343 till 144 markland. Markgäldsförteckningen 1312 för Vendel visar att det var marklandssystemet som låg till grund för areaplaneringen av socknen. En möjlig förklaring till att marklandsindelningen infördes tidigt i Vendel och Våla kan vara att socknarnas stormän var tätt knutna till riksledningen och de beslut som fattades där. Ett detaljerat system grundat på markorganisationen var en given utgångspunkt både för avraden och för skatten och därför intressant både för kronan och frälset.

I markgäldsförteckningen visar summan 144 mark i uppburen skatt att socknen var inlagd i marklandssystemet. Förteckningen är uppställd i skatteklasser om 1 mark, 6 öre och ½ mark. De skattskyldiga i dessa klasser redovisas med namn och hemort. En klass om 2 öre, den mantalsskatt som togs ut av obesuttna, uppger de skattskyldigas namn men saknar uppgifter om hemort. Förteckningen redovisar 7 hamnor, Åkerbo, Gryttbo, Karlebo, Tunbo, Bergby, Kättslinge och Spithaby. Sammanlagt 96 fullsuttna bönder betalade 1 mark i skatt, 27 bönder 6 öre, 38 bönder ½ mark och 44 skattskyldiga betalade 2

240. Bonnier 1987:205

241. Det medeltida Sverige 1:4, p 125. Örby är belagt som sätesgård för riksrådet och riddaren Magnus Gisleson (Sparre av Aspnäs) 1352 – 1353. Han var son till Gisle Elinesson (Sparre av Aspnäs), som är belagd som riksråd mellan 1320 och 1350. Örbyhus är befäst men tornet är av Riksantikvarieämbetet daterat till 1400-talet. Våla socken med stormannagården Aspnäs tillhörde Vendels hundare i början av 1300-talet. Aspnäs ägdes i början av 1300-talet av marsken Mats Kättilmundsson

öre i mantalsskatt. De som betalade 2 öre och saknade hemort beskattades som legemän. Enligt summeringen i förteckningen uttogs totalt 144 mark i skatt. 144 mark motsvarar 144 markland i jordetal. 144 mark och markland kan jämföras med den skatteklass som Vendel tillhörde i pallielösenlängden 1343. Den kyrkliga uppbörden från socknen var då 6 mark, vilket var det högsta belopp som togs ut och gällde för en fulltalig åtting om 144 markland. Att jordetalet i Vendel var 144 markland framgår alltså av två källor.

By- och marklandsindelningen av socknen och även planeringen av Örby gård var 1312 under konstruktion. Förvaltningen av Vendels härad förlades till Örby gård. Hamnorna varierade i storlek, från Gryttby där de hade en storlek på 6 markland till Spitaby hamna med 37 markland. Tre hamnor hade en storlek på 16–18 markland, alltså ganska exakt den förväntade storleken på en "åttings-åttling". De övriga två, Tunbo respektive Kättslinge, hade en storlek på 13 respektive 25 markland och låg därmed något under respektive över normen. Mest anmärkningsvärd är storleken 37 markland på Spitaby hamna om som upptog socknens norra del. Spitaby hamna kan ursprungligen liksom övriga hamnor i Vendel ha varit radialt belägen till Vendelsjön och haft en motsvarande storlek. Med anledning av att Spitaby är så stor som en fjärding i markgäldsförteckningen kan man anta att "hamnan" är en tillfällig konstruktion. En trolig förklaring är att man i denna "hamna" samlat upp ett antal byar och skattepliktiga, som skulle ingå i en areaplanering av åttingen. Byarna inom Spitaby hamna varierade i storlek från 1 markland till 14 markland, alltså allt från ensamgårdar till ett konglomerat av gårdar, som för tanken till en överskottsbefolkning och spontan nyodling på allmänningsmarken. År 1302 hade dock sannolikt Spitaby existerat även som by, eftersom ärkebiskopen Nils Alleson med följe passerade här på Tomasdagen på väg norrut mot Hälsingland. Möjligen kan Spitaby ha varit den by som senare avhystes för att ge rum åt Örby gård vid Vendelsjöns norra ände i samband med att gården grundades någon gång under 1300-talets första årtionden.

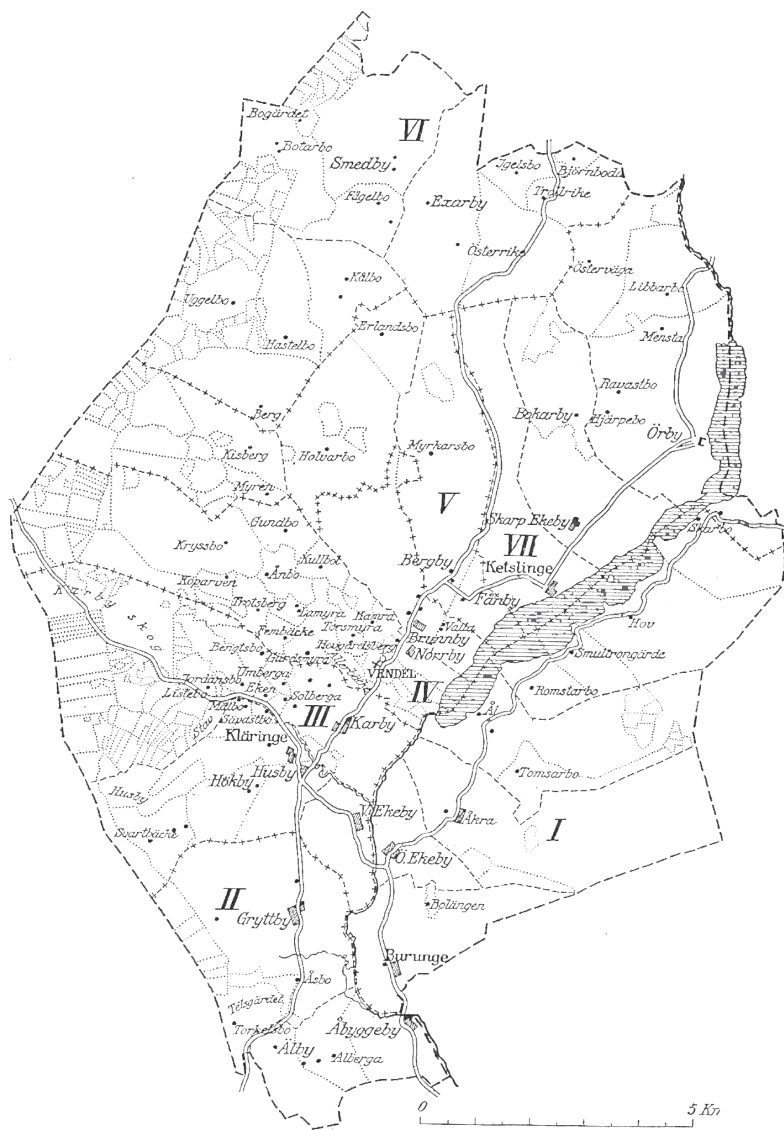
Exemplet Vendel är unikt såtillvida att man kan följa utvecklingen från övergången till marklandssystemet i början av 1300-talet fram till Gustav Vasas tid. Vendels socken omorganiserades från skeppslag till det länsmanshundare som fick samma namn

som socknen, Vendels hundare. Åttingen Vendel var vid tiden för markgälden 1312 i färd med att indelas i "åttings-åttningar" istället för hamnor. Tunbo, Karby, och Bergby hamnor var redan avpassade för att passa in i den teoretiska modellen med ca 18 markland jord vardera, och övriga hamnor stod på tur.

Under de följande århundradena påverkades markindelningen i Vendel av att Örbygodsets tillväxt slukade ett flertal byar. Karby åtting var redan på 1400-talet införlivad med Örby. Vendels socken var fortfarande 1540 indelad i 6 åttningar med sinsemellan jämförbar storlek och med namn som gick tillbaka på 1300-talshamnorna: Åkra, Gryttby, Tumbo, Bergby och Kättslinge. Smedbo åtting var ny och ersatte Spitaby hamna. Den vildvuxna samlingen markland i Spitaby hamna hade delvis lagts till Örby och delvis indelats i ett antal mindre byar i skogsmarken mot sockengränsen. Vid omorganisationen av socknen till en åtting följdes det teoretiska marklandssystemets indelningsmodell, men om den ursprungliga planen genomfördes på 1300-talet är osäkert. Övergången till marklandsräkningen var uppenbart gynnsam för grundandet av ett storgods, men med den nya förvaltningsindelningen och solskiftessystemet i Upplandslagens byalagsbalk åstadkoms också en omläggning av hela socknens bystruktur, en förändring som fortfarande pågick i början på 1500-talet.

Analysen av längderna för Hälsingland, Medelpad och Ångermanland

Analysen av de kyrkliga taxeringslängderna för de hälsingska landskapen har gjorts på samma sätt som för Uppland. Uppbörderna av Vienne-tiondet 1310–1314 är det enda kända tillfälle då de norrländska landskapen erlade peterspenning. Peterspenningen har ansetts utgå med en penning av varje bonde. I Uppland togs enligt Vienne-tiondelängden ut 4 penningar av varje hushåll, men för de norrländska landskapen var uttaget 2 penningar. Det finns två möjliga förklaringar till skillnaden, antingen att viennetiondet bara var hälften i Norrland eller att det endast uppburits i två år. Det är inte möjligt att avgöra vilket som varit fallet eftersom detta är den enda källan i sitt slag. Uttaget till lösen av ärkebiskop Olofs pallium 1316 var en engångsskatt och beloppet var

+ - + - Gräns för hamna. — — — — Gräns för äldre byar. ······· Gräns för yngre byar och gårdar, ägglotter etc. I Åkerby hamna. II Gryttby hamna. III Karbo hamna. IV Tombo hamna. V Bergbo hamna. VI. Spitäby (Smedby) hamna. VII Kättslinge hamna.

Karta 2 Hamnor och byar i forna tidens Vendel
(Kartan efter Eriksson, Manne, "Byar och hamnor i forna tidens Vendel". Vendel i fynd och forskning. Upplands Fornminnesförenings tidkrift. 46:1 Uppsala 1938.)

Tabell 3. Övergången från tolftärkning till marklandsräkning av socknarna i Hälsinglandskapen.

Hälsingland	168	144	132	120	96	72	48	1316
144	3	2	1	1				7
96				2	4 (5)		1	7 (8)
72						4 (5)		4 (5)
54								
36								
1314	3	2	1	3	4	4	1	18*

*två socknar var fortfarande under indelning 1316

Medelpad	120	96	72	48	36	24	1316
144		1					1
96			2				2
84				2	1		3
72							
48				1			1
36				2	2	1	5
1314	0	1	2	5	3	1	12

Ångermanland	144	120	96	72	48	1316
144	2	4				6
96				7		7
72						
48					8	8
36						
1314	2	4	0	7	8	21

Anm. Tabellerna visar att i Hälsingland har vissa socknar varit tolftindelade för marklandsindelningen. (kl 168, 144, 132). I Medelpad och Ångermanland saknas tolftindelningen och tredingsindelningen förefaller vara det första indelningssystemet.

då ½ örtug per markland. Det kan jämföras med lösen av ärkebiskop Hemmings pallium 1343 som i Uppland var 1 örtug.

Som landskap omnämns Medelpad och Ångermanland i ett diplom från 1257, men som pastorat förekommer de första gången i Viennetiondelängden. Under 1200-talet bör socknarna i Medelpad och Ångermanland ha legat under det hälsingska pastoratet Alir. Matriserna i Tabell 3 visar att det i Hälsingland fanns en indelning i tolftsocknar innan marklandsindelningen. En allmän tolftindelning har knappast genomförts i Medelpad och Ångermanland under 1200-talet eftersom förutsättningarna för en från ärkestiftet kontrollerad kyrklig organisation bör ha varit svaga i Alirs pastorat. Befolkningen i skogsbygderna var liten och bebyggelsen gles och utspridd och de flesta socknarna var mycket små kapellsocknar utan ekonomiska möjligheter att försörja en präst. Socknarna utmed den mer tätbefolkade kusten i Hälsingland kan ha utgjort ett undantag. För att åstadkomma en fastare och mer överblickbar organisation har sammanslagningar av socknar varit nödvändiga. Under 1310-talet pågick i samband med den nya pastoratsindelningen sammanslagningar av socknar till huvudsocknar med annex för att storlekskravet på socknarna skulle uppnås.

I Hälsingland var antalet socknar tillräckligt för att bilda två pastorat medan det lilla glesbebyggda landskapet Medelpad inte nådde upp till pastoratsnormen 960 markland, men ändå kom att utgöra ett eget pastorat. Ångermanlands pastorat, som 1316 hade ett tillräckligt antal socknar för att delas i två pastorat, kom inte att delas i ett nordligt och ett sydligt kontrakt förrän på 1500-talet.²⁴² Med anledning av att ärkebiskopen ingrep i Hälsinglandskapens kyrkoorganisation 1297 bör det från 1300-talets början ha tillkommit ett antal nya kyrkbyar med marklandsindeldad jord. Sammanslagningar och nyetableringar av kyrkbyar bör ha påverkat bebyggelsestrukturen i landskapen. Nya socknetableringar gjordes också under hela senmedeltiden då det gjordes ett stort antal utbrytningar från huvudsocknarna. Stenkyrkor kan där ha varit de första kyrkobyggnaderna. Sent anlagda kyrkor är inte ett tecken på sen kristianisering utan deras föregångare har varit små kapell som tidigt har funnits

242. Grundberg 2006:199f

utspridda i områdets mer otillgängliga trakter och som vid pastora-
ratsindelningen sammanförts till territoriella socknar.

Marklandssystemet i teori och praktik

När den inhemska termen *markland* används i Upplandslagen så handlar det om ett skattesystem framtaget på svensk mark efter europeiska förebilder och det uppträder för första gången i Upplandslagens Konungabalk. *Markland* var en kameral uppskattning av taxeringsvärdet på ett stångmätt stycke jord om 16 spannland, varav hälften besåddes med 8 spannar korn. Av längden över pallielösen 1343 framgår att alla socknar i Uppland vid den tidpunkten hade blivit registrerade i marklandssystemet. Även kanonikatens kyrkor, som hade varit undantagna från registreringen i tolftsystemet, hade blivit indelade i markland.²⁴³ De räknades som fulltaliga åttingar om 144 markland vilket visar att även kyrkojorden taxerades i marklandssystemet. Kyrkojorden inräknades alltså i den allmänna registreringen av skattepliktig jord och var fortfarande beroende av privilegier för sin skattefrihet. Värderingen av kyrkojorden och landbornas avrad gjordes under 1300-talet fortfarande i justum precium.²⁴⁴

Taxeringsprincipen *ett markland jord* var, som det framgår av Konungabalken och Jordabalken, fristående från värderingssystemet justum precium. Skatten på jord utgick i mark penningar och var 1 mark för ett arealbestämt stångmätt markland, som bestod av 16 spannland i tvåsädesbruk, vilket innebar att hälften av åkerarealen besåddes med åtta spannar utsäde och den andra hälften låg i träda för att besås nästa år. Skattesystemet kallas i litteraturen för marklandssystemet och är ett system för årlig beskattning av jorden. Övriga skatter uttogs in natura, men fördelningen av dessa skatter skedde med marklandsmåttet. Mot Lönnroths slutsats om att ”marklandet” användes både vid värdering och beskattning kan anföras att i Upplandslagens Jordabalk förekommer inte begreppet ”markland”, endast örtugland. Mynträkningsystemet var alltså det system som användes vid värderingen av jord. När den inhemska

243. Se Tabell 1

244. Lönnroth 1940:104f

Bild 1. Beräkning med användning av abacus och arabiska siffror. Illustration ur Gregor Reisch, *Margarita Philosophica*, 1508 föreställande Boëthius och Pythagoras (Wikipedia).

termen *markland* används i Upplandslagen så handlar det om ett skattesystem framtaget på svensk mark och det uppträder för första gången på olika ställen i Upplandslagen, i Kyrkobalken, i Konungabalken och i Byalagsbalken.

Syftet med detta kapitel har varit att undersöka om det går att belägga empiriskt att marklandssystemet var i bruk redan på 1300-talet och om någon källa finns som kan förklara om systemets konstruktion och funktion överensstämmer med Upplandslagens intentioner. De kyrkliga taxeringslängderna har analyserats i ett nytt försök att lösa problemet med marklandssystemet med utgångspunkt från de uppgifter om förvaltningsindelningen och beskattningen som ges i Upplandslagens olika balkar. För Upplands del har en jämförelse gjorts mellan de taxerade beloppen per socken i Viennetiondelängden 1314 och pallielösenlängden 1343, och för de norrländska landskapen mellan Viennetiondelängden 1314 och pallielösenlängden 1316.

Undersökningarna har visat att den territoriella indelningen i markland var gemensam för den rättsliga förvaltningen i båda jurisdiktionerna, för den exekutiva förvaltningsorganisationen, för förvaltningens kamerala kalkyler och för den individuella beskattningen. Den jämförelse som gjorts mellan de båda typerna av längder har också gett ett resultat som visar att övergången från tolftsystemet till marklandssystemet bör ha inletts under 1300-talets första årtionde. I ärkestiftets upplandsdel var marklandsindelningen delvis införd 1314 och i norrlandsdelen var övergången till marklandsräkning i stort sett genomförd 1316. Eftersom Uppland tyvärr inte ingår i pallielösenlängden 1316 så är en exakt jämförelse med Norrland inte möjlig, men Viennetiondelängden för Uppland kan jämföras med den förteckning som gjordes över pallielösen för ärkebiskop Hemming 1343, och enligt uppgifterna i denna längd var marklandsindelningen då genomförd i alla uppländska socknar. Upplandslagens förvaltningsordning har alltså blivit implementerad i överensstämmelse med intentionerna.

Marklandssystemets teoretiska uppbyggnad har kunnat utläsas genom analysen av de kyrkliga taxeringslängderna. Syftet med analysen var att upptäcka ett eventuellt bakomliggande system och den har avslöjat två olika taxeringssystem: tolftsystemet och marklandssystemet. När marklandssystemet infördes togs tolftsystemet bort. Tolftsystemet hade en kyrklig grund medan marklandssystemet var avsett för förvaltningen av både den kyrkliga och den världsliga jurisdiktionen. Marklandssystemet som teoretisk konstruktion var inte bara tänkt för beskattningen utan systemet utgick från en sinnrikt konstruerad modell för en territoriell samordning av Upplandslagens administrativa ordningar. Hypotetiskt kan konstruktionen ha tagits fram på följande sätt. Den teoretiska modellen var en geometrisk plan (se Tabell 4). Varje ruta på planen kunde förutom i markland representera i skattemark och en fullsutten bonde. Talsystemet var duodecimalt och hade alltså bastalet 12, som är delbart med 2, 3, 4 och 6. Med 12 som bastal får man en talföljd som denna: 12, 24, 36, 48, 60, 72, 84, 96, 108, 120, 132, 144. Dessa tal återkommer i alla kamerala längder under senmedeltiden på hundaren, åttingar och socknar samt som jordmått och skattemått.

Tabell 4. Marklandsräkningen i Uppland åskådliggjord med rutsystemet.**A: SOCKENINDELAT LÄNSMANSHUNDARE 120 ML X 8=960 ML**

	10	20	30	40	50	60	70	80	90	100	110	120	
													1
													2
													3
FJÄRDINGAR		1			2			3				4	4
													5
													6
													7
													8

B: ÅTTINGSINDELAT HÄRAD 144 ML X 8 = 1152 ML

	12	24	36	48	60	72	84	96	108	120	132	144	
													1
													2
													3
ÅTTINGAR		1			2			3				4	4
		5			6			7				8	5
													6
													7
													8

C: ÅTTINGSINDELAD ÅTTING 18 ML X 8 = 144 ML

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	
													1
			1						2				2
			18						36				3
ÅTTINGS- ÅTTINGAR			3						4				4
			54						72				5
													6
			5						6				7
			90						108				8
													9
			7						8				10
			126						144				11
													12

Användningen av rutsystem för areell planering och schackruteindelade planer för olika slags beräkningar är väl känt från medeltiden.²⁴⁵ Det teoretiska marklandssystemet ha åskådliggjorts på en plan med kvadratiske rutor av samma storlek där rutorna sattes samman till större områden enligt följande mönster. Grundenheten var den solskiftade byn, som hade en plan på 1 x 4 markland som med Upplandslagens kamerala terminologi kallades för en hamna. Åttingen åskådliggjordes med 12 x 12 rutor och tolften med 10 x 12 rutor. Åttingens rutplan kunde alltså användas i båda fallen, både där marklandsräkningen hade blivit helt införd och där tolftsystemets indelning i 120 enheter levde kvar men en övergång planerades. Om hundaret bestod av 8 åttingar, som var den ideala normen i marklandssystemet, beräknades hundarets storlek till 8×144 markland = 1152 markland. Om hundaret istället var sammansatt av 8 tolftsocknar beräknades hundaret till 8×120 markland = 960 markland. I Hälsingelandskapen där socknarna var oreglerade användes det teoretiska systemet som mall vid pastoratsindelningen i markland, men i Uppland, där socknarna blivit reglerade redan vid 1200-talets mitt, var detta tillvägagångssätt inte tillämpligt. Hundarens storlek kom här att rättas efter storleken på de socknar som ingick (se Tabell 2). Rutplanen var ett flexibelt arbetsredskap som torde ha varit nödvändigt för att få en överskådlig uppfattning om hur större områden som hundaren skulle planeras. Den kunde anpassas efter behov och kombineras med Fibonaccis jalusimetod²⁴⁶ när skattekalculer skulle tas fram med multiplikation som räknemetod.

Jordräkningen i stångmätta markland var i lagområdet Uppland ett nytt sätt att beräkna skatten. När marklandssystemet infördes utgick man till en början från odlingsgången i Svealand, som var tvåsåde. Den solskiftade byn med fyra fullsuttna bönder som

245. Se Söderlind 1989:70f om rutindelningens bakgrund i den romerska centureringen

246. Se Bild 3. Matematikern Fibonaccis utgav sitt verk *Liber Abaci* vid mitten av 1200-talet och gav spridning åt sättet att genomföra en multiplikation med den s.k. jalusimetoden. Räkneoperationen görs med hjälp av ett rutnät där rutorna är delade med diagonala linjer. Talen som skall multipliceras placeras vertikalt respektive horisontalt utmed rutnätets kanter. När talen multipliceras placeras entalen i den undre rutan och tiotalen i den övre och summeringarna vid rutnätets botten.

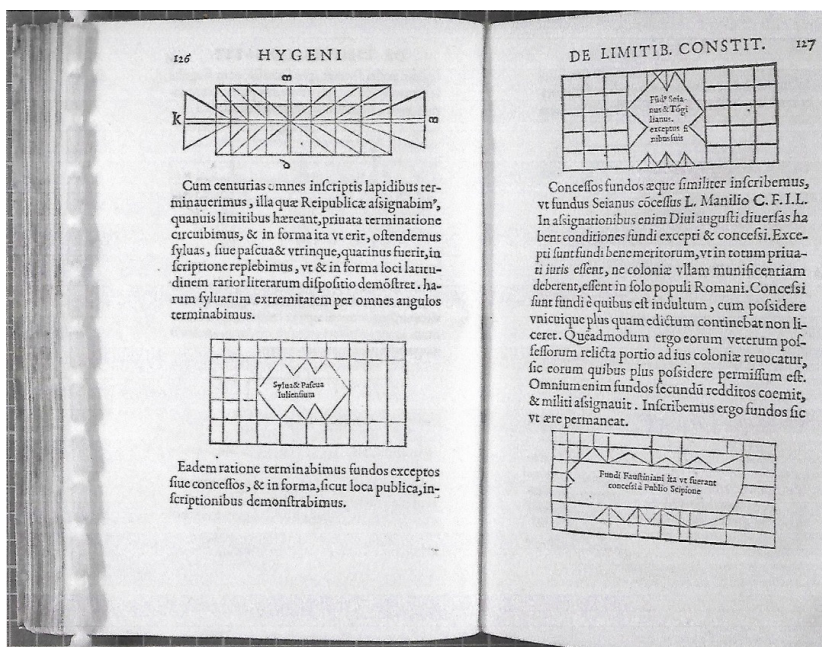

Bild 2. Exempel på rutsystem vid romersk areell planering (centuriation). (Bilden hämtad från Corpus Agrimensorum Romanorum 1554, sidorna 126–127) standardrarebooks.wordpress.com, St Andrews University, cc Creative Commons)

2	4	6	9	2	0	2		
2	2	4	3	2	4	0	0	4
0	0	0	0	0	0	0	0	0
0	1	0	1	1	8	2	0	2
1	2	2	3	6	8	0	8	2
0	0	0	0	0	0	0	0	0
1	1	1	2	0	0	0	0	3
2	4	8	1	6	0	6		

Bild 3. Fältindelade räkenskaper på räknebräde (Ur Alexander Murray, Reason and Society in the Middle Ages (1985), Plate VI (b): The "Jalousia Method. About 1300".)

innehade var sitt markland jord utgjorde grunden i systemet. Åkerns stångmätta areal i markland var ett mått på byns och bondens skattekraft. Bonden var en identifierad enskild person som var huvudman för en familj och för ett hushåll för flera generationer. Hans förpliktelser i olika system kunde alltså kontrolleras. När skattesystemet infördes i delar av riket där man använde andra mått vid jordindelningen, fick marklandet även en kameral form som skattemått och blev grundvalen i skattesystemet. Markskatten stod i proportion till gårdens samlade tillgångar, och grundregeln var att om en bonde ansågs vara fullsutten taxerades han till 1 mark. Skattebeloppet var fastlagt och skilde sig därmed från avraden, som enligt Jordabalken kunde förhandlas mellan jordägare och landbo.²⁴⁷ Avradsberäkningen behövde alltså inte längre följa *justum precium*, men kyrkan fortsatte fastställa jordens värde enligt detta system.²⁴⁸

Det har visat sig i det empiriska materialet att den statliga uppbördens i övrigt följde reglerna för avrad i Jordabalken. Både jordrätten och skatten skulle erläggas vart nionde år.²⁴⁹ För den enskilde bonden med 1 markland jord och en skatt om 1 mark innebar det en skatt på ett öre per år.²⁵⁰ För att inget skulle försvinnas på vägen från bonden till den kungliga skattkammaren hade ämbets- och förtroendemän på varje förvaltningsnivå i uppgift att kontrollera att den fastlagda skatten hade erlagts antingen i penningar, i naturapersedlar eller bådadera och i förhållande till det registrerade jordetalet och mantalet. Enligt Upplandslagens Konungabalk skulle beskattningen utgå från länsmanshundaret, som i den teoretiska marklandsmodellen bestod av åtta "ättingar" men i verkligheten kunde variera något. Begreppet atting var ett nytt administrativt begrepp som ersatte tolftsocknen i den teoretiska modellen.

247. UL J 10

248. Lönnroth 1940:151, Dovring 1947:208

249. För ett första belägg, se uträkningen av marklandsskatten från Hälsingland 1320–1330 i Kap 3.

250. Jfr Lönnroth 1940:110. "Enligt den av traditionen återgivna beräkningsgrunden skulle ledingslaman ha utgått med 1 öre för varje fullsutten bonde." En stående ledungsskatt av denna storlek kan inte beläggas. Ledungslama utgick bara de år som konungen inte kallade ut till ledung.

Länsmannen redovisade tillsammans med åttingsmän, sockenmän och hamnomän skatten till anvisat fögderi i lagområdet. I praktiken kom antalet åttingar i ett länsmanshundare att variera. Det fanns en tendens att utöka antalet socknar i landskapens periferier och i Uppland visar socknarnas storlek på en stor variation. Vid tiden för övergången till marklandssystemet fanns en ambition att uppnå det teoretiska idealet för länsmanshundarets storlek, men resurserna var inte tillräckliga för att genomföra en så omfattande reorganisation så i praktiken kom många socknar att behålla sin gamla indelning. Bestämningen av bondens skatt har oberoende av indelning utgått från taxeringen av byar och gårdar i kamerala markland inom hela undersökningsområdet. Fjärdingsindelningen kan ha använts vid beräkningen markskattens minimum och vid sammansättningen av gårderna in natura. Skatten samlades upp på hundaresnivån varifrån de levererades till fögderierna för att sedan föras vidare till den kungliga skattkammaren. Fögderiernas administration var till en början förlagd till kungsgårdarna men senare även till borgarna i områden där sådana fanns. Marklandsindelningen som förvaltningens territoriella grund behölls ända fram till Gustav Vasas skattereformer på 1540-talet.

Kapitel 3

ANNEKTERINGEN AV HÄLSINGELANDSKAPEN

Den svenska expansionen i Hälsingland

Enligt Weber gör den territoriella staten anspråk på att rättsordningen skall ha giltighet både i rikets kärnområden och i de områden som införlivas med riket.²⁵¹ En första möjlighet att undersöka om definitionen kan sägas vara giltig för den svenska territoriella expansionen är förhållandena i Hälsingland efter att Hälsingelagen blivit nedtecknad. Marklandet infördes som den basala enheten i den territoriella indelningen. Analysen av pallielösenlängden 1316 i föregående kapitel visade att marklandssystemet var infört i de norrländska landskapen Hälsingland, Medelpad och Ångermanland detta år. Analysens resultat aktualiserar frågan om Sveriges förhållande till de norrländska landskapen. Den historiska skolans forskare hävdade att dessa landskap sedan mycket lång tid tillhörde det svenska riket och ingick i sveakungens ledung, en uppfattning som grundade sig på en tolkning av Hälsingelagen som gjordes under en period då den historiska forskningen sökte lagstiftningens rötter i det förflutna.²⁵² Teorin ansågs styrkt av Hälsingelagen. Indelningen i skeppslag utmed norrländskusten ansågs vara ett belägg på att området ingick i svenske kungens ledung och landskapen antogs därför ha legat under sveakungens välde. Landskapen Medelpad och Ångermanland föreslogs ha ingått i ett tredingsindelad Storhälsingland under svensk förvaltning.²⁵³ Förklaringen är en hypotetisk konstruktion och något tidigt politiskt samband mellan Sverige och de norrländska landskapen har inte kunnat beläggas. Den moderna forskningen har lämnat

251. Weber 1983:36

252. Om ledungsteorin, se avsnittet *Forskningsöversikt*.

253. Tunberg 1937: 337ff

dessa förklaringsmodeller och intar en annan ståndpunkt ifråga om förhållandet mellan Sverige och landskapen i norr.²⁵⁴

Hälsinglandskapen var ursprungligen liksom landskapen i Götaland och Svealand autonoma områden med egna lagar. Hälsingland (*Helsingia*) räknades av påvedömet år 1133 som ett i kyrkligt avseende fristående område, ett eget episkopat som låg inom påvedömets maktsfär under ärkebiskopen i Hamburg-Bremen.²⁵⁵ Det hälsingska "episkopatet" bör ha överförts till det svenska ärkestiftet när det bildades 1164 och ingick alltså från slutet av 1100-talet i den svenska kyrkoprovinen. I ett dokument från 1188 omnämns att ärkebiskopen vissa år avlade visitation i Hälsingland.²⁵⁶ I politiskt avseende var Hälsinglandskapen dock helt fristående från det svenska riket. Förklaringen till den svenska anknytningen under 1200-talet kan för de norrländska landskapens del inte hämtas i en gemensam kung utan i att de låg inom påvedömets svenska kyrkoprovin. Dit hörde även Jämtland som emellertid i världsligt hänseende var ett skattland under Norge. Med tanke på det norska inflytande som har konstateras på norrländska dialekter och kulturföreteelser²⁵⁷ förefaller det möjligt att det hälsingska episkopatet kan ha haft en tidig anknytning till Trøndelag och stiftet i Nidaros istället för Uppsala. En pilgrimsled till Nidaros skall ha gått från S:t Olofs hamn nära Selångers medeltida kyrka i Medelpad.²⁵⁸ För ett samband mellan hälsingarnas område och norska Trøndelag talar också att gården till S:t Olof erlades till Nidaros ända fram till att den genom ett kungligt beslut överfördes till Uppsala 1314.²⁵⁹ Ett antal runstenar från landskapet vittnar om en tidig anslutning till kristendomen.

Den historiska skolans antagande att Hälsingland tillhört det svenska riket under tidig medeltid har ifrågasatts i senare tids

254. Jfr Brink 1990 och 2010, Mogren 2000, Grundberg 2006. Se särskilt Brink och Grundberg som anser att det norrländska kungsgårdssystemet har tillkommit under sent 1200-tal eller tidigt 1300-tal.

255. DS 29

256. DS 98

257. Brink 2010:127

258. Grundberg 2006:43

259. Lundegård 1997:115–136

forskning. Arkeologen Mats Mogren ser Hälsingland som ett landskap som bär på minnen av både makt och motstånd och uppfattar den svenska centralmaktens intresse av landskapet på 1300-talet som en del i samma process som koloniseringen av Bottenviksområdet.²⁶⁰ Hans resultat styrks av resultatet från analysen av pallielösenlängderna som visar att Hälsingelandskapen blev fast knutna till svensk förvaltning först när marklandssystemet infördes omkring 1316. Den svenska förvaltningens etablering i hälsingområdet kommer därför att undersökas vidare i detta kapitel.

Bild 4. Söderala kyrka ca 1900. Vykort i författarens ägo.

Eftersom skriftliga källor för den kyrkliga utvecklingen under medeltiden i stort sett saknas har man har försökt följa Hälsinglands kristna historia med utgångspunkt från kyrkornas ålder, som den kan utläsas i den arkitektoniska och konsthistoriska utvecklingen.²⁶¹ Kyrkobyggnaderna kan ge socknarna en viss kronologi särskilt om de blivit byggnadsarkeologiskt undersökta. De romanska kyrkorna i kustsocknarna Söderala, Norrala och Hälsingtuna anses vara landskapets äldsta stenkyrkor medan det i Övre Norrland endast finns stenkyrkor som byggts i gotisk stil under senmedeltiden. De

260. Mogren 2000:277ff

261. Bonnier 1994:105-127

äldsta kyrkorna anses vara uppförda av makthavare inom samhällets ledande skikt. Byggnadsstilen i Söderala kyrka, som påminner om kyrkorna i Sigtuna, gör att denna kyrka anses vara byggd under 1100-talets senare del som en tidig prostkyrka.²⁶² I skogsområden med utspridd befolkning och bebyggelse levde träkyrkorna kvar till senmedeltiden.

1200-talets mitt markerar en övergångsperiod då de romanska kyrkorna moderniserades. Samma tendens finns i Uppland där den reglerade sockeninindelningen var en del av kyrkans reorganisation. En så tidig territoriell reglering av socknarna har inte kunnat spåras vid analysen av Viennetiondelängden, men ett antal socknar i Hälsingland visar tecken på att ha varit toltfindelade. Dateringen av de kyrkobyggnader som uppfördes med torn visar att ett nytt behov av centrala lagerlokaler har uppstått vid 1200-talets mitt.²⁶³ Behovet av lagerlokaler för uppbörd kan hypotetiskt sättas i samband med det löfte som avgavs från de tre landskapens innevånare att erlægga en penning eller motsvarande årligen samt att avdela fattigtiondet under tre år till uppsalakyrkans uppbyggnad. Det kan också eventuellt ha ett samband med det uppdrag som kungsåren enligt Hälsingelagen hade i de hälsingska landskapen.²⁶⁴

Den territoriella expansionens legala förutsättningar

Upplandslagens uppdelning på en andlig och en världslig jurisdiktion var en förutsättning för att annektering och kolonisation skulle kunna göras av intresseområden utanför riksgemenskapen. Den svenska kyrkoprovinsen lydde sedan 1248 under universalkyrkans regelverk och med Upplandslagens stadgande om den romerska kyrkans trosexklusivitet accepterades implicit den kanoniska lagen som en del av svensk lag. Påven Innocentius IV behandlade i sin dekretal *Quod super his* från ca 1245 vilka förutsättningar som gällde vid kolonisation av autonoma områden. Erövring med våld var inte tillåten eftersom alla förnuftiga varelser hade rätt att välja sina egna

262. Bonnier 1995:107ff

263. Mogren 2000:188–199, 285ff

264. Jfr avsnittet *Magnus ladulås, hälsingarna och kungsåren. En hypotes*.

ledare, en rätt som reglerades genom lagar som var gemensamma för alla människor oavsett om de var kristna eller ”otrogna”. Samma lagar tillät dem att ha privat egendom och självstyrelse och de fick därför inte berövas på sina egendomar. Konverteringen till kristendomen måste vara en frivillig handling och kunde inte påtvingas av någon utomstående furste.²⁶⁵

Påvedömets syn på kristna furstars begränsade rätt att lägga under sig autonoma områden ger ett perspektiv på det svenska rikets expansion mot norr och ger anledning att ifrågasätta den äldre forskningens syn på hälsingeområdet som en del av Sverige och på kolonisationen av Bottenviksområdet. Dekretalen var inte bara en sträng regel för kolonisateurer att förhålla sig till. Den öppnade också nya möjligheter att använda andra maktmedel än krig och våld. Kungens erkännande i Upplandslagen av den romerska kyrkans trosexklusivitet och därmed den kanoniska lagens giltighet i det svenska riket gjorde att ärkebiskopen med stöd från påven kunde initiera en anslutning av kyrkorna i det hälsingska området till den svenska kyrkoorganisationen. Under 1297 gjordes en pastoratsindelning i Hälsingelandskapen och de lokala kyrkorna och landskapens prästerskap lades in under ärkestiftets regelverk.²⁶⁶ Därefter kunde kungen genomföra den politiska annekteringen.

Sedan Upplandslagen trätt i kraft kunde alltså kristnade områden med autonom politisk ställning men med kyrklig hemvist i den svenska kyrkoprovinsen förhållandevis enkelt läggas in under den svenska rättsordningen med stöd av kanonisk lag. Områden utanför den kristna gemenskapen kunde också anslutas till riket men först efter det att befolkningen hade blivit kristnad. Efter konverteringen delades området upp på socknar och lades in i stiftsorganisationen och därmed blev det fritt att ansluta området till statens organisation. Detta var den grundläggande principen för annektering och kolonisering.

265. Muldoon 1979:6ff

266. DS 1202, 1205

Hälsingelagen

Enligt Schlyter var traditionen den att Hälsingland, Medelpad och Ångermanland hört under den svenske kungen sedan Olof den heliges tid.²⁶⁷ I Schlyters efterföljd hävdade den historiska skolans forskare uppfattningen att landskapen sedan mycket lång tid tillhörde det svenska riket, men denna uppfattning har ifrågasatts i den moderna forskningen. Undersökningarna i detta kapitel bekräftar hypoteserna om en sen anslutning och visar hur dessa autonoma landskap annekterades omkring sekelskiftet 1300 och hur landen norr om hälsingegränsen i Ödmården kom att bli en integrerad del i Sverige.

I detta avsnitt kommer omständigheterna kring annekteringen av Hälsingelandskapen att vara föremål för vidare undersökningar i källmaterialet. Den främsta källan för förhållandena i Hälsingland, Medelpad och Ångermanland efter 1297 är Hälsingelagen, som i sin nuvarande form tidigast kan vara nedtecknad vid slutet av 1200-talet, men Hälsingelagen innehåller, vilket Brink påpekat, flera kronologiska skikt, den har förekommit i flera versioner och är svårdaterad om man utgår från oenhetliga innehållet. Lagtexten innehåller en blandning av äldre rättstraditioner i området och rättsregler från Upplandslagen.²⁶⁸ Hälsingelagens betydelse som källa till den svenska territoriella expansionen är alltså behäftad med flera problem. Den enda säkra slutsats man dra av lagen är att "Hälsingland" efter att Upplandslagen blivit stadfäst har lagts in under svensk lagstiftning. Sex olika problem som har anknytning till Hälsingelandskapens tidigare historia och till den svenska förvaltningen efter 1297 skall diskuteras i detta avsnitt: Hälsingelagens datering, sysslomannen, den territoriella indelningen och beskattningen, kungsgårdarna, socknen och tredingen samt kungsåren.

1) Lagens datering

Hälsingelagens innehåll är till största delen hämtat från Upplandslagen, men enligt Brink, som är den främste kännaren av Hälsingelagen, finns där också släktskap med norska lagar. Som Brink

267. Schlyter 1835:47

268. Brink 2010

framhåller måste man räkna med att lagen innehåller flera lager av rättstraditioner med förankring hos den norrländska allmogen. I det avlägsna Norrland kan lokala rättstraditioner haft möjlighet att fortleva och har därför kunnat inkorporeras i Hälsingelagen. Det finns i medeltida brev indikationer på att det funnits både en särskild Ångermanlandslag och en särskild Jämtlandslag. Att de enskilda landskapen haft egna lagar visar på deras autonoma ställning före 1297. Hälsingelagen skrevs förmodligen ned första gången någon gång mellan 1297 och 1320. Brink vill emellertid inte förutsätta att det funnits en tidigare lag i nedskrivet skick utan anser det troligare att den varit muntligt traderad. Det bör ha varit ett krav från norrlänningarnas sida att Hälsingelagen skulle bygga på sedvanerätten i landskapen för kunna att accepteras.²⁶⁹

Brink förmodar att det var ärkebiskopen Olof Björnsson som tog initiativet till att skriva ner Hälsingelagen, men om initiativet kommit från kyrkan, vilket inte kan anses belagt, bör istället ärkebiskopen Nils Allesson ha varit initiativtagaren. Olof Björnsson var ärkebiskop 1316–1332 och även om han haft inflytande på Hälsingelagens utformning under sin ämbetsstid som kanik vid domkapitlet i Uppsala, så kan han inte betecknas som en av lagens upphovsmän. En troligare förklaring till lagens bakgrund torde istället vara att rådet och kung Birgers förmyndare planerade en anslutning av Hälsingelandskapen vid 1200-talets slut och då bör ärkebiskopen Nils Allesson ha varit en självskrivna aktör. En datering till 1320 grundar sig på ett rådsbeslut om förbud om järnbörd, som är tillagt i Ärvdabalken²⁷⁰ men den tidpunkten är mindre trolig för lagen i sin helhet. Paragrafen infördes troligen i den befintliga lagen av ärkebiskop Olof Björnsson, som på 1320-talet ansvarade för de norrländska landskapens förvaltning. Eftersom både Upplandslagen och Hälsingelagen bör ha varit förutsättningar för att kunna införa svensk förvaltning i de hälsingska landskapen kan året 1297 ses som en möjlig tidpunkt då Hälsingelagen ansågs börja gälla. Ärkebiskop

269. Lagen har också tillämpats som svensk lag i Finlands kustområden innan landslagen infördes, vilket är anmärkningsvärt från förvaltningssynpunkt. Den har då inte bara i gällt i Österbotten utan även i Viborg, Nyland och Egentliga Finland och Satakunda. Se vidare i Kapitel 4.

270. HL Ä XVI

Nils Allesson vidtog flera organisatoriska åtgärder för ärkestiftet i sin helhet detta år, och utfärdade även nya regler för kyrkorna i Hälsingland, som undertecknades gemensamt av kungen och ärkebiskopen.²⁷¹ Det innebär att Hälsinglandskapen 1297 låg både under svensk kyrklig och svensk kunglig jurisdiktion och räknades som svenskt territorium. I det nya regelverket för kyrkorna i Hälsingland ersattes landskapens äldre kyrkotraditioner med ärkestiftets centrala regelverk. De tidigare tiondeföreskrifterna ersattes med nya. Uppställningen av tiondereglerna i brevet 1297 är identisk med uppställningen i Hälsingelagens kyrkobalk. Man kan därför förutsätta ett beroende mellan källorna och de bör ha nedtecknats vid ungefär samma tidpunkt. Även om Hälsingelagens innehåll fortfarande stod under diskussion så är det alltså möjligt att en första version av den nya lagen kan ha blivit nedtecknad 1297. Även efter anslutningen till Sverige fick de hälsingska landskapen i vissa avseenden kvarstå som egna lagområden och behålla en viss autonomi. Lagmän i landskapen finns namngivna i ett flertal diplom från 1300-talet. Landskapens invånare tilläts utse sina egna lagmän ända fram till dess att Landslagen trädde i kraft. Landskapen lades då direkt under lagmannen i Uppland och lokalt verksamma underlagmän utsågs i fortsättningen av kronan.²⁷²

2) *Sysslomannen*

Det andra problemet är hur man skall förstå begreppet syssloman i Hälsingelagens Rättegångsbalk. Detta är det enda lagställe där sysslomannens ämbete nämns i Hälsingelagen. I Rättegångsbalken för övrigt är "länsman" och lagmannen de ämbetsmän som företräder rättssystemet. Länsman är ett begrepp som hämtats från Upplandslagen. Begreppet syssloman är okänt i övriga Sverige men bekant från det norska och isländska förvaltningssystemet.²⁷³

271. DS 1202

272. DS 6778. Det första belägget på att en privatperson i Hälsingland vill åberopa landslagen är från 1363.

273. Beck 2011:64ff, 87ff

På flera ställen i Hälsingelagen omnämns den s.k. kungsåren, ett ämbete som diskuterats men inte blivit klarlagt i litteraturen. Enligt Hälsingelagens Konungabalk var kungsårens uppdrag att hålla ting i Hälsingland å konungens vägnar.²⁷⁴ I Rättegångsbalken förekommer dock inte kungsåren som rättsligt ansvarig, utan sysslomannen var utsedd av kungen att inneha det högsta juridiska ämbetet i Hälsingelagens område. I inledningen till balkens första flock sägs att konungens syssloman skulle utse den nämnd som skulle välja lagman. Lagmän utsågs i varje landskap. I sysslomannens uppdrag låg också att sätta lagmännen "dom i händer",²⁷⁵ d.v.s. han skulle å kungens vägnar delegera rätten till lagmännen att döma i alla mål utom edsöresmål. Frågan om mål som gällde edsöresböter behandlas i Konungabalkens flock VI²⁷⁶ och nämnden skulle i detta fall utses av "konungens man".²⁷⁷ Sysslomannen kallas alltså även för "kungens man", vilket kan tolkas som att hans uppdrag låg direkt under kungen och inte under kronoförvaltningen. Sysslomannens ämbete kan jämföras med sysslomännens på Island, vilka hade två huvudsakliga åligganden. Det ena var att tillsammans med lagmännen välja män till lagrätten. Sysslomännen och deras underställda var därför förpliktigade att närvara på alltinget. Det andra var att upprätthålla fred i sina sysslor, d.v.s. i sina distrikt. Det ålåg också sysslomännen att åtala när det gällde sådana brott där kungen ensam fick böter.²⁷⁸ Sedan Hälsingelagen blivit införd var sysslomannens ämbete lagstadgat som det högsta juridiska ämbetet i Hälsingelagens område. Han var utsedd att företräda kungen i juridiskt avseende och att i alla avseenden säkerställa den svenska förvaltningens kontroll över Hälsingelandskapen som en del av det svenska riket.

274. HL Kg VI § 1. Under Magnus ladulås tid kan det ha legat i kungsårens uppdrag att åtala för fridsbrott och uppbära kungens böter. För denna hypotes, se vidare i avsnittet *Kung Magnus, hälsingarna och kungsåren. En hypotes.*

275. HL R I

276. Texten i flocken överensstämmer med Upplandslagens Konungabalk fl. IX. "Om edsöresböter" med undantag för att i Hälsingland skulle nämnden utses av "konungens man", d v s sysslomannen.

277. HL Kg VI § 1. Jfr not 27 där Holmbäck och Wessén anmärker att begreppet "konungens man" endast finns i hs B. "Konungens man", d v s sysslomannen, kan alltså i denna version ha ersatt "kungsåren".

278. Se not 184

3) *Den territoriella indelningen och beskattningen.*

Det tredje problemet är hur Konungabalken i Hälsingelagen skall tolkas. Till stora delar överensstämmer balken med Upplandslagen. Flock I till VI innehåller en beskrivning av det juridiska regelverket med fridslagar och edsöresbestämmelser, men texten i flockarna VII–XI som behandlar förhållandet till kungen och kronan, har ingen direkt motsvarighet i Upplandslagen. En första avvikelse finns i rubriken till flock VII. Där används begreppet *skatt*, ett ord som vare sig förekommer i Upplandslagens eller Landslagens konungabalk men som däremot användes i det norska lagspråket.²⁷⁹ Som skattepliktiga ansågs var och en som var 20 år och ägde minst 12 hälsingska örar. Myndighetsåldern var densamma som i Upplandslagen, men ett fristående myntsyttem i Hälsingland är ett problem i sig som det inte finns utrymme för att behandla här.²⁸⁰

Rättegångsbalkens flock VII innehåller huvudsakligen skattebestämmelser för Ångermanland, Medelpad och Sunded i norra Hälsingland. Samtliga var enligt Viennetiondelängden pastorat på 1310-talet. Eftersom landskapet Hälsingland och pastoratet Alir inte nämns förefaller det som om de pastorat som räknas upp nyligen har tillkommit som skatteområden. Socknarna Umeå och Bygdeå, som också nämns, räknades enligt pallielösenlängden 1316 till Ångermanlands pastorat och skatten skulle där på samma sätt som i Ångermanland framför allt ha utgå i skinn. Bågaskatt i skinn var en kyrklig skatt som ingick i biskopstiondet i Finland och förmodligen även i biskopstiondet från Norrland.

En egendomlighet i lagtexten är alltså att pastoratet Alir inte nämns, utan endast Sunded. I äldre litteratur har det tolkats som att Sunded var en omskrivning för hela landskapet och att Sunded skall ha varit Hälsinglands egentliga huvudbygd. Det kan inte anses som en trolig förklaring, särskilt som Alirs pastorat bör ha varit Hälsinglands

279. DS 3917. I ett brev på norska 1345 uppmanar Magnus Eriksson bönderna i Hammerdal i Jämtland att ha sin vapensyn efter gammal sed "om vintern när sysslomannen kommer till dem för att upptaga kungens skatt" (*aepter varum skatt*). Även begreppet skatt förefaller vara ett norskt inlån.

280. Rätten att prägla mynt var ett kungligt privilegium och det hälsingska öret har varit fristående från den svenska marken, vilket kan stödja uppfattningen om Hälsinglands autonomi.

äldsta, omnämnt redan 1232. Pastoratet Alir bör ha inrättats ungefär samtidigt som pastoraten i de uppländska folklanden, även om det inte kan uteslutas att kyrkan i Söderala redan tidigare haft en central funktion för kyrkan i Hälsingland. Söderala kyrka har en likhet med kyrkorna i Sigtuna, vilket indikerar att den varit en pastoratskyrka med liturgiska funktioner och inte varit en församlingskyrka.²⁸¹ Söderala kyrka kan ha haft en föregångare med liturgisk funktion i det episkopat i Hälsingland som nämns 1133.²⁸² Kyrkans äldsta föremål har varit en vikingatida vindflöjel i brons och en dopfont i gotländsk sandsten som kan vara den äldsta bevarade dopfonten i Hälsingland.²⁸³ Ärkebiskopen förlade sina visitationer i landskapet till Söderala.

Pastoratet Sunded var till skillnad mot Alir förhållandevis nytt. Det bör ha tillkommit i samband med förvaltningsindelningen av Hälsingland eftersom storleken på Sunded och övriga pastorat i Hälsingelagens område motsvarar länsmanhundarena i Uppland. Bollnäs pastorat är inte nämnt i lagen. Beskattningen av hälsingarna, som i lagen sägs ha utgått i ett fåtal naturapersedlar, kan knappast ha varit aktuell vid den tidpunkt då man i Upplandslagen övergick till marklandsbeskattning av jordinnehav. Beskattningen av jord berörs inte alls i Hälsinglagen. Flock VII ger intryck av att ha satts samman av äldre regler och skulle därför kunna vara utdrag ur en text med äldre och kanske kyrklig proveniens som enkelt kunde lyftas in i lagtexten utan att väcka opposition. Om man hade lagt in Upplandslagens skattebestämmelser i Hälsinglagen skulle det utan tvekan ha mötts av starkt motstånd. Huvudsaken kan ha varit att skatteplikten till kungen och kronan blev införd i lagen och i vilken form skatten skulle utgå kan ha betraktats som en senare fråga.

Ett implicit samband med Upplandslagen finns i flockens avslutning. Belopp i penningar nämns där i samband med bötesbeloppen

281. Söderala kyrka dateras till första hälften av 1200-talet av Bonnier. Norrala kyrka, som också dateras till första delen av 1200-talet kan ha byggts som församlingskyrka.

282. Jfr Reynolds 1984:81 ff. I den romerska-katolska kyrkan var det förbehållet biskoparna att förvalta och dela ut sakramenten innan biskoparna, men efter Fjärde laterankonciliet fick biskoparna nya uppgifter inom det kyrkliga rättsväsendet och dop, begravning och bikt delegerades till församlingspräster.

283. Bonnier 1995:119ff

för utebliven ledung och ledungslama. Dessa är hämtade från Upplandslagens bötesbelopp för hundaret. I Upplandslagen fl. X § 2 syftar begreppet hundare på *socknen*, inte på länsmanshundaret. Skeppslaget i Hälsingland motsvarade alltså det lilla hundaret, socknen. Fördelningen av böterna på skeppslaget är desamma som på hundaret i Uppland. Böterna i Hälsingland var satta till ”tre botmarker”. Vad som avses med botmarker har diskuterats, men om reglerna för skeppslaget i Hälsingland var samma som för socknen i Uppland så är den troliga förklaringen att tre botmarker hade samma värde som tre örar i Uppland.

Sammanfattningsvis är innehållet i flock VII så ologiskt sammanställt i förhållande till sitt sammanhang att det är svårt att avgöra under vilka omständigheter som texten har tillkommit. Möjligen kan den ha tillkommit som en kompromiss vid en diskussion med norrlänningarna om den kommande skatteplikten. Vientiondelängden visar att tolftråkningen använts på vissa socknar men blivit ersatt av marklandsräkningen omkring 1316. Omorganisationen av socknarna till större enheter pågick då fortfarande. Det faktum att begreppet skeppslag aldrig hade bytts ut mot ”hundare” i betydelsen socken, så som var fallet i Uppland, är ett av de skäl som talar för att socknarna i Hälsingland inte blivit reglerade vid stiftets omorganisation på 1250-talet utan först senare.

Hälsingelagens Konungabalk kan alltså inte betraktas som en tillförlitlig källa för beskattningen av hälsingelagens landskap efter 1297. Efter riksdelningen mellan kung Birger och hans bröder 1310 stod inkomsterna från Hälsinglandskapen till kung Birgers förfogande, men i vilken form de utgått går inte att bedöma. Pallielösenlängden 1316 kan däremot anses trovärdig som källa till uttaget av marklandsskatt i landskapen. Från 1319 och fram till 1331 stod Hälsingelagens område under ärkebiskop Olof Björnssons förvaltning och skatteuppbörden från perioden 1320-1329 användes för att betala hertigarnas skulder. Det belopp som redovisades inför kung Magnus är känt och uppgick till 4 632 mark. Hur markskatten togs ut i Hälsingland går därför att beräkna. Om uppbördsterminen i Hälsingland normalt har varit 8 år, vilket är den avradsperiod som anges i Upplandslagen som en skattetermin, har den fullsuttne bondens skatt varit 1 öre per år och kameralt markland. Under perioden

1321-1329 har den fullsuttne bonden alltså erlagt 1 mark i jordränta. Det till kungen redovisade beloppet uppgick till 4 375 ½ mark och användes till att betala hertigarna Eriks och Valdemars skulder. Man kan jämföra det redovisade beloppet med det sammanlagda antalet markland som angavs för Hälsingland, Medelpad och Ångermanland i pallielösenlängden 1316 och som var 4 632 markland. Om man tar hänsyn till att ett visst avdrag kan ha gjorts för omkostnaderna vid uppbörden, så motsvarar det redovisade beloppet i mark landskapens sammanlagda antal markland i pallielösenlängden 1316.

Tabell 5. Skatten i Hälsingland 1320–1330 fördelad på pastorat.

Taxering	1316	1316	1320-1330	Kalkylerad skatt
	<i>socknar</i>	<i>markland</i>	<i>erlagd skatt*</i>	<i>i teorin</i>
Bollnäs	8	936	947	960
Sundede/Forsa	9	960	947	960
Medelpad	12	816	947	960
Ångermanland	20	1920	1894	1920
Summa	69	4632	4735	4800

*Skatten har fördelats procentuellt på pastoraten.

4) Kungsgårdarna

Det fjärde problemet är att Hälsingelagen nämner tre kungsgårdar i Hälsingland, Hög längst i söder, Hög i Sunded och Hög på Norrstigen, vilket givit upphov till teorin om en indelning av Hälsingland i tre tingslag. Enligt Holmbäck och Wessén har kungsgårdarna som det sägs i lagen ha varit delar av Uppsala öd och tillhört den svenske konungen "sedan urminnes tider", och de tre tingslagen skall ha varit kopplade till dessa kungsgårdar. Tingslagen anses ha varit de högsta tingskretsarna och som de lägre nämns socknarna. En indelning av landskapet Hälsingland i tre tingskretsar på Hälsingelagens tid måste ses som ett löst antagande. Någon tredingsindelning av landskapet Hälsingland kan inte beläggas empiriskt, vare sig i Viennetiondelängden eller pallielösenlängden. Holmbäckes förslag att socknen som juridisk enhet var förhållandevis sen är däremot intressant. En spontant uppkommen sockenindelning i skogsbygderna var säkert gammal,

men en reglerad indelning i socknar som juridiska enheter där man kunde hålla ting hör ihop med Upplandslagens förvaltningssystem och därmed även med Hälsingelagen. En sådan reglering kan ha påbörjats 1297 samtidigt med de andra förändringar som biskopen Nils Allesson och kung Birger införde i Hälsingland detta år. I Viennetiondelängden finns bara två pastorat i landskapet Hälsingland. Tredingen som tingsområde efter 1297 kan alltså inte beläggas med uppgifterna om kungsgårdar i Hälsingelagen. Det var istället lagmannens område som var den högre tingskretsen och detta område sammanföll territoriellt med pastoratet, där prostens var biskopens länsman. Att landskapet före Hälsingelagens tid skall ha varit indelat i tre tingskretsar kan alltså inte beläggas utan måste förbli en obekräftad hypotes. Hur skall man då förklara användningen av begreppet treding i Hälsingelagen?

5) Socknen och tredingen

I Hälsingelagens Rättegångsbalk flock VI²⁸⁴ finns ett omdiskuterat textställe där socknen och tredingen nämns som rättinstanser. Som ett alternativ till de tidigare hypoteserna skall här lämnas en tänkbar förklaring som tar hänsyn till Upplandslagens förvaltningsordning och rättsförhållandena vid 1300-talets början. Rättsordningen utgick från en uppdelning på en kyrklig och en världslig jurisdiktion vilket är en del av förklaringen till att olika begrepp används på samma företeelser i Upplandslagen och Hälsingelagen. Enligt Hälsingelagens Rättegångsbalk skulle länsmanen hålla sockenting två gånger om året. Det ålåg sockenmännen att skaffa sig tingsställe, men det fick inte ligga på prästbolet. Stämning kunde kungöras antingen vid bondens gård, vid kyrkan eller vid tinget. I flock VI sägs att "hela skeppslaget eller socknen" håller ting. Skeppslaget och socknen var alltså likställda som tingsenheter. I flock VII talas om edgångsmål och hur de skall kungöras. Här omtalas först socknen och tredingen som likställda tingsenheter där ed skulle bjudas om tio dygn. Därefter sägs att utanför tredingen skulle ed bjudas inom femton dygn. Socknen nämns inte här. Till sist sägs att eden skall bjudas till annat landskap inom trettio dygn. Underförstått bör ha avsetts övriga landskap inom

284. HL R VII

Hälsingelagens område. Flockarna VI och VII tillhör olika tidsskikt vilket visar sig i användningen av begrepp. Flock VI hör hemma i en period då skeppslagsindelningen fortfarande gällde i kustsocknarna medan den territoriella indelningen i inlandet gjordes i socknar. Flock VII lades till i lagen sedan marklandsindelningen blivit införd och med den följde nya termer och beteckningar. Ett av dem var tredingen.

Indelningen i tredingar skall jämföras med indelningen i åtteringar i Upplandslagens förvaltningssystem. I Uppland var länsmanshundaret förvaltningssystemets territoriella grundenhet och skulle idealt bestå av åtta socknar. Den term som användes vid den territoriella indelningen var därför *åtteringar*. Länsmanshundaret var i regel sammansatt av det teoretiska marklandssystemets fulltaliga åtteringar och mindre socknar delades in i fjärdedelar av åttingen. Marklandssystemets skatteklasser följde den territoriella indelningen. Åtteringarna var den högsta skatteklassen om 144 markland medan socknarna indelades i fjärderingar om 108 och 72 markland. I det kyrkliga indelningssystemet motsvarades skatteklasserna av hundaressocknar (prostkyrkor), toltsocknar (vanliga församlingsskyrkor) och annexsocknar.²⁸⁵ Det har hävdats i litteraturen att Norrland inte haft någon häradsindelning. Det är riktigt att beteckningen härad aldrig sattes på de norrländska lagområdena eftersom dessa inte lydde under Upplandslagen. I de hälsingska landskapen utgjorde varje pastorat ett eget lagområde. Lagområdet var samma slags rättsinstitution som länsmanshundaret och bestod följaktligen precis som hundaret idealt av åtta socknar. Det gjordes också en motsvarande indelning av socknarna i skatteklasser. 1316 hade de hälsingska socknarna en tredelad klassindelning i *tredingar* efter samma mönster som de fjärdingsindelade skatteklasserna i Uppland. Skatteklasserna var i Hälsingelandskapen 144-96-48 markland. De fulltaliga tredingarna hade alltså samma storlek som åttingen i Uppland,

285. I UL Kg X § 5 nämns hundaresskyrka och toltkyrka. Hundaresskyrkan hade rätt till ett kyrkobol om 1 markland medan toltkyrkan hade rätt till ½ markland. För dessa kyrkobol var kyrkan skattefri men bönderna i socknen skulle fullgöra utgårderna för kyrkojorden. Beteckningarna hundaresskyrka och toltkyrka verkar gå tillbaka på ett äldre system. Paragrafen har sin motsvarighet i inledningen till UL Kk 2, Om kyrkobol, som torde ha hämtats från en äldre kyrkolagstiftning. För en utförlig förklaring, se Holmbäck & Wessén, Förklaringar till kyrkobalken, not 8.

och där låg pastoratens huvudkyrkor. Skeppslag och socknar med tolfkyrkor hade 96–120 markland medan annexkyrkor hade från 72 ner till 36 markland. I glesbebyggda trakter krävdes åtskilliga sammanslagningar av de minsta annexsocknarna med större socknar för att indelningen i de kamerala klasserna, skulle stämma.

Att de norrländska landskapen inte haft någon häradsindelning, är inte en helt riktig slutsats om man ser istället till marklandsindelningen. De norrländska pastoraten och lagområdena hade samma storlek som länsmanhundarena i Uppland. Anledningen till att det uppländska begreppet hundare inte användes i Hälsingelagen var att det inte hade någon tradition i Norrland. Landskapen hade inte ingått i ärkestiftets omorganisation på 1250-talet och därmed hade begreppet hundare inte någon betydelse i den språkliga traditionen i Hälsingelandskapen. Därför kunde det heller inte användas i överförd betydelse på landskapens lagområden. Skeppslag var det vedertagna begreppet på kustområdets socknar. Bygdesocknarna i inlandet fick en reglerad storlek och juridisk roll i rättsorganisationen först efter den kyrkliga omorganisationen 1297. Samtidigt som Hälsingelagen infördes som en lokalt anpassad variant av den svenska rättsordningen genomfördes en territoriell indelning i pastorat då socknarna reglerades och skeppslag och socknar likställdes i juridiskt avseende, vilket framgår av Rättegångsbalken.²⁸⁶

De norrländska landskapen var autonoma och politiskt självstyrande landskap ända fram till dess att de lades under Hälsingelagen. Varje landskap hade sina egna lagmän. Den hälsingska lagmansinstitutionen behölls i Hälsingelagens område och lagområdena planerades till samma storlek som länsmanhundaret, 960 markland. Det framgår av indelningen i de kyrkliga taxeringslängderna att det vid marklandsindelningen fanns en avsikt att ge alla de norrländska pastoraten samma storlek och befolkningsunderlag som länsmanhundaret i Uppland. I Hälsingland pågick 1316 en sammanslagning av socknar som när den slutförts skulle ge landskapet två pastorat med full storlek, Bollnäs pastorat i söder och Sundeds pastorat i norr. I samband med marklandsindelningen gjordes en gruppering i tredingar istället för fjärdingar. I Bollnäs pastorat fanns fyra

²⁸⁶. HL R VII:1

treddingar om 144 markland och i Sundede tre. Medelpad var ett eget pastorat med Skön som landskapets enda fulltaliga treding, men i detta lilla glesbefolkade landskap var det svårt att uppnå fulltalighet i socknarna. I Ångermanland förekom fortfarande gränsjusteringar mot socknarna i Medelpad under senmedeltiden för att bättra på sockenstorleken där.

År 1316 förefaller marklandsindelningen ha varit helt klar, och Ångermanland hade då uppnått storleken för två pastorat. Här satt prostens sedan början av 1300-talet i Sollefteå men flyttade strax därefter till Nordingrå.²⁸⁷ Socknarna Nordingrå med annexet Ullånger och Själeved var redan 1314 huvudsocknar och fulltaliga tredingar och 1316 hade även Sollefteå, Nora, Nätra och Umeå uppnått full storlek. Landskapet hade i övrigt huvudsakligen småsocknar av annex- eller kapellstorlek. Sockenindelningen i Ångermanland är påfallande regelbunden redan i Viennetiondelängden. Det bör betyda att socknarna reglerats kort före marklandsindelningen och att de redan då varit begränsade till ett fåtal skatteklasser. Övergången till tredingsindelningen och den kamerala marklandsräkningen måste ha resulterat i ett omfattande organisationsarbete innan marklandssystemet kunde införas i det skogrika landskapet där det var glest mellan de små byarna. Precis som i de övriga norrlandslandskapen kan man förvänta sig att byar flyttades och att nya kyrkbyar växte upp som en konsekvens av de förändringar som följde i Upplandslagens och Hälsingelagens spår.

6) Kungsåren

Det sjätte problemet i Hälsingelagen finns i Konungabalkens flockar X och XI som handlar om den kunglige ämbetsmannen *kungsåren* och kungsgårdarna i Norrland. Dessa flockar är helt avvikande från Upplandslagen. Flock X omnämner *kungsåren* som ett ambulerande kungligt sändebud vars uppgifter dels var att uppbära skatt, dels att hålla ting i Hälsingland å kungens vägnar. *Kungsåren* som kunglig ämbetsman förekommer endast i Hälsingelagen. Vid sin färd genom

²⁸⁷. Enligt Grundberg 2006:199 var landskapet Ångermanland ett enda prosteri eller kontrakt under medeltiden.

Tabell 6. Pastoratsindelningen i ärkestiftets norrlandsdel 1314–1316

Bollnäs pastorat	1314	1316	1316
<i>socken</i>	<i>bondehush</i>	<i>markland</i>	<i>tredingar</i>
Bollnäs	168	144	3
Järvsö	132	144	3
Ljusdal	144	144	3
Norråla m annex	120	144	3
Söderåla	96	96	2
Segersta m annex	96	0	sammanslagning
Alfta	96	96	2
Arbrå m annex	72	72	2
Mo m annex	72	0	sammanslagning
Färila	48	96	2
Summa	1044	936	
Sundede pastorat	1314	1316	1316
<i>socken</i>	<i>bondehush</i>	<i>markland</i>	<i>tredingar</i>
Forsa m annex	168	144	2
Delsbo	168	144	2
Tuna m annex	144	144	2
Norrbo m annex	120	96	2
Bergsjö m annex	96	96	2
Harmånger m annex	96	96	2
Enånger med annex	120	96	2
Gnarp	72	72	1 ½
Rögsta med annex	72	72	1½
Summa	1056	960	
Medelpads pastorat	1314	1316	1316
<i>socken</i>	<i>bondehush</i>	<i>markland</i>	<i>tredingar</i>
Skön m annex	96	144	3
Tuna m annex	72	96	2
Torp	72	96	2
Borgasjö m annex	48	84	1 3/4
Stöde	48	48	1
Njurunda	48	36	3/4

ANNEKTERINGEN AV HÅLSINGELANDSKAPEN

Lid m annex	36	36	3/4
Indal	36	36	3/4
Ljustorp	48	36	3/4
Håssjö m annex	36	84	1 3/4
Häggdånger	24	36	3/4
Selånger m annex	48	0	sammanslagning
Summa	612	732	

Ångermanlands pastorat	1314	1316	1316
<i>socken</i>	<i>bondehush</i>	<i>markland</i>	<i>tredingar</i>
Sollefteå m annex	120	144	3
Nora	120	144	3
Nordingrå m annex	144	144	3
Nätra	120	144	3
Umeå	120	144	3
Själevad	144	144	3
Ramsele	72	96	2
Långsele	72	96	2
Lid	72	96	2
Resele	72	96	2
Lännäs	72	96	2
Styrnäs	72	96	2
Vibyggerå	72	96	2
Torsåker	48	48	1
Lännäs	48	48	1
Grundsunda	48	48	1
Ullånger	0	48	1
Bjärträ	48	48	1
Säbrå	48	48	1
Gudmundrå	48	48	1
Boteå	48	48	1
Summa	1608	1920	

landskapen hade han rätt till gästning och bötesbeloppen för den som bröt hans frid var höga. I flock XI beskrivs kungsårens färdväg från Mårdbäck vid Hälsinglands södra gräns och vidare längs kustvägen norrut via "Norrstigen" till Medelpad och vändpunkten vid Älgsjö i Ångermanland. I flocken nämns även de sex kungsgårdar som tillhörde kronan, men det finns inget givet samband mellan kungsåren och kungsgårdarna.

I litteraturen uppfattas kungsåren som en kunglig fogde, men under senare tid har flera forskare lämnat synpunkter både på kungsåren och kungsgårdarna i Hälsingelagen, som avviker från den tidigare forskningens slutsatser.²⁸⁸ Deras synpunkter ger anledning till att närmare undersöka formerna för anslutningen av Hälsinglandskapen. Mogren anser på arkeologiska grunder att det finns tecken på en kolonisationsprocess i nedre Norrland i början på 1300-talet även om det inte handlade om en elitkontrollerad kolonisation som i Norrbotten.²⁸⁹ Enligt Brink är kungsåren som institution ett exempel på att de norrländska landskapen inte låg direkt under kunglig kontroll. Kungsårens roll och uppdrag påvisar bara att det funnits någon form av löslig förbindelse mellan Norrland och centrala Sverige.²⁹⁰ Även Leif Grundberg anser att eftersom kungsåren hade ett ambulerande uppdrag och inte bodde permanent på någon av kungsgårdarna i landskapen så förefaller hans roll snarast höra samman med ett tributärt system och alltså inte med en regulär förvaltning. Att begreppet kungsåre ersattes med fogde anser Grundberg man kan se som en indikation på att förvaltningen ändrade karaktär. De norrländska kungsgårdarna kan inte vara så mycket äldre än när de omnämns första gången i Hälsingelagen. Det var först när kungsgårdarna etablerades som förvaltningsgårdar som kungamakten fick en mer permanent närvaro i regionen.²⁹¹ Mogren, Brink och Grundberg är alltså eniga om att den svenska anslutningen av landskapen Hälsingland, Medelpad

288. En avvikande åsikt har Kai Janzon som i en artikel i Svensk genealogisk tidskrift 2010:1 kvarhåller vid uppfattningen att Johan Ingemarsson var den kungsåre som omtalas i Hälsingelagen.

289. Mogren 2000:286

290. Brink 2010:129f

291. Grundberg 1995:192ff

och Ångermanland är en sen företeelse och att kungsåren och kungsgårdarna inte kan användas som belägg för att landskapen hört till Sverige före nedtecknandet av Hälsingelagen.

Frågan om kungsårens roll och under vilken period han varit verksam förtjänar att diskuteras ytterligare. Kungsåren har ansetts vara en kunglig fogde och de båda ämbetsmännen Lars Karlsson och Johan Ingemarsson har båda kallats ”den siste kungsåren” i litteraturen.²⁹² Lars Karlsson dräptes av uppretade hälsingar vid ett upplopp i Ödmården 1317 när han skulle återvända till Stockholm efter att ha samlat in skatten i Hälsingland. Lars Karlsson kallas av kung Birger *officialem nostrum*, en titel som väl närmast har betydelsen ”vår ombudsman” eller ”vår tjänsteman”, inte kungsåre.²⁹³ Hälsingarna torde ha sett Lars Karlsson som en ovälkommen fogde, vars uppdrag från kungen var att insamla en ny slags påtvingad skatt, nämligen marklandsskatten. Marklandsindelningen var enligt pallielösenlängden helt införd i Hälsingelagens områden 1316 och den första uppborlden kan ha genomförts 1317. Det nya systemet innebar en stående beskattning av jorden, en form av beskattning som tidigare var helt okänd i de norrländska landskapen. Upprinnelsen till den protest som riktades mot Lars Karlsson som kungligt ombud kan sökas både i marklandsskatten och i den rad av förändringar som hälsingarna varit tvungna att underkasta sig sedan 1200-talets slut. De kyrkliga traditionerna hade blivit utbytta mot ett centralt kyrkligt regelverk och kungen och ärkebiskopen hade tvingat hälsingarna att flytta sin S:t Olofsgård från Nidaros till Uppsala, en åtgärd som stred mot kanonisk rätt.²⁹⁴ Svensk lagstiftning hade ersatt deras landskapslagar och den svenska förvaltningen hade etablerat kungsgårdar vid deras gamla hövdingesäten.

Uppborlden 1317 var alltså troligen en utlösande faktor för hälsingarnas uppdämda missnöje med den rad av svenska tvångsåtgärder som följde med anslutningen. Efter dråpet på kungens ombud Lars Karlsson verkar ingen skatt ha insamlats i Norrland förrän mellan 1320 och 1330. Förutom att den politiska turbulensen kring

292. Fritz 1971/72 del 2:53

293. DS 2107

294. Lundegård 1997:129

kung Birger och hertigarna och avsättningen av kung Birger kan ha medfört att frågan om Hälsingland hamnat i bakgrunden var relationen mellan hälsingarna och kung Birger förmodligen så inflammerad att man från rådets sida av den anledningen undvek att vidta några åtgärder under de följande åren. Ansvar för att normalisera förhållandet till hälsingarna tycks efter 1319 ha fallit på ärkebiskop Olof Björnsson. Ärkebiskopen ansvarade för insamlingen av den terminsvisa uppbörden av marklandsskatten under perioden 1320–1330, som gick till att lösa hertigarnas skulder. För verkställandet av den årsvisa insamlingen ansvarade Johan Ingemarsson, som under de påföljande årtiondena även tilldelades en ansvarspåliggande roll i samband med kolonisationen av Norra Botten. Det första belägget på Johan Ingemarssons samarbete med Olof Björnsson i förvaltningsfrågor finns i ett brev 1320 där Johan Ingemarsson påpekar för sockenmännen i Hanebo socken att deras allmänning får bebyggas och att jord därifrån även skall användas till en kyrkogård. Bestämmelsen om nyodling av jord finns i Hälsingelagens byalagsbalk och Johan Ingemarsson utfärdade alltså brevet som ämbetsman inom förvaltningen och inte i egenskap av kungsåre eller fogde. Han förekommer för övrigt redan 1314 i samband med ett förvaltningsuppdrag att lägga ut gränsen mellan Gästrikland och Tiundaland. Detta uppdrag bör ha haft ett samband med att gränser drogs upp för de nya länsmanshundarena, ett uppdrag som alltså bör ha utförts för kronans räkning. 1324 bar samme Johan Ingemarsson titeln ”*officialis domini regis sweciae super terram helsingie*”²⁹⁵, d.v.s. konungens ombudsman över Hälsingland, ett uppdrag som innebar långt större befogenheter i de norrländska landskapen än de som enligt Hälsingelagen tillkom kungsåren eller andra ordinarie fogdar, vilkas uppgift var att samla in uppbörden. Johan Ingemarssons utnämning till kunglig ombudsman över Hälsingelagens rättsområde, bör alltså ha följt förvaltningslagstiftningen. Stödet för hans utnämning skall sökas i Hälsingelagens rättegångsbalk, där den av kungen utsedde sysslomannen är den som har det högsta juridiska ämbetet inom Hälsingelagens område. Men om nu Lars Karlssons och Johan Ingemarssons ämbeten hörde hemma i

295. DS 2475

den förvaltningsorganisation som inrättades 1297, varför förekommer då kungsåren i Hälsingelagen? Vilken kan ha varit hans roll och i vilken tid hörde han hemma?

Magnus ladulås, hälsingarna och kungsåren - en hypotes

Det finns flera skäl till att kungsårens roll bör omtolkas och ett av dem är det straff som utdömdes för dråpet på Lars Karlsson. Gärningen betraktades av kung Birger som ett majestätsbrott (*crimen lese maiestatis*) och de gods som tillhörde upprorsmännen drogs in under den kungliga skattkammaren.²⁹⁶ Detta straff var jämte avrättning lagens strängaste. Det kan jämföras med det bötesstraff på trehundra marker som enligt Hälsingelagen skulle utdömas för dråp på kungsåren.²⁹⁷ Eftersom både dråpet på Lars Karlsson och det straff som utdömdes av kungen utgick från en helt annan måttstock måste ämbetet som kungens juridiska ombud ha medfört en helt annan status än kungsårens uppdrag. Den slutsats man kan dra är att kungsårens funktion bör höra till administrativa förhållanden som inte längre var aktuella runt 1320, trots att hans uppdrag fortfarande nämns i lagtexten. Uppgifterna om kungsåren bör alltså höra till de äldre skikten i Hälsinglagen.

De enda källor som säger något om förhållandet mellan det svenska riket och de norrländska landskapen före 1297 är några få diplom. Ärkebiskopen riktade 1257 en uppmaning till alla hälsingar, ångermanlänningar och jämtar att bistå med allmosor och stöd till Uppsalakyrkans återuppbyggnad.²⁹⁸ Uppmaningen är alltså inte gemensamt undertecknad av ärkebiskopen och jarlen som företrädare för kungamakten till skillnad från breven rörande kyrkliga ärenden efter 1297.

Det första belägg som finns på en förbindelse mellan Hälsingland och den svenske kungen är när Magnus ladulås i ett brev från 1280-talet tackar för hälsingarnas hjälp och stöd under hans regeringstid. I brevet uppmanar kungen hälsingarna att skänka hans

296. DS 2107

297. HL Kg 10

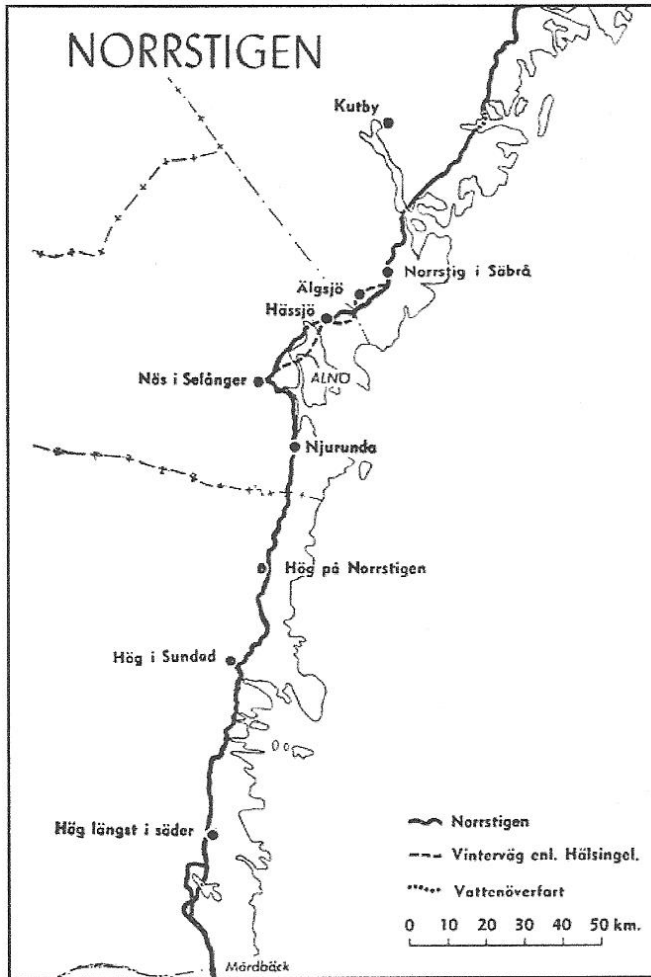
298. DS 444

hustru och barn detsamma i framtiden och han ber om förlåtelse för de extraordinära utgifter han krävt av dem för att täcka kronans kostnader i tider av krig, ödeläggelse och nöd. Han tackar också för att han, ”som sed är i vissa delar av riket men som är en sed som hälsingarna inte känner till, lånat ut korn på våren, för att sedan på hösten som betalning ha krävt en motsvarande mängd vete eller råg”.²⁹⁹ Den ödmjuka tonen i brevet visar att kungen inte ansåg sig ha en självklar rätt till hälsingarnas stöd och bidrag. Det är inte en maktställning han uttrycker i brevet utan närmast ett personligt förhållande. Men vilka var då de ordinarie avgifter som kungen ansåg sig ha haft rätt att utkräva? Och hur kan man förklara kung Magnus till synes personliga förhållande till hälsingarna?

I början på 1280-talet var *Landsfriede* ett högaktuellt ämne för handelsstäderna runt Östersjön. Edsförbund slöts mellan olika furstar för att upprätthålla freden. En tänkbar förklaring är att ett edsförbund hade slutits mellan kung Magnus och Hälsingelandskapsens hövdingar. Ett initiativ till ett edsförbund från kung Magnus sida skulle kunna förklaras med kungens personliga intresse för fridslagstiftningen och de freder som svors mellan olika parter i Europa och förfarandet som sådant skulle kunna motsvara de isländska stormännens ed med den norske kungen. Sigridur Beck förklarar Islands inlemmande i det norska riket med att hövdingar och bönder svor en ed att betala skatt till den norske kungen vid tre tillfällen under åren 1262–1264. Eden svors landsvis från tingen av ledande män och storbönder, som därmed såg en möjlighet att sälla sig till den världsliga och kyrkliga eliten.³⁰⁰ Som kung Magnus tackbrev till hälsingarna visar fanns det på samma sätt ett drag av frivillighet i Hälsinglands anknytning till den svenske kungen som person. Brevet ger ett intryck av att det mellan kungen och de hälsingska stormännen funnits något slags ed om ömsesidigt stöd. Hypotesen att det rör sig om en edsvuren förbindelse mellan hälsingarna och kungen stärks av att han i brevet uppmanar hälsingarna att ge samma stöd och hjälp till hans hustru och barn i framtiden. Det finns alltså ingenstans en antydning om att det ekonomiska

299. DS 869

300. Beck 2011:131

Karta 3. Kungsårens färd genom Hälsinglandskapen så som den beskrivs i Hälsingelagen. (Efter Brink 1990)

stödet rört sig om en skatt eller att Hälsingland varit inräknat i den svenska riksgemenskapen. Det framgår tyvärr inte av brevet om kungens förbindelse med Hälsingland endast omfattade detta landskap, eller om han med "hälsingarna" menat även inneväanarna i Medelpad och Ångermanland.

Om man vill söka ännu ett skäl till en fredsed med hälsingarna kan ett edsförbund ha varit ett strategiskt drag av kungen i syfte att förstärka sin ansträngda ekonomi. Kungen kunde genom en

ömsesidig ed med Hälsingelandskapens hövdingar och stormän presentera edsöresbestämmelserna i Alsnö stadga som en av kungen och de lokala stormännen utfäst garanti för den hälsingska allmogen att våld och övergrepp i fortsättningen skulle bötfällas och bestraffas. Ett sådant löfte kunde bara ges av en kung som själv var bunden av fridslagarna och därför var det endast kung Magnus som kunde utdöma straff för fridsbrott. I gengäld fick kungen uppbära fridsböterna. Det kan ha varit här som kungsåren hade sin roll. Kungsåren hade som kungligt ombud både rätt att utdöma straff för fridsbrott och att uppbära kungens böter. Han utförde sitt domaruppdrag under återkommande expeditioner mellan olika landskapsting. Det är dessa tingsställen som är nämnda i Hälsingelagens Konungabalk: Hög längst i söder, Hög i Sunded, Hög på Norrstigen, (alla tre i Hälsingland) samt Näs i Selånger (Medelpad) och Norrstig i Säbrå (Ångermanland). Kutby i Ångermanland verkar tillagd i efterhand. Kungsårens färd skulle gå via Norrstigen till Njurunda, Selånger, Alnö, Hässjö och Älgsjö och återfärden till Uppland skulle gå via Selånger, dit han skulle föras av ångermanlänningarna. Dessa socknar kan ha haft en särskild betydelse som tingsställen i de autonoma landskapen men tillmäts ingen sådan betydelse efter det att den nya förvaltningsordningen blivit införd.

Kungen kunde alltså utöka sina inkomster genom att tillägna sig edsöresböterna från Hälsingland. Hälsingarnas åtagande i eden var frivilligt och stred inte mot kanonisk lag utan edsöreskrifterna kunde uppfattas som en självklar del i en ed mellan en kristen kung och kristna hövdingar i ett självstyrande kristet landskap. Förutom den extrainkomst som åtagandet innebar kunde kungen härigenom stärka sitt rykte hos påven och kyrkan som fredsbevarare och fridsfurste i norr. Löftet från hälsingarna om deltagande i ledning kan ses som en självklar sak för kungen att begära som lojalitetsförklaring. Kungsårens roll kan alltså förklaras inom ramen för edsöreslagstiftningen. Landskapens egna lagmän hade före Hälsingelagen inte befogenhet att döma i edsöresmål utan för det ändamålet utsåg kungen kungsåren att resa runt på tingen och i hans uppdrag ingick självfallet också att uppbära edsöresböterna. Nämnd som skulle döma i edsöresmål skulle också utses inför kungsåren.

Edsförbundet var ett personligt åtagande från kung Magnus och upphörde därför vid hans frånfälle. Efter kungens död 1290 uppstod alltså ett vacuum i Hälsinglands förhållande till den svenske kungen, men det låg i hälsingarnas intresse att behålla en god relation. De överenskommelser som ingicks med kung Magnus ingår därför i Hälsingelagen. Tronföljaren Birger var under 1290-talet omyndig och kunde inte sluta ett motsvarande edsförbund och han gjorde det inte heller efter det att han blivit myndig eftersom något behov inte längre fanns. Efter Upplandslagens stadgande hade det uppstått ett nytt politiskt läge där frivilliga överenskommelser inte behövdes, utan en annektering av Hälsingland som gjorde området till svenskt skatteland kunde hävdas på laglig grund. De tidigare autonoma landskapen Hälsingland, Medelpad och Ångermanland kunde med tvång läggas under svensk förvaltning som en följd av det nya rättsläge som inträtt med stadfästandet av Upplandslagen. När den nya Hälsingelagen skulle avfattas kan det ha varit av stor betydelse för hälsingarna att hålla kvar vid de föreskrifter som reglerade förhållandet till den svenske kungen som ett frivilligt och ömsesidigt lojalitetsförhållande, men svenska kronan lät införa sin förvaltning och beskattning i Hälsingelagens område utan föregående förhandling om frivillig anslutning. De delar av Upplandslagen som ingår i den nya Hälsingelagen förklarar vilka regler som i fortsättningen skulle gälla för hälsingarna i förhållande till den svenska kronan. I samband med den svenska annekteringen anlades kungsgårdarna som stödjepunkter för den svenska förvaltningen.

Hälsingelandskapen under svensk förvaltning

Hälsingelagen har inte blivit närmare daterad än till 1300-talets första hälft men då har man saknat originalhandskriften och varit hänvisad till kopior. Lagen visar genom sitt beroende av Upplandslagen, att det kan ha varit först efter 1297 som det svenska rättsliga och politiska inflytandet på de tre landskapen blivit aktuellt för den svenske kungen och kronan. När Upplandslagens förvaltningsordning fördes över till Hälsingelagen ändrades vissa delar så att den skulle passa med hälsingska och andra norrländska bruk och lagtraditioner.

Brink framhåller i sin tolkning av Hälsingelagen att den för att bli accepterad av norrlänningarna måste bygga på äldre lagtraditioner och sedvanerätt och han förklarar lagens ålderdomliga delar med att man i de norrländska landskapen velat bevara sin självständighet i förhållande till den svenske kungen.³⁰¹ Hypotetiskt kan vissa skikt i lagen härröra från 1280-talet om hälsingarna då har ingått ett edsförbund med Magnus Ladulås. Partier i Hälsingelagen som kan avse edsförbundet är flockarna om kungsåren, hans färd längs Norrstigen och vad han som kungligt ombud hade rätt till. Det skulle i någon mån kunna bidra till att förklara något av de olika skikt som Hälsingelagen är sammansatt av.

Upplandslagens rätts- och förvaltningsordning ingår i vissa balkar som en till Hälsingelandskapen anpassad version, men lagens Konungabalk innehåller inga uppgifter om införandet av marklandsskatt eller territoriell förvaltning, endast om ledung och olika skattepersedlar. Det indikerar att det skriftliga nedtecknandet av lagen skett i ett tidigt skede av annekteringen. De kyrkliga taxeringslängderna visar dock otvetydigt att det svenska marklandssystemet var infört senast på 1310-talet.

Vilka blev då konsekvenserna av att den svenska förvaltningsordningen infördes i Hälsingelagen? Kyrkans organisatoriska förändringar i början på 1300-talet framgår tydligast av pastorats- och sockenindelningen i de kyrkliga taxeringslängderna. Ärkebiskopen fick verkligt inflytande på den kyrkliga organisationen i landskapen först när den andliga jurisdiktionen fick en egen lagstiftning i Upplandslagen. Ärkebiskopen Nils Allesson reglerade de kyrkliga förhållandena i Hälsingland 1297, alltså omedelbart efter det att Upplandslagen trätt i kraft. Han visade också ett visst intresse för kyrkorna i denna del av stiftet genom att avlägga några visitationer i den norrländska stiftsdelen runt år 1300. Anpassningen till Upplandslagens förvaltningsindelning inleddes när det gjordes en ny pastoratsindelning i Hälsingland och Alirs pastorat överflyttades från Söderala med sin mycket gamla funktion som prostkyrka till det folkrika Bollnäs, en åtgärd som kan sättas i samband med ärkestiftets organisatoriska övergång från "landsprosterier" till

301. Brink 2014:4

häradsprosterier.³⁰² Indelningsprinciperna för pastoraten i Hälsingelandskapen indikerar att svensk förvaltning blivit införd i början på 1300-talet och att marklandssystemet till stora delar var infört 1316.

Hälsingarnas förpliktelser med anledning av kungligt bekräftade stadgar finns belagda först efter 1297. En första tiondestadga utfärdades av kung Birger och ärkebiskop Nils Allesson år 1297. Kronan etablerade enligt Hälsingelagen sina första utposter i territoriet vid tingssamlingsplatserna. Kungsgårdarna är förmodligen inte äldre än när de först omnämns i Hälsingelagen.³⁰³ Det är alltså många faktorer som talar för att Hälsinglands anslutning till kungariket Sverige skedde först efter det att Upplandslagen blivit stadfäst 1297.

Annektering eller frivillig anslutning?

Expansionen av rikets territorium och gränsläggningen mot andra riken hörde till de frågor som prioriterades i svensk politik under 1300-talet. En viktig fråga är alltså när kungamakten började göra anspråk på att de norrländska landskapen skulle anslutas till svenska riket. Att ett landskap i kyrkligt avseende hörde till ärkestiftet i Uppsala betydde inte automatiskt att det hörde till det svenska riket. Jämtland och Härjedalen var landskap som hörde till Uppsala stift men i världsligt avseende låg de under den norske kungen. Hälsingland, Medelpad och Ångermanland lydde länge under sina egna herrar. Hälsingelagens delvis ålderdomliga innehåll visar att man i de norrländska landskapen haft en stark integritet och så länge som möjligt försökt bevara sin autonomi och självständighet, men det aktualiserar också frågan om när integreringen av Hälsingelandskapen i det svenska riket skedde och under vilka former. Handlade det om en frivillig anslutning eller skedde den med tvång?

För att få svar på den frågan får man lov att gå till Upplandslagen. Lagens rättsordning syftade till att etablera en central ämbetsorganisation med rätt att på kungens uppdrag förvalta riket i enlighet med lagstiftningen och beskatta dess befolkning. Avgörande för

302. DS 1240

303. Jfr Mogren 2000:165ff

möjligheten att låta riket expandera geografiskt var att kungen stadfäst en lag där han proklamerade den romerska kyrkans tros-
exklusivitet och den kanoniska lagens giltighet i Sverige. Därmed kunde den svenske kungen med påvedömets godkännande lägga in autonoma områden under svensk förvaltning och påräkna påvligt beskydd för sina åtgärder. Anslutningen av de hälsingska landskapen underlättades av att de redan låg inom Uppsala stift. Annekteringen genomfördes genom att ärkebiskopen och kungen införde svensk förvaltning i området. Det var en annektering som gjordes med lagliga medel och som kunde genomföras oberoende av hur den togs emot av landskapens befolkning.

Perioden 1297–1320 innehåller ett antal händelser som indikerar att den politiska situationen i Hälsingelandskapen var turbulent. Det första tecknet på den förändring som inträtt i förhållandet till det svenska riket är den stadga riktad till Hälsinglands innevånare som utfärdades 1297 där ärkebiskopen ersatte hälsingarnas lokala kyrkliga seder och bruk med ärkestiftets regelverk.³⁰⁴ Avsikten med stadgan var att de lokalt organiserade kyrkorna i Hälsingelandskapen skulle inlemmas i den centrala kyrkoorganisationen. Kyrkans seder och bruk var inte längre en fråga för de lokala tingsmenigheterna utan för ärkebiskopen och domkapitlet. Den nya ordningen orsakade konflikter mellan folket och prästerskapet i Hälsingland.³⁰⁵ De flesta socknarna i Hälsingelagens område var självvuxna kapellsocknar som låg spridda i ärkestiftets periferi och hade väl sällan eller aldrig besökts av några prelater från Uppsala. Nils Allesson gjorde ett kort besök i Hälsingland 1302 och höll då en söndagsmessa i Söderala kyrka varefter han återvände hem till Uppland.

Stadgan 1297 är anmärkningsvärd också i den meningen att det är den första stadga som undertecknades av båda de parallella jurisdiktionernas företrädare, ärkebiskopen och kungen, vilket visar att Upplandslagens rättsordning från denna tidpunkt skulle gälla även i Hälsingelandskapen. Ett nytt förhållande hade alltså inträtt där ärkebiskopen tillsammans med den svenske kungen företrädde den svenska kronans intressen. Denna ordning infördes även i

304. DS 1202

305. DS 1205

Hälsingland. Pastoratsindelningen i de hälsingska landskapen var en del av den centraliserade kyrkoorganisation som infördes under Nils Allessons tid. Eftersom ärkebiskopen 1298 hade förordnat om att det skulle finnas en landdekan i varje härad har Hälsinge landskapens pastorat förmodligen inrättats senast omkring 1300. En första version av Hälsinge-lagen bör ha stått färdig 1297 som bekräftelse på kungens lagstiftningsrätt i landskapen. Att lagen innehåller delar av Upplandslagens rättsordning är det tydligaste tecknet på att avsikten med lagen var att ansluta Hälsingelandskapen till det svenska riket, men otydligheten i Konungabalken med sitt blandade innehåll av ålderdomliga och nyare stadganden vittnar om att det kan ha stått en strid mellan den svenske kungen och de hälsingska hövdingarna om landskapens autonoma politiska och juridiska ställning.

Striden var långt ifrån avgjord när kung Birger vid riksdelningen med hertigarna Erik och Valdemar 1310 fick Hälsingland på sin lott. Kungen gjorde 1313 ett nytt ingrepp i hälsingarnas självbestämmanderätt när han gav ärkebiskop Nils Kettelsson rätt att flytta hälsingarnas S:t Olovsgränd från Nidaros till Uppsala. Olavskulten var vitt spridd i de norrländska landskapen och den norrländska S:t Olovsgränden hade dittills gått till domkyrkan i Nidaros, som var helgonets viloplats. Nidaros var ett viktigt vallfärdsmål för pilgrimer och många pilgrimsleder dit gick via Hälsingelandskapen genom Jämtland och Härjedalen. Hälsingarna hade av ålder en anknytning till Nidaros som var åtskilligt starkare än till det förhållandevis unga Uppsala, en anknytning som den dåvarande svenske ärkebiskopen Nils Kettelsson hade för avsikt att bryta. Det tog närmare ett år efter kungens befallning innan invånarna i Ångermanland, Medelpad och Hälsingland undertecknade de brev där de förband sig att förfara med Olovsgränden som kungen önskade.³⁰⁶ Med överflyttningen till Uppsala domkyrka ökade ärkestiftets inkomster från kyrkorna i Norrland, men förfarandet stod i strid med de kanoniska rättsbegreppen och åtgärden bör ha uppfattats av den hälsingska befolkningen som ett helgerån, en kränkning mot vad de höll för en helig sedvänja.³⁰⁷

306. DS 1957, 1959, 1962

307. Lundegårdh 1997

De tvångsmedel som användes för att ansluta Hälsingelandskapen till den svenska kronan under 1300-talets första årtionden måste ha gjort förhållandet till den svenska statsmakten ansträngt. Kung Birgers förhållande till landskapet var inte gott, i synnerhet som han handskades med den känsliga frågan om Hälsinglands tidigare autonomi med maktanspråk, självsvåld och i strid med kanonisk lag. Övergången från sockenin delning till en förvaltningsindelning enligt marklandssystemet tycks ha blivit genomförd under 1310-talet och bör ha resulterat i en skatt som hälsingarna inte ville kännas vid. Upploppet i Ödmården och dråpet på kungens fogde 1317 utgjorde kulmen på en orolig period. Förmodligen hade upproret sin omedelbara orsak i skattetrycket, men det kan också tolkas som en reaktion på vad som upplevts av hälsingarna som en rad övergrepp på deras autonoma ställning. Efter dråpet på kungens fogde 1317 förekommer Hälsingland under några år inte i diplomerna, men ärkebiskop Olof Björnsson gjorde en omfattande visitation i de norrländska landskapen 1318 och 1319.³⁰⁸ Rundturen i de norrländska landskapen kan antas ha ett samband med att ärkebiskopen försökte lugna de upproriska stämningarna efter händelserna 1317. Efter det allmänna uppror som bröt ut mot kung Birger 1318 måste förhandlingar ha ägt rum mellan företrädare för riksstyrelsen och hälsingarna och senast 1320 har förmyndarstyrelsen tillsatt ärkebiskop Olof Björnsson som landskapets förvaltare. Olof Björnsson som kallades "den vise" av sin samtid vann hälsingarnas förtroende och uppdrog åt ämbetsmannen Johan Ingemarsson att som nytt kungligt ombud över Hälsingland samla in landskapets marklandsskatt under 1320-talet. Samtidigt fortsatte etableringen av den kyrkliga förvaltningen i Hälsingland genom att nya socknar anlades vid den sydliga hälsingegränsen.³⁰⁹ Också detta uppdrag var delegerat till Johan Ingemarsson.

308. DS 2107

309. DS 2457, 2552

Sammanfattning

Hälsingelandskapen var det första område utanför den svenska riksgemenskapen som med Upplandslagens rättsordning som grundval annekterades och inordnades territoriellt i det svenska riket. Anslutningen var inte frivillig. Hälsingelagens område gjordes till en skatteprovins under svensk förvaltning men garanterades en viss fortsatt autonomi genom att delar av deras egen lagstiftning behölls i Hälsingelagen. De fick också till en början behålla rätten att utse sina lagmän, men när landslagen infördes vid mitten av 1300-talet upphörde det privilegium som autonomi inneburit och landskapen lades under den uppländska lagsagan.

Det finns i flera avseenden överensstämmelser mellan de villkor som gällde vid anslutningen av Hälsingelandskapen till det svenska riket och den politiska kategorin skattland som infördes i perifera områden av det norska väldet under Magnus Lagabötes regeringstid. Skattlanden låg direkt under kungens omedelbara styre och befolkningen i skattlanden betalade skatt, inte tributer, eftersom de var kungens undersåtar.³¹⁰ Samma förhållande gällde för de hälsingska landskapen. Hälsingelagens område var kungens skattland och skatten härifrån gick direkt till kungens fatatur. Detta torde vara orsaken till att vare sig andligt eller världsligt frälse fick något fotfäste i Hälsingelagens område. I det norska rättssystemet gällde norsk lag i skattlanden samtidigt som hänsyn togs till lokala vanor och traditioner. Samma förhållande till svensk lag framgår av Hälsingelagen. Syslomannens ämbete infördes i de norska skattlanden. I svensk lagstiftning förekommer syslomanen endast i Hälsingelagen och lagen innehåller till stor del en lokal lagstiftning som hämtats från Hälsingelandskapens egna lagar. Undersökningarna i detta tredje kapitel bekräftar hypotesen om en sen anslutning av Hälsingland, Medelpad och Ångermanland. Den har skett först efter att Upplandslagen kodifierats då de autonoma norrländska landskapen annekterades som skattland åt den svenske kungen. Först långt senare under 1300-talet kom landen norr om Ödmården att lämna sin juridiska status av skattland och i formellt avseende bli en integrerad del i Sverige.

310. Imsen 2011:16ff

Kapitel 4.

KOLONISERINGEN AV NORRA BOTTEN

Bakgrund

Som framgått av tidigare kapitel är syftet med denna avhandling att belysa den svenska medeltida statsbildningsprocessen från ett förvaltningsperspektiv. I de föregående kapitlen har visats att det svenska rikets utveckling mot en territoriell monarki med legal statsförvaltning var en process som inleddes av Birger jarl vid mitten av 1200-talet och fortsattes under Magnus ladulås. Stadfästandet av Upplandslagen 1296/97 var avgörande för övergången till en statsrättslig utveckling som var anpassad till en ny tidsålder. Upplandslagen, den nedtecknade versionen av Hälsingelagen från början av 1300-talet och koloniseringen av de botteniska landskapen sammanfaller i tiden, vilket ligger till grund för hypotesen att de alla var en del av den territoriella statsbildningsprocess som påbörjats vid mitten av 1200-talet. Expansionen mot norr och öster var en del i denna process och används i avhandlingen som exempel på det tillvägagångssätt som användes av den svenska kronan för att integrera perifera intresseområden med riket.

I detta kapitel skall omständigheterna kring kolonisationen av Sveriges och Finlands nordligaste delar undersökas. Enligt Weber gör den territoriella staten anspråk på att rättsordningen skall ha territoriell giltighet när riket expanderar till områden utanför rikets kärna och dessa områden införlivas med riket.³¹¹ I de föregående kapitlen har visats hur Upplandslagens rätts- och förvaltningsordning infördes i Hälsingelagen när expansionen i de norrländska landskapen Hälsingland, Medelpad och Ångermanland skulle genomföras. De svenska planerna att utöka rikets gränser och införa svensk rättsordning och förvaltning i sina intresseområden fortsatte

311. Weber 1983:32f

under 1300-talet längre mot norr och öster. En svensk kolonisation av området kring Bottenvikens innersta del blev politiskt aktuell efter att fred slutits med storfursten i Novgorod i Nöteborg 1323. Fredstraktatens gränser och kolonisationen i norr tillhör den nordiska historiens klassiska problem och har diskuterats under lång tid av ett stort antal forskare i Sverige och Finland.³¹² Gränsproblemet anses numera vara utrett men kolonisationen av det bottniska området har förblivit en fråga som i brist på källor har ansetts vara svårutredd. Kolonisationen, som var fortsättningen på den nordliga expansion som inletts med annekteringen av Hälsinglandskapen, är det problem som skall behandlas på nytt med nya metoder i detta kapitel. Geografiskt sett utgjordes kolonisationsområdet av kusterna väster och öster om Kvarken och Bottniska vikens innersta del. Området hade ursprungligen inget svenskt landskapsnamn utan gick vid tiden för kolonisationen under områdesnamnet Norra Botten eller Botten och namnet angav helt enkelt att det var så långt norrut som man kunde komma sjövägen. Efter de resultat som framkommit av undersökningarna av Upplandslagen och annekteringen av Hälsinglandskapen kan nya perspektiv läggas på kolonisationsproblemet. Det framgår av stadgorna om nyodling i de bottniska landskapen att området lades under Hälsingelagen, och det är således möjligt att göra jämförelser med annekteringen av de hälsingska landskapen.

Av kapitlet om expansionen i Hälsingland framgår vilka legala förutsättningar som den svenska kronan hade att utgå ifrån vid kolonisationen, men i några viktiga avseenden var förhållandena annorlunda i Bottenviksområdet. I det bottniska området söder om Skellefteälven låg socknarna Umeå och Bygdeå som hörde till ärkestiftet och dessa kunde annekteras på samma premisser som Hälsingland. I området norr om Skellefteälven gällde helt andra förutsättningar. För det första fanns det när kolonisationen inleddes inga socknar norr om Skellefteälven som låg under ärkestiftet och som kunde underlätta en anslutning. För det andra var området politiskt helt autonomt och betraktades som ett för flera stater

312. Se 1968:1-38. Gallén lämnar här en omfattande redogörelse för alla teorier och diskussioner om de gränser som anges i Nöteborgstraktaten.

gemensamt resursområde. Ingen suverän stat hade dittills gjort anspråk på att lägga det till sitt territorium. Hur långt den kristna missioneringen kommit före kolonisationen är helt okänt. Samhällsordningen var autonom och området lydde inte under någon lag. Nordiska, finska och samiska folkgrupper hade sina ekologiskt anpassade försörjningsmönster och dessa styrde de sedvaneregler som gällde för nyttjandet av områdets resurser.³¹³ Vid kolonisationen gällde den kanoniska lagens förutsättningar om frivillighet vid anslutningen av icke-kristna områden, ett problem som inte var aktuellt vid annekteringen av Hälsinglandskapen, och även om det bottniska området stod utan suveränitet, så torde det ha varit en försvårande omständighet att det ingick i den politiska överenskommelsen med Novgorod.

I detta kapitel undersöks först vilka åtgärder som vidtogs för att genomföra kolonisationen och därefter hur det nya landet kom att förvaltas. Här skall göras ett försök att undersöka problemet på nytt med hjälp av tidigare ej använda källor och metoder. Vid Nöteborgsfreden hade den svenska kronan en under drotsen fungerande förvaltning. Det kan förefalla anakronistiskt att kalla 1300-talets förvaltningsorganisation för "förvaltning" men det motiveras av att Upplandslagens förvaltningsordning förutsatte att det fanns en byråkratisk organisation som på olika nivåer följde lagens intentioner. Mot bakgrund av hur förvaltningssystemet var teoretiskt utformat och hur det tillämpades i Uppland och i Hälsingland skall det prövas i detta kapitel om det går att belägga att samma planlagda förvaltnings- och beskattningsordning infördes i Norra Botten. Vilka förutsättningar hade kolonisatorerna att utgå ifrån? Hur såg befolkningsituationen ut när svenskarna inledde sin kolonisering? Hur utbredd var bebyggelsen? Detta är också frågor som behöver besvaras. Ett problem som gett upphov till en akademisk diskussion och som därför också behöver utredas, är vilka effekter som uppmaningen till nyodling kan ha haft på bebyggelsens och befolkningens tillväxt.

313. Åkerman 1990:43-52

Metod och disposition av kapitlet

Från metodisk synpunkt har källäget för kolonisationen av Norra Botten varit ett mer komplicerat problem än för annekteringen av Hälsingelandskapen. Eftersom de kyrkliga taxeringslängderna inte sträcker sig längre norrut än till Umeå har de inte som i Hälsingelandskapens fall kunnat användas för att klarlägga när och hur den svenska förvaltningsordningen infördes. Det saknas alltså kameralt material som kan belysa etableringen av svensk förvaltning i Norra Botten. Sockenindelningen ger dock en viss ledning. De samtida uppgifter som finns om de bottniska socknarna i kyrkliga källor är rudimentära, men genom att kombinera dessa uppgifter med senare kamerala källor som bygger på Upplandslagens förvaltningssystem har det visat sig möjligt att få en viss uppfattning om kolonisationens förlopp.

I kapitlet diskuteras hur olika källor kan användas för att bekräfta varandra och lämna underlag för en alternativ tolkning av kolonisationen och den efterföljande förvaltningspolitiska utvecklingen. Forskningsresultaten om bosättningarnas karaktär och bebyggelsens utbredning är viktiga för att kunna bedöma vilka förutsättningar som mötte kolonisateurerna och hur de gick till väga när området skulle läggas in under svenska lagstiftning.

Dispositionen av avsnittet följer undersökningens metodiska upplägg. Kapitlet inleds med en kortare orientering över den flervetenskapliga forskningens teorier och resultat om de förhållanden som rådde i området under järnålder och tidig medeltid. Forskningen om områdets förhistoria visar att det redan långt före den svenska kolonisationen fanns en blandning av odlingskultur och fångstkultur i området runt norra polcirkeln. Därmed måste den äldsta teorin om en öde trakt anses redan ha blivit överbevisad och lämnas åt sidan. Istället förutsätts att de bottniska landskapen varit befolkade vid kolonisationens inledning, och eftersom odling är belagd före tiden för kolonisationen bör det hypotetiskt sett ha funnits någon form av fast bebyggelse som indelningen i socknar kunde utgå ifrån. Hypotesen ger ett annat utgångsläge för tolkningen av de skriftliga källorna än den gamla ödeteorin. Efter ett referat av det nuvarande historiska forskningsläget följer undersökningen, som inleds med en förnyad genomgång av de äldsta källorna: Hälsingelagen, 1300-talets diplom och kyrkliga noteringar om socknar. Denna genomgång ger en bild

av de möjligheter och begränsningar som finns till en omtolkning av händelseförloppet i det äldsta källmaterialet. Omtolkningen presenteras i en diskussion, som också innehåller de allmänna förutsättningar som följde med Upplandslagens rättsordning och Hälsingelagen.

Det är ett väl känt problem att de diplom som härrör från kolonisationstiden inte innehåller tillräckligt med information för att det genom dem skall vara möjligt att följa kolonisationsförloppet och dess konsekvenser. I undersökningen prövas därför om en kombination med andra samtida diplom och senare kamerala källor kan vara en framkomlig väg att nå resultat. Diplomen från Magnus Erikssons regeringstid och från Bo Jonssons tid i ledningen för kronans förvaltning ger viktiga bidrag till den historiska kronologin. Från början av 1400-talet finns en kameral källa av stort förvaltningshistoriskt intresse, nämligen Erik av Pommerns skattebok, en källa som varit mycket omdiskuterad i forskningen.³¹⁴ I denna skattelängd redovisas de beräknade inkomsterna 1413 från de av kronan förvaltade länen, däribland Korsholms län. I skattelängden redovisas skatten från socknarna i Korsholms län i *rökar*, ett omdiskuterat och inte helt klarlagt begrepp. Diskussionen om röken har lett till olika tolkningar av bebyggelsens och befolkningens omfattning under medeltidens senare del. För att fastställa vilken tolkning som är den riktiga har krävts ett jämförande räkenskapsmaterial. I undersökningen prövas därför om fogderäkenskaperna från Gustav Vasas tidiga regeringsperiod kan användas som jämförande källor och skapa förutsättningar för en ny tolkning av det historiska problem som kolonisationen utgör. Eftersom kungen själv påpekade att det var ett problem för landshushållningen att skattesystemet inte förändrats sedan det infördes, så har det logiskt sett varit en rimlig hypotes att man skulle kunna använda de äldsta räkenskaperna från hans regeringstid som källa till 1300-talets förhållanden, förutsatt att det kan visas att de i sin tur bygger på medeltida fogderäkenskaper. Analysen av de kamerala källorna har delvis gjorts retrospektivt med syftet att försöka hitta en kontinuitet mellan skattesystemet i det tidiga 1500-talets källor och 1300-talets marklandssystem. Metoden innebär att analysen av senmedeltidens källor har gjorts i omvänd kronologisk ordning för att om möjligt påvisa en sådan kontinuitet.

314. Fritz 1973/2:12

Forskning och teorier om förhistoria och tidig medeltid i Bottenviksområdet

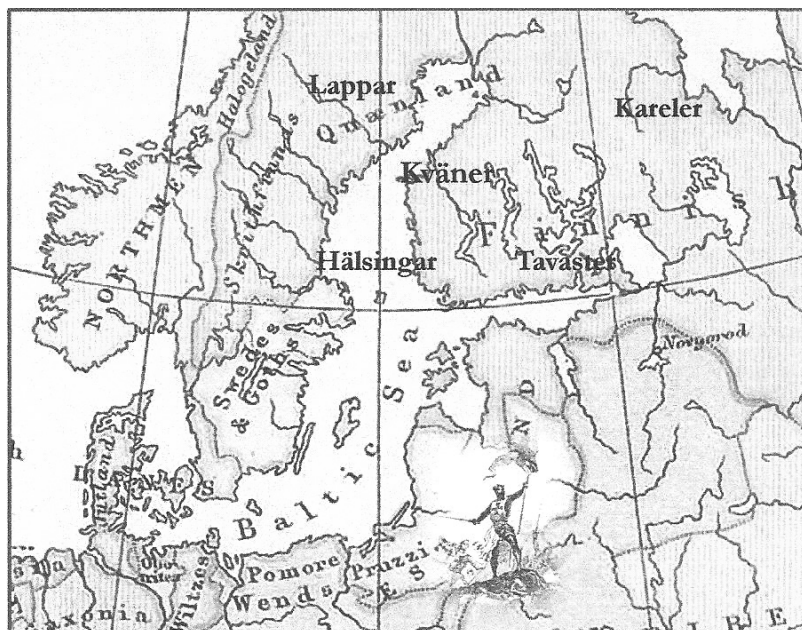
Synen på Övre Norrland i den äldre forskningslitteraturen som en öde trakt dit det skedde en invandring av svenska bönder från Mälardalen slog rot i det allmänna medvetandet vid 1900-talets början och förs fortfarande fram som en orsak till integreringen av den svenska kulturen i området.³¹⁵ Teorin om en svensk invandrarkolonisation har därför inte fått stå oemotsagd utan har motbevisats av ett antal forskare inom olika discipliner. Undersökningen om kolonisationen har inte kunnat göras utan att ta hänsyn till den mångvetenskapliga forskningens resultat om områdets karaktär och historia. Etnologer och kulturgeografer, arkeologer och paleontologer, ortnamnsforskare och historiker beskriver alla ett område med en kulturell egenart som utformats under århundraden. Det som man i den äldre litteraturen uppfattade som en obefolkad, isolerad enklav mellan Norge och Ryssland, har i modern forskning visat sig vara ett område med ett omfattande kulturutbyte och livlig handelsverksamhet.

Bottenviksområdet var före Nöteborgsfreden 1323 ett autonomt område utan politiska gränser som topografiskt till största delen bestod av våtmarker och skogsområden. I dessa resursrika erämarker³¹⁶ hämtade befolkningen sin grundläggande försörjning. Efter Nöteborgsfreden blev området en politiskt delad inflytelse- och intressesfär mellan Ryssland och Sverige. Jarl Galléns och John Linds undersökningar av Nöteborgstraktatens innehåll³¹⁷ har en avgörande betydelse för undersökningen av det bottniska områdets politiska historia. Deras resultat visar att de gränser som drogs upp vid freden inte var territoriellt och nationellt markerade gränser

315. Wallerström 1995/1:311

316. Begreppet är hämtat från finskan där *erämark* under medeltiden var ett fångstområde, som låg avlägset från hemtrakten och som vanligen även omfattade fiskevatten. Fångst och fiske var komplementnäringar till jordbruk och boskapsskötsel. Stora delar av de bottniska landskapen bestod under medeltiden av vattenrika erämarker.

317. Gränsens sträckning gick enligt Gallén-Lind från Systerbäck norrut till Vuoksen och därifrån mot n.v. till Särkilahti vid Saimen, vidare över Siitti (Varkaus), Karjalankoski (vid Juankoski) och Kolimakoski (vid Kolimajärvi i n. Viitasaari) samt utmed "Patojoki" (Pathajoki, Paetejoki) till Bottniska viken. Patajoki eller Pyhäjoki nämns i flera diplom som gräns för Uppsala ärkestift.

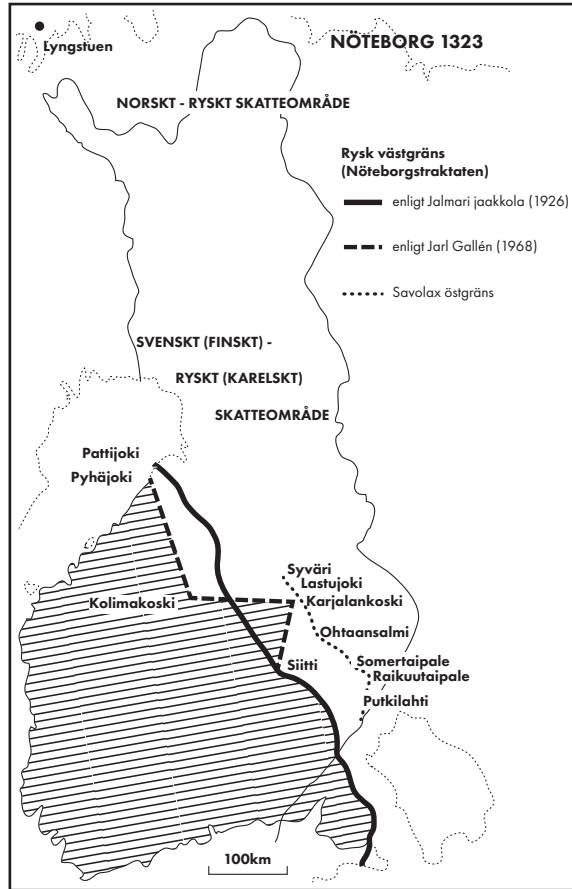
Karta 4. Regioner och etniska grupper i 1200-talets Nordskandinavien.
(Bild: www.suontavaara.se)

mellan Novgorod och Sverige utan kända stamgränser i de nordliga erämarkerna (se Karta 5).

Erämarker och skogsmarker var inte öde utan befolkade även om bosättningen inte var fast. Olika stammar levde av olika typer av resursutnyttjande. Befolkningen var blandat samisk, finsk och nordisk och eftersom stammarna var av olika geografiskt ursprung anses det ha skett en differentiering i försörjningsmönstren som gör att man kan tala om att det växte fram en ekologisk anpassning.³¹⁸ De viktigaste näringarna i äldre tid för all befolkning oberoende av etnicitet, var jakt, fångst och fiske.³¹⁹ Kontakterna med omvärlden gick inte främst i nord-sydlig riktning utan mot öster och väster via älvar och dalar. På båda sidor om Bottenviken gick flera kommunikationsstråk som förenade Atlantkusten i väster med de ryska floderna

318. Åkerman 1990:26ff, 50, Korpela 2009:266ff

319. Baudou 1994:64-72

Karta 5. Nöteborgsgränsens sträckning enligt Gallén-Lind. (Karta efter J. Gallén in *Uppslagsverket Finland* (1983), artikeln Nöteborgsfreden)

i öster. Området öster om Kölen³²⁰ är i tidiga källor omtalat som Kvenland. Kvenerna var en finsk folkgrupp som hörde hemma i det bottniska området och som både konkurrerade med norrmännen om Finnmarkens resurser och samarbetade med dem mot karelarna. Från slutet av 1100-talet omnämns Kvenland regelbundet i norska och isländska källor vid sidan om Finland och Karelen. Sista gången de omnämns i isländska annaler är 1271 när de berättas ha deltagit i en plundringsfärd längs norska kusten tillsammans med karelare.³²¹

320. Kölen är det fjällmassiv som utgör gräns mellan Sverige och Norge.

321. Hansen och Olsen 2006:158ff

Kvänernas största handelsstation Kainunkylä (sv. *Hälsingbyn*) i Torneidalen, var strategiskt belägen vid kommunikationsleden för transithandeln mellan Vita havet och Atlantkusten.

Det nordfennoskandiska området, dit de bottniska landskapen hör, skiljer sig i kulturellt avseende från Hälsinglandskapen. Kulturgränser utmärker den materiella kulturen i det vidsträckta området runt norra polcirkeln. En tydlig gräns mot det mellan-norrländska området går vid skogsbältet i norra Ångermanland och en annan skiljelinje, men då mellan nordiskt och finskt, har gått i Skellefteområdet.³²² Skiljelinjen framträder både i den materiella kulturen och i ortnamnen. I kustområdet vittnar ortnamnen om nordiskt inflytande under lång tid medan ett finskt-ugriskt inflytande är tydligt på ortnamnen i landskapets inre delar. Tidigare forskning anses i alltför hög grad ha varit benägen att koppla samman de nordiska namnen med en fast jordbrukande befolkning. Dessa kan istället förklaras med att nordiskt inflytande förmedlats sedan förhistorisk tid av nordisktalande fiskare, fångstmän och handelsmän som färdats från exempelvis det mellannorrländska området och satt nordiska namn på platser de stötte på längs kusten.³²³ I hela området från Skellefteå till Torneå har det funnits en blandning av finska, samiska och nordiska bosättningar och ortnamnen visar därför påverkan av både finskt, samiskt och nordiskt språk

För de stammar som under vikingatid och tidig medeltid befolkade kustområdet runt Bottniska viken var byteshandeln med erämarksbefolkningen och samerna en viktig del av försörjningen och bidrog till deras välbefinnande. På den norska sidan av Kölen grundade hövdingarna i hög grad sin ekonomi på handeln med samerna och export av exklusiva skinn från stora pälsdjur medan skinnhandeln på Bottenviken företrädesvis rörde sig om gråverk, bäver, utter och säl, skinn som var åtråvärda som statusobjekt på kontinenten.³²⁴ Med Hansans handelsexpansion och den intensifierade handeln på Östersjön och runt Bottenviken följde förbättrade förutsättningar för fast bosättning eftersom befolkningen i utbyte mot pälskinn och torkad

322. Bylund 1994:88

323. Edlund 1994:243ff

324. Hansen & Olsen 2006:110f

fisk fick tillgång till billigt salt. Tack vare saltet kunde man göra den rikliga tillgången på lax i de norrländska älvarna tillgänglig för export till det katolska Europa, där efterfrågan på fisk var stor i samband med fasteperioderna. Med tillgången på salt kunde även överskottet av smör från boskapsskötseln användas som handelsvara.³²⁵

De låglänta och vattenrika erämarkerna var försörjningsbas för fångstbefolkningen, och de säsongsvandrande stammarna som hade sin hemvist i det bottniska området hade tillgång till närmast uttömliga resurser av fisk och smådjur. Fångstbefolkningen flyttade sina boplatser i ett fast mönster efter säsongens tillgång på födoresurser och rörde sig fritt över våtmarksområdena öster och väster om Bottenviken med hjälp av en särskild slags lätta båtar, håpar, som var lätta att bära mellan olika vattendrag och var outhärliga vid färder in i ödemarken. Jakten på smådjur var en näring som gav ett produktionsöverskott och kunde användas i handeln med livsförnödenheter. En bofast och delvis jordbrukande befolkning fanns utmed kusterna, och för kustbefolkningen i både Västerbotten och Österbotten hade sälfångsten vid sidan om fisket stor betydelse som ett tillskott till boskapsskötseln. Det långväga kustfisket vid ishavskusten, som ingick i försörjningsmönstret för befolkningen ända in i modern tid, krävde att den dominerande delen av den manliga befolkningen deltog i expeditioner som kunde sträcka sig över flera år. Endast kvinnor, barn och äldre var kvar i byarna under långa tider.³²⁶

För kustfiskarna vid Bottenviken ingick längre expeditioner från hembyn till fångstmarker och träsksjöar i försörjningen. Det hörde till årets rytm att männen under våren begav sig upp till fjällsjöarna och stannade där över sommaren. Om männens fångst- eller fiskeplatser låg på stora avstånd från hemtrakterna kunde färden fram till fångstområdet och själva fångsten inte ske under samma

325. Vahtola 2001:13ff

326. Tegengren 1970:18ff Skattelängderna från 1500-talet visar vilken central betydelse träskfisket hade inom området. År 1566 besökte kustbefolkningen på sträckan Torneå-Umeå 375 fisketräsk för fångst av huvudsakligen gädda, abborre och mört. Dessa säsongvandringar mellan kustlandet och fjällvärlden bör ha börjat samtidigt som kusttrakterna fick sin fasta befolkning, men avtog under 1500-talets slut för att i stort sett upphöra vid början av 1600-talet.

Bild 5. Erämarksfarare. Illustration ur Olaus Magnus *Historia om de nordiska folken*.

säsong. Männen övervintrade då inom ett område som låg nära fångst- och fiskeplatserna och som blev bas för deras expeditioner.³²⁷

Där odlingsmöjligheterna med hänsyn till klimatet var begränsade och jordmånen svag kunde de låglänta markerna med god tillgång på bete ge goda förutsättningar för boskapsskötsel. En invandring av jordbrukande tavastländare till Tornedalen anses ha skett på 1000-talet och gav till resultat att det där växte fram en odlingsbygd. Ängsmarkerna i dalen gav förutsättningar för tamdjurskötsel, som var det första naturliga komplementet till fångst och fiske och möjliggjorde bofasthet.³²⁸ På 1000-talet invandrade finska bönder också till Pite och Lule älvdalar. Även om jordbruksekonomin fick ett visst fäste vid denna tid, så måste den kombineras med fångst och fiske för att räcka till som försörjningsbas. Samiska stammar levde i huvudsak i skogs- och fjälllandet, men samiska inslag i ortnamnen förekommer även vid kustområdena runt Piteå och Kalix.

Med anledning av befolkningens olika etnicitet, kultur och försörjningsätt gavs andra förutsättningar vid kolonisationen än vid annekteringen av Hälsingelandskapen. Bosättnings- och bebyggelsemönstret varierade med befolkningens ursprung. Kulturgeografen Birgitta Roeck Hansen har inom ramen för projektet *Kulturgräns norr* vid Umeå universitet använt äldre lantmäteriakter

327. Tegengren 1970:104ff

328. Tegengren 1971:114f

för att analysera hur markägandet var fördelat och strukturerat i Bottenviksområdets äldre byar och har på så sätt kunnat belysa hur bebyggelsens utformning påverkats av olika influenser.³²⁹ Roeck Hansens resultat visar att det redan fanns ett system för markorganisation innan den svenska kronan införde marklandsindelningen för ägande av mark. Den odlade marken låg på särhägnad mark belägen intill den enskilda gården och markerar att man gjort en uppdelning mellan enskilt och kollektivt brukande av jorden. Denna typ av markorganisation, som kallas gårdsgårdor, är ett speciellt drag i de bottniska landskapen. Kulturgränsen för gårdsgården går i områdets södra del vid gränsen mot Ångermanland och i Österbotten vid Kronoby älvdal. Byarna i Torne älvdal var helt uppbyggda av gårdar med gårdsgårdor. Oavsett om marken brukats av nordisk eller finsk befolkning har byorganisationen med odlingslotter inom gårdsgårdorna varit densamma i hela området. Tegskiftesåkrar är däremot en sen företeelse som Roeck Hansen sätter i samband med förändringar i jordbruksekonomi. Tegskiftet, som var en del i den svenska solskiftesreformen, ingick i den planerade markorganisation som infördes av den svenska kronan efter Nöteborgsfreden. Tegskiftet förekommer framför allt i Ume socken som blev marklandsindeldad före 1316, vilket indikerar att tegskiftet hade ett samband med marklandsreformen. Tegskiftesåkrarna är vanligtvis belägna på markområden som inte var tillgängliga för odling förrän under den senare tiden av medeltiden. Oftast låg dessa åkrar i en del av inägomarken som var åtskild från gårdsgårdorna, vilket också är ett tecken på att de tillhör ett senare skede i byns uppodlingshistoria. I de fall där tegskiftesåkrarna ligger mer centralt i byn kan man anta att byn är relativt ung.³³⁰

Om man utifrån den flervetenskapliga forskningens resultat skall sammanfatta de förutsättningar som rådde vid kolonisationens början, så skilde sig livet i det nordfennoskandiska området i de flesta avseenden från det i jordbruksdominerade områden i sydligare delar av Skandinavien. En strukturell skillnad i samhällets organisation före koloniseringen var frånvaron av politiska gränser och av

329. Roeck Hansen 2002

330. Roeck Hansen 2002:74-101

det romersk-rättsliga begreppet äganderätt. Naturresurserna kunde inte ägas, bara disponeras. Det fanns tillräckligt med land för alla och ingen definierad skatteplikt. Fiske och jakt koncentrerades till särskilda områden och platser och hur markutnyttjandet fördelades mellan områdets befolkningsgrupper reglerades enligt sedvänjan och olika stammars ekologiskt anpassade försörjningssätt. Utmed kusterna och vid älvarnas deltan hade bybebyggelse vuxit upp och befolkningen där försörjde sig till en del av odling i gårdens närhet och extensiv boskapsskötsel, men fångst och fiske var alltid ett nödvändigt tillskott i försörjningsekonomi. Fisket innebar långa färder till träskan i inlandet och ishavsfisket krävde av männen årslång bortovaro från hembyn. Samarbete mellan gårdar och byar krävdes för att kunna sätta samman så stora arbetslag som behövdes för att klara försörjningen. De speciella livsformerna i Bottenviksområdet måste ha medfört att de svenska kolonistatorerna mötte helt andra problem än vid annekteringen av Hälsingelandskapen. Markplaneringen var ett sådant problem. Byplaneringen med gårdsgårdar motsvarade inte skiftesindelningen i Uppland och heller inte den i Hälsingelandskapen. Enskild disposition av odlingsjord var särskilt i områdets norra delar helt okänd. Där kunde flera gårdar ligga inom samma gårdsgårda och bruka samma odlingslott.

Bottenviksområdet har bevisligen varit både bebott, odlat och autonomt innan den svenska koloniseringen. Det har inte varit anslutet till den svenska kyrkoprovinsen och har därmed legat utanför påvedömet. Det liknar i dessa avseenden de slaviska områdena i norra och östra Europa, och det finns därför anledning att undersöka om det system för kolonisering som användes av svenskarna har liknat det som användes av tyskar furstar, biskopar och korsriddare för att integrera det slaviska området i påvedömet. När de territoriella staterna på kontinenten planlade sin expansion i nya områden var erövrarnas syfte att etablera sin egen maktordning såväl över territoriet och dess materiella resurser som över befolkningen och deras produktion. De ordningar som hade styrts samhällsrelationerna i det koloniserade området blev ersatta med erövrarnas ordningar. Undersökningarna i Kapitel 3 har visat att annekteringen av Hälsingelandskapen genomfördes på liknande sätt. Landskapens egna ordningar ersattes med Hälsingelagen och Upplandslagens marklandssystem

lades till grund för beskattningen. Vid kolonisationens början var Bottenviksområdet enligt kung Magnus Eriksson i stort sett okänt för svenskarna³³¹ vilket visar att förutsättningarna redan i grunden skilde sig från det som den svenska förvaltningen tidigare hade erfarenhet av. I de följande avsnitten skall undersökas hur kolonisationen av Norra Botten genomfördes, vilket målet med kolonisationen kan ha varit och vilka konsekvenser som den svenska expansionen fick för bebyggelse och odling i det bottniska området under senmedeltiden.

Forskningen om kolonisationen

Det stora och fortfarande olösta problemet i den norrländska historieforskningen är kolonisationen av Övre Norrland. I brist på skriftliga källor är det också ett av de mest omdiskuterade problemen i svensk historia. En avgörande händelse för Sveriges expansion i norr var att Sverige slöt fred med Novgorod i Nöteborg 1323. Fredsstraktaten innehåller uppgifter om vilka gränser som skulle gälla för parternas respektive territorier på båda sidor om Bottenviken. Jarl Gallén och John Lind har klargjort vilka territoriella förutsättningar som rådde vid Nöteborgsfreden. Förutom de gränser som angavs för parternas respektive territorier, innebar överenskommelsen att området norr om en linje från Pyhäjoki i Österbotten och tvärs över Bottenviken till Skellefteå i Västerbotten, skulle gälla som ett gemensamt resursområde för Novgorod och Sverige. Enligt en historisk tradition skall den svenska gränspunkten ha varit Bjurö klubb söder om Skellefteå.³³²

Den äldsta forskningsredogörelsen för expansionens förutsättningar och förlopp finns hos C.G. Styffe i "Skandinavien under unionstiden", tryckt 1867.³³³ Styffes genomgång av innehållet i 1300-talets diplom är helt korrekt i sak och återkommer i all senare utgiven forskningslitteratur i ämnet. Hans mycket omfattande redogörelse för förhållandena i Norrabotten under senmedeltiden håller sig strikt till vad som kan utläsas av källorna men speglar också ett

331. DS 3473

332. Gallen-Lind 1968:137, 1991:280

333. Styffe 1867:289-301

forskningsläge inom de historiska vetenskaperna som är föråldrat. Senare tolkningar skiljer sig i några avseenden från Styffes. I 1900-talets forskningslitteratur i ämnet återkommer Styffes slutsatser, men där tillkommer också sådana svensk-nationellt inspirerade tolkningar om en svensk uppodling av öde marker som förekom i den historiska skolans historiebereskrivning vid 1900-talets början.³³⁴

Nöteborgsfreden blev en avgörande händelse för Sveriges territoriella expansion. Sverige inledde omgående efter freden en kolonisering av området runt Bottenviken, ett företag som innebar ett politiskt risktagande eftersom området till största delen låg inom det gemensamma resursområdet. Freden innebar heller inget slutgiltigt avgörande mellan parterna utan skulle i första hand omförhandlas efter 50 år. Överenskommelsens preliminära karaktär visas också av att den fortsatte att omförhandlas tills området blev svenskt territorium vid freden mellan Sverige och Ryssland i Teusina 1595.

Några få diplom från kolonisationstiden finns bevarade och har använts som belägg för att en inflyttning av bönder från Mälardalen organiserades på uppdrag av Magnus Eriksson.³³⁵ Denna tolkning har levt kvar både i historieskrivningen och den allmänna uppfattningen och har företrädare framför de moderna forskningsresultaten om en tidigmedeltida bottnisk odling och kultur.³³⁶ Svenska forskare har modifierat uppfattningen om vilka slutsatser man kan dra av de samtida källorna, men de har samtidigt inte tillfört någon ny kunskap om kolonisationens förlopp eller de bottniska landskapens medeltidshistoria.

334. Jfr Olofsson 1962:140-155

335. Medeltidsavsnitten i "Övre Norrlands historia" (1962) har länge framstått som en syntes över kolonisationshistorien. Sven Ingemar Olofsson, som stod som författare till dessa avsnitt har utförligt redogjort för källor och tidigare forskning i sin notbilaga. Hans framställning bygger helt på äldre resultat och ger en idealiserad bild av den svenska kolonisationen. Ett modernare alternativ som tar hänsyn till de nya flervetenskapliga resultaten är den utförliga beskrivning av Bottenviksområdets utveckling från istiden till 1900-talet som ges av Erik Bylund i artikeln "Koloniseringen av Botniaregionen" i *Botnia. En nordsvensk region*, (1994) s.86-98.

336. Se Umeå kommuns officiella hemsida 2011: "Historia. 1300-talets början: Övre Norrland införlivades slutgiltigt med Sverige. Umeå fungerade som något av porten till vildmarken för de kolonistörer som sökte sig norrut." <http://www.umea.se/mer/faktaochsiffror/historia.4.77dc53c211c5538bec980004928.html>

I finländsk forskning förklaras fortfarande det svenska inslaget i den österbottniska kulturen med en svensk invandrarkolonisation under medeltiden. Arkeologen C.F. Meinander lade vid mitten av 1900-talet fram en teori att det österbottniska samhället avfolkades en bit in på 800-talet för att åter befolkas av svenskar under tidig medeltid. Teorin som byggde på avsaknaden av storhögar och gravfynd i alla de kustregioner som i dag utgör Svenskfinland inklusive Åland gällde alltså inte bara Österbotten. De spridda fynden från denna tid har tolkats som minnen av erämarksfarare eller passerande handelsmän.³³⁷ Efter tomrumspanperioden skall finskspråkiga grupper från inlandet ha vandrat in och med tiden kom kolonisationen från Sverige igång och gav kusttrakterna en svenskspråkig befolkning under tidig medeltid. Kolonisationsteorin anses bestyrkt genom att den svenska rättens områden, till skillnad mot den finska rättens, saknar arkeologiska fynd av gravfält och bosättningar.³³⁸ Den svenska inflyttningen under medeltiden antas ha skett från Mälardalen och argumenten för en sådan förklaring har i första hand hämtats från den äldre ortnamnsforskningen. Kolonisationen skall ha styrts av kronan och det finns alltså fortfarande åtskilliga paralleller till den svenska kolonisationsteorin i den finska historieskrivningen. En finländsk forskningsmetod att kartlägga svensk respektive finsk bebyggelse har varit att i 1500-talets fogderäkenskaper undersöka var den kyrkliga skatten utgick enligt den svenska respektive den finska rätten. De österbottniska kustsocknarna från Närpes i söder till Karleby i norr hörde under medeltiden till det område i Finland där man följde den svenska rätten. Den skillnad i försörjningsmönstret som avspeglas i skatterna anses också ha sitt ursprung i en svensk kolonisation under tidig medeltid. Svenskarna, som var nybyggare, levde av sin boskap och betalade sin skatt i smör medan finnarna anses ha varit svedjebrukande bönder som betalade sin skatt i spannmål.³³⁹ Den stadga

337. Tarkiainen 2009:142ff

338. Tarkiainen 2009:58ff

339. Tarkiainen 2009:118f. Den svenska rätten karakteriserades av att spannmålstiondet delvis bytts ut mot avgifter i andra produkter. Skatten har utgått i penningar men har erlagts av befolkningen i specificerade naturapersedlar framför allt smör, gäddor och skinn. Skärgårdsborna betalade tionde i form av fisk och sälar.

som Magnus Eriksson utfärdade om fyra års skattefrihet till dem som ville slå sig ner på "avbrända och ödelagda skogar" anses ha följts av en sen medeltida kolonisation i finländska landskap.³⁴⁰ Stadgan har uppfattats som en uppmaning till kolonisation och kusten i Satakunda skall därefter ha dominerats av en svensk invandring, något som förklaras med att biskoparna i Åbo "importerat svenska kolonistörer". De svenskar som koloniserat landskapet anses ha favoriserats framför de finska.³⁴¹ I Finland bygger alltså den officiella synen på finlandssvenskarnas ursprung fortfarande på kolonisationsteorin, men den har blivit alltmer ifrågasatt av den moderna forskningen och det har börjat föras en diskussion om en germansk-skandinavisk invandring under järnåldern.³⁴² En viss omsvängning har också skett i kolonisationsfrågan under senare tid och det hävdas numera att både en svensk och en finsk invandring till det finska kustlandet förekommit under högmedeltiden.³⁴³

I slutet av 1900-talet togs ett par nya initiativ till en historisk omtolkning av kolonisationen av Norra Botten. En första omprövning av den etablerade uppfattningen och en ny analys av källorna gjordes på 1980-talet av Hans Sundström. Hans slutsatser efter att ha granskat källorna blev en total omvärdering av den tidigare uppfattningen. Sundström ifrågasätter att man kan dra några slutsatser om förändringar i befolkning och bebyggelse utifrån de magra källuppgifterna om den kyrkliga administrationen. Inte i någon av källorna finns något som motsäger att det kan ha funnits bebyggelse och befolkning ända upp till Tornedalen vid 1300-talets början. Som alternativa källor till den medeltida utvecklingen använder sig Sundström av Erik av Pommerns jordebok och 1540-talets jordeböcker. Han ifrågasätter tolkningen av begreppet rök som ett hushåll och därmed även de slutsatser om en explosionsartad befolkningstillväxt under senmedeltiden som lags fram av den

340. DS 3053

341. Tarkiainen 2009:117

342. Tarkiainen 2009:49ff

343. Den omfattande diskussionen om finskt, svenskt och germanskt ursprung hos kultur och befolkning i Finland kan inte ges utrymme i avhandlingen, utan här hänvisas till kapitlet "När kom svenskarna till Finland" i Kari Tarkianens syntes *Sveriges Österland* (2009)

finska forskningen. Hans prövning av jordeböckerna från 1540-talet som möjlig källa till den historiska bakgrunden leder tyvärr inte vidare.³⁴⁴ Sammanfattningsvis innebär Sundströms undersökning visserligen inga nya resultat om kolonisationens förlopp, men hans omvärdering av källorna öppnar för en förnyad undersökning av kolonisationshistorien och den senmedeltida utvecklingen.

Den andra omprövningen gjordes av arkeologen Thomas Wallerström, som använder sig av samma historiska källor som Sundström och hans uppfattning om deras innehåll avviker i princip inte från dennes. Wallerström använder de historiska källorna för att bekräfta sin övergripande hypotes att kungamaktens regala rättsanspråk var motivet för territorialisering och gränssättning mellan riken.³⁴⁵ Han hävdar att bakom kolonisationen skall ha legat de kungliga maktetableringsstrategier som var förknippade med det regalistiska tänkande som förekom i hela Europa. Den svenska bosättningen i Bottenviksområdet har enligt Wallerström samma bakgrund som den allmänna europeiska expansionen och samma strategier har använts för att underbygga kungamakten. Wallerströms slutsatser skiljer sig från Sundströms tentativa tolkning framför allt genom att hans uppfattning om den strategi som användes av den svenska kronan anknyter till den tolkning av källorna som hävdades i början på 1900-talet och som länge stod oemotsagd. Den svenska kungamakten skall enligt Wallerström ha utnyttjat en kombination av överherravälde och inflyttning av svenska kolonister för att få kontroll över området, etablera bebyggelse och beskatta befolkningen. Det skall följaktligen ha varit genom kolonisternas bosättning som svensk bebyggelse och jordbrukskultur etablerades. Invandringen söderifrån skall alltså ha ingått i de maktetableringsstrategier som utmärkte den svenska kolonisationen.³⁴⁶

Det nuvarande historiska forskningsläget om kolonisationen kännetecknas av en fortsatt diskussion, men inga nya empiriska resultat har kommit fram som kronologiskt förenar de förhistoriska

344. Sundström 1984:33-62

345. Wallerström 1995/1:27ff. Wallerström delar i denna fråga uppfattning med Sven Lundkvist (1990)

346. Wallerström 1995/1:318ff

rönen med områdets medeltidshistoria. Historiker har inte ansett sig kunna dra mer långtgående resultat av de äldsta dokumenten än vad som redan gjorts, och de nordiska dragen i södra Västerbotten och Österbotten har setts som självklart influerade av svenska invandrares påverkan. De arkeologiska forskningsprojekten i nuvarande norra Västerbotten och Norrbotten har framför allt haft fokus på att belägga förhistorisk bebyggelse och odling och deras resultat har fått till följd att man lämnat uppfattningen att det var mellansvenska bönder som odlade upp älvdalarna till förmån för en förklaring om intern utveckling. Österbottens arkeologi är fortfarande föremål för en intensiv debatt mellan svenska och finska arkeologer och historiker. Konsekvensen av uppdelningen på ett finskt och ett svenskt synsätt har beklagligtvis blivit att det botteniska landskapets historia inte har integrerats i ett gemensamt sammanhang. Det saknas därför fortfarande forskningsresultat som ger en historisk helhetssyn på Sveriges nordliga territoriella expansion och på Bottenviksområdets regionala historia och utveckling.

Undersökningarna i detta kapitel tar sin utgångspunkt i Webers teori om vad som kännetecknade den territoriella staten och dess anspråk på att den rättsordning som gällde i rikets kärnområden också skulle gälla i områden som införlivades i riket. Vid den svenska kolonisationen gjordes ingen geografisk uppdelning av området på den västliga respektive östra sidan av Bottenviken. Eftersom kolonisationsområdet Norra Botten uppfattades som ett sammanhängande territorium som bands samman av Bottenviken bör den svenska rättsordningen ha införts i hela området. Undersökningarna i detta kapitel om kolonisationen utgår därför ifrån att när svensk förvaltning och beskattning skulle införas i Norra Botten så planerades den inledningsvis att genomföras på samma sätt som i Hälsingland. Strategin vid koloniseringen var att anpassa de lokala förutsättningarna till Upplandslagens markindelning och beskattningsordning. Undersökningarna i kapitlet gäller alltså inte den svenska statens anspråk på att rättsordningen skulle gälla, utan hur den svenska förvaltningens kolonisationer lyckades anpassa marklandssystemet till de varierande lokala förutsättningarna i detta avlägsna område.

Undersökningen av källorna

Hälsingelagen och ärkebiskop Olof Björnsson

Hälsingelagen har tidigare behandlats i kapitlet om Hälsingelandskapen. Hälsingelagen, som till stora delar har samma innehåll som Upplandslagen, började gälla i Norra Botten när Magnus Eriks-sons förmyndarregering vid mitten av 1320-talet utfärdade en stadga för bosättning i området. I Hälsingelagens Konungabalk finns en kortfattad uppgift om beskattningen i skinn från Umeå och Bygdeå.³⁴⁷

Uppgiften om den tributliknande skatten strider mot uppgiften i pallielösenlängden 1316, att Umeå vid den tidpunkten var en marklandsindelad treding. Hälsingelagen är alltså inte tillförlitlig vad gäller kronologin. Eftersom det bara är Umeå som nämns i de kyrkliga taxeringslängderna måste sockenindelningen av Bygdeå ha skett senare än 1316.³⁴⁸ Det är möjligt att socknen varit annex till Umeå, men eftersom Bygdeå omnämns som socken i Hälsingelagen och inte som annex, så bör socknen ha uppfyllt den kyrkliga normen om 120 bofasta hushåll när anteckningen gjordes, men tidpunkten går inte att bestämma närmare än till efter 1316.

De kyrkliga taxeringslängderna från 1310-talet ger en annan bild av kolonisationens första skede än Hälsingelagen. Umeå nämns som en i raden av socknar i Ångermanlands pastorat och var, vilket storleken i markland anger, en av huvudsocknarna i pastoratet. Som ärkestiftets nordligaste utpost bör socknen ha tillmätts en särskild betydelse. Laxfisket i Umeälven var en del av biskopstiondet och innebar också att socknen hade en ekonomisk betydelse för domkapitlet i Uppsala.³⁴⁹ Efter 1316 finns inga dokumenterade uppgifter om socknen förrän 1324, då en tingssammankomst hölls i Umeå. Troligen har socknen räknats in i det område som efter upproret i Hälsingland förvaltades av ärkebiskopen, men den tyckts ha lagts in under svensk förvaltning först efter Nöteborgsfreden 1323.

347. HL Kg fl VII

348. En otydlig anteckning i Viennetiondelängden har i den äldre litteraturen tolkats som Bygdeå, men Grundberg (2006:114) föreslår att anteckningen skall tolkas som Boteå. Denna tolkning är förmodligen den riktiga.

349. SDHK 2716. Kung Birger utfärdade 1316 ett respass till Umeå för ärkebiskop Olof Björnssons ombud, vilkens uppgift var att "ärligen fara till Umeå för att hämta lax och annan tiondefisk".

Ärkebiskop Olof Björnsson är fast förknippad med kolonisationen av Norra Botten. Förklaringen att Olof Björnsson, ärkebiskop i Uppsala 1315-1332, var den som initierade "landets bebyggande i större skala som ett medel för lapparnas omvändelse till kristendomen" hävdades redan av Styffe.³⁵⁰ Olof Björnsson har också i den historiska traditionen föreslagits som upphovsman till Hälsingelagen. Stefan Brink, som är den störste kännaren av Hälsingelagen, anser på språkliga grunder att ärkebiskopen skall ha uppdragit åt en dansk redaktör med god kännedom om den Jyske Lov att utarbeta och teckna ner Hälsingelagen och komplettera den med delar ur Upplandslagen, så att den skulle kunna bli användbar för de nordliga delarna av ärkebiskopens stift.³⁵¹ Av kronologiska skäl måste en första datering av Hälsingelagen till Olof Björnssons tid som ärkebiskop anses mindre trolig.³⁵²

En omständighet som tydligt talar emot ärkebiskop Olof Björnsson som initiativtagare till Hälsingelagen är att hälsingelandskapen redan 1316 omfattades av marklandssystemet. Ärkebiskop Olof skall ha invigts till sitt ämbete i slutet av 1315 och bör alltså ha tillträtt sitt ämbete först på nyåret 1316. Olof Björnssons stora betydelse för de norrländska landskapen i egenskap av ärkebiskop kan alltså tidigast ha börjat då.

Det är alltså inte möjligt att från Hälsingelagen dra några slutsatser om kolonisationen och ärkebiskop Olof Björnsson kan inte beläggas som lagens upphovsman. Olof Björnssons stora betydelse för förhållandena i Norrland började när han 1320 som medlem av Magnus Erikssons förmyndarregering utsågs att förvalta hälsingelandskapen och när svenskarna, i strid med Nöteborgstraktaten, såg en riskfylld möjlighet att gå vidare med den territoriella expansionen i det autonoma resursområdet norr om Skellefte älv låg initiativet enligt kanonisk rätt hos den kyrkliga makten. Ärkebiskopens uppgift blev att som den kanoniska lagen föreskrev, inleda kolonisationsprocessen med att kristna befolkningen och göra en

350. Styffe 1867:298

351. Brink 2010:121. Hypotesen om en dansk skrivare är av intresse i avhandlingen. Se vidare i *Exkurs*.

352. se kap 3 "Hälsingelagen och ärkebiskop Olof Björnsson"

territoriell indelning av det botteniska området i socknar. Genom att förutsättningarna för att annektera och kolonisera autonoma områden ytterst reglerades i den kanoniska lagen och åtgärderna var beroende av påvligt erkännande, får ärkebiskopen Olof Björnssons starka engagemang i de frågor som rörde Hälsingland och den botteniska kolonisationen även ett rationellt motiv. Olof Björnsson strävade efter att den svenska kyrkoprovinsen skulle likställas med de danska och norska kyrkoprovinserna i påvedömet hierarki och att ärkebiskopen i Sverige inte längre skulle vara underställd ärkebiskopen i Lund.³⁵³ Hans diplomatiska förhandlingstaktik med hälsingarna överensstämde med kyrkans hållning och den framgångsrika anslutningen av det avlägsna hörnet längst upp i norr till påvedömet bör ha bidragit till den svenska kyrkoorganisationens goda rykte. Olof Björnsson var utan tvekan från professionell synpunkt sett en mycket kompetent innehavare av ärkebiskopsämbetet och hans duglighet bör ha övertygat påven och curian om att lösgöra den svenska kyrkoprovinsen från det lundensiska primatet. Olof Björnsson blev också den siste svenske ärkebiskop som installerades i sitt ämbete av ärkebiskopen i Lund.

Genomgång av diplomerna

De diplom som härrör från tiden efter Nöteborgsfreden 1323³⁵⁴ är dessvärre få och ger ingen sammanhängande bild av koloniseringen. De tolkningar som gjordes i början på 1900-talet utgick från uppfattningen att Bottenviksområdet hade varit öde när kolonisationen inleddes, men vid den förnyade genomgång av diplomerna som här skall göras finns nya fakta att tillgå. De undersökningar som genomförts i de tidigare kapitlen har visat att expansionen mot norr gjordes med förutsättningar som gavs med Upplandslagens rättsordning. Med bättre kunskap om bakgrunden är det möjligt att diplomerna kan bidra med tillräcklig information för att kunna jämföras med andra

353. SDHK 41025. Ännu 1310 utsågs ärkebiskopen i Lund av påven också till primas över Sverige. Lundabiskopens primat innebar för Olof Björnsson att hans pallium skulle överlämnas till ärkebiskopen i Lund, som därefter skulle överlämna det till Olof Björnsson på Åhus slott och motta hans trohetsed. (SDHK 2756)

354. DS 2418

källor. De händelser som finns dokumenterade ger intryck av att det fanns en bakomliggande planering av kolonisationens förlopp. Hälsingelagen proklamerades gälla i området och en stadga med de villkor som gällde för nyodling i Norra Botten utfärdades av Magnus Erikssons förmyndare. En ungefärlig datering av nyodlingsstadgan skulle kunna vara runt 1325.³⁵⁵ Stadgan finns inte bevarad, förmodligen för att en motsvarande stadga utfärdades av Magnus Eriksson 1340, men innehållet i den första stadgan kan sägas vara känt eftersom kung Magnus i sin stadga refererade till den som utfärdats av förmyndarna. Budskapet i båda stadgorna var att alla som var kristna eller ville låta kristna sig, fritt kunde få ta mark och ägor åt sig och sina arvingar och mot skatt och tjänst till kungen få rätt att ”niuta och bruka” Hälsinglands lag och sedvänja.³⁵⁶ Förmyndarregeringens stadga har även innehållit en passus om skattefrihet för nyodlare fram till dess att kungen uppnått myndig ålder.³⁵⁷ Formuleringarna i stadgorna om villkoren vid nyodling är inte unika. När biskopar och furstar koloniserade de slaviska områdena öster om floderna Elbe och Saale, ersatte tysk lagstiftning de inhemska lagarna och tysk form för markorganisation och bybebyggelse ersatte den inhemska. Ett tidigt exempel på en planlagd kolonisation finns från 1100-talets Magdeburg, där ärkebiskop Wichman använde sig av strategin att med förmånliga villkor locka nyodlare till bosättning.³⁵⁸ Förmyndarstyrelsens stadga visar att man använt samma strategi vid den planlagda kolonisationen av Norra Botten.

Grundläggandet av nya bosättningar och byar vid en kolonisation skulle följa ett visst mönster för att betraktas som legalt. Stora jordägare använde sig av *locatores* som mellanhänder för att rekrytera och utrusta bosättare och genomföra by- och markindelningen i sina nya områden. Locatoren själv fick som ersättning

355. För argumenten kring denna datering, se nedan i avsnittet *När blev kung Magnus myndig?*

356. DS 3473

357. Enligt Hälsingelagen var myndighetsåldern 20 år och kungen har antagits vara född 1316.

358. Bartlett 1993:118ff. Bartlett nämner ett exempel från mitten av 1200-talet i Polen där skattefriheten var satt till åtta år och avraden var 1/8 mark silver per gårdsenhet (*mansus*).

större egendomar för eget bruk. Efter en period av skattefrihet fick bosättaren ägorätt till sin jord mot att betala skatt. En skattefrihet om upp till tio år vid nyodling är belagd på många håll på 1200-talet och att en gård med fastlagd storlek beskattades med 1 mark förekom i hela Europa.³⁵⁹

I den medeltida tyska rättsboken *Sachsenspiegel*, finns proceduren illustrerad (se Bild 6). En markägare ger där ett formellt uppdrag åt en lokal ombudsman, en *locatore*, att staka ut den mark som skulle odlas upp samt att godkänna och övervaka de kolonisateurer som skulle genomföra nyodlingsprojektet. Skattefrihet rådde under nyodlingsperioden, och efter att uppodlingen var genomförd började de nyblivna bönderna betala avrad till markägaren och tionde till biskopen. De fick då även arvsrätt till sin del i byn och erhöll på så sätt samma rättsliga status som de bönder som ärvt sin jord. Exemplet är direkt jämförbart med stadgorna för nyodling vid koloniseringen av Norra Botten.

Tre parter var utsedda att ansvara för det bottniska kolonisationsprojektet, ärkebiskopen i sin egenskap av den svenska kyrkoprovinsens primas, drotsen Knut Jonsson och kungens eget juridiska ombud Johan Ingemarsson. Ärkebiskopen hade det yttersta ansvaret för tillämpningen av den kanoniska lagens bestämmelser och sedan de kyrkorättsliga förutsättningarna var uppfyllda proklamerade kungen genom sin förmyndarregering en skattefrihet för nyodling. Enligt planen skulle kolonisationen vara genomförd när kung Magnus uppnådde myndig ålder. Efter stadfästandet av Upplandslagen var den legala myndigheten inom riket uppdelad på en kyrklig och en världslig jurisdiktion. Under Magnus Erikssons omyndighet representerades de båda jurisdiktionerna av ärkebiskopen Olof Björnsson respektive drotsen Knut Jonsson. Kolonisationen skulle på uppdrag av kungen genomföras av den juridiskt sakkunnige ämbetsmannen vid förvaltningen, Johan Ingemarsson, som bar den latinska titeln *officialis domini regis swecie super terram helsingia*³⁶⁰ samt två särskilt utsedda hälsingska lagmän. Johan Ingemarssons latinska titel kan förklaras med att han i enlighet med första flocken i Hälsingelagens Rättegångsbalk blivit utsedd

359. Bartlett 1993:123ff.

360. DS 2175

Bild 6. Illustration ur der Sachsenspiegel som visar hur en "locator" av markägaren mottar sitt uppdrag att organisera en bosättning och hur bönderna odlar upp jorden och bygger upp byn. När uppdraget är klart får bönderna mottaga ett dokument som visar deras rätt i byn och tionde kan börja erläggas till kyrkan och markägaren. Källa: Heidelberger Sachsenspiegel, Cod. Pal. germ. Abb. 5. Ostkolonisation: Dorfgründung. (urn:nbn:de:bsz:16-diglit-854; http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg_164/0066)

till konungens syssloman, det högsta juridiska ämbetet inom Hälsingelagens rättsområde.³⁶¹ Johan Ingemarsson var utsedd av förmyndarregeringen att vid koloniseringen bevaka "lagarnas krav".³⁶² Det innebar att på honom låg inte bara rättsskipningen utan även ansvaret för att de statliga åtgärder för förvaltningsindelning,

361. Johan Ingemarssons börd och betydelse har diskuterats i litteraturen men har p.g.a. den ofullständiga forskningen om kolonisationen aldrig blivit närmare undersökt. Kaj Janzon (Svensk genealogisk tidskrift 2010:1) kallar Johan Ingemarsson för den siste kungsåren och menar att han varit en tjänare av enkelt ursprung som anlitats av drotsen Knut Jonsson för kolonisationen av Norrland, medan Mats Mogren (2000:278) uppfattar honom som en av rikets mest framstående män. För en hypotes om Johan Ingemarssons sociala ställning och genealogi, se vidare i **Exkurs, Grubbe by och kungens ombudsman Johan Ingemarsson**.
362. DS 2676

administration och beskattning som skulle vidtas på det sätt som framgick av Upplandslagen och Hälsingelagen.

Den första dokumenterade händelsen av legal betydelse är en privat donation till ärkebiskopen och Uppsala domkyrka, stadfäst i ett dokument som utfärdades på tinget i Umeå i juli i 1324. Vid tingsammanskomsten var Johan Ingemarsson preses. Donationen gällde gods i byn Kåddis i Ume socken som ett par makar skänkt till ärkebiskopen.³⁶³ Gåvan bekräftades både av kyrkliga företrädare och lagkunniga från Hälsingelagens område.³⁶⁴ Tingsmötet hölls precis ett år efter Nöteborgsfreden och med donationen av egendomen i Kåddis fick ärkebiskopen en replipunkt inför kristianiseringen och sockenindelningen av Norra Botten. Kåddis by gränsade till byn Hiske där sockenkyrkan var belägen. På byns mark inrättades även ett administrativt centrum för förvaltningen och kolonisationsatorerna. Till säte för kungens ombudsman och förvaltningens företrädare, Johan Ingemarsson, grundlades en friliggande storgård om 4 markland intill sockenkyrkan och tingsplatsen Backen. Gården gavs namnet Grubbe.³⁶⁵ Med en fast boplats för projektets administratörer kunde markplaneringen och tillståndsgivningen påbörjas i socknarna i Västerbotten.

Nästa dokument är daterat 1327, alltså tre år efter tinget i Umeå. Då bildade ärkebiskop Olof i Uppsala och Johan Ingemarsson ett bolag tillsammans med de hälsingska lagmännen Nils Fartheignsson och Peter Unge, där parterna kom överens om att dela Lule

363. Cecilia och Johan av Kåddis donerade sin gård i byn till Kåddis till ärkebiskopen och domkyrkan. Se DS 2445 om fridlysningen av donationen i januari 1324, DS 2475 om bekräftelsen av donationen vid tinget i Umeå i juli samma år samt DS 2680. Cecilias bror Jerund gottgjordes för sin arvsrätt med 6 mark. 1328 ger Johan sin del i Kåddis till ärkebiskopen och bekräftar att han mottagit 12 mark 1 öre i ersättning. Värderingen enligt justum precium bör alltså ha varit 12 mark, avradsrätten 12 örtugar.

364. DS 2475. Vid mötet deltog som kyrkliga företrädare för Uppsalastiftet kaniken Björn, och prosten Olof från Nordingrå. Den senare var företrädare för Ångermanland. Därutöver deltog ett antal lagmän och andra lagfarna från Hälsingelagens område. Dessa var Nils Farthienxsson, Farthiegnus de Nesemi, (från Näshem) Uno lagman, Øndo av Nedraby och Gullanus Lagmansson. Samtliga bör ha varit lokalt utsedda lagmän.

365. Grubbe by med tillhörande ägor och byggnader kallas vid avmätningen 1642 för "Kungsgården".

älv och dess omgivningar och bifloder mellan sig. Ärkebiskopen och Johan Ingemarsson skulle ta var sin tredjedel medan Nils Fartheignsson och Peter Unge, som båda deltagit som lagfarna vid tinget i Umeå 1324, skulle ta var sin sjättedel. Rätten till det utpekade området skulle parterna enligt brevet ha fått av kungen när han upplät området mellan Skellefteå och Uleå med land och vattendrag till uppodling och bebyggande.³⁶⁶ Ärkebiskopens andel i bolaget kan inte ha tillfallit honom personligen utan stått till hans disposition för ärkestiftets räkning. Johan Ingemarssons ursprung och sociala ställning har diskuterats, men hans roll som kungens syssloman och överdomare i Hälsingelagens område talar tillsammans med storleken på hans vederlag för att han i motsats till vad som tidigare antagits har stått högt på den sociala rangskalan. Alla parter i bolaget, inte bara ärkebiskopen, har haft en rättslig ställning i den centrala och regionala förvaltningen och samtliga fick sina andelar av det koloniserade området med arvsrätt, vilket var det vanliga sättet att ersätta locatores på kontinenten.³⁶⁷ Den kungliga stadga som låg till grund för det svenska kolonisationsföretaget är bara indirekt omnämnt i bolagsparternas avtal och är inte känd i detalj. I diplomet refereras till den stadga om ”bebyggande och uppodling” mellan Skellefteå och Uleå som kungens förmyndare hade utfärdat i den minderårige kungens namn.³⁶⁸ Denna ursprungliga stadga finns av naturliga skäl inte bevarad eftersom den ersattes med Magnus Erikssons egen stadga 1340, men den bör ha blivit utfärdad någon gång mellan 1324 och 1327. I det första skedet bör stadgan ha tillämpats även vid annekteringen av området söder om Skellefteälven.

Nyodlingen och markplaneringen i Umeå och Bygdeå socknar bör ha varit färdiga ganska snart eftersom marklandet blivit infört i Ume socken redan 1316. Kolonisationen av området norr om Skellefteälven bör ha påbörjats något före 1327.³⁶⁹ Området norr om Skellefteå var ett vidsträckt autonomt resursområde gemensamt

366. DS 2606. Om egendom i bolag stadgas i Upplandslagen, Jordabalken fl XVI.

367. Bartlett 1994:121

368. Se Olofsson 1962:145. Här ges en svensk översättning av DS 2606.

369. DS 2606

med Novgorod, där situationen för svenskarna måste ha varit politiskt osäker. Om Novgorod motsatte sig en svensk annektering skulle planen inte kunna genomföras och en förnyad fredsöverenskommelse efter 50 år vara i farozonen.³⁷⁰ Senast fyra år efter Nöteborgsfreden bör man emellertid ha varit överens inom rådet att i kung Magnus namn vidta åtgärder för att lägga området under svensk förvaltning. Delningen av området runt Lule älv tycks ha inlett koloniseringen,³⁷¹ och etableringen av en socken i Luleå bör ha ägt rum i ett tidigt skede eftersom det kan antas att ärkebiskopen så snart som möjligt ville markera äganderätten till resurserna i det överflödigt resursrika området kring Luleälven.

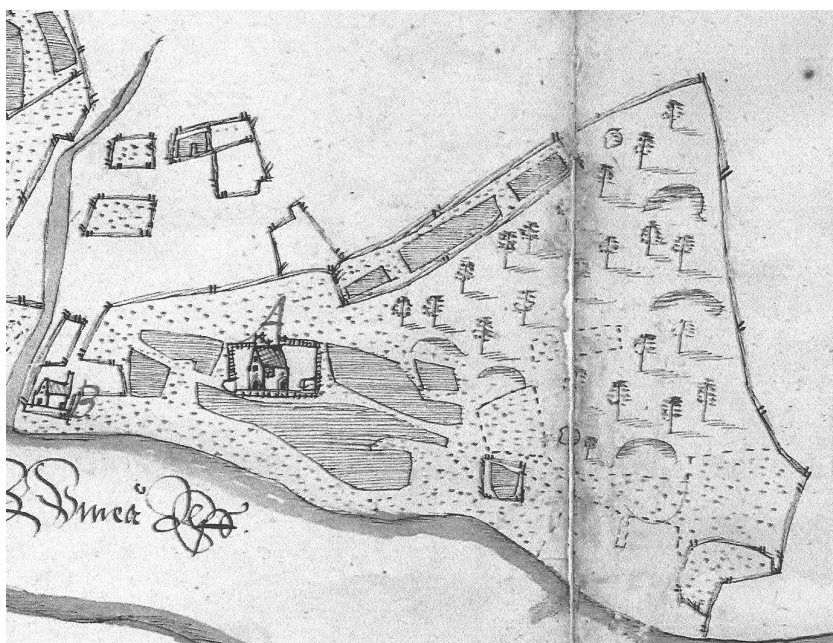
Koloniseringen av området tycks dock ha orsakat en viss oro hos den inhemska befolkningen. Ett möte med drotsen Knut Jonsson hölls 1328 i Tälje där vissa omständigheter kring kolonisationsföretaget dryftades.³⁷² Vid mötet deltog representanter för två olika intressenter, dels "hälsingarna" och dels birkarlarna. Drotsen refererar i brevet till "den kungliga stadgan", alltså den stadga som utfärdats av förmyndarregeringen och som låg till grund för kolonisationsprojektet. Mötet tycks ha syftat till att undanröja de tvistigheter som uppkommit mellan parterna med anledning av bestämmelsen om fri bosättning. Vilka representanter för "hälsingarna" som deltagit vid mötet framgår inte, men det skulle kunna vara Johan Ingemarsson och de hälsingska lagmän som medverkade på förvaltningens sida vid kolonisationen och deras motpart var birkarlarna. De senare har av allt att döma känt sig hotade av att fri bosättning skulle tillåtas inom de domäner där de hade sin utkomst.

Begreppet "birkarl" är inte känt före 1328. Vilka birkarlarna var, vilken funktion de hade i Norra Botten och varifrån de fått sin benämning är frågor som har varit föremål för åtskilliga

370. Av DS X 319 framgår att freden skulle gå ut på pingstdagen (1374 21/5) Se även DS X 321.

371. Se not 64

372. DS 2676

Karta 6. Backens kyrka. Utsnitt från geometriska kartan 1642 över Umeå sockens kyrkobord. (Lantmäteristyrelsens arkiv) Kullarna på kyrkans inhägnade område skulle möjligen kunna tolkas som ett förkristet gravfält.

diskussioner.³⁷³ Det är möjligt att de har tillhört den kvänska folkgrupp som i århundraden före Nöteborgsfreden hade kontroll över lappmarkshandeln. I samband med kolonisationen lyckades birkarlarna förhandla sig till förmånliga villkor med den svenska kronans företrädare och de hade under hela senmedeltiden och långt in på 1500-talet ett av den svenska regeringsmakten erkänt monopol

373. Många försök har gjorts att tolka begreppets etymologi. En äldre teori att birkarlarna härstammat från Birkala (fi. Pirkkala) socken i Satakunda föreslogs redan av Bureus i Sumlen. En nutida och mer sannolik teori har framlagts av Juoko Vahtola, (2001) som menar att ordet *birk* har åsyftat att birkarlarna legat under en speciell lagstiftning. I Danmark användes sedan medeltiden och fram till 1919 begreppet *birk* som namn på en geografisk juridisk enhet mindre än härad. Eftersom ordet birkarl första gången nämns i samband med förvaltningsindelningen av Västerbotten och då de tilldelats rätten att beskatta lapparna i för dem särskilt avdelade områden, skulle detta kunna vara en möjlig förklaring till begreppets ursprung. Wallerström hävdar en egen teori om birkarlarnas ursprung och rättigheter (1995/1:239-250) och ifrågasätter att de tilldelats ett kungligt privilegium.

på såväl lappmarkshandeln som på den s.k. birkarlaskatten i sina respektive skattedistrikt i Kemi, Torne, Lule och Pite lappmarker. För detta privilegium erlade de en obetydlig avgift i skinn till den svenska kronan.³⁷⁴ Om tvisten uppkommit enbart genom stadgans lydelse eller genom de praktiska konsekvenser som stadgan fick när bosättare hävdade sin rätt framgår inte av brevet, men eftersom den fria bosättningen hotade lapparnas jakträtt och birkarlarnas handel med lapparna, var det förmodligen nödvändigt med ett förtydligande av vad som gällde. Brevets formulering är diplomatisk och framhåller båda parter rättigheter, men birkarlarna drog uppenbarligen det längsta strået eftersom de, utöver att de hade samma rättigheter som hälsingarna, kunde hindra ovälkommen bosättning med sitt veto. De förmånliga villkor som birkarlarna lyckades utverka visar att de var områdets stormän och utgjorde Bottenviksområdets verkliga maktfaktor. Det hade förmodligen varit en för stor risk för kronan att utmana dem så länge som Bottenviksområdet kunde ifrågasättas av novgoroderna som svenskt territorium. Därför införlivades deras verksamhet i kronans skatteorganisation och de blev uppbördsmän med förmånliga villkor som förhandlade direkt med kungen om sin rättigheter i lappmarkerna.

Vilka de omtalade "hälsingarna" i Täljebrevet var har också diskuterats, men att de varit koloniserare från Mälardalen finns det inget som talar för, inte heller att det rört sig om inflyttade bönder från Hälsingland. "Hälsingar" kallades allmänt den kristna befolkning som lydde under Hälsingelagen och de som avses i brevet bör ha varit den kristnade befolkningen i Norra Botten i gemen. Hypotetiskt sett är det möjligt att delar av jakt- och fångstbefolkningen i erämarkerna hörsammat erbjudandet att låta sig kristnas och låtit utse åt sig lämplig jordbruksmark, men det måste anses mindre sannolikt att ett liv som skattebetalande jordbrukare var mer attraktivt för fångstbefolkningen än deras invanda livsstil. Det

374. Åkerman 1990:45 ifrågasätter att birkarlarna haft en särställning inom lokalsamhället genom sin handel med samerna. De har istället varit en av flera grupper som ägnat sig åt sådana inkomstbringande verksamheter som erbjöds inom erämarkernas näringssekonomiska ramar däribland handel.

förefaller mer troligt att de som ville bryta ny mark emanerade från ett befolkningsöverskott inom den jordbrukande befolkningen.

Konflikter mellan olika befolkningsgrupper i området måste ha blivit oundvikliga när Hälsingelagen infördes, eftersom den svenska lagstiftningen undanröjde sedvanerätten i området. Erämarkerna, som sedan förkristen tid varit uppdelade på reviområden för olika stammar, betraktades sedan området lagts under svensk förvaltning som allmänningar i Hälsingelagens bemärkelse och var fria för var och en att bebygga och odla. Äganderätt till jord och vatten var en okänd princip som inkräktade på den urgamla uppdelningen av resurserna i erämarkerna och förändringen kan knappast ha tagits emot stillatigande av befolkningen i området. Ansökningar om tilldelning av jord skulle ställas till Johan Ingemarsson, som var den ombudsman som för att citera Täljebrevet hade till uppgift att ”ha hand om rättsskipningen rörande de ärenden som uppstår och fullgöra rättvisans och lagarnas krav”.³⁷⁵ Mötet i Tälje kan ha för- anletts av några incidenter vid ombudsmannens tillståndsgivning i birkarlarnas områden, men det är också möjligt att birkarlarna inte bara talade i egen sak utan kanaliserade missnöjet från fångstbe- folkningen i gemen. Som upphandlare av befolkningens fångst- och överskottsprodukter stod de på god fot med alla grupper i området och handeln med samerna var en rätt som de inte var villiga att ge upp. Om deras privilegierade ställning blev hotad skulle de när som helst kunna vända sig till Novgorod för att få stöd för sina anspråk. Man kan därför föreställa sig att birkarlarnas reaktioner på att fri bosättning tilläts i samiska jakt- och erämarker måste behandlas med stor diplomati eftersom. Det låg i den svenska kronans intresse att inte äventyra sina nya besittningar genom att ändra styrke- förhållandena innan omförhandlingen av freden 1374.

Efter 1328 finns inga diplom över händelser som kan ha inträffat i samband med kolonisationen vilket torde betyda att projektet förlöpte som planerat. Nils Abjörnsson som haft ärkebiskopens uppdrag att administrera uppodlingen av Piteå, blev 1335 avtackad av kung Magnus. Som erkänsla för sin insats och som ersättning för de omkostnader han hade haft vid nyodlingen, tilldelades han

375. DS 2676

av kungen Pite älv och dess kringliggande område som evärderlig besittning.³⁷⁶ Denna händelse antyder att hela det omfattande kolonisationsprojektet kan ha blivit avslutat detta år.

När ansågs kolonisationen vara genomförd?

Kolonisationsskedet skulle enligt förmyndarregeringens stadga vara slutfört vid kungens myndighet. Då skulle skattefriheten upphöra och lagstadgad beskattning införas. I den äldre litteraturen har man utgått ifrån att kungen blev myndig vid 15 års ålder. Magnus Eriksson har antagits vara född under senare delen av 1316 och hans syster Eufemia 1317. Kungens myndighet skall enligt denna uppfattning ha infallit 1331.³⁷⁷ Antagandet går tillbaka på att enligt vissa uppgifter i de senare landskapslagarna blev män myndiga vid 15 års ålder³⁷⁸ men både i Upplandslagen och Hälsingelagen var myndighetsåldern satt till 20 år.³⁷⁹ Tidpunkten för kungens myndighet har i detta sammanhang betydelse för vilket år som kolonisationen kan ha ansetts genomförd. Ett flertal indicier pekar på att det år då kungens myndighet inföll var just 1335. Detta år gjorde han sin Eriksgata, han ingick äktenskap med Blanche av Namur,³⁸⁰ och framför allt, detta år utfärdade han flera kungliga allmänna stadgar, däribland den om trädomens avskaffande.³⁸¹ I en omfattande stadga utfärdad i Skänninge i november detta år uppger kungen själv att han nu, ”sidhaen wi til aarae koomom”, ville råda bot på dåliga sedvänjor som uppkommit under hans omyndighet.³⁸²

376. DS 3134

377. Magnus Eriksson, urn:sbl:10153, Svenskt biografiskt lexikon (art av Kjell Kumlien), hämtad 2014-01-01.

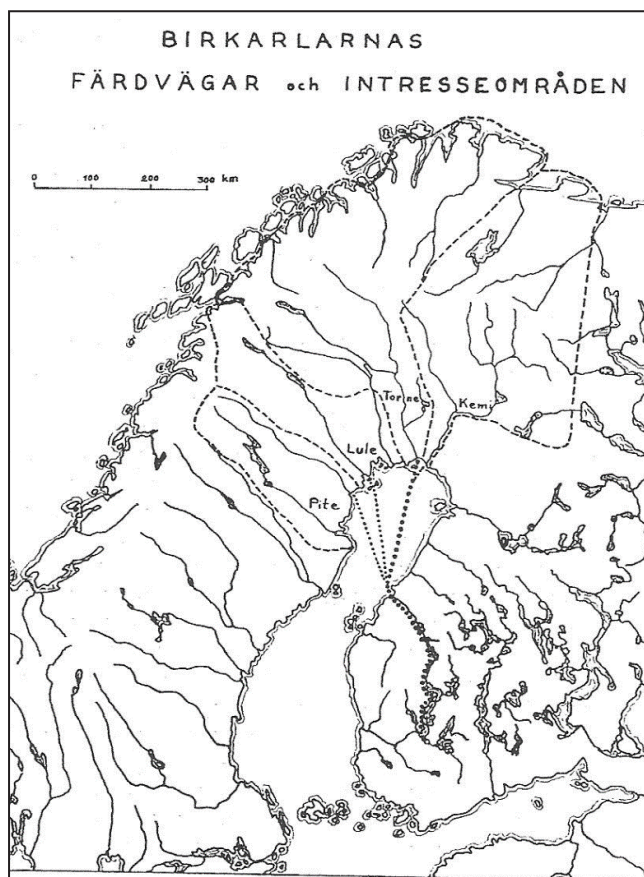
378. Inger 1986:21

379. Upplandslagen Konungabalk X fl. 1. Originaltexten, här hämtad ur SSGL lyder: “æn kallæs moghande man sum tiughu aræ ær. han skal j. allum utskyldum standæ. ær til kunungær han undæn takær.” Även Hälsingelagen och Jysk lag har myndighetsåldern 20 år. Det finns inga belegg för att en särskild myndighetsålder skall ha gällt för kungen.

380. I kanonisk rätt var myndighetsåldern för män att ingå äktenskap 15 år, men denna ålders gräns bör inte ha varit avgörande för när kungen inträdde i äktenskapet utan den profana myndighetsåldern.

381. DS 3106, DS 3175

382. DS 3175

Karta 7. Birkarlarnas intresseområden i Piteå, Luleå, Torneå och Kemi lappmarker. Efter E. Wahlberg, *Jordbruket i Tornedalen genom seklen, Skytteanska samfundets handlingar. Återgiven i Övre Norrlands historia, del 1, s 136.*

Om kungens myndighet inföll 1335 bör kolonisationen alltså enligt planerna ha varit genomförd detta år. Nils Abjörnsson blev som tidigare nämnts avtackad vid ett rådsmöte i april 1335 för de insatser som han på ärkebiskop Olofs uppdrag genomfört i Piteå. Uppdraget hade gällt att uppmuntra till nyodling i området så att det kunde sockenindelas. Om Piteå var den socken som sist blev indelad, så bör sockenindelningen i sin helhet ha varit genomförd 1335 och om det fortfarande återstod några åtgärder så bör de ha vidtagits innan Magnus Eriksson utfärdade sin nyodlingsstadga för "Lappmarken" 1340.

I det diplom som utfärdades med anledning av Nils Abjörnssons avtackning³⁸³ lämnas indirekt ett av de argument som rådet kan ha använt för att rättfärdiga annekteringen av området norr om Skellefteälven texten, som är avfattad på latin används det latinska uttrycket *deserta loca*, vilket kan tolkas som en indikation på att förmyndarstyrelsen tillämpat den romerska lagens *res nullius*³⁸⁴ som ett argument för att ansluta resursområdet norr om Skellefteälven till riket. Öde i denna bemärkelse innebar inte att området var obebyggt och obefolkat utan att det låg utan suveränt styre och därför i enlighet med romersk rätt var fritt att inta. Som rådsmedlem bör Nils Abjörnsson ha varit väl förtrogen med de argument som användes när förmyndarstyrelsen och rådet beslutade att Norra Botten skulle anslutas till det svenska riket. Nils Abjörnsson tillhörde emellertid inte ärkebiskop Olof Björnssons närmaste krets. Han stod utanför uppdelningen av Lule älv, men hade frivilligt åtagit sig att på ärkebiskopens uppdrag utbreda den kristna tron i Piteområdet, där samiska jaktmarker sträckte sig ända ner mot kusten. Uppdraget hade varit besvärligt och herr Nils hade enligt egen utsago låtit bygga bostäder och vidtagit åtgärder för att folk skulle kunna flytta dit, allt med stora kostnader, möda och arbete. Han tycks ha lyckats samla ihop ett kristet befolkningsunderlag av tillräcklig storlek för att ge Lule socken en kapellförsamling i Piteå. Till Nils Abjörnssons åtgärder kan man förmodligen därför räkna uppförandet av ett kapell i den s.k. Gamla Kyrkbyn i Långnäsområdet.³⁸⁵ Ett första belägg på socknen finns från 1339, då en präst bevittnade ett testamente i Piteå.³⁸⁶

383. Se not 368

384. Ankarloo 1994:32 I romersk rätt var marker utan suverän överhöghet ingens egendom och vem som helst kunde tillägna sig den. Till *res nullius* räknades även fienden och hans ägodelar.

385. Wallerström 1995: 70ff, 1995/2, Bilaga 3:1 Byplatsen har blivit arkeologiskt undersökt, senast på 1990-talet. Fynden från Gamla Kyrkbyn har visat att området inte varit kontinuerligt bebott utan har nyttjats som marknadsplats för folk som kommit sjövägen. Fynddateringen ger vid handen att etableringen på platsen har skett en bit in på 1300-talet och att den sedan övergivits under 1420 eller 1430-talet. Någon kyrka anträffades inte i området men eftersom kapellet bör ha varit byggt av trä kan det ha blivit offer för någon av de bränder som drabbat byn. Dateringen av fynden från Kyrkbyn överensstämmer både med Nils Abjörnssons insatser i Piteområdet och med uppgiften att en ny kyrkplats utsågs i Öjebyn i början av 1400-talet.

386. DS 3409

Om *res nullius* var den lag som de svenska kolonistörerna tillämpade när de lade under sig kustområdet norr om Skellefteälven, så var de fullt medvetna om att de handlade under tidspress. Novgorod var en gammal fiende och handelskonkurrensen om de inkomstbringande resurserna i norr gjorde fredsuppgörelsen osäker. När svenskarna säkrat området söder om Skellefte älv som svenskt territorium, lagt det under svensk lag och fattat beslutet att fortsätta norr om Skellefteälven måste de ha tagit med i beräkningen att även Novgorod skulle kunna göra anspråk på suveränitet över området. Av den anledningen fanns det skäl att handla skyndsamt att kristna området, lägga det under Uppsala ärkestift och genomföra en sockenindelning av det nya territoriet. Sockenindelningen och förvaltningsindelningen gjordes på samma territoriella grunder.

Dokumentation kring koloniseringen av landet öster om Bottniviken saknas i stort sett med undantag för en tiondestadga från 1329 för Kemi och Salo socknar. Under kolonisationsskedet räknades dessa socknar inte till Åbo biskopsdöme utan till ärkebiskopsdömet. Det finns inte fastställt i något dokument när Hälsingelagens rättsordning började införas i Finland, men vissa slutsatser kan ändå dras. Den enda källa från kolonisationstiden som berör finska förhållanden är en stadga om skattefrihet i samband med nyodling för invånarna i Egentliga Finland, Nyland, Åland, Tavastland och Satakunda. Stadgan utfärdades av Magnus Eriksson 1334 och skattefriheten skulle gälla i fyra år, alltså till 1338. Stadgan överensstämmer med Hälsingelagens bestämmelse att äganderätt till en nyodling gavs efter tre år om ingen motsatt sig den.³⁸⁷ Det nuvarande Österbotten utgjorde den norra delen av landskapet Satakunda och en första skattläggning kan alltså med ledning av stadgan förmodas ha skett där ca 1340.³⁸⁸ En kolonisering av de östra delarna av Norra Botten kan alltså ha påbörjats samtidigt som den i de västra delarna avslutades.

387. HL B XIV

388. FMU 503. Kung Magnus och biskop Hemming av Åbo stadga utfärdade en tiondestadga daterad 1335 alt. 1345 som i biskop Konrads och domkapitlets i Åbo brev av 20 nov. 1478 sägs gälla Österbotten. Den är intagen i brevet tillsammans med tiondestadgan för Kemi och Salo från 1329.

Indelningen i socknar

Koloniseringen inleddes i Umeå och Bygdeå enligt samma mönster som i Hälsingland. Både Ume och Bygde socknar hade anslutits till ärkestiftet före 1323 och kunde av den anledningen annekteras på samma grunder som hälsinglandskapen. Med området norr om Skellefteälven förhöll det sig annorlunda eftersom det var helt autonomt och låg inom det resursområde som Sverige delade med Novgorod. För att påvedömet och omvärlden skulle betrakta kolonisationen som laglig fanns därför två förutsättningar som måste uppfyllas. För det första måste man ha följt regelverket i den kanoniska lagen och inlett företaget med kristianisering och för det andra gjort en territoriell indelning i socknar enligt de regler som gällde i stiftet sedan mitten av 1200-talet. För tolftsocknar med rätt till präst gällde den kyrkliga storleksnormen 120 fullsuttna hushåll, för annexsocknar 60 hushåll. Varje hushåll gjordes skattepliktigt genom uppmätning och tilldelning av åkerjord i markland. Anteckningar om socknar i kyrkliga källor är även om de är knapphändiga viktiga för bedömningen av hur kolonisationen fortskred. Det går att hjälpligt följa förvaltningsutvecklingen kronologiskt genom att följa tillkomsten av socknar med hjälp av notiser om invigning av socknar och kyrkor. I kamerala källor antecknades endast fulltaliga socknar med ortnamn. Annex inräknades i sin huvudsocken och är dolda i de kamerala källorna fram till dess att de uppnått normen för fulltalighet. När ett annex vuxit till och uppnått normerad storlek med ett tillräckligt antal markägande sockenmedlemmar delades sockenterritoriet av och sockengränserna drogs om.

Kustområdet från Umeå till Skellefteälven bör ha varit sockenindelad före 1327. Planeringen av hur sockenindelningen skulle genomföras och gränserna dras i det för svenskarna okända området norr om Skellefteälven, måste ha krävt ingående undersökningar både av omfattningen av bebyggelse och odlad mark och av befolkningens storlek. Eftersom det sedan tidigare fanns en relativt omfattande bebyggelse utmed kusten krävdes att kolonisatorerna vid gränsläggningen av socknarna och uppmätningen av byarna tog hänsyn till traditionella indelningar som sociala grupperingar, bysamfälligheter och erämarksgränser. Ett tydligt sådant hänsynstagande ser man i att gränserna för de tidigaste socknarna följde birkarlarnas inmutade handelsområden.

Anläggandet av en socken i erämarkerna vid Luleälvens stränder har naturligtvis varit särskilt viktigt med hänsyn till ärkestiftets och ärkebiskopens intressen i fisket i Lule älv med omgivningar. Någon tidigare jordbruksbebyggelse än den som etablerades i samband med kolonisationen kan enligt Wallerström inte beläggas. Wallerström ger Luleå Gammelstad, den plats där den medeltida kyrkan är belägen, en sen datering. Socknen förefaller alltså ha planerats in i ett område där det till skillnad mot i Umeå inte funnits ett tidigare anlagt bygdecentrum, även om det på öarna i skärgården och runt Luleälvens delta fanns en spridd bybebyggelse. Lule socken (*parochia lulu*) omnämns första gången i ett testamente daterat 1 januari 1339.³⁸⁹ Luleå prästgård är omtalad 1374 men en sockenkyrka finns omnämnd först i ett brev från 1445. Området vid kyrkan anses ha kommit i bruk ungefär samtidigt som prästgården anlades.³⁹⁰ Lule socken fick alltså sitt namn tidigt under kolonisationsperioden, men socknens centrum vid Luleälven tycks vara något senare anlagd. Någon föregångare till sockenkyrkan i Luleå Gammelstad har hittills inte blivit belagd arkeologiskt, men ett kapell nämns i ett dokument från 1339.³⁹¹ Var detta kapell har varit beläget framgår dock inte.

En möjlig förklaring till oklarheterna kring den tidiga sockenbildningen i Luleå kan vara att den utgick från det närbelägna Råneå, som var den största byn i Lule-Råne-området vid sidan om Sunderbyn under medeltiden. Ortnamnen omkring Råneå är av nordiskt ursprung och en centralt belägen ö i Råneälven bär namnet Prästholmen, vilket kan indikera att Råneå har en äldre historia som kristen centralplats än Luleå. En indikation på att Lule socken utgick från Råneå finns i ett testamente från 1339. Två män från Råneå, Thorfast och Arner, uppträdde då som vittnen när Svenald i Rutvik i Lule socken utfärdade sitt testamente till förmån för domkyrkobygget i Uppsala. De två vittnena från Råneå kan ha varit företrädare för Lule sockens intressen om Luleås sockenetablering i det äldsta skedet utgick från Råneå.

389. DS 3409 "parochia lulu"

390. Wallerström 1995/1:101ff

391. Se not 87

Anledningen till att Råneå inte nämns som socken i dokumenten är att sedan ärkebiskopen lagt grunden till Luleå som huvudsocken kom Råne socken att betraktas som annex till Luleå. Följden blev att Råneå inte redovisades separat i skattelängderna utan inkluderades i Lule socken och därmed inte syns i skatteregistren. En förändring som också kom att påverka Råne socken var den gränsförflyttning som gjordes mellan Råneå och Kalix på 1400-talet. Eftersom Kalixområdet var för glest befolkat för att komma upp i full sockenstorlek flyttades sockengränsen mellan Råneå och Kalix från Kalixälven och längre mot väster för att inkludera en större del av Råneå i den nya socknen Kalix. Råne socken, som hypotetiskt kan ha varit en missionssocken redan innan kolonisationen och därmed den äldsta socknen i nuvarande Norrbotten, fick alltså dela med sig av sitt territorium till de nyetablerade socknarna Luleå och Kalix. Första gången Kalix kyrka nämns i skrift är år 1472. Trots gränsförflyttningen nådde Kalix socknen inte upp till den normativa storleken 120 hushåll under medeltiden utan stannade vid drygt 100 hushåll.

I samma testamente från 1339 som Luleå socken nämns, omtalas även Pite kapellsocken.³⁹² Nils Abjörnsson, som hade åtagit sig ärkebiskopens uppdrag att utbreda den kristna tron i Piteområdet och uppmuntra till nyodling, redogjorde för sina åtgärder i Piteå inför kung Magnus 1335.³⁹³ Eftersom han var den som grundlade kapellförsamlingen i Piteå torde socknen kunna dateras till c:a 1335, men den räknades ända fram till 1370-talet som annex till Luleå.³⁹⁴ I Erik av Pommerns skattebok 1413 är socknen dock fristående från Luleå. Torne socken var till en början en av Lule sockens tre annexsocknar, men 1413 hade även denna socken liksom Piteå blivit fristående från Luleå. Torneå omnämns första gången 1374 då det refereras till ett tillfälle då ärkebiskop Hemming och biskop Hemming i Åbo sammanträffat där och invigt en kyrkogård. Någon kyrkobyggnad från denna tid finns dock inte belagd. Med ledning av dessa biskopars ämbetstider kan mötet i Torneå dateras till mitten av 1340-talet.

392. Se not 275

393. DS 3134

394. Jfr Wallerström, 1995/2:78. Wallerström anger bebyggelsens anläggningstid till närmare 1300-talets mitt, och platsen har använts säsongsvist som marknadsplats, men någon kyrka påträffades inte.

Om socknarnas tillkomst på den finska sidan Bottenviken finns inte mycket dokumenterat. Mustasaari, Pedersöre och Kyro socknar är de äldsta i Österbotten. Kemi och Salo socknar som låg norr om Ule älv inom det med Ryssland gemensamma resursområdet, blev sockenin-delade i samband med kolonisationen och räknades då till ärkestiftet, men kom senare att höra till norra Österbotten och Åbo stift.³⁹⁵ För dessa socknar utfärdades tiondestadgor av ärkebiskopen och kung Magnus 1329. Tiondestadgor för de finska socknarna i Tavastland, Savolax och Karelen utfärdades också 1329.³⁹⁶ En stadga, som är otydligt daterad till antingen 1335 eller 1345, har betecknats som tiondestadgan för Österbotten.³⁹⁷ En kyrkoherde i Pedersöre som hade rätt att uppbära tiondet från kapellen i Kemi och Ijo omtalas 1374.³⁹⁸ Utfärdandet av tiondestadgor skall inte ses som att socknarna grundlades vid samma tidpunkt. Eftersom de undertecknades både av ärkebiskopen och kungen, alltså båda jurisdiktionernas företrädare, kan de istället ses som belägg på förvaltningsordningens territoriella utbredning.

Sammanfattningsvis är informationen om socknar i de kyrkliga källorna klen, men följande huvudsocknar på västra sidan Bottenviken kan antas ha blivit territoriellt gränslagda redan under kolonisationsperioden: Umeå 1316 och därefter i nämnd ordning Bygdeå, Skellefteå och Luleå. Sekundärt belagda som annexsocknar i senare källor är Lövånger, Piteå, Råneå/Kalix och Torneå. På östra sidan finns före 1350 belägg på huvudsocknarna Kyro, Mustasaari och Pedersöre samt Kemi och Salo med annexet Ijo. Uppgifterna ger en viss uppfattning om sockenin-delningens förlopp vid kolonisationen men räcker inte för att närmare förklara förvaltningsindelningen. Därför skall ytterligare ett antal diplom från 1300-talet undersökas för att se om det går att sätta in utvecklingen efter 1340 i ett vidare politiskt sammanhang.

395. Se avsnittet nedan om *Striden om stiftsgränsen*.

396. FMU 383

397. FMU 503. Kung Magnus och biskop Hemming av Åbo stadga om hur tionden av Österbotten skall erläggas. Enligt DF finns stadgan, som är odaterad, intagen i biskop Konrads och domkapitlets i Åbo brev av 20 nov. 1478 tillsammans med konung Magnus brev av 23 augusti 1329 till invånarna i Salo och Kemi.

398. FMU 828

Övergången från kolonisering till regulär förvaltning

Enligt Webers definition av den territoriella staten gör staten när den lägger under sig nya territorier anspråk på att samma rättsordning skall gälla i dessa som i rikets kärnområden. Den stadga som förmyndarstyrelsen utfärdade vid kolonisationens inledningsskede ersattes 1340 av en nyodlingsstadga som utfärdades av kungen själv och som i den äldre forskningslitteraturen kallas ”kolonisationsuppdraget”. Passusen om skattefrihet finns dock inte med i stadgan 1340. I stället påpekas kungens rätt till både skatt och tjänst såsom det föreskrevs i Hälsingelagen. Syftet med kolonisationen hade alltså varit att införa samma rättsordning i Norra Botten som i Hälsingelandskapen. Vid kungens myndighet, som hypotetiskt bör ha infallit under 1335, torde alla åtgärder för att lägga in kolonisationsområdet i rikets förvaltning ha varit genomförda. Det finns inga indikationer på att man gjorde någon geografisk uppdelning av området i en västlig och en östlig del, utan Norrabotten uppfattades som ett sammanhängande territorium som bands samman av Bottenviken. Följaktligen bör den svenska rättsordningen ha införts i hela området. Här finns dock ett problem som sammanhänger med källäget. Det framgår inte explicit i diplomerna när den finska delen av Norrabotten lades under svensk förvaltning utan här får man lita till de uppgifter som ges i andra diplom.

Magnus Erikssons stadga från 1340 uppges gälla ända ner till gränsen mot Ångermanland, vilket bör betyda att inte bara området norr om Skellefteälven utan även Umeå och Bygdeå räknades till det område där uppodlingen var fri under kungens omyndighet. Den nordliga gränsen vid Ule älv, som understryks i brevet 1328, nämns inte i kungens stadga eftersom sockenindelningen på den östra Bottenvikskusten ner till Ule älv hade fortsatt och tiondestadgor blivit utfärdade för Kemi och Salo socknar 1329.³⁹⁹ Gränsen för kolonisationsåtgärderna hade alltså gått vid Ule älv och ärkestiftet sträckte sig hit. Söder om Ule älv vidtog Åbo stift. När kung Magnus stadga 1340 ersatte förmyndarstyrelsens stadga bör alltså svensk rättsordning ha gällt till Uleå och det koloniserade territoriet varit lagt under regulär svensk förvaltning enligt Hälsingelagen.

399. FMU 374

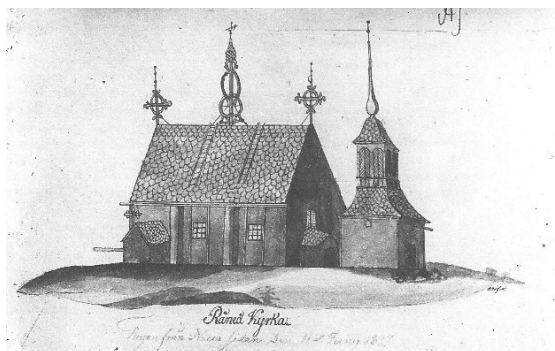

Bild 7. Råneå kyrka. Råneå blev kapellförsamling 1642, men fick snart egen kyrka och blev därmed egen socken. Bilden visar den gamla kyrkan 1827, numera riven, norra sidan. Foto efter teckning ur Ekdahls samling. (Källa: Riksantikvarieämbetet www.kmb.raa.se)

Kolonisationsperioden bör ha ansetts avslutad år 1335 när Nils Abjörnsson blev avtackad för sina insatser i Piteå. Då var kolonistörernas innersta krets på väg att bli upplöst. Ärkebiskop Olof var avliden sedan 1332. Knut Jonsson hade avträtt sitt ämbete som drots något år innan 1335 men kvarstod i rådet. Han efterträddes som drots av Nils Abjörnsson under en kort period. Johan Ingemarsson omnämns sista gången med titeln ”kungens ombudsman i Hälsingland” i ett dokument från 1342⁴⁰⁰ och blev avtackad av Knut Jonsson för sin trogna tjänst samma år.⁴⁰¹ Alla administrativa åtgärder i Norrabotten bör ha varit genomförda och avslutade senast mellan 1335 och 1340. Johan Ingemarsson förekommer därefter bara som privatperson i några diplom, sista gången 1343 då han är sigillant.⁴⁰² Någon ny syssloman i Hälsingland verkar inte ha blivit utsedd efter 1340. Fogdar i Hälsingland finns belagda 1347⁴⁰³ och 1363⁴⁰⁴ men man kan inte dra slutsatsen att de haft fasta uppdrag i Norrabotten.⁴⁰⁵ I litteraturen

400. SDHK 4745

401. SDHK 4747

402. DS 3701

403. DS 4206. Titeln på denne fogde, Thorsten Styrbjörnsson, är *advocatus*. 1352 var han Stockholmsfogde (DS 4868).

404. DS 6772

405. Jfr Fritz 1973/2:54. Fritz anser det svårt att avgöra vad titelförändringen kan bero på men antyder möjligheten av en omläggning av förvaltningsorganisationen. Dels låg Hälsingland efter landslagens tillkomst under Upplandslagenmannens lagområde dels kan den kungliga ämbetsmannen ha ersatts med en eller flera fogdar.

har det antagits att Norrabotten räknats till "Stor-Hälsingland" och att området har förvaltats från Kutby, som är omnämnt i Hälsingelagen som en kungsgård i Ångermanland. Antagandet bygger på att ett brev daterat 1375 som rör Norrabotten har utfärdats i Kutby, men då hörde området till det finska län som förvaltades från Korsholm. Det finns inga belägg för att Bottenviksområdet efter 1340 har förvaltats tillsammans med Hälsingland. Här skall därför prövas om andra och i forskningen om kolonisationen ej tidigare använda diplom, kan ge en förklaring till den utveckling som följde på att den regulära förvaltningen tagit vid efter kolonisationsperioden.

Övergången från kolonisationsskedet till det egentliga förvaltningsskedet sammanföll i tiden med en central förvaltningsåtgärd, nämligen att hela den finska riksdelen 1340 lades under hövitsmannen i Åbo. Åbo var en av de tre riksborgarna i Finland och landskapet Satakunda norr om Åbo hade tillhört borgens underhållsområde. I samband med införandet av en statlig förvaltningsorganisation skedde en omgruppering av de fornfinnska landen och när denna process var avslutad hade landskapet Satakunda lagts till Åbo slotts fögderi.⁴⁰⁶ Det som förmodligen skedde 1340 var att hela Norrabotten lades in under den finska förvaltningen som en del av Åbo län och kom att förvaltas från Kumo gård i Satakunda.⁴⁰⁷ Sannolikheten av en sådan utveckling visas av den uppdelning som gjordes mellan kung Magnus och hans son kung Erik vid riksdelingen 1357. Då lades förvaltningen av Hälsingland, Medelpad och Ångermanland till den hälft av landet som Magnus Eriksson behöll, medan de finska territorierna, dit Norrabotten räknades, kom att läggas till Erik Magnussons riksdel.⁴⁰⁸ Ett diplom som visar att Norrabotten räknades till den finska riksdelen är den stadga som utfärdades av Erik Magnusson 1358 för birkarlarna. Kungen bekräftade där deras tidigare privilegier

406. Fritz 1973/2:124f, 142f

407. Jfr Fritz 1973/2:126 samt not 67. Enligt Fritz innefattade förvaltningen av Satakunda det nuvarande Österbotten med undantag för den karelska bosättningen vid Ule och Ijo älvmyrningar. Att den karelska bosättningen legat utanför svensk förvaltning kan inte anses belagt. Området ingick i den socken som i Erik av Pommerns skattebok kallas "Strand". Benämningen "Norrostrandene" används även av kung Albrekt i stadgan om karelarnas begränsade handel på Östersjön. (DS 7139, FMU 727)

408. Magnus Eriksson, urn:sbl:10153, Svenskt biografiskt lexikon (hämtad 2014-01-20)

genom att referera till kungen Magnus stadga 1340. Birkarlarnas områden ingick alltså i den finska riksdelen.⁴⁰⁹

Österbotten utgjordes på 1300-talet geografiskt sett av den norra delen av landskapet Satakunda. Satakunda är relativt okänt i förvaltningsssammanhang och förekommer sällan i diplomerna.⁴¹⁰ Det fanns inte med i uppräknningen av de landskap som lydde under Finlandshövitsmannen 1326, men det inräknades bland landskapen i den nyodlingsstadga för de finska landskapen som Magnus Eriksson utfärdade 1334.⁴¹¹ Enligt stadgan, som gällde för landskapen Egentliga Finland, Nyland, Åland, Tavastland och Satakunda, skulle ingen skatt behöva erläggas under 4 års tid för sådan åkerjord som någon kunde förvärva utöver den han redan ägde. Efter anmälan hos hövitsmannen i Åbo eller hans ombud, var det tillåtet att slå sig ner på ödelagda skogar och mot skatt behålla dem, om de lagliga ägarna själva inte ville eller kunde odla desamma.⁴¹² Med ödelagda skogar bör ha avsetts svedjebrukade skogar som lämnats för återväxt. Stadgan för de finska landskapen liknar stadgan för Norrabotten om skattefria nyodling enligt Hälsingelagen. I de områden där Hälsingelagen gällde betraktades mark som inte odlades av någon och därmed heller inte ägdes av någon som allmänningar och de var därmed fria för nyodling.⁴¹³ En given fråga blir därför om Hälsingelagen också införts i de finska landskapen och om landskapet Satakunda förvaltningsindelades efter det att kolonisationen av Norra Botten var avslutad. Detta är en hypotes som inte kan uteslutas.

Satakunda, vars förvaltningscentrum låg i Kumo, bör ha legat under Hälsingelagen på 1340-talet eftersom kung Magnus 1348

409. DS 5959. Birkarlarna och deras roll i det botteniska området har berörts ovan och för dem innebar förändringen med en ny kung en viss osäkerhet. Den nye kungens tillträde gav birkarlarna anledning att säkerställa sina privilegier genom att begära att få dem förnyade så att de i händelse av tvistigheter skulle kunna bevisa med ett dokument, att de trots en ny kung hade kvar sina rättigheter.

410. FMU 670. Landskapet nämns inte i brevet men 1357 stadfäste kung Erik Magnusson de förmåner hans far 1348 hade förlänat inbyggarna i Ulvsby, Mustasaari, Pedersöre och Närpes.

411. Fritz 1973/2:124f

412. Hälsingelagens Byalagsbalk XV och XVI.

413. FMU 413, DS 3053

utfärdade ett par domslut i Kumo⁴¹⁴ som går tillbaka på Hälsingelagens byalagsbalk om invånarnas rätt till vatten och strömmar. I det ena brevet, som riktar sig till dem som bor norr om Kumo, sägs uttryckligen att området ligger i "Svenske rätten."⁴¹⁵ "Svensk rätt" anses i finsk forskning ha varit ett kyrkligt skattesystem, men när kung Magnus refererar till "Svenske rätten" är det mer troligt att han avsåg Hälsingelagens rättsområde. En ur förvaltningssynpunkt värdefull uppgift i ett diplom från 1340-talet är därför att Hälsingelagen har gällt i Nyland och Egentliga Finland.⁴¹⁶ Om Hälsingelagen förutom i Satakunda har gällt även i dessa två landskap bör den ha gällt i samtliga landskap som räknas upp i den finska stadgan. Hypotetiskt är det alltså möjligt, även om faktiska belägg på ett sådant beslut inte finns utan endast indikationer, att de uppräknade finska landskapen lades under svensk förvaltningsordning ungefär samtidigt som stadgan utfärdades d.v.s. 1334 eller 1335, alltså efter det att koloniseringen av den västra sidan av Bottenviken var avslutad.⁴¹⁷ Målet med att lägga de finska landskapen under Hälsingelagen bör då ha varit att genom att införa det territoriellt baserade förvaltningssystemet ge kungen ännu ett skattland. De finska landskapen kan alltså i likhet med de hälsingska landskapen ha varit rättsligt autonoma innan de lades under Hälsingelagen, men på samma sätt som Hälsingelandskapen och Norrabotten fått en rättslig status som kungens skatteländor samtidigt som de fick behålla vissa av sina lokala rättsprinciper. Det indikeras av att svensk rätt och finsk rätt förekommer parallellt.⁴¹⁸

Hypotesen att de nordliga landskapen vid Bottenhavskusten gjordes till ett kungligt skattland stärks av förhållandet att när

414. DS 4283 och DS 4284.

415. DS 4284

416. FMU 494, dat 1345: "var Hälsingelag underlydande bonde i Nyland och på [Egentliga] Finlands öar". Vad biskopen refererar till i brevet är Hälsingelagens kyrkobalk fl. VII om tionde. Om svensk resp. finsk rätt i finländsk forskning, jfr Tarkiainen 2008:118. Ur förvaltningssynpunkt är det upplysande att Hälsingelagen enligt brevet allmänt tycks ha gällt även i Egentliga Finland och i Nyland innan landslagen infördes.

417. Jfr Tarkiainen 2009:118 om den finska uppfattningen om "svenska rätten" respektive "finska rätten".

418. FMU 422, 545, 738, 2662, 2705, 3575

Magnus Eriksson införde en förvaltningsorganisation i Finland omkring 1340 centraliserades förvaltningen av de finska landskapen till Åbo⁴¹⁹ I samband därmed förordnade kungen att kungsgården av Finland och Åland i skinn, kontanta penningar, smör, boskap och spannmål skulle översändas till honom personligen, medan andra kungliga rättigheter och inkomster skulle användas till slottens byggnader samt hövitsmannens och besättningarnas underhåll.⁴²⁰ Med de resultat som framkommit om den praxis som utvecklats runt förvaltningslagstiftningen sedan Upplandslagen trädde i kraft är det rimligt att anta att hövitsmannen i Åbo i sin verksamhet och sina juridiska åligganden följde Hälsingelagen.⁴²¹ För detta talar hövitsmannens rättsliga ställning som innebar att han i likhet med sysslomannen utsågs av kungen, svarade direkt inför honom och stod över de lokala lagmännen och fogdarna i ämbetshierarkin.⁴²² Fögderiets skatter

419. Fritz 1972/1:86. Förvaltningsformen för Åbo efter 1340 är tydlig. Hövitsmannen Dan Niklisson fick i uppdrag att förvalta de tre finska slotten (Viborg, Tavastehus och Åbo) med fögderier och skulle styra slotten i kungens namn och skicka huvudskatten från Egentliga Finland och Åland till kungen. Övriga inkomster skulle användas till slottens och deras besättningsars underhåll. För de senare inkomsterna krävdes ingen räkenskap. Samma förvaltningsform gällde för senare delen av folkungatiden med undantag för en kort tid på 1350-talet.

420. DS 3513

421. Jfr Engström 1935:99 not 55 om titlarna hövitsman respektive fogde. Enligt Engström torde titeln hövitsman ("capitaneus" och "prefectus") i regel beteckna en självständigare befattning än fogde ("advocatus") men han finner inte att skillnaden är så stor att man kan tala om en fixerad terminologi. Men med tanke på förvaltningens utveckling under 1300-talet kan det nog med skäl hävdas att hierarkin mellan ämbetsmännen fick en mer fast utformning under Magnus Erikssons regeringstid. För det talar bl.a. just utnämningen av Dan Niklisson till hövitsman över de finska borglänen 1340. Hövitsmännen stod i ett direkt tjänsteförhållande till kungen medan fogdarna hade sina ämbeten inom förvaltningsorganisationen. Fogdarnas självständighet berodde i hög grad på de geografiska avstånden och deras ambulerande tjänsteuppdrag.

422. Regionala lagmän är belagda från 1324. Om hövitsmännen i Finland utsågs i enlighet med Hälsingelagens Rättegångsbalk skall det ha ingått i deras ämbetsåligganden att utse lokala lagmän i de finska landskapen, men uppgifterna om lagmän är tyvärr för få för att man skall kunna dra någon slutsats. En centralt tillsatt lagman vid sidan om hövitsmannen kan ha utsetts efter omorganisationen på 1340-talet eftersom både en lagman i Finland och en underlagman är nämnda 1352. 1362 tillerkändes Finland rätten att som biskopsdöme och lagmansdöme delta tillsammans med ombuden från övriga lagsagor i kungavalet vid Mora stenar. Båda jurisdiktionerna ansågs alltså då vara lagenligt tillsatta och representerade.

levererades direkt till kungen i Stockholm och kungen avgjorde själv hur de skulle disponeras. Gustav Vasas administrativa beteckning Nordlanden avsåg just det avgränsade område, från Hälsingland i väster till Åbo län i öster, som utgjorde de forna skattlanden och som fortfarande låg direkt under kungens fatabur.

Magnus Eriksson deltog aktivt i Åbofögderiets förvaltning på 1340-talet och fattade ett antal beslut som rörde förhållandena i Satakunda. Kungen hade år 1347 utfärdat en stadga för handelsseglationen på Bottenhavshamnarna, som begränsades och hänvisades till Stockholm och Åbo.⁴²³ Stadgan kom att drabba den vanliga befolkningen eftersom den hindrade den lokala handeln med livs- förnödenheter och kungen gav därför på vintern 1348 inbyggarna i Närpes, Mustasaari och Pedersöre frihet att sig emellan köpa och sälja allehanda "ätande varor såsom råg, smör och annor slijkt, som the skola till sina kost hafva".⁴²⁴ Invånarna i Ulvsby i Satakunda fick 1347 ett privilegium att en viss tid av året bedriva handel vid Kumbo by.⁴²⁵ 1361 gav kung Magnus dessutom borgarna i Ulvsby i Satakunda rätt att fritt handla på Norrabotten.⁴²⁶ Stadgorna 1347 och 1361 var alltså liksom uppförandet av borgen i Mustasaari vid Kvarken inriktade på att hindra nordkarelarnas oreglerade handel med varor från Norrland. Karelarnas seglation och handel på Reval hindrade den svenske kungens rätt enligt Bjärköarätten⁴²⁷ och gav Novgorod ett försteg i handeln på Östersjön. Regleringen bekräftades och återupprepades i en stadga av kung Albrekt 1365.⁴²⁸ I detta dokument, som var ställt till invånarna i Ulvsby och Norrabotten, meddelade kungen ett strängt förbud för karelarna att "hwärghen sighlen eller faren fraan Norrostrandenne länger än the äru förra wani sighla eller fara aff alder", och både karelarna själva och de som kunde tänkas hjälpa dem hotades med förlust av liv och gods om de inte iakttog förbudet.⁴²⁹ Med alla de åtgärder som under 1300-talets lopp vidtogs

423. FMU 579

424. FMU 544

425. FMU 528

426. FMU 689

427. FMU 566

428. FMU 724, 725, 726

429. FMU 727

av svenskarna för att kontrollera handeln på Bottenhavets och Bottnens kuster framträder konkurrensen från Novgorod som ett tydligt handelspolitiskt motiv för kolonisationen av Norrabotten,⁴³⁰ vilket dock inte utesluter att kolonisationen även haft andra politiska mål.

Undersökningarna i detta avsnitt har syftat till att klarlägga hur landen i norr förvaltades efter Magnus Erikssons myndighet och om kolonisationen kan ha fortsatt österut. Diplomen från kung Magnus regeringstid har därför undersökts på indikationer om den fortsatta förvaltningsutvecklingen. Sammanfattningsvis så har undersökningarna givit ett resultat som pekar mot att den svenska rättsordningen i Hälsingelagens form infördes i de finska kustlandskapen. Efter utgången av nyodlingsstadgan för de finska landskapen Egentliga Finland, Nyland, Åland, Tavastland och Satakunda 1338 lades hela den finska riksdelen 1340 under hövitsmannen i Åbo län. Hövitsmannens uppdrag överensstämde till sitt innehåll med sysslomannens i Hälsingland.⁴³¹ Om Hälsingelagen blev införd i de finska landskapen vid omorganisationen av Åbo fögderi, bör kolonisationen i de finska landskapen ha genomförts utifrån samma förutsättningar som i hälsingelandskapen. De landskap som låg under Åbo stift kunde utan föregående kristnande anslutas till Sverige som ett kungens skattland. De lades under svensk förvaltning och beskattning men fick behålla en viss rättslig autonomi. För detta talar att svensk rätt och finsk rätt gällt parallellt.

Förvaltningen under Bo Jonsson och striden om stiftsgränsen

1374

Efter det att Magnus Eriksson och hans son Håkan på initiativ av den svenska aristokratin blivit avsatta från den svenska tronen år 1363, utropades Albrekt av Mecklenburg till svensk kung 1364 och förvaltningen av det hälsingska skattlandet kom då att ligga under Nyköpings län, som kungen tilldelat sin far hertig Albrekt av Mecklenburg

430. Restriktionerna för handeln på Östersjön framgår också av Köpmålabalken i Magnus Erikssons stadslag, MESL KpB 22 och KpB 34.

431. FMU 470. Jfr även Fritz 1973/2:124ff

som pantlän.⁴³² Det finns inga belägg för att Norrabotten har ingått i denna förläning. Istället kom förvaltningsgränsen mellan Hälsingelandskapen och Norrabotten att befästas på 1370-talet då Bo Jonsson (grip) var länsinnehavare av Åbo län och då Korsholms län inrättades på hans initiativ.⁴³³

Under den mecklenburgska tiden överfördes allt fler borgar och fögderier på Bo Jonsson och lades under hans förvaltning. Han lät även uppföra nya borgar i områden som han förfogade över. I hans testamente från 1384 listas de borgar med fögderier som han innehade vid slutet av sitt liv däribland Krytzeborg, som på svenska kallades Korsholm. Som en del av Satakunda delade Norrabotten förvaltningshistoria med Åbo län fram till dess att Korsholms län bildades. När Bo Jonsson avled 1386 hade han alltsedan början av 1370-talet stegvis övertagit förvaltningen av hela den finska riksdelen.⁴³⁴ Krytzeborg nämns första gången i Bo Jonssons testamente, men initiativet till byggandet av borgen tycks ha tagits av kung Albrekt själv. Vid ett besök 1367 vid "Vöro hamn" i Mustasaari socken, inte långt från Kyro älvs utlopp i Bottenviken, tycks han ha funnit ett utmärkt läge för en ny borg och uppdrog åt sina ämbetsmän att låta riva Kumo slott i Satakunda och ersätta det med ett nytt.⁴³⁵ Krytzeborg kan ha börjat uppföras i slutet av 1360-talet, men allra senast bör borgen ha byggts och tagits i bruk när Bo Jonsson övertog förvaltningen av den finska riksdelen i början på 1370-talet. Borgens försvarsfunktion är oklar men uppförandet kan ses som ett led i en ökad kontroll av handeln på Östersjön. Särskilt hotande uppfattades nordkarelarnas handelsfärder till hamnarna söder om

432. Engström 1935:93 I hertig Albrechts pantlän ingick från 1366 större delen av Södermanland, Dalarna med Bergslagen, delar av Västmanland och Hälsingland, d v s hälsingelandskapen.

433. SDHK 10306. Omkring 1373 överlämnades Hälsingland till Bo Jonsson.

434. Fritz 1973/2:120

435. FMU 761. Enligt Fritz 1973/2:120 not 27 har Pirinen antagit att den borg som skulle ersätta Kumo slott var Vreghdenborg, som i den finska litteraturen har lokaliserats till Euråminne i Satakunda och där det finns rester av en medeltidsborg. En berättigad fråga torde då vara varför beslutet om rivningen fattades i "Vöro hamn" på Österbottenskusten. Argumentet för att riva Kumo och uppföra en ny borg i Satakunda hade knappast underlättat deras bördor. Det skulle däremot en borg vid Kvarken kunna göra, om den norra delen av Satakunda avdelades för att ingå i ett bottniskt borglän.

Finska viken. Under några år skall Bo Jonsson även ha haft ett fäste vid Ule älvs mynning för kontrollen av nordkarelarna.⁴³⁶

På 1370-talet stod Bo Jonsson i ledningen för kronans förvaltning. Som tidigare fogde i Stockholm och som en av kung Albrekts största långivare, hade han nått en förtroendeställning som medförde att han 1369 utsågs av kung Albrekt till kungens högste ämbetsman (*officialis generalis*), ett permanent förvaltningsuppdrag med obegränsad myndighet över kungens alla fogdar och befogenhet att kontrollera deras finansiella förvaltning.⁴³⁷ När Bo Jonsson tilldelades detta ämbete betingades den politiska situationen av ett utbrett missnöje mot kungens ständigt ökande pålagor och rådet hyste en stark misstro mot kung Albrekts förmåga att bemästra rikets och sina egna ekonomiska svårigheter. Med den kungliga fullmakten styrde Bo Jonsson över förvaltningsorganisationen, och de förändringar som vidtogs under den senare delen av den mecklenburgska regeringsperioden torde kunna hänföras till honom och inte till kungen.⁴³⁸ 1371 utbröt en stor folkresning mot de tyska fogdarnas framfart och den hårda beskattningen. I en konungaförsäkran senare på året överlämnade kungen till rådet de slott och landskap som han innehade i Sverige och även borgarna Viborg och Tavastehus i Finland, som han hade pantsatt till Bo Jonsson. Kungen lämnade därmed över den verkliga regeringsmakten i riksrådets hand. År 1374 blev även Åbo pantsatt till Bo Jonsson som därmed kom att förvalta hela Finland som pantlän. Kung Albrekt gjorde under sin återstående regeringstid några försök att återta något av sin myndighet men fick då göra nya kungaförsäkningar.

Ett av forskningen uppmärksammat och omdiskuterat problem är den händelse som ägde rum i Norrabotten under den mecklenburgska regeringsperioden och som i litteraturen kallas "Rannsakningen om stiftsgränsen". Händelsen, som timade under 1374, har ett klart samband med Bo Jonssons indelning av Korsholms län. Bo Jonsson innehade vid den tidpunkten två ämbeten, dels som *officialis generalis* och dels som *capitaneus* över Finland och det gav honom full kontroll

436. Gallén 1968:135, Fritz, 1973/2:143 not 2

437. Engström 1935:123ff

438. Engström 1935:168ff

över alla förvaltningsåtgärder och dessutom makt att genomföra de olika militära och civila förändringar som krävdes i Finland.

Striden om var stiftsgränsen mellan ärkestiftet och Åbo stift skulle dras skulle komma att stå mellan Bo Jonsson och ärkebiskopen Birger Gregersson. Initiativet till rannsakingen kom av allt att döma från ärkebiskop Birger, som på våren 1374 vände sig till Bo Jonsson för att få stöd mot biskop Johannes i Åbo för sina anspråk på Kemi och Ijo socknar i Österbotten. Ärkebiskopen framförde en önskan om att Bo Jonsson skulle sammanträffa med honom för att diskutera frågan på plats, men Bo Jonsson beklagade att han inte skulle ha möjlighet att komma, eftersom han skulle fara till Viborg för att förhandla med ryssarna.⁴³⁹ Tidpunkten för rannsakingen sammanföll med omförhandlingen i Novgorod av fredsuppgörelsen från 1323. Något egentligt intresse av att diskutera gränsfrågan hade dock inte Bo Jonsson eftersom han i sak stod på samma sida som biskopen i Åbo. I ett brev till ärkebiskopen meddelade han att han rådfrågat biskopen av Finland ⁴⁴⁰, klerker och lekmän angående de båda kyrkorna Kemi och Ijo, och den allmänna uppfattningen var att den tidigare ärkebiskopen Hemming i Uppsala och biskop Hemming i Åbo hade träffat en överenskommelse om att dessa kyrkor skulle tillhöra Åbo biskopsdöme. Ett vittne styrkte uppgiften om ett möte mellan biskoparna i en by mellan Luleå och Torneå, ett möte som förmodligen ägt rum någon gång på 1340-talet. Vid detta tillfälle hade ärkebiskop Hemming döpt omkring 20 personer, såväl lappar som kareler boende i Uleå, Kemi och Simo, i ett stort kar som särskilt för detta ändamål burits in i kapellet i Torneå medan folket stod utanför.⁴⁴¹ Att döma av Bo Jonssons svala inställning till ärkebiskopens krav låg en flyttning av stiftsgränsen från Ule älv till närmare Torneå i linje med de avsikter han hade för en ny förvaltningsindelning i Korsholms län.

Under sommaren och hösten 1374 samlade de båda biskoparna argument som styrkte deras respektive åsikter. I juli samlades hela

439. DS X 319.

440. "Biskopen av Finland" är Bo Jonsson egen formulering men avser självfallet biskopen i Åbo.

441. FMU 834. Hemming Nilsson valdes till ärkebiskop 1341 och avled 1351. Biskop Hemming var biskop i Åbo från 1338. Mötet skall ha skett någon gång på 1340-talet.

menigheten i Satakunda vid kyrkan i Kumo, där de blev utfrågade av biskop Johannes i Åbo rörande gränsen i norr mellan Uppsala ärkestift och Åbo stift. Uppfattningen vid mötet var att gränsen gick vid en by som hette Kaakama⁴⁴² som tillhörde Uppsalastiftet, medan Kemi älv, Iijoki, Oulujoki, Siikajoki och "Patsjoki" (Pyhäjoki) älvar tillhörde Åbo stift. Denna ordning hade gällt sedan urminnes tid och ansågs även bekräftade av lagliga dokument. Brevet beseglades med menighetens sigill i närvaro av trovärdiga präster och lekmän.⁴⁴³

Under de följande månaderna sökte ärkebiskopen andra möjligheter för att få stöd för sina anspråk och föranstaltade om en motsvarande undersökning, som kunde ge honom stöd för sin uppfattning. Den 1 augusti infann han sig Pite socken tillsammans med sin notarie, den apostoliske notarien Olof Nilsson, kyrkoherde i Tillinge socken i Uppsala stift, för att hämta vittnesmål om råmärken och den 21 augusti var han i samma ärende i Luleå. Därefter genomfördes förhör med ytterligare vittnen den 1 oktober i Härnösund i Ångermanland, den 7 oktober i Ragnholmsund i Medelpad och den 16 oktober i Norrala i Hälsingland. Slutligen utfärdades i oktober 1374 ett notarialinstrument där det redogjordes för den genomförda undersökningen om var gränsen gick mellan Uppsala och Åbo stift. Diplomet är en sammanfattning av de vittnesförhör rörande stiftsgränsens sträckning som hållits med olika personer av Olof Nilsson. Av vittnesförhören framgår att vid tiden för rannsakingen rådde en geografisk förvirring kring om vad som avsågs med Ule älv och träsk. Vittnen i Hälsingland hördes om de uppgifter i Hälsingelagen där Ule älv och träsk nämns som gräns. Lagstället ifråga rör dock inte gränsdragningen i Finland utan är en uppräknig av landamären mot Norge och "Ule träsk" avser sjön Ulen vid norska gränsen. Andra vittnen uppgav att gränsen gått i Ule älv i Österbotten. Vittnesmålen till ärkebiskopens fördel vägde inte tillräckligt tungt utan mot hans vilja beslöts att sätta gränsen vid Kaakama älv nära Torneå. Beslutet tycks inte ha godtagits av ärkebiskopen, för 1377 gjorde han ett nytt försök att få till stånd den

442. Kaakama älv faller ut i Bottenviken norr om Kemi älv. Kaakamojoki var administrativ gräns mellan de svenska och de finska länen fram till 1809.

443. DS 8622

Bild 8. Åbo slott. Avbildning i "Sveriges historia III", skriven av Oskar Alin, tryckt i Stockholm 1889.

gränsdragning han ansåg vara riktig. I sällskap med några rådgivare förde han åter gränsläggningen på tal inför kung Albrekt och åberopade sig på drotsen Knut Jonssons brev 1328, det s.k. Täljebrevet, för att styrka att stiftsgränsen gick vid Ule älv.⁴⁴⁴ Ärkebiskopen lyckades visserligen utverka kung Albrekts stöd i frågan, men någon effekt tycks inte kungens skriftliga utslag ha fått på beslutet. Gränsen mellan stiftet ändrades inte, förmodligen för att Bo Jonsson från 1374 innehade hela Finland som pant och dessutom innehade en maktposition inom statsförvaltningen som gjorde att ärkebiskopens vädjan till kung Albrekt inte fick någon rättslig verkan. Kungen saknade efter 1371 all makt att påverka frågor som rörde förvaltningen.

Rannsakningen av stiftsgränsen är en händelse som indikerar att förvaltningsindelningen förändrades på 1370-talet. Något måste ha inträffat som gav ärkebiskopen anledning att försöka ingripa mot en ny gränsdragning mellan de två stiftet. Ärkebiskopen hade delvis rätt ifråga om gränsens sträckning. Vid kolonisationen sträckte sig ärkestiftet till Uleå (Pyhäjoki). Socknarna norr om Ule älv, Kemi,

444. DS 9529, FMU 864

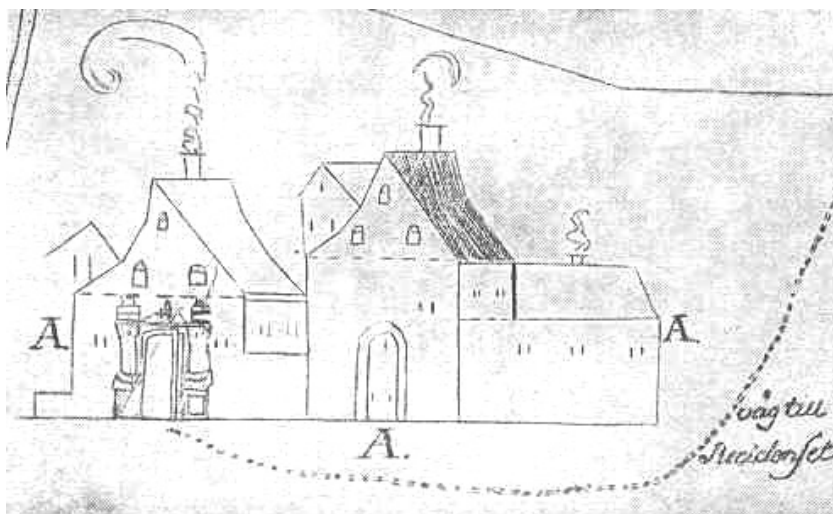

Bild 9. Korsholms slott, vinjett på en karta från åren efter 1752. (Wikipedia)

Ijo och Salo hade koloniserats av Olof Björnsson och lagts under ärkestiftet. Efter kolonisationsperioden var Ule älv emellertid inte längre självklar som stiftsgräns eftersom Norrabotten, dit Kemi, Ijo och Salo socknar hörde, hade lagts in under Satakundas förvaltning och hörde till Åbo stift och län. Skilda gränser för kyrklig och kunglig förvaltning var inte förenligt med förvaltningsordningen utan pastorats- och häradsindelning skulle sammanfalla territoriellt och bestå av åtta socknar. Bo Jonsson bör därför i samband med grundläggandet av Korsholms län ha fattat beslutet om att flytta stifts- och häradsgränsen från Ule älv till gränsen mellan Torne och Kemi socknar för att lagregeln om jurisdiktionernas parallella förvaltningsindelning skulle följas, vilket inte hade blivit fallet om ärkebiskopen fått igenom sitt förslag. Trots ärkebiskopens protester kvarstod alltså Bo Jonssons beslut om flyttning av gränsen och enligt en anteckning i domkyrkans jordebok 1376 var de västerbottniska

socknarna då organiserade till ett kontrakt ”Contracta dicta butn”.⁴⁴⁵ Efter flyttningen av gränsen uppfylldes alltså lagens krav och det hade bildats ett pastorat med minst åtta socknar på västra sidan Bottenviken. På länets finska sida fanns också åtta socknar även om det inte finns belagt att biskopen i Åbo låtit inrätta ett bottniskt pastorat av dessa. År 1376 var alltså antalet socknar i Västerbotten fyra fler än vad som framgår av de kyrkliga anteckningarna. Vad kan då ha inträffat som förändrat förvaltningsindelningen av Norrabotten?

Erik av Pommerns skattebok och röken

Omnämmandet av socknar i de kyrkliga anteckningarna på 1300-talet förutsätter att dessa socknar uppfyllde minimikravet på en toltsocken som var antingen 120 fullsuttna hushåll eller 120 markland när anteckningarna gjordes. I skattelängderna redovisades inte annex- och kapellsocknar separat utan inräknades i huvudsocknarna. Före mitten på 1370-talet hade Västerbotten bara fyra toltsocknar men 1376 hade antalet utökats till åtta. Det finns ett tidsmässigt samband mellan rannsakingen av stiftsgränsen, indelningen av Korsholms län och uppgiften om kontraktsindelningen som gör att problemet måste utredas vidare, men frågan blir först hur en så stor ökning av antalet socknar var möjlig. Kameraalängder med proveniens i

445. Olofsson 1962:183. Kontraktets funktion i förhållande till pastoratet är inte fullt klart. Hypotetiskt kan beteckningen kontrakt ha ersatt prepositura (pastorat) efter det att Landslagen hade införts och mot slutet av 1300-talet ersatt Hälsingelagen. Kontrakten skulle som pastoraten omfatta minst åtta socknar och alltså vara en motsvarighet till Upplandslagens ättingsindelning. Prosten var biskopens ställföreträdare som domshavande i kontraktet, men hans ämbete var inte knutet till ett bestämt pastorat utan gavs den kyrkoherde som åtnjöt konsistoriets förtroende. Förklaringen ter sig inte fullständig mot bakgrund av förvaltningsordningen. Hypotetiskt kan kontraktets roll på 1300-talet förklaras på så sätt att medan pastoratet omfattade den andliga funktionen inom ett visst kyrkligt territorium så har kontraktet hört samman med pastoratets roll som ekonomisk enhet inom stiftsorganisationen och domkapitlets uppbördsrätt därifrån. Jfr DS 1784 om rättsprocessen mot ärkedjåknen Olof i Uppsala och hans påstådda missbruk av Attundalands kontrakt och dess inkomster, hans personliga bruk av biskopstionde och peterspenning samt underlåtenhet att svara för sig beträffande räkenskaper. Ärkedjåknen Olof stämde i sin tur domkapitlet inför rätta rörande den andliga uppbördsrätten i Attundaland.

förvaltningen är generellt sett de enda källor som kan betraktas som empiriskt pålitliga för att belägga territoriell indelning och beskattning under medeltiden. Någon sådan dokumentation finns inte från Bo Jonssons tid, men däremot finns en i tiden nära ligande kameral källa, Erik av Pommerns skattebok, som antas ha blivit nedtecknad i början på 1400-talet.⁴⁴⁶ Skattebokens uppgifter bekräftar indelningen av Västerbotten i åtta socknar och måste analyseras för att ökningen av antalet socknar skall kunna förklaras. Skattebokens kamerala uppgifter har skapat diskussioner,⁴⁴⁷ och den som är aktuell i detta sammanhang är hur de olika finska jordmätt skall förstås som användes vid redovisningen av skatteinkomsterna från Finland. Särskilt uppgifterna rörande Korsholms län har givit upphov till olika tolkningar. Korsholms län bestod av ett östligt och ett västligt fögderi och skatten redovisades i *rökar per socken*. Skatten var 4 mark per rök för socknarna i Västerbotten, och för Österbotten 5 åbo-mark per rök. Åbo-marken hade ett lägre värde än den stockholmska marken, därav det högre beloppet. Umeå avvek från övriga socknar genom att man där skattade ett fastlagt penningbelopp, 300 mark, samt en bågaskatt om 23 timmer gråskinn. Diskussionen om rökmättet i skatteboken har gällt om begreppet använts på ett enda hushåll eller på en gård sammansatt av flera bönder. En i litteraturen vanligt förekommande uppfattning är att en *rök* skall tolkas som ett hushåll, men belägg finns på att begreppets innebörd har varierat. I

446. Skatteboken föreligger i form av ett utdrag från 1600-talet som i sin tur var en avskrift från 1546 av det medeltida originalet. Utdraget ingår i Johannes Bureus anteckningsbok "Sumlen" men både originalet och avskriften har sedermera försvunnit. Skatteboken innehåller uppgifter om de olika fögderierna och är som sådan en viktig källa till studiet av förvaltningen även om det endast är de vid den tidpunkten kronobeskattade områdena som ingår i registret. Förlänta områden ingår alltså inte.

447. Det finns skilda uppfattningar om bakgrunden till Erik av Pommerns skattebok. Gottfrid Carlsson (1951) anser att skatteboken eventuellt var ett uppbörsregister, d v s ett till en viss uppbördstermin anknutet register över inlevererad skatt, men han lämnar samtidigt öppet för att man på kameralhistoriska grunder kan komma fram till en annan uppfattning. Lönnroth (1940:183f) ser skatteboken som ett generalregister över skatteinkomsterna 1413, som upprättats året efter drottning Margaretas död. Enligt Fritz (1972:1/146) verkar skatteboken bygga på lokala "slottsböcker", alltså på någon form av regional registrering av inkomstkällor och inkomster.

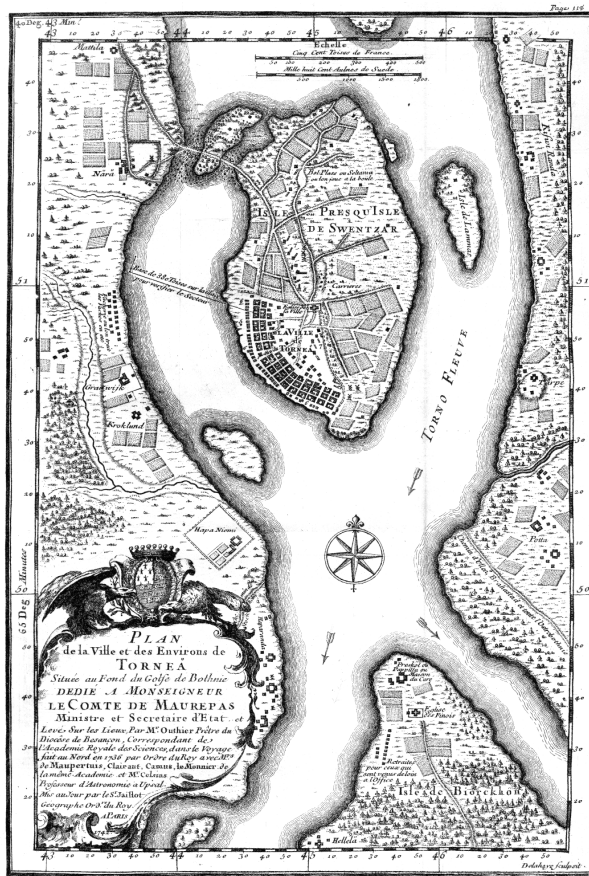

Bild 10. Karta över Torneå med omgivningar. (Plan de la Ville et environs de Tornea située au fond du Golfe de Bothnie, dédiée à Monseigneur le Comte de Maurepas, ... et levé sur les lieux par Mr Outhier, prêtre du Diocèse de Besançon, Correspondant de l'Académie Royale des Sciences, dans le voyage fait au Nord en 1736 par ordre du Roy (<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8440919c>))

finländsk forskning har röken genomgående tolkats som ett hushåll. Den svenske kulturgeografen Ingvar Jonsson var den förste forskare som hävdade att röken i skatteboken var en sammansatt gård. Hans uppfattning blev hårt kritiserad men överensstämmer helt med beslutet om en skattläggning i gårdar om fyra bönder, som framgår av ett skattebetänkande från 1403⁴⁴⁸. I skatteboken finns det också

448. SDHK 16163

klart belagt att skatten tagits ut i form av gårdar i kronobeskattade områden i hela riket och att fyrmannagården varit den som använts vid skattläggningen av de svenska länen. I Finland var skattebegreppet varierande. Där förekommer både bol, krokar och rökar, men också dessa var sammansatta gårdar.

Hans Sundström visar i en källkritisk analys av skatteboks-uppgifterna att tolkningen av röken som liktydigt med ett enda hushåll direkt motsägs av skattebokens egna uppgifter. Röken i skatteboken 1413 var en kameral enhet med kvalificerad betydelse och har rimligtvis bestått av flera hushåll. Eftersom definitionen av röken i skatteboken som ett hushåll torde vara felaktig, drar Sundström den viktiga slutsatsen att detta får konsekvenser för alla resultat som helt eller delvis baseras på denna definition. Inte minst bygger uppfattningen om att bebyggelse- och befolkningsutvecklingen i norra Finland varit starkt expansiv under 1400-talet på felaktiga premisser. Resultatet av Sundströms analys av skattebokens uppgifter får, som han själv påpekar, betydelse i ett nordiskt komparativt perspektiv och leder till att en omdefinition av begreppet behövs för att ge svar på frågan varför bebyggelse och befolkning har den storlek, utbredning och topografiska lokalisering som den har mot mitten av 1500-talet.⁴⁴⁹

För forskningen om kolonisationen har tolkningen av röken som ett hushåll även resulterat i den felaktiga föreställningen att en svensk invandrarkolonisation i Norrabotten medfört en mångdubblad befolkningsökning under senmedeltiden, en uppfattning som fortfarande lever kvar i finländsk medeltidsforskning.⁴⁵⁰ Sundströms analys och den ännu inte avslutade diskussionen om rökbegreppets innebörd ger därför starka skäl att komma vidare med definitionen av begreppet rök. Eftersom det inte har gjorts några uppföljande empiriska undersökningar som kan bekräfta eller vederlägga Jonssons hypotes om röken som en gård, har det varit nödvändigt att först och främst försöka fastslå dess innebörd som skattebegrepp i Korsholms län 1413. Först när man kan komma fram till en empiriskt belagd slutsats om rökbegreppet är det möjligt att

449. Sundström 1973

450. Orrman 1986:32ff

dra riktiga slutsatser av övriga källor som rör kolonisationen och dess konsekvenser under senmedeltiden.

Någon samtida källa att jämföra skatteboken med finns inte, men en hypotetisk utgångspunkt vid undersökningen har varit att fogderäkenskaperna från tiden före Gustav Vasas stora skatterevisión möjligen skulle kunna användas som ett jämförelsematerial. Undersökningen av rökbegreppets innebörd grundar sig därför på en jämförelse mellan uppgifterna i Erik av Pommerns skattebok och 1530-talets fogderäkenskaper. I ett första steg har skattebokens rökar beräknats som gårdar om fyra bönder vilket, om hypotesen om fyrmannagården är riktig, bör ge svar på frågan om hur många bönder i de olika socknarna som betalade en skatt om 1 mark 1413. Detta antal har sedan jämförts med det antal bönder som betalade full skatt i fogderäkenskaperna för Västerbottens respektive Österbottens län på 1530-talet. Resultatet av jämförelsen är att antalet skattlagda bönder 1413 visat sig vara i det närmaste helt överensstämmande med antalet registrerade bönder i fogderäkenskaperna och i flera fall identiskt. Som framgår av Tabell 7A för Västerbotten och Tabell 7B för Österbotten visar jämförelsen att det finns ett beroende mellan källorna. Den slutsats man kan dra av jämförelsen är att uppgifterna i det kameran register som låg till grund för beskattningen på 1530-talet i allt väsentligt hade varit oförändrade sedan 1400-talets början.

Jämförelsen mellan Österbottens röktalet i skatteboken och fogderäkenskaperna 1536 försvåras av att i Sumlens avskrift av sockenförteckningen är vissa socknars röktalet överhoppade medan skattebeloppet är rätt avskrivet. Slutsumman 2300 åbomark motsvarar 460 rökar, men skatteboken tar bara upp 340 rökar. Det saknas alltså sammanlagt 120 rökar. De socknar i Österbotten som redovisas med röktalet i skatteboken är Mustasaari och Kyro samt Kemi och "Strand", som uppges vara en socken. Röktalet för Kemi har inkluderat kapellsocknen Ijo. Pedersöre, Karleby och Salo (Uleå) socknar har inte tagits med i skatteboken, men skatten från samtliga måste med hänsyn till skattesummans storlek ha varit registrerade i skattebokens original. Vad gäller antalet rökar hade alltså Österbotten 460 rökar, vilket var fler skatteenheter än i Västerbotten, som bara redovisar 300 rökar, men rökarna i Västerbotten inkluderar inte

skatten i Ume socken. Umeå skattade för sina pundland 300 mark, och omräknat skulle 300 mark motsvara ca 75-80 rökar. Räknat i rökar hade Österbotten alltså en större befolkning än Västerbotten.

Det är inte möjligt att besvara frågan om varför registret över socknarna i Österbotten är ofullständigt fastän skattesumman förefaller vara riktig. En förklaring skulle kunna vara att Bureus missat något i sin avskrift eller så kan den avskrift som han i sin tur använde sig av ha varit ofullständig. En annan möjlig förklaring skulle kunna vara att skrivaren 1413 använt sig av en förlaga som inte längre var aktuell. För en sådan förklaring talar att skrivaren använde sockennamnet "Strand", som bör vara en förkortning av områdesbegreppet "Norrastranden".

Kung Albrekt använde i ett brev 1365 till invånarna i Ulvsby och Norrabotten benämningen "Norrostranden" på det område norr om Mustasaari och Pedersöre, som karelarna utgick ifrån vid sina handelsfärder på Bottenviken och Östersjön. I detta område grundlades Karleby socken som annex till Pedersöre. Socknarna Kemi och Salo norr om "Strand" är belagda i en tiondestadga redan 1329 och socknarna söder därom Närpes, Mustasaari och Pedersöre är belagda i ett brev från kung Magnus 1348. Det har alltså inte funnits anledning för skrivaren att utelämna någon av dessa socknar i skatteboken. De 120 rökar som saknas i förhållande till skattesummans storlek i skatteboken har därför lagts på Pedersöre i Tabell 7B, men hur skatten från Salo skall räknas är oklart. Socknen har förmodligen inräknats i "Strand" som här har tolkats som en föregångare till Karleby socken.

Resultatet av jämförelsen med fogderäkenskaperna 1536 visar alltså att röken i Erik av Pommerns jordebok var en gård om fyra bönder och att rökskatten 1413 uppgick till 4 stockholmsmark eller 5 åbomark per gård. Resultatet visar också att även om taxeringen av bönderna gjordes i pundland följde den förvaltningsordningen och marklandssystemet. Varje enskild fullsutten bonde beskattades med 1 mark och antalet bönder i skatteboken var samma som antalet skattemark. Erik av Pommerns skattebok kan alltså inte användas som belägg för att kolonisationen i norr resulterade i en befolkningsexplosion på 1500-talet. Eftersom röken var ett skattebegrepp och inte ett fast jordmätt ändrades begreppets innebörd med den skatteprincip som för tillfället tillämpades av kronan.

Tabell 7A. *Antal nominati och skatt i Västerbotten 1413-1536*

Socken	Antal rökare	Skatt 1413	Skatt 1536	Nominati 1536
Umeå	0	300	167	334
Bygdeå	40	160	80	160
Löfvånger	20	80	45	90
Skellefteå	60	240	128	256
Piteå	30	120	70	140
Luleå	120	480	190	380
Kalix	0	0	53	106
Torneå	30	120	64	128
Summa	300	1500	797	1594

- Anm** 1. Skatten beräknades både 1413 och 1536 på taxeringen i pundland/nominatus. Efter 1436 sänktes skatten med omkring hälften.
 2. Med "nom(inati)" avses hushållens skattepliktiga huvudmän.
 3. Kalix var annex till Luleå 1413. Kalix blev självständig socken vid mitten av 1400-talet.

Tabell 7B. *Antal nominati och skatt i Österbotten 1413-1531.*

Socken	Antal rökare	Antal nom	Skatt 1413	Skatt 1531	Nominati 1531
Kemi	20	80	100	110	110
Ijo	0	0	0	32	64
Limingo	0	0	0	48	96
Salo	0	0	0	48	96
Strand/ Karleby	20	80	100	80	160
Pedersöre	120	480	600	240	480
Kyro	160	640	800	300	600
Vörå	0	0	0	100	100
Mustasaari	120	480	600	320	640
Summa	440	1800	2300	1278	2346

- Anm** 1. Skatten per nom var $\frac{1}{4}$ åbomark för att motsvara den svenska marken, i Kemi 1 mark.
 2. Pedersöre och Salo är av misstag överhoppade i skatteboken 1413, här rekonstruerade.
 3. Strand (Norrastranden) räknades som en socken. Socken kallades senare Karleby.
 4. Efter 1436 sänktes skatten med omkring hälften. (55,6%)
 5. Med "nom(inati)" avses hushållens skattepliktiga huvudmän.

Skillnaden mellan marklandet och pundlandet som skattegrund kan förklaras på följande sätt.

Det areellt uppmätta markland som infördes som skattegrund i Upplandslagen bestod av 16 spannländ. Marklandets åkerareal var vanligtvis uppdelad på så sätt att hälften brukades och hälften låg i träda, en odlingsgång kallad tvåsådesbruk. Marklandet med 16 spannländ var norm för förvaltningsindelningen inom tvåsådesområdet. Det för Västerbotten typiska pundlandet bestod av 8 spannländ som låg i ensådesbruk och odlades utan träda. Eftersom den produktiva åkerarealen var densamma i både pundlandet och marklandet betydde det att samma skatt erlades för ett ensådesbrukat pundland i Västerbotten som för ett markland i tvåsådesområdet. Enligt marklandssystemet var skatten i båda fallen 1 mark eftersom båda skattemåtten betecknade fullsuttenhet. Någon avgörande skillnad mellan marklandet och pundlandet som skattegrund fanns alltså inte, men omläggningen till pundland fick för kronans inkomster en högst påtaglig effekt. När pundlandsräkningen genomfördes fördubblades antalet gårdsenheter och därmed även antalet beskattade bönder. Ökningen kom både kronan och kyrkan tillgodo. För kronans del innebar det att antalet skattskyldiga bönder blev dubbelt så många och för kyrkan att socknarna kunde räkna med att dubbelt så många hushåll bidrog till tiondet.

Den primära orsaken till övergången till pundlandsräkning torde ha varit att man inom förvaltningen uppmärksammat att odlingsgången i Västerbotten var ensåde och inte tvåsåde som i Uppland och Hälsingland. I marklandsområdet användes dragdjur och årder vid bearbetningen av jorden medan man i Norrabotten använde primitiva manuella metoder som jordbearbetning med spade och möjligen någon form av hacka. Vid markplaneringen av socknarna i Norrabotten hade man använt det i Uppland nyligen införda marklandet som modell, men som så ofta är fallet med skrivbordskonstruktioner så stämde modellen inte med verkligheten. Enskiftesbruk som skattegrund ingick inte i det teoretiskt utformade skattesystemet. Upptäckten av ensådesbruket i Norrabotten kan ha gjorts i samband med en skattläggning som genomfördes på 1370-talet och som fick till resultat att det gjordes en förvaltningsindelning i pundland istället för i markland.

Noggranna förberedelser krävdes när socken- och bygränser skulle läggas fast efter pundlandsindelningen. Vid gränsläggningar skulle det vid sidan av länsinnehavaren eller den som var högst ansvarig inom den lokala förvaltningen delta en särskild nämnd med lokalt utsedda betrodda män.⁴⁵¹ När enskiftesbruket i Norrabotten uppmärksammades blev den logiska konsekvensen att skatteunderlaget måste korrigeras och dubbleras för att taxeringen skulle bli rätt. Dubblingen av taxeringsunderlaget gjordes i både Väster- och Österbotten men är lättast att följa i Västerbotten där jordindelingen i markland ändrades till pundland. I Västerbotten blev effekten av omtaxeringen i merparten av socknarna att åkerarealen, som låg till grund för bondens andel i byn och som tidigare mätts till 1 markland, nu delades rätt av till 2 pundland med vardera en skattepliktig huvudman (nominatus). Delningen kom inte bara att gälla åkerarealen utan gårdens totala areal och samtliga resurser, eftersom dessa enligt skifteslagstiftningen i byalagsbalken stod i direkt relation till bondens andel i åkermarken och i byn. För de enskilda bondehushållen innebar ändringen att de blev fattigare på jord och inkomster samtidigt som de blev dubbelt beskattade. Beskattningsnormen om 1 mark per bonde påverkades inte av övergången eftersom även bonden med 1 pundland räknades som fullsutten. Förändringen minskade det enskilda bondehushållets välstånd och gjorde ett stort ingrepp i de sociala förhållandena. När bönderna tidigare använt ensådesbruket på hela sitt markland hade de fått en förhållandevis hög avkastning från sin jordlott och sin andel i byns resurser, men med pundlandsräkningen blev avkastningen bara hälften mot tidigare.

Det kan inte avgöras hur skattereformen uppfattades av befolkningen, men till en början torde fördubblingen av skatten ha varit det mest kännbara resultatet. Uppdelningen av marklandet på två fullsuttna, skattebetalande bönder kom att innebära en fysisk uppdelning på två gårdar. Den påtvingade hemmansklyvningen bör ha fått sociala konsekvenser. Uppsplittningen av storfamiljerna på

451. Jfr DS 1975a om gränsläggningen mellan Tiundaland och Gästrikland. Där deltog riddaren och ägaren till Örby gård Gisle Elinsson samt ytterligare 12 män, som kan antas ha ingått i en särskild nämnd.

flera gårdar kan ha påverkat arbetsfördelningen och gett upphov till konflikter mellan generationerna. Hemmansklyvningen vid pundlandsindelningen var också orsaken till utvecklingen av de s.k. ”storbyarna i Norrbotten”, ett historiskt problem som uppmärksammades av kulturgeografen Gerd Enequist, men som inte tidigare fått sin förklaring.⁴⁵² Byar som vid kolonisationen indelats till 12 gårdar om 1 markland och som redan då varit ovanligt stora i ett mellansvenskt perspektiv, kom nu upp i en storlek om 24 gårdar om 1 pundland. Fogderäkenskaper och jordeböcker visar att de bottniska storbyarna hade kvar samma storlek innan Gustav Vasa genomförde sina skatterevisjoner med nya hemmansklyvningar på 1540-talet.

Analysen av Erik av Pommerns skattebok visar alltså att pundlandsindelningen var en förvaltningsåtgärd som fördubblade antalet fullsuttna bönder och därmed även socknarnas medlemsantal. Det var denna åtgärd som fick till följd att Västerbotten 1376 hade åtta socknar och därmed hade uppnått den gällande förvaltningsnormen för ett härad och kunde räknas som ett kyrkligt kontrakt av domkapitlet. Det bottniska kontraktet i Västerbotten omfattade de åtta socknarna Umeå, Bygdeå och Skellefteå med annexet Lövånger, Piteå, Luleå med annexet Råneå/Kalix samt Torneå. Piteå och Torneå räknades alltså efter pundlandsindelningen som fulltaliga socknar. Lövångers socken nämns här för första gången.

En sammanställning över socknarnas rökar och pundlandstal visar att pundlandstalen för Bygdeå och Lövånger i skatteboken är avvikande mot normen. Lövångers socken räknas i skatteboken som en självständig socken trots sitt låga röktal om 20 rökar vilket motsvarar pundlandstalet 80. Även röktalet för Bygde socken, som motsvarar 160 pundland, avviker från övriga sockar. I jordeboken för Lövånger 1543 finns en anteckning som kan tänkas bidra till att förklara orsaken till avvikelsen. Enligt jordeboken från 1543 bestod

452. Enequist 1937:46. Enequist har framhållit att byarna i Västerbotten vid nyare tidens början hade en storlek som var ovanlig i landet i sin helhet och prövar möjligheten att det skett en kolonisation av flera familjer. Samtidigt anser hon frågan svår att besvara och har ingen förklaring att ge. Hennes iakttagelse har även fortsatt varit en intresseväckande forskningsfråga men den har hittills stått obesvarad. Jfr diskussion hos Wallerström 1995:56ff.

Lövånger av tre fjärdingar och en treding, kallad ”nordersta tredingen”. Tredingen sträckte sig upp till Bjuröklubb och längs Bureområdets södra gräns.⁴⁵³ Sannolikt har det varit så, att när Bygde socken ursprungligen tredingsindelades nådde socknen upp till Bure älv och den norra tredingen bestod då av Lövånger. När pundlandet infördes och jordetalet fördubblades från 120 till 240 vidtog man åtgärden att avdela den norra tredjedelen av Bygde socken till en ny socken, Lövånger, i akt och mening att komma upp i antalet 8 socknar.⁴⁵⁴ En sådan åtgärd förklarar uppdelningen av ett äldre Bygdeå om 240 pundland på dels en mindre Bygde socken om 160 pundland och dels på Lövånger med 80 pundland. I Lövånger låg då också Bygde sockens äldsta kyrka som blev Lövångers sockens första kyrka. Detta skulle också kunna förklara att ärkebiskopen enligt en anteckning invigde två kyrkor i Skellefteå 1386.⁴⁵⁵ Den ena har då varit kyrkan i Skellefteå och den andra en ny kyrka i Lövånger på en mer central plats i den nya socknen.⁴⁵⁶ En ny kyrka byggdes för den mindre Bygde socken längre söderut i närheten av den nuvarande kyrkplatsen.

Dubbleringen av det kamerala antalet skattedragare och sockenhushåll som följde med pundlandsindelningen fick till resultat att Korsholms län fick två häraden och ett pastorat på västra sidan Bottenviken. Den ursprungliga Bygde socken kunde delas på Bygde och Lövångers socknar och Pite och Torne blev fullvärdiga socknar. Därmed såg Västerbottens sockenindelning 1374 ut som följer: Umeå, Bygdeå, Skellefteå med annexet Lövånger, Piteå, Luleå med annexet Råne/Kalix och Torneå. Även utmed den österbottniska kusten var sockenindelningen tillräcklig för en häradsindelning men

453. De byar som ingick i ”nordersta tredingen” 1543 var Svarttiärnen, Önsmark, Kåsböle, Uttersjön, Lappviken, Bjurön och Fierdom.

454. Se Bilaga, karta 2

455. Fahlström 1956:140f

456. Jfr L. Bygdén, *Härnösands stifts herdaminne*, (www.solace.se/~blasta/herdamin/index.htm). Enligt Bygdén har den äldsta kyrkan i Lövångers socken ”säkerligen varit ett litet träkapell, som legat i närheten af den s.k. Kyrksjön, där kaptensbostället Selet sedermera kom att stå. I dess kryddgård anträffades graflämningar och järnkors tydande på, att här varit en gammal begravningsplats.” Enligt Wallerström (1995/2:29f) kan den nuvarande stenkyrkan inte dateras närmare än till slutet av medeltiden.

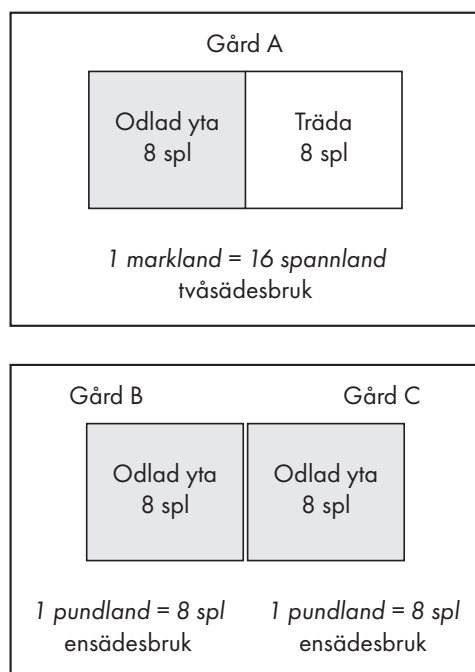
en motsvarande pastoratsindelning där är inte känd. Österbottens socknar, som hörde till Åbo stift och inte till Uppsala stift var norrifrån räknat Kemi med annexet Ijo, Salo med annexet Limingo, Peder-söre, Strand/Karleby, Kyro och Mustasaari. Tidvis har även Närpes socken räknats till Österbotten. Den fråga som kvarstår är om det går att fastställa när pundlandstaxeringen infördes i Norrabotten.

Dateringen av pundlandsreformen

Det tidsmässiga sambandet mellan rannsakingen av stiftsgränsen och domkapitlets kontraktsindelning av Västerbottens åtta socknar gör det troligt att omtaxeringen till pundland skall dateras till mitten av 1370-talet då Bo Jonsson var hövitsman i Finland. Någon annan tidpunkt förefaller inte möjlig om man ser till den politiska situationen vid slutet av 1300-talet. Albrekt av Mecklenburgs regering kännetecknades visserligen av höga extraskatter och den sista togs ut 1371, men någon generell förändring av markbeskattningen under kung Albrekts tid är inte känd. Från 1369 överläts ansvaret för förvaltningen på Bo Jonsson i hans egenskap av *officialis generalis* och efter konungaförsäkran 1371, då kungen tvingades överlämna sina slott och län till rådet, upphörde extrabeskattningarna. Med drottning Margaretas regeringstillträdde inträdde en ny period av extrabeskattningar, men det finns inte heller då några tecken på att förändringar vidtagits ifråga om beskattningen av markinnehavet.⁴⁵⁷ Från tiden för Bo Jonssons död 1389 fram till 1413 har den politiska situationen i landet inte varit sådan att kronoförvaltningen haft skäl att inrikta sig på taxeringen i just Korsholms län. Under 1390-talet lär det dessutom inte ha varit möjligt eftersom borgen i Korsholm då låg under Vitaliebröderna⁴⁵⁸ och inte kom under svensk kronoförvaltning igen

457. Lönnroth 1940:174ff

458. Rosén 1968:194. Vitalianerna var en grupp kapare som ställde sig i mecklenburgsk tjänst, sedan kung Albrekt 1389 tillfångatagits av drottning Margareta. Deras avsikt var att genom en handelsblockad tvinga svenskarna att återinsätta kungen på den svenska tronen. Vitalianerna behärskade tidvis Åbo och Viborg liksom fästena Faxeholm i Hälsingland, Styresholm i Ångermanland och Korsholm vid Bottenviken. Efter att de 1398 förlorat Visby och Gotland till Tyska orden, gav de upp och överlämnade sina bottniska fästen till Margareta.

Figur 5. Marklandstaxerad gård uppdelad på två pundlandstaxerade gårdar.

förrän borgen 1399 överlämnades till drottning Margareta. Från 1399 fram till år 1403, det år då fyrmannagården beslutades, finns inga tecken på någon förvaltningsomläggning.

Den mest troliga tidpunkten för pundlandsindelningen och omtaxeringen är den period då Bo Jonssons makt över kronoförvaltningen i princip var obegränsad och han riktade sitt intresse åt förvaltningsomläggningen i sina finska områden. Bo Jonssons maktställning efter att han 1369 utnämns till kungens ställföreträdare i förvaltningen motsvarade drotsens även om han blev formellt utnämnd först 1375.⁴⁵⁹ Han hade full makt att ingripa och besluta i alla ärenden som rörde den kungliga förvaltningen och var överordnad alla fogdar och andra tjänstemän i kungens tjänst. Han hade fritt tillträde till alla borgar och rätt att granska fogdarnas och ämbetsmännens räkenskaper innan de översändes till kungen.⁴⁶⁰

459. Engström 1935:221

460. DS 7938

Han innehade även de finska slotten i pant, vilket innebar att han kunde lyfta inkomsterna därifrån, vilket gav honom särskild anledning att granska beskattningsunderlaget. Under åren 1371-1375 vistades han långa perioder i Finland, särskilt i Åbo och på Kumo gård och ägnade sig då åt frågor som rörde det framtida försvaret och förvaltningen av den östra riksdelen. Två nya finska län med borgar, Raseborg i Nyland och Krytzeborg i Satakunda inrättades under hans tid i Finland.

För att flytta gränser som påverkade förvaltningsindelningen krävdes beslut på högsta förvaltningsnivå och beslutet om flyttningen av stiftsgränsen måste därför ha fattats av Bo Jonsson själv. Under våren och sommaren 1374, samtidigt som rannsakingen av stiftsgränsen inleddes vistades Bo Jonsson en längre period på Kumo gård. Längden på vistelsen antyder att den kan ha haft ett samband med tidskrävande åtgärder som rörde förvaltningen. Förmodligen gällde vistelsen gränsläggningen av Krytzeborgs län. Uppdelningen av länet på två härader, ett västligt och ett östligt krävde alltså en flyttning av den dittillsvarande gränsen mellan Uppsala och Åbo stift. Upprinnelsen till ärkebiskopens opposition på våren 1374 och den påföljande rannsakingen torde ha varit denna förändring som avsevärt minskade ärkestiftets inkomster av laxfisket i de österbottniska älvarna.

Även om diskussionen delvis bottnade i en kamp mellan ärkebiskopen och biskopen i Åbo om inkomsterna från de laxrika fisket i Kemi älv, så hade tvisten om gränsen förmodligen flera bottnar. Kolonisationen av Norra Botten och de stora tillgångar som inte bara kom kyrkan utan även kronan till del, var i hög grad ärkebiskop Olof Björnssons verk. Ärkebiskop Birger ansåg sig därför vara i full rätt att försvara indelningen från kolonisationstiden. Bo Jonsson å sin sida bevakade förvaltningens intressen och rikets fortsatta territoriella utveckling både på den svenska och den finska sidan. Tvisten mellan de båda parterna var därför också en strid om vilken jurisdiktion som skulle ha företräde inom förvaltningen och om huruvida kronans eller kyrkans intressen skulle anses ha prioritet vid intressekonflikter. Kronoförvaltningens intressen visade sig vara de överordnade och det botteniska länet delades upp i ett västligt och ett östligt härad med en åtskiljande gräns strax öster

om Torneå. I oktober 1374 fattades ett avgörande efter samfällda vittnesmål från Åbo och Satakunda om den nya gränsens urgamla giltighet.⁴⁶¹ Beslutet blev att gränsen mellan ärkestiftet och Åbo stift skulle ligga vid Kaakama älv mellan Torneå och Kemi. Norrabotten avdelades från Satakunda och indelades till ett län med två häraden.

Bo Jonsson fortsatte sin effektivisering av rikets förvaltning med målet att den territoriella indelningen av rikets nya delar skulle överensstämma med intentionerna i Upplandslagens förvaltningsordning. Med taxeringen i pundland hade givits förutsättningar för att ge riket ytterligare ett slottslän. Länet var uppdelat på ett västligt och ett östligt härad men i sin helhet förvaltades det från borgen "Krytzeborg" utanför Mustasaari. Med denna omorganisation var kolonisationen av Norra Botten helt genomförd och förvaltningsindelningen helt slutförd i enlighet med lagstiftningen. Den bottniska landsdelen var nu ett län med två häraden som vardera bestod av åtta socknar, indelade och beskattade enligt marklandssystemets principer. Den enda avvikelser från förvaltningsordningen var att uppdelningen av länet inte sammanföll med stiftsindelningen utan var uppdelat på två stift, Uppsala och Åbo, vilket kan vara ett tecken på att kronoförvaltningen under 1300-talet vuxit till en institution med större betydelse för rikets styrelse än den kyrkliga indelningen.

Marklandsindelningen vid kolonisationen

Registret i Erik av Pommerns skattebok kan ligga till grund för en rekonstruktion av markplaneringen vid kolonisationen. Förutsättningarna för rekonstruktionen ges med skiftesföreskrifterna i Upplandslagens byalagsbalk och marklandssystemets teoretiska uppbyggnad. Enligt Upplandslagens byalagsbalk skulle en by ha 4 markland och vara uppdelad på fyra gårdar.⁴⁶² Enligt Hälsingelagen skulle byar läggas i skifte om de hade fler delägare än en.⁴⁶³ Normalstorleken på en by som skiftats enligt Upplandslagen var alltså

461. FMU 825 och 826

462. UL B 1

463. HL B 1

4 markland och om skiftet gjorts enligt Hälsingelagen skulle byn följaktligen ha minst 2 markland och två gårdar. Ensamgårdar togs alltså inte upp i fogderäkenskapernas skatteregister, inte heller de små odlingar för husbehov som gjordes vid erämarksbefolkningens fasta eller tillfälliga boplatser.

På 1370-talet genomfördes en revidering av markindelningen, då den fullsuttna bonden i Norrabotten kom att beskattas med 1 mark per pundland. Indelningen i pundland är den första som kan beläggas med kameralt källmaterial och det skall här prövas om relationen mellan marklandet och pundlandet (1:2) kan användas för att indirekt ge belägg för att en förvaltningsindelning i markland gjordes vid kolonisationen. En sådan undersökning är möjlig eftersom det bakomliggande kamerala systemet i skatteboken är marklandssystemet, som utmärks av en direkt koppling mellan bondens jordetal och hans skatt. Med utgångspunkt från en omräkning av röktalen i Erik av Pommerns jordebok till pundland går det att belägga en kontinuitet i förvaltningsindelning från kolonisationstiden fram till 1530-talet. Av skatteboken 1413 framgår att antalet taxerade enheter var fördubblat i förhållande från sockennormen. 120 markland ändrades till 240 pundland vilket styrker det hypotetiska antagandet att en sockenindelning i markland hade genomförts under kolonisationsperioden. Fördubblingen var en effekt av övergången från marklandsräkning till pundlandsräkning och följdenligt bör marklandstalet vid den första skattläggningen ha varit hälften av pundlandstalet 1413. För att få fram socknarnas marklandstal behöver man därför bara halvera antalet pundland i skatteboken för att få fram antalet markland. Om det med någon säkerhet kan beläggas att den ursprungliga förvaltningsindelningen gjordes i markland borde det vara möjligt att få en uppfattning om bebyggelsens och den bofasta befolkningens storlek vid kolonisationens inledning (se Tabell 8).

Den första skattläggningen av Norra Botten skulle enligt Täljebrevet 1328 genomföras när kung Magnus Eriksson blev myndig, vilket förmodligen var ca 1335-1336. Eftersom kung Magnus inte nämner skattläggningen i sin stadga för Norrabotten 1340, så bör en skattläggning i markland ha blivit genomförd som planerat och ägt rum någon gång mellan 1335 och 1340 och därmed betecknat avslutningen på den egentliga kolonisationsperioden. Med hänsyn till den vikt man i rådet

Tabell 8. Retrospektiv beräkning av antalet markland i Västerbotten 1340.

Socken	Markland	Pundland	Pundland
	1340	1413	1536
Umeå	144	300	334
Bygdeå	120	160	160
Lövånger	0	80	90
Skellefteå	120	240	256
Piteå*	60	120	140
Luleå*	240	480	380
Kalix*	0	0	106
Torneå*	0	60	64
Alla	684	1460	1530

*1340 inkluderades i summan för Luleå annexen Piteå, Råneå/Kalix och Torneå med resp. 60, 30 och 30 markland. Pundlandsindelningen på 1370-talet resulterade i att Piteå och Torneå räknades som fulltaliga toftssocknar 1413 medan Kalix förblev annex. Skrivaren noterade inte förändringen i Luleås skatt vilket fick till följd att Piteå och Torneå felaktigt bokfördes på Luleå samtidigt som de blev separat bokförda 1413.

lade vid att följa lagstiftningen, skulle denna skattläggning inte ha varit möjlig att genomföra om inte en reglerad sockenindelning och en förvaltningsindelning i markland blivit genomförd under kolonisationsprocessen och Umeå hade blivit marklandsindelad redan 1316. Om förvaltningsordningen följdes bör regulära uppbörder ha följt på marklandsindelningen och ha inletts vart nionde år från slutet av 1330-talet. Att en ny skattläggning i pundland genomförts under 1370-talet är alltså utifrån lagstiftningen fullt möjlig.

Hypotesen att socknarna indelades i markland vid kolonisationen skall prövas genom en jämförelse mellan vad som är känt om socknarnas storlek 1413 respektive vid tidpunkten för när de först uppträder i källorna. Någon sammanställning över socknarna i Norrabotten finns inte förrän i skatteboken 1413, så här får daterade diplom ligga till grund. Umeå socken finns som nämnts belagd redan 1314 och 1316. Dateringen av Bygde socken är mer osäker, men även denna socken bör ha varit fulltalig vid Nöteborgsfreden. En tiondetadga utfärdades 1329 av kung Magnus och ärkebiskopen för

Kemi och Salo socknar på östra sidan Bottenviken.⁴⁶⁴ Salo nämns i samband med åbobiskopen redan 1325.⁴⁶⁵ Sammantaget bör det betyda att sockenindelningen av området mellan Skellefteälven och Ule älv var genomförd senast 1329. Pite kapellsocken och ett kapell i Luleå finns omnämnda i ett testamente från 1339.⁴⁶⁶ Kung Magnus och biskop Hemming av Åbo utfärdade gemensamt tiondestadgor för Österbotten och Karelen i september 1345.⁴⁶⁷ Socknarna Närpes, Mustasaari och Pedersöre omnämns 1348.⁴⁶⁸ Dateringen av dessa källor är pålitlig och samtliga socknar torde ha varit territoriellt reglerade eftersom de nämns i förvaltningssammanhang. Odaterade anteckningar om socknar som lagts till senare i kyrkliga källor kan inte tillmätas något kronologiskt källvärde.

Eftersom man vid förvaltningsindelningen använde den normativa sockenstorleken 120/60 markland går det med utgångspunkt från sockenuppgifterna i skatteboken att göra en hypotetisk uppställning över sockenindelningen i Västerbotten på 1320-talet. Sockenindelningen och pundlandsindelningen 1413 överensstämmer i huvudsak även med uppgifterna i fogderäkenskaperna 1536, vilket visar att markindelningen legat fast under senmedeltiden. Genom att halvera pundlandstalet 1413 får man fram marklandstalet och kan jämföra det med de anteckningar som finns om socknarna. Det visar sig då att storleken på alla socknar låg inom normen 120 bondehushåll för en toltsocken och 60 för ett annex. Umeå, som indelades i markland redan 1316, var den enda socken som hade en avvikande storlek, 144 markland, vilket var Upplandslagens norm för en huvudsocken. När förvaltningsindelningen var genomförd ca 1335-1340 räknades Umeå, Bygdeå, Skellefteå och Luleå som fulltaliga socknar och som annexsocknar räknades Piteå, Råneå/Kalix och Torneå samt på den finska sidan Kemi, Ijo och Salo. Samtliga dessa socknar lades vid kolonisationen in under ärkestiftet. Något belägg för att Norrabotten redan då har utgjort ett pastorat finns inte. Förmodligen har man räknat med att erbjudandet om nyodling skulle locka till en fortsatt

464. FMU 374

465. FMU 325

466. DS 3409

467. FMU 503

468. FMU 544

anslutning till kyrkan och att även annexsocknarna med tiden skulle uppnå full storlek, men så blev inte fallet. Det var istället omtaxeringen i pundland som blev lösningen på problemet med små socknar.

Erik av Pommerns skattebok 1413 har daterats till mellan 1403 och 1413⁴⁶⁹ och något tidigare skatteregister finns inte. Övergången från markland till pundland ger upphov till frågan om ett register från en tidigare skattläggning kan ha legat till grund för registret i skatteboken. Analysen av den registrerade skatten i skatteboken visar nämligen att vissa uppgifter måste ha varit föråldrade i början av 1400-talet. Registrets uppgifter om sockenindelningen av Österbotten är ofullständig och beräkningen av skatten från Luleå socken inklusive annex är felaktig. Taxeringen av Luleå utgår ifrån att Torneå och Piteå ingick som annex i Lule socken. Det motsägs av att både Torneå och Piteå är registrerade som toltsocknar i skatteboken, så här har det skett en dubbel bokföring. Hur skatten beräknades kan ge en viss ledning för analysen.

Vid den ursprungliga marklandsindelningen under kolonisationstiden hade Lule socken med Råneå taxerats för 120 markland och borde således ha beskattats med 120 mark. Socknens två annex, Piteå och Torneå beskattades tillsammans med 120 mark. Skatten från annexen inräknades i summan för Luleå eftersom annexens skatt alltid redovisades under huvudsocknen. Den sammanlagda ursprungliga skatten för Luleå med annex var alltså 240 mark. Vid omorganisationen till pundland fördubblades skattesumman för Luleå till 480 mark och inkluderade då fortfarande alla de tre annexen, trots att Piteå och Torneå hade avdelats från Luleå i samband med pundlandsindelningen och som fulltaliga socknar blivit separat beskattade. I skatteboken bokfördes de dock fortfarande under Luleå. Fogden i Västerbotten hade alltså inte infört förändringen i sitt skatteunderlag för Lule socken. Inga uppgifter finns om annexet Råne/Kalix, men området bör i skattehänseende ha inräknats i Luleå.

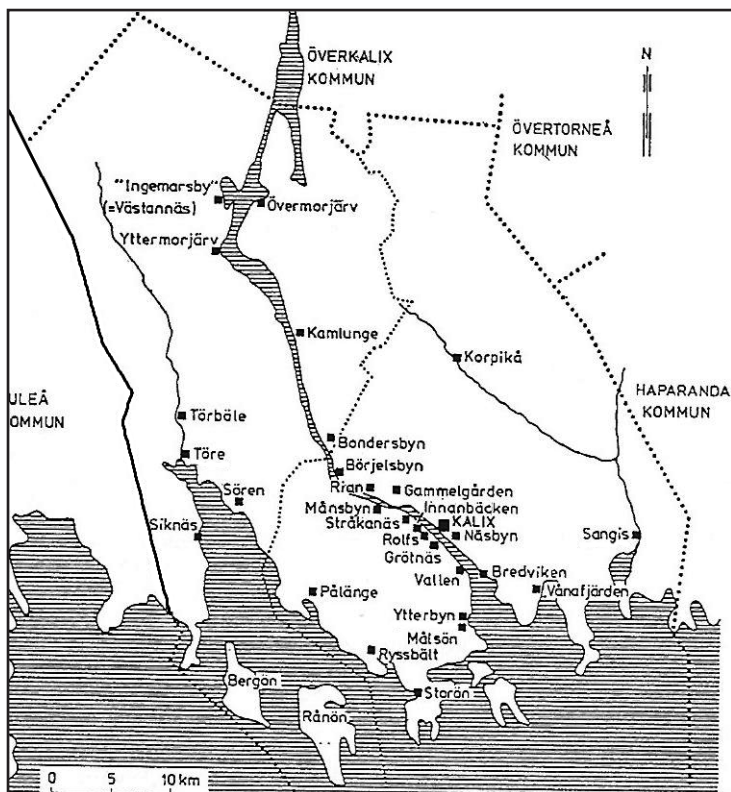
469. Uttaget av skatten enligt skatteboken 1413 går tillbaka på ett skattebetänkande 1403 (SDHK 16163, FMU 1174) som innehåller förslaget om fyrmannagården.

Efter skattesänkningar på 1400-talet var skatten på pundlandet $\frac{1}{2}$ mark. I Gustav Vasas fogderäkenskaper från 1530-talet är skattesumman för Luleå 190 mark, vilket motsvarar 380 pundland. Skattesumman från Luleå hade då blivit justerad från 480 pundland till 380, men den dubbla bokföringen från 1413 låg fortfarande kvar.

Minskningen med 100 pundland gjordes inte förrän mot slutet av 1400-talet då Kalix upphörde att vara annex till Luleå och blev en fristående socken. Det var det låga befolkningstalet i Kalix som gjorde att socknen länge förblev ett annex till Luleå, därför lades den östra delen av Råneå till den nya socknen för att öka antalet hushåll. Gränsen mellan Råneå och Kalix hade tidigare gått vid Kalixälven men den drogs nu mitt över Jämtön så att byarna Töre, Törböle, Gamlagården och Siknäs i Råneå fördes över till Kalix socken. (se Karta 13) Trots att befolkningstillskottet inte gjorde socknen fulltalig inrättades Kalix som en självständig socken av ärkebiskop Jacob, som hade Västerbotten som förläning. Åtgärden måste betraktas som extraordinär ur förvaltningssynpunkt.

Jämförelsen mellan uppgifterna i skatteboken 1413 och fogderäkenskaperna från 1530-talet visar att indelningen av socknarna kan föras tillbaka till tiden för pundlandsindelningen. Registret i skatteboken 1413 kan alltså inte ha varit nytt, utan måste bygga på ett äldre register från en tidpunkt då omtaxeringen till pundland blivit genomförd men sockenindelningen fortfarande justerades. Ett exempel på att så kan vara fallet är omständigheterna kring bildandet av Lövångers socken.

Den slutsats som kan dras av undersökningen är att det förkomna originalet till vad som kommit att kallas Erik av Pommerns skattebok härrörde från en skattläggning i början på 1400-talet då beskattningen på grundval av rådets skattebetänkande 1403 gjordes i fyrmannagärder. Fyrmannagärderna kallades i Korsholms län för rökar. Underlaget till skattebokens registeruppgifter om socknar och skatt i Korsholms län bör ha återgått på det skatteregister som upprättades efter omläggningen till pundland vid mitten av 1370-talet då sockenindelningen blivit förnyad med anledning av pundlandsindelningen. Någon senare omtaxering eller omläggning av markskatten kan inte beläggas. Frågan om dateringen av uppgifterna i skatteboken får därmed anses besvarad. Vidare har

Karta 8. Flyttningen av gränsen mellan Råne och Kalix socknar. (Efter Wallerström 1995/1:59 och Pellijeff 1980) Den gamla gränsen följde Kalix älven.

jämförelsen mellan skatteboken och fogderäkenskaperna visar att i motsats till den rådande uppfattningen, kan en kontinuitet i förvaltningssystemet beläggas empiriskt från början av 1300-talet till Gustav Vasas skatterevision. Beskattningen utgick under hela perioden från det kamerala marklandet till det västerbottniska pundlandet skall räknas. Vad gäller förvaltningsindelningen i de botteniska landskapen föreligger en kontinuitet från marklandsindelningen under kolonisationstiden till pundlandsindelningen på 1370-talet, en markindelning som bestod fram till att "det nya marklandet" infördes av Gustav Vasa 1547 och ett nytt system för beskattningen i rökar infördes i Finland.

Förvaltningen och nyodlingsuppdraget 1340

Hittillsvarande resultat från undersökningen visar att sockenorganisationen för Korsholms län både i Erik av Pommerns skattebok och i Gustav Vasas räkenskaper bygger på en indelning av länet i två häraden om 8 socknar. I skatteboken 1413 är taxeringen av socknarna gjord i pundland och eftersom pundlandet areellt var hälften av marklandet har det visat sig möjligt att använda skattebokens uppgifter retrospektivt för att göra en hypotetisk indelning i markland och jämföra den med de kyrkliga noteringarna om socknar från 1300-talet. Resultatet av jämförelsen visar på en överensstämmelse som betyder att en kontinuitet i den territoriella indelningen kan beläggas från kolonisationstiden till början på den nya tiden. Vid kolonisationen lades det svenska marklandssystemet ut på områdets bosättningar och den första skattläggningen kan av allt att döma ha genomförts som planerat vid tiden för Magnus Erikssons myndighet. Kolonisationsepoken avslutades vid mitten av 1330-talet och omkring 1340 lades Norrabotten in i förvaltningen av den finska riksdel.

Det problem från kolonisationstiden som återstår att undersöka är om uppmaningen till nyodling, som ingår i både förmyndarregeringens och Magnus Erikssons stadgor för kolonisationsområdet och kungens stadga för de finska landskapen, fick gehör hos befolkningen och om den följdes upp av förvaltningen. Förutsättningarna för nyodling och etablering av ny bybebyggelse gavs i Upplandslagens skiftesförordning⁴⁷⁰ och Hälsingelagens bestämmelser om uppodling av allmänningar⁴⁷¹. Eftersom den fasta bebyggelsen utmed kusterna var utbredd och reglerad med byordningarna i Upplandslagen och Hälsingelagen, kan urvalet av byar som tillkommit under nyodlingsperioden i alla fall hypotetiskt vara begränsat till erämarkerna i inlandet eftersom obebyggda områden var allmänningar i Hälsingelagens mening och därför fria för nyodling.

I undersökningen om nyodlingen har ett första urval av tänkbara nyodlingsbyar följt en viss typ av ortnamn som bara förekommer i de gamla erämarkerna. Bynamn som slutar på *-mark* är en kategori av ortnamn som är unikt och framför allt förekommer i Västerbotten.

470. UL B:1

471. HL B:15-16

Mark-byarna känns igen genom att namnen på byarna mestadels är sammansatta av fornnordiska egennamn och efterleden *-mark*. Den äldre ortnamnsforskningen förutsatte att *mark*-byarna tillkommit före Nöteborgsfreden med anledning av att personnamnen var fornnordiska. En mer sannolik förklaring till namnsättningen av dessa byar torde vara att de är förhållandevis unga och är ett resultat av nyodlingsverksamheten på 1300-talet. Valet av personnamn ger ingen ledning till bedömningen av deras ålder, men tillägget av efterleden *-mark* efter den nyodlande bondens personnamn skulle kunna förklaras som ett sätt för förvaltningen att få överblick över den nyodling som följde av den första kungliga stadgan. Nyodlare utlovades ju ca tio års skattefrihet, en förmån som naturligtvis måste stå under förvaltningens kontroll. Ansökan om att få bryta ny mark skulle göras hos kungens ombudsman Johan Ingemarsson som bör ha låtit mäta upp marken och notera byns namn så att skatt kunde tas ut i vederbörlig ordning när det var dags för skattläggning. Det torde även ha legat i den nye bondens intresse att han fick rätten till sin egendom dokumenterad med sitt egennamn. Kontinuiteten i förvaltningssystemet gör det möjligt att retrospektivt beräkna en bys ålder i markland respektive pundland. *Mark*-byarnas storlek visar att de tidigaste bör ha anlagts enligt skiftesförordningen i Upplandslagen och de grundlades på erämark som låg nära befintliga moderbyar. Det var också dessa markbyar som fick den största tillväxten under senmedeltiden. Mer avlägsen nyodling i erämarkerna gjordes i relativt gynnsamma lägen vid odlingsbara sjö- och åkanter, men byarna här var bara 2 markland och hade betydligt sämre förutsättningar för tillväxt. Anläggning av nya *mark*-byar fortsatte även efter kolonisationsperioden. Under senmedeltiden anlades några pundlandsindelade *mark*-byar i erämarkerna, men för dessa har tillväxtpotentialen varit betydligt sämre än i de först anlagda byarna och ibland så dålig att byarna verkar näst intill ha upphört.

Utgångspunkten för rekonstruktionen som presenteras i Tabell 9 har varit den storlek i pundland som *mark*-byarna hade i jordeboken 1543. Därefter har det gjorts en uppskattning av vilken storlek i duodecimala tal som de kan ha haft vid marklandsindelningen då Upplandslagens skiftesbestämmelser tillämpades samt den storlek de fick efter den fördubbling av jordetalet som blev följden

av pundlandsräkningen. Endast hela duodecimala tal användes vid skatteregistreringen av markland och pundland under senmedeltiden. Det var först i samband med hemmansklyvningarna och Gustav Vasas skatterevisoner som bråktal började användas på jord- och skattemått.

Rekonstruktionen i Tabell 9 visar i vilken omfattning som markbyar anlades i de olika socknarna under 1300-talet. Alla tillkom inte samtidigt, utan de större markbyarna om 4 markland bör ha anlagts först och de om 2 markland något senare. Efter övergången till pundland skedde en delning av gårdarna, även i dessa förhållandevis nya byar och fördubblingen av antalet bönder ökade på socknarnas storlek och medlemstal ytterligare. För nyanlagda byar på ogynnsamma lägen i erämarkerna kan pundlandsindelningen ha inneburit att böndernas utkomstmöjligheter försvårades ytterligare och fick till följd att *mark*-byar övergavs och försvann.

Det har inte varit möjligt att i de enskilda fallen urskilja om nyodlingen i erämarkerna initierats direkt av kronan, av byalagen eller av brukarna själva, men det är uppenbart att intresset eller behovet av ny odlingsmark har varit större inom de södra socknarna än inom de norra. Hypotetiskt ingick i den första skattläggningen c:a 1335-1340 ett antal nyanlagda mark-byar om 4 markland, de flesta i Bygdeå och Skellefteå erämarker där de bästa jordbruksförutsättningarna fanns. Nyodlingen i mark-byar fick ett gott utfall i erämarkerna söder om Skellefteälven medan effekten av stadgan förblev marginell norr om Skellefteå. I de norra socknarna har antalet markbyar varit få, och en viktig orsak kan man säkert finna i birkarlarnas motstånd till nyodling i områden där det bodde lappar. Inom Luleområdet finns en enda markby, Skatamark, belägen på gränsen mot Råneå.

Det lyckosamma utfallet i området mellan Umeå och Skellefteå berodde förmodligen på att landhöjningen i erämarkerna gav bättre förutsättningar för nyodling och kanske framför allt större betesmarker. Att birkarlarna genom sitt veto kunde lägga hinder i vägen för eventuella försök att anlägga nya byar inom sina skatteområden har nämnts som en orsak till den sämre etableringen i norr men samtidigt kan det finnas orsaker i den finska markorganisationen som hindrade utflyttning. Området norr om Skellefteälven dominerades av en finstalande befolkning. Den finskättade befolkningen samlade sig

Tabell 9. *Mark-byar; antal och storlek i mark- respektive pundland 1340-1543. Retrospektiv beräkning efter jordeboken 1543.*

Socken	markland	antal byar	pundland	antal byar	pundland	antal byar
	1340	1340	1370	1370	1543	1543
Umeå	8	2	54	14	59	14
Bygdeå	20	5	44	8	48	8
Lövånger*	0	0	12	2	16	2
Skellefteå	24	9	60	9	61	9
Piteå	0	0	20	5	20	5
Luleå	4	1	8	1	12	1
Total	56	17	196	39	217	39

*Lövånger ingick 1340 i Bygdeå. Det största antalet markbyar anlades i Ume- Bygde- och Bure erämarker där också den nyodlade arealen var som störst.

traditionellt i storfamiljer och byar med ägoblandning och kan därför ha visat ett motstånd mot att flytta ut. Kronan har inte haft någon ambition att bryta upp detta mönster, något som visar sig i skattläggningen av Torneå, där man kan räkna med upp till fyra nominati på varje pundland så sent som på 1540-talet. Behovet av utflyttning kan därför beroende på familjestruktur ha varit mindre ju längre norrut man kom, medan man framför allt i Umeå, Bygdeå och Skellefteå haft både ett behov och en möjlighet att kunna anlägga fler byar.

Resultatet av undersökningen om anläggningen av *mark*-byarna pekar mot att de var ett resultat av den nyodlingsverksamhet som ägde rum i första hand under 1300-talet. Något allmänt intresse för nyodling så som kronan förväntade sig fanns inte, men stadgan tycks ha passat överens med de behov och förhållanden som vid tidpunkten för kolonisationen rådde i området söder om Skellefteälven. De större *mark*-byarna om 4 och 2 markland anlades under ett tidigt skede och etableringarna kan även ha skett efter påtryckningar från kolonisatorerna för att fylla upp antalet hushåll i socknarna. De mindre markbyarna har tillkommit vid olika tidpunkter under medeltidens senare del. *Mark*-byar som bara var taxerade till 2 pundland kan inte ha anlagts tidigare än vid mitten av 1370-talet. Efterleden – mark markerar då inte en marklandsindelning utan att nyodlingen skett i laga ordning.

Tillväxten i markbyarna blev mycket olika. De stora, tidiga byarna som anlades i de södra erämarkerna visar som nämnts ibland en anmärkningsvärt god tillväxt som exempelvis vissa markbyar i Lövånger, i Bureområdet och söder om Skellefteälven. I mindre markbyar som tillkommit senare och på sämre lägen, har utkomsten varit mager och tillväxten har uteblivit. En viss blygsam nyodling i erämarkerna gjordes under 1400-talet och kanske även i början av 1500-talet men *mark*-byarna är huvudsakligen ett fenomen från 1300-talet.

Sammanfattning om kolonisationen

Kolonisationen av Norra Botten, som ingår i avhandlingens tredje huvudproblem som är den territoriella expansionen i de nordliga landskapen, har givits en förklaring i detta avsnitt. Webers definition av den territoriella staten och dess anspråk på att statens rättsordning skall gälla vid anslutningen av nya territorier har visat sig vara giltig när det gäller anslutningen av Hälsingland, Norra Botten och de finska kustlandskapen i Åbo län. Dessa områden annekterades och inordnades under Hälsingelagen och svensk förvaltning som den svenske kungens skattland under kolonisationsperioden 1300–1340. Bartlett understryker att territorialisering och etableringen av nya bosättningar var noggrant planerade och regulariserade och detta kan i hög grad sägas ha gällt för den svenska expansionen i norr och öster.

Vid koloniseringen av Norra Botten, som behandlats i detta kapitel, infördes Upplandslagens förvaltningsindelning i markland och hela området lades in under Hälsingelagen. Vid gränsläggningen av socknarna och markorganisationen av byarna har kolonisationsörarna tagit hänsyn till traditionell markindelning, bysamfälligheter och erämarksgränser. Ett tydligt sådant hänsynstagande ser man i att de tidigaste socknarna följer gränserna för birkarlarnas inmutade distrikt. Kolonisationen med en skattefrihet för nyodling på 10 år planerades vara genomförd när kung Magnus uppnådde myndig ålder på 1330-talet. Uppmaningen till nyodling och anläggningen av nya byar medförde konflikter med birkarlarna inom området vilket var en av orsakerna till att stadgan inte fick samma effekt norr om Skellefteälven som i socknarna söder därom. De nya byarna

etablerades i erämarkerna och den största utbredningen av odlingsbara erämarker fanns i Umeå och storsocknen Bygdeå. Utfallet av uppmaningen till nyodling kan följas i byar med *mark*-namn.

Den första skattelagningen kan, om man följt förmyndarstyrelsens planering, ha ägt rum redan 1336 i samband med att kung Magnus blivit myndig. När Magnus Erikssons nyodlingsstadga 1340 ersatte kolonisationsstadgan var skattefriheten borttagen vilket bör ha inneburit att senast då har Norra Botten lagts in i den ordinarie förvaltningen. Övergången från kolonisationsskedet till det egentliga förvaltningskedet sammanföll i tiden med en central förvaltningsåtgärd, nämligen att hela den finska riksdelen 1340 lades under hövitsmannen i Åbo. Norrabotten kom då att förvaltas från Kumo i Satakunda. En finsk nyodlingsstadga hade utfärdats av kung Magnus 1334 för de finska landskapen Egentliga Finland, Nyland, Åland, Tavastland och Satakunda. Så länge som nyodlingsstadgorna för Norra Botten och de finska landskapen gällde skulle tilldelningen av mark först godkännas av kungens ombud Johan Ingemarsson eller av hövitsmannen i Åbo, men efter att Magnus Eriksson utfärdat sin stadga 1340 förändrades förutsättningarna. Både den svenska och den finska stadgan var då helt ersatta med Hälsingelagen och bosättningen på icke hävdad mark blev fri.⁴⁷²

På 1370-talet var Åbo län pantsatt till Bo Jonsson, som i sin egenskap av både länsinnehavare och drots kom att sätta sin prägel på den fortsatta utvecklingen. De bottniska landskapen avdelades från Satakunda och gjordes till ett eget län, Krytzeborg län (Korsholms län). Länsindelningen föregicks av en omtaxering av hela området och pundlandet ersatte marklandet som skattegrund. Den nya taxeringen påverkade den administrativa indelningen på olika sätt. Sockenindelningen reviderades och det nya länet delades på två härader som förvaltades från Krytzeborg. Häradsgränsen lades fast till Kaakama nära Torneå, en gräns som kom att gälla fram till 1809. Den mest påtagliga förändringen av övergången från marklandsindelning till pundlandsindelning var fördubblingen av skatten genom fördubblingen av antalet taxerade bönder samt av byarnas storlek.

472. HL B:15-16

Förvaltningen i Norrabotten fick vid kolonisationen sitt administrativa centrum i Hiske by vid Umeälven, där sockenkyrkan byggts på byns mark. I Hiske anlades då gården Grubbe som säte för den världsliga förvaltningen medan en gård i den angränsande byn Kåddis donerats av sockenbor till ärkebiskopen. Flera omständigheter tyder på att ett tingsställe funnits i Hiske redan före Nöteborgsfreden. Det främsta skälet är sockenkyrkans namn, Backens kyrka, som indikerar att ett kapell anlagts vid den förkristna tingbacken. Den nuvarande medeltida sockenkyrkan har haft en föregångare i trä. Under kolonisationstiden och så länge som förvaltningsdistriktet endast sträckte sig till Ule älv låg förvaltningens säte i Umeå. Efter 1340 behölls tingsstället i Umeå för förvaltningen av nuvarande Västerbotten. Österbotten avdelades från Satakunda i samband med att Korsholms län inrättades av drotsen Bo Jonsson. Länet delades i ett västligt och ett östligt härad som båda förvaltades från Korsholm, men det västra fögderiet låg kvar i Umeå. Med länsindelningen var kolonisationen av det bottniska området avslutad även om det slutgiltiga införlivandet med det svenska riket skedde först när Sverige och Ryssland slöt fred i Teusina 1595.

Kapitel 5.

BESKATTNING, ODLING OCH BEBYGGELSE I NORDLANDEN UNDER SENMEDELTIDEN

Kapitlets bakgrund och disposition

Undersökningar och analyser i föregående kapitel har tagit sin utgångspunkt i Webers teorier om vad som kännetecknar övergången från patrimonieellt kungadöme till territoriell stat och vad som kännetecknar den territoriella staten. Resultaten visar att den svenska utvecklingen överensstämmer med Webers teorier och definitioner. Upplandslagen var det avgörande steget i Sveriges övergång mot ett legalt statsskick med en territoriell förvaltningsordning.

Undersökningarna bekräftar hypotesen om ett strategiskt samband mellan Upplandslagen, marklandssystemet och annekteringen av periferierna i norr och öster. Den territoriella indelningen i markland och beskattningen av det kamerala marklandet var de grundläggande principerna i Upplandslagens förvaltningsordning och marklandssystemet lades också ut på de annekterade områdena.

I detta kapitel skall resultaten från de föregående kapitlen kompletteras med en undersökning av marklandsbeskattningen i de botteniska landskapen och Hälsingelandskapen under senmedeltiden. Här kommer också frågan om bebyggelse- och odlingsexpansionen att tas upp till diskussion. Uppfattningen om en bebyggelse- och odlingsexpansion i det nordliga området under medeltiden kommer att ifrågasättas och diskuteras utifrån de olikheter i skattesystemen som visat sig vid analyserna av de kamerala källorna.⁴⁷³ Möjligheten till en empirisk undersökning av problemet har öppnats eftersom analysen av de kamerala källorna har visat att systemen för jordindelning och beskattning hade en kontinuitet från när de infördes vid sekelskiftet 1300 till 1500-talets mitt. Marklandssystemets

473. Myrdal 1983:42ff, Sundström 1984:158ff

systematiska sammankoppling av skatt och jordäggande gör att den skattlagda odlingens och befolkningens relativa storlek då systemet infördes har kunnat jämföras med odlings- och befolkningstalen i jordeböcker och bågaskattelängder från tiden omkring Gustav Vasas skatteomläggning på 1540- och 1550-talen.

Gustav Vasas räkenskaper har i många sammanhang använts av forskningen som källa till ekonomiska förhållanden och förvaltning i Sverige under 1500-talet. Som retrospektiv källa till den medeltida förvaltningen har dock materialet bara använts i begränsad omfattning, trots att Gustav Vasa själv efter att han på 1530-talet inlett en kartläggning av kammarens uppbördsunderlag fann att inga förändringar hade vidtagits i skattesystemet sedan det infördes.⁴⁷⁴ I "Det nordiska ödegårdsprojektet", vars undersökningar av den senmedeltida ödeläggelsen presenterades i en samling avhandlingar i början av 1980-talet, användes jordeboksmaterialet i viss mån retrospektivt, men här kom resultaten i stor utsträckning att handla om bebyggelseexpansionen på 1500-talet. Regionala undersökningar av den senmedeltida ödeläggelsen ledde till att man uppmärksammade en svensk odlingsexpansion och befolkningsökning som hade likheter med den agrara utvecklingen i andra delar av Europa. Hälsingelandskapen ingick inte i projektets regionala urval, men Norrbotten nedanför lappmarksgränsen var ett av de områden som valdes ut för en djupare undersökning. Hans Sundström, som inom projektets ram undersökte det nordbottniska kolonisationsområdet,⁴⁷⁵ reviderade den tidigare ödeteorin och kom till en annan uppfattning om bebyggelseexpansionen i norr än Eljas Orrman, som i sin avhandling inom projektet behandlade Finland.⁴⁷⁶ Projektets resultat gav dock inte svar på hur stor befolkningsökningen och odlingsexpansionen var i olika regioner och hur expansionen fördelade sig tidsmässigt.⁴⁷⁷ I detta kapitel skall avhandlingens undersökningsområde behandlas utifrån dessa frågeställningar.

474. Olofsson 1962:281

475. Sundström 1984

476. Orrman 1986

477. Myrdal 1987

Den botteniska odlings- och befolkningssituationen under 1500-talets senare del hade redan före ödegårdsprojektet blivit behandlad i några avhandlingar.⁴⁷⁸ Beskattningen i de finska landskapen har huvudsakligen behandlats av finländska forskare som diskuterar de finska jordmåten utan att sätta beskattningen i Finland i samband med den svenska marklandsbeskattningen. De hittillsvarande forskningsresultaten bygger på 1500-talets jordeboksmaterial, men är inte invändningsfria. Mot bakgrund av vad som blivit klarlagt om det kamerala marklandssystemets utformning kommer därför i detta kapitel att diskuteras hur Gustav Vasas skattereformer påverkade skatteregistreringen i 1500-talets jordeböcker, och hur det i sin tur har påverkat de slutsatser som dragits i tidigare forskning om odlingens och bebyggelsens utbredning i de norrländska landskapen under senmedeltiden. Som källor till kapitlets undersökningar kommer fogderäkenskaperna från senmedeltiden att användas tillsammans med Gustav Vasas jordeböcker och bågaskattelängder. Till fogderäkenskaperna räknas här Erik av Pommerns skattebok och skattelängderna 1527-1539 som visat sig ha ett inbördes samband. Jordeböckerna från ca 1540 till 1550-talet från både de botteniska och de hälsingska landskapen ger möjlighet till en mer detaljerad undersökning än fogderäkenskaperna. Bågaskattelängderna, som tyvärr bara finns för Västerbotten, är en

478. Förvaltning och beskattning i de norrländska och botteniska landskapen på 1500-talet har p.g.a. ett gott källäge behandlats av ett flertal forskare. E. G. Huss använde i sin avhandling från 1902 jordeböckerna som källa till ekonomiska förhållanden i Västerbotten under 1500-talet. Huss ansåg emellertid att det inte var möjligt att dra några slutsatser om medeltiden utifrån materialet. Ingvar Jonsson behandlar Hälsingelandskapen i sin avhandling från 1971 om jordskatt och kamerala system i Norrland, där han följer upp den kamerala utvecklingen från 1539 till 1607. Även Västerbotten utgör en ansenlig del av hans avhandling. Jonsson gör även en retrospektiv jämförelse mellan beskattningen i fogderäkenskaperna 1527-1536 och uppgifterna i Erik av Pommerns jordebok 1413. Betydelsefulla bidrag till kunskapen om förvaltningen i de norrländska landskapen har också lämnats av kulturgeografen Gerd Eneqvist, som undersökte Nedre Luleälvens byar i en studie som sträcker sig från 1500-talet till början av 1900-talet. I hennes undersökning stod byn och bybebyggelsen i fokus och hennes iakttagelse av de s.k. *storbyarna* i Norrbotten har använts som belägg för en stark senmedeltida expansion. En avhandling framlagd av Mats Berglund 2006 behandlar demografiska förhållanden i Norrbotten på 1500-talet.

på många sätt unik demografisk källa som kompletterar jordeböckernas befolkningsuppgifter. Jordeböcker och bågaskattelängder har använts dels för att komplettera de resultat som framkommit av fogderäkenskaperna, dels för att empiriskt undersöka vilka konsekvenser som övergången till Gustav Vasas skattesystem fick för registreringen av odlings- och befolkningstal. För Österbotten saknas tyvärr uppgifter om medeltida markinnehav, eftersom man i Österbotten med undantag för Kyro socken inte använde jordindelningen i pundland vid taxeringen utan en sammansättning av hushåll i rökar. Landskapet kan ändå ingå i undersökningen eftersom det kamerala skattemåttet pundland användes som utgångspunkt för den fullsuttne bondens skatt oavsett traditionell markindelning, brukningsmetoder och resurstillgångar.

Taxering och beskattning i Bottenvikslandskapen under senmedeltiden

Upplandslagens beskattningsordning utgick från den fullsuttne bonden och hans markinnehav, som enligt Upplandslagens Byalagsbalk var satt till i markland. Marklandssystemets fullsuttnehetsbegrepp räknade med att en familj bestående av två generationer, gårdens ägare och gårdens arvtagare med respektive anhöriga, hade sin försörjning på gården. "Familj" kan vara ett vitt begrepp som inte bara omfattar flera generationer utan också syskon och ingifta, liksom begreppet "hushåll" som även innefattar tjänstefolk och mer eller mindre tillfälligt ingående arbetskraft. "Storfamiljen" som demografiskt problem i undersökningsområdet diskuteras av Sune Åkerman i en studie på temat ekologiska förhållanden och hushållsstruktur. Han gör där skillnad mellan storfamiljer och storchushåll men framhåller att dessa kombinerades såväl ekonomiskt som i sociala förhållanden.⁴⁷⁹ Enligt Åkermans uppfattning har både den horisontellt utbyggda storfamiljen och det vertikalt utbyggda storchushållet samband med det extensiva resursutnyttjandet i de norrländska älvdalarna och erämarksekonomin.⁴⁸⁰

479. Åkerman 1990:30f, 43ff

480. Åkerman 1990:24ff

Tabell 10. Andelen söner, mågar och bröder i "storfamiljer" enligt bågaskattelängden för Västerbotten 1539.

Socken	Nom	<i>Söner</i>	<i>Mågar</i>	<i>Bröder</i>	<i>Andel av mtl</i>
Torneå	227	61	2	19	27%
Kalix	181	40	4	6	22%
Luleå	352	59	10	18	20%
Piteå	248	78	3	13	28%
Skellefteå	330	52	2	25	19%
Löfvånger	129	18	2	4	16%
Bygdeå	216	15	3	5	10%
Umeå	367	43	6	21	16%
Totalt	2050	366	32	111	

Familjesammansättningen i Västerbotten med flera generationer brukande och boende på samma gård framgår särskilt tydligt i socknar med rökindelning, men familjemönstret var detsamma inom hela Bottenviksområdet oberoende av odlingskultur (se Tabell 10). Enligt Upplandslagens Jordabalk ingick åldriga föräldrar i underhållsplikten⁴⁸¹, men bågaskattelängderna för Västerbotten visar att den fullsuttne bonden även beräknades kunna försörja inte bara arvtagaren och hans familj utan även övriga vuxna söner med familjer, döttrar och mågar med familjer samt bröder. Något tillskott i form av invandring söderifrån bör alltså inte ha krävts för att fylla befolkningskvoten vid kolonisationen och inte heller vid pundlandsindelningen på 1370-talet då marklandsindelade gårdar delades upp på två gårdsenheter.

Hur böndernas skatt beräknades skilde sig åt i Västerbottens och Österbottens olika socknar eftersom marklandstaxeringen utgick såväl från markplanering, försörjningsmönster och befolkningsstruktur för att bestämma fullsuttenhetsen på en gård. I samband med koloniseringen på 1320-talet gjordes i Västerbotten en socken- och förvaltningsindelning i markland. Upplandslagens system med en indelning i toltsocknar om 120 hushåll eller markland och byar lagda i solskifte var förebild för planeringen. Gamla byar fick behålla sina tidigare skiftesformer, men de nya

481. UL J 21

byar som anlades efter Nöteborgsfreden 1323 lades i byamål om fyra gårdar. Åkermarkens areal stod i proportion till gårdens andel i byamålet och tegindelades. Skatten i de marklandsplanerade socknarna var liksom i Uppland 1 mark för en fullsutten gård med två generationer bönder. I socknar som hade en stor andel finsk befolkning var röken den enhet som användes på ett flerfamiljs-hushåll. Taxeringen av röken baserades inte i första hand på åkerarealen utan på skatteförmågan från varierande näringar. Eftersom jordlotten på en rök understeg marklandets storlek fick koloniserarna konstruera en lösning av problemet, så att beskattningen av röken kom att motsvara lagens krav (se Figur 6). Torneå och Piteå, som i flera avseenden hade större släktskap med kustsocknarna i Österbottens rökområde än med flertalet socknar i Västerbotten, får här utgöra exempel på socknar där det gjordes en avvikande typ av skatteberäkning. I Torneå utmärktes bybebyggelsen av att två eller ibland flera gårdar låg inom en omgärdad gård, en gårdsgärda, och åkern som låg inom gårdsgärdan brukades i ägoblandning av flera hushåll⁴⁸². I Torneå där den extensiva boskapsskötseln var den huvudsakliga näringen beräknades relationen mellan åker och äng till 1:2 vid taxeringen eftersom de odlade ytorna var små medan ängsmarkerna var stora.⁴⁸³ Även i Piteå, där befolkningen främst var av finskt ursprung, gjordes taxeringen med hänsyn till indelningen i rökar, men här var relationen mellan åker och äng 1:1. Eftersom rökarnas åkerarealer var små så räknade man med två finska rökar på varje markland och varje rök fick en schabloniserad åkerareal på ½ markland som beskattades med ½ mark. Vid kolonisationen delades både Torneå och Piteå in i 30 markland och socknarnas marklandsskatt blev alltså 30 mark. Med två rökar per markland och således två skattepliktiga huvudmän (nominati) per helt markland blev antalet hushåll dubbelt så stort som antalet markland och med 60 hushåll räknades både Torneå och Piteå socknar i förvaltningshänseende som annex till huvudsocknen Luleå.

482. Se Bilaga, Karta 7.

483. Fisket, som var den andra huvudnäringen, började inte beskattas individuellt i de norra socknarna förrän i samband med Gustav Vasas skatterevisjoner. I de södra socknarna beskattades fisket kollektivt.

Västerbotten**1340**

1 markland = 2 rökar = 1 mark

RÖK 1 1 nom ½ mark	RÖK 2 1 nom ½ mark
---------------------------------	---------------------------------

Österbotten**1340**Kameral rök
2 rökar = 2 hushåll = 1 mark

RÖK 1 1 nom ½ mark	RÖK 2 1 nom ½ mark
---------------------------------	---------------------------------

1370

1 pundland = 1 rök = 1 mark

RÖK 1 2 nom 2 x ½ mark	RÖK 2 2 nom 2 x ½ mark
-------------------------------------	-------------------------------------

1370

2 rökar = 4 hushåll = 2 mark

RÖK 1 2 nom 2 x ½ mark	RÖK 2 2 nom 2 x ½ mark
-------------------------------------	-------------------------------------

1413 gårdbeskattning

1 gård = 4 rökar = 4 mark

RÖK 1 1 mark	RÖK 2 1 mark
RÖK 3 1 mark	RÖK 4 1 mark

1 gård = 4 rökar = 8 hush = 4 mark

RÖK 1 2 nom 1 mark	RÖK 2 2 nom 1 mark
RÖK 3 2 nom 1 mark	RÖK 4 2 nom 1 mark

Figur 6. Konstruktionen av rökbeskattningen i de bottniska landskapen.

Vid marklandsindelningen var alltså marklandet och den dubbla röken likställda som skatteenheter, men vid mitten på 1370-talet ändrades taxeringssystemet. Pundlandet infördes som skattegrundande jordmätt och marklandsräkningen ersattes med pundlandsräkningen. Avsikten med pundlandsräkningen var att

fördubbla skatten. I de marklandsindelade socknarna gjordes det enkelt genom att dela de marklandstaxerade gårdarna på två pundlandsindelade gårdar. När det gällde de rökindelade socknarna stötte förvaltningen på ett problem, eftersom den osystematiska ägoblandningen i gårdsgårdorna förhindrade en delning på två gårdsenheter som kunde beskattas var för sig. Istället infördes en taxeringsmodell som räknade med två skattepliktiga nominati på varje hushåll i röken och därigenom blev kronans inkomst från rökarna fördubblad. Skatteunderlaget i Torneå och Piteå ökade från 30 markland till 60 skatterökar. Med två nominati per rök nådde antalet hushåll i båda socknarna upp till fulltalighetsnormen 120 och Piteå och Torneå kom att räknas som självständiga tolftsocknar, vilkas skatt registrerades i Erik av Pommerns skattebok.⁴⁸⁴

I Österbotten räknades markindelningen liksom i Torneå och Piteå på traditionellt bottniskt vis i rökar. Vid övergången till pundlandsräkning fördubblades skatten också här genom att fördubbla antalet nominati. Rökindelningen och ägoblandningen i Österbotten medförde att gårdarna inte kunde delas på två, utan i stället beskattades två nominati på varje rök. Metoden var avsedd att motsvara uppdelningen av marklandet på två pundland och skatteeffekten var densamma med båda taxeringsmetoderna. Summeringarna av antalet nominati i fogderäkenskaperna från Österbotten ger intrycket att landskapet hade ett större befolkningstal än Västerbotten, men i realiteten så var det ingen större skillnad mellan det relativa befolkningstalet i respektive länsdel utan skillnaden hänför sig huvudsakligen till taxeringsmetoden att fördela rökarnas skatt på fler nominati. Den fysiska miljön i Österbotten kan förmodligen ha påverkats på samma sätt som i det västerbottenska marklandsområdet med en förtätning av bebyggelsen.

484. Se Kap. 4, Tabell 1a. Fogden i Korsholm noterade socknarnas självständighet i skatteboken men glömde att ändra skattebeloppet för Luleå. Vid kolonisationen hade Luleå/Råneå taxerats till $120+60=180$ markland och annexen för Torneå och Piteå för respektive 30 markland och skatten för Luleå med annex blev alltså 240 mark. Vid pundlandstaxeringen fördubblades skattesumman till 480 mark. Denna summa står kvar i Erik av Pommerns jordebok trots att Torneå och Piteå registrerades som självständiga socknar med respektive 60 mark i skatt.

Av jämförelserna mellan Erik av Pommerns skattebok och fogderäkenskaperna från Gustav Vasas tid framgår att skatten under senmedeltiden satts ner från 1 mark/pundland till ½ mark/pundland. Här beror skillnaden på att det efter Engelbrektsupproret på 1400-talet gjordes en nedsättning av den skatt som utgick under Erik av Pommerns tid. I genomsnitt gjordes en nedprutning med 7/15. Skatten i Västerbotten sänktes från 1500 mark 1413 till 797 mark enligt fogderäkenskaperna 1527-1536. Markskatten från Österbotten minskade från 2300 åbomark i skatteboken 1413 till 1227 åbomark i fogderäkenskaperna från början av 1500-talet. Under senmedeltiden uppgick den levererade skatten till 1300 mark, och i den summan ingick även sakören.⁴⁸⁵ Överensstämmelsen med en sänkning till närmare hälften är alltså mycket god, vilket framgår av tabellerna i Kapitel 4 över skattläggningarna i Västerbotten och Österbotten

Övergången till Gustav Vasas skattesystem i Västerbotten

Marklandssystemet kom att bestå från sekelskiftet 1300 fram till Gustav Vasas skatterevisioner vid mitten på 1500-talet. Det kamerala pundlandet förblev bestämmande för taxeringen i de botteniska landskapen även om uppbördens storlek kom att påverkas av politiska beslut och det ursprungliga avradsbeloppet om en mark för ett fullsuttet bondehushåll kom att sänkas med närmare hälften under loppet av 1400-talet.⁴⁸⁶ Det för Västerbotten speciella jord- och skattemåttet pundland (½ markland) samt spanlandet (1/8 pundland) var de primära kamerala enheterna ännu vid Gustav Vasas tidiga skattläggningar i landskapet. Gustav Vasas kritik av det medeltida skattesystemet resulterade i att marklandssystemet fick ge vika för helt nya beskattningsprinciper. Som skäl för att genomföra en skatterevision angav kungen att det var ett stort och allmänt problem för landshushållningen att gårdarna i hela landet var överbefolkade och att allmogen därför inte hade råd att leverera skatten.⁴⁸⁷ I Västerbotten

485. SDHK 37173

486. FMU 2178

487. Olofsson 1962:281

vidtogs stegvisa förändringar i markindelningen och beskattningen från slutet av 1530-talet, och i början av 1540-talet gjordes en ny jordrevning i Västerbotten. Vid taxeringen hade ett lass äng inräknats i det kamerala spannländet ända fram till skatterevisjonen på 1540-talet, men då började ängen taxeras för sig och upptaxerades kraftigt. En helt ny skattläggningsprincip infördes 1547 då ett nytt jordmått introducerades, ”det nya marklandet”, som indelades i 6 spannländ⁴⁸⁸ Samtidigt höjdes skatten på alla typer av resurser.

Tabell 11. *Fördelningen av gårdarnas skattetal i spannländ 1543.*

Socken	spannländ	lass	spl/nom	lass/spl
Umeå	3793	3424	8,9	0,9
Bygdeå	1264	1814	5,8	1,4
Löfvånger	901	1009	7,4	1,1
Skellefteå	2478	3521	7	1,4
Piteå	1767	1654	6,8	0,9
Luleå	3769	2558	10,1	0,7
Kalix	880	1168	4,9	1,3
Torneå	603	2247	2,7	3,7
Alla	15455	17395	ø 7,2	ø 1,1

Anm. 1536 var relationen mellan spannländ och lass äng 1:1. Av jordeboken 1543 framgår hur den inbördes relationen mellan odlad jord och betesmark förändrats sedan kolonisationen, till stor del beroende på markhöjningen som var särskilt påtaglig i socknar med stora erämarker.

Marklandssystemet lämnades alltså gradvis fram till 1547, då det ersattes av nya principer för taxering och beskattning i Gustav Vasas reviderade system. Skillnaden mellan de båda skattesystemen avspeglar sig i det sätt som räkenskaperna fördes i räknekammaren. Räkenskaperna för Västerbotten är här särskilt informativa. Fogderäkenskaperna från 1530-talet består av marklandssystemets summariska skatteregister över uppbörden från varje socken. Att registren är summariska har tidigare tolkats som att man under medeltiden saknat kunskaper och resurser för att använda sig av annan skatteregistrering än denna förenklade typ av skatteregister.

488. Olofsson 1962:290, Jonsson 1971:251f

Tabell 12. Skattdläggningarna i mark i Västerbotten 1527–1547.

Socken	Skf 1527-36	Skf 1539	Skf 1543	Skf 1547
Umeå	167	395	395	2424
Bygdeå	80	151	151	913
Lövånger	45	98	102	651
Skellefteå	128	298	295	2012
Piteå	70	192	193	1251
Luleå	190	394	395	2428
Kalix	53	106	106	699
Torneå	664	101	101	753
Alla	797	1735	1738	11131

Skattebeloppen ansågs som ”sämjor” som på den lokala nivån fördelades på bondekollektivet. Uppbörden skall ha utgått kollektivt fram till att Gustav Vasa införde systemet med jordeböcker och individuell skattdläggning.⁴⁸⁹ Slutsatsen motsägs inte bara av avhandlingens resultat om Upplandslagens förvaltningssystem utan även empiriskt av registreringen i jordeboken 1543 för Västerbotten, där det gjordes en noggrann kartläggning av alla beskattningsbara resurser inför övergången till det nya skattesystemet. Jordeboken innehåller en detaljerad redovisning av alla enskilda gårdars jordetal och torde bygga på ett äldre skatteregister över de enskilda böndernas jordinnehav eftersom registreringen av vissa byar innehåller spår av marklandsregistreringen. Från och med jordeboken 1547 är alla spår av marklandssystemet borta ur jordeböckerna.

Förutom jordeböckerna, där de skattepliktiga jordägarna registrerades för skatt på åker, äng och fiske, finns för Västerbotten också bågaskattelängder där både namngivna nominati och övrigt mantal som söner, mågar och bröder registrerades per by och gård för mantalsskatt. Den första bågaskattelängden är från 1539 men först från 1543 finns jordeböcker och bågaskattelängder från samma år. Bågaskattelängderna fördes parallellt med jordeböckerna fram till 1500-talets senare del då uttaget av bågaskatt upphörde.

489. Dovring 1951:10ff

Tabell 13. Ökning av odlings- och befolkningstal i Västerbotten 1527-1543

Socken	Pundland	Pundland	Pundland	Nom	Nom	Nom
	1527-36	1543	ökning %	1539	1543	Ökn %
Umeå	334	474	42	367	422	13
Bygdeå	160	157	0	214	218	2
Lövånger	90	112	24	118	122	3
Skellefteå	256	309	21	330	355	10
Piteå	140	221	57	244	259	6
Luleå	380	471	23	352	372	5
Kalix	106	110	3	170	179	5
Torneå	64	75	17	222	222	0
Alla	1530	1929	ø 26	2017	2149	ø 5,5

Anm. Odlingstillväxten var störst i Umeå och Luleå. Ökningen av pundlandstalen 1543 beror på övergången från marklandssystemets pundlandsräkning till spannlansräkningen som inkluderade mindre jordlotter som odlats upp sedan kolonisationen. Ökningen av antalet nominati beror på att fullsuttensgränsen togs bort och att alla hjonelag på en gård taxerades för skatt, d.v.s. alla vuxna gifta personer inklusive änklings och änkor registrerades i jordeboken. Ökningen av antalet pundland stod alltså inte i direkt relation till ökningen av antalet nominati.

Bågaskattelängdernas register över mantalet kompletterar jordeböckernas detaljerade uppgifter om bebyggelse och befolkning. Bågaskatten var densamma för alla nominati i arbetsför ålder och övrigt mantal. Eftersom samtliga nominati i varje by blev registrerade och kan identifieras med namn kompletterar längderna jordeböckernas uppgifter om nominati och lämnar dessutom uppgifter om söner, mågar och bröder i hushållet. De innehåller också uppgifter om erämarksbyar med fångstbefolkning, som inte blev registrerade i jordeboken. Eftersom bågaskatten utgick på mantalet var skattesumman inte fast utan varierade mellan åren. Vinterskinn av ekorre, s.k. gråskinn, var ursprungligen den skattepersedel som uttogs av mantalet, men på 1540-talet var skinnskatten avlöst i penningar och var satt till ½ öre per båge.

Analysen av jordeböckerna visar att den avgörande åtgärden vid omläggningen av skattesystemet var att fullsuttensgränsen på 1 pundland togs bort (se Tabell 14).

Tabell 14. Jordetalets fördelning på nominati 1527-1543

Socken	JB 1527-36	BSK 1539	1527-1539	JB1543	JB1543	1543
	<i>Pundland</i>	<i>Nom</i>	<i>Pl/Nom</i>	<i>Pundland</i>	<i>Nom</i>	<i>Pl/Nom</i>
Umeå	334	367	0,7	474	422	1,1
Bygdeå	160	216	0,6	157	232	0,7
Lövånger	90	129	0,5	112	118	0,9
Skellefteå	256	330	0,6	251	388	0,6
Piteå	140	248	0,4	221	253	0,9
Luleå	380	352	0,8	471	405	1,2
Kalix	106	181	0,5	110	177	0,6
Torneå	64	227	0,2	75	288	0,3
Alla	1530	2050	0,6	1871	2283	0,8

Den medeltida skifteslagstiftningen, som byggde på principen 4 fullsuttna gårdar i ett byalag, bröts upp och med allt fler brukare i varje by förändrades bebyggelsen. Fogderäkenskaperna för Österbotten visar att samma förändringar genomfördes där. Man frångick fullsuttensprincipen och skatten blev individuellt beräknad för alla jordägare i röken. En uppdelning av gårdarna på olika medlemmar i familjen och avsöndring till nya gårdsenheter i gårdarnas utmarker uppmuntrades. Övergången till spannlansräkning medförde att delning av fullsuttna gårdar blev tillåten. Det framgår av registreringen av nominati i jordeböcker och bågaskattelängder att gårdarna kunde delas upp så att arvsberättigade gifta söner fick egna gårdar redan under faderns livstid, förutsatt att fadern uppnått en ålder då han kunde sättas på undantag eller av andra skäl inte längre kunde bruka gården. Han stod då kvar som nominatus men undantogs från bågaskatt. Ogifta vuxna män uppmanades av kung Gustav att lämna gårdarna för att ägna sig åt nyodling i lappmarken, där även samerna fick fri förvärvsrätt. Birkarlarna, som under hela medeltiden hade kunnat lägga in sitt veto mot uppodling av sina lappskaftermarker förbjöds att hindra bönderna att anlägga nya hemman, så att alla skulle kunna bidra med skatter till kronan.⁴⁹⁰

490. Olofsson 1962:287

Hypoteserna om en odlings- och befolkningsexpansion

När röktalet i Erik av Pommerns skattebok i tidigare forskning har tolkats som enskilda hushåll och jämförts med befolkningstalen i 1540-talets jordeböcker har skillnaden mellan de båda källorna resulterat i slutsatser om en bebyggelse- och befolkningsexpansion med upp till 300 % under senmedeltiden.⁴⁹¹ Sundström påpekar att de slutsatser om upp till en sexdubbling av befolkningen under 1400-talet som förekommer i rikshistoriskt upplagda synteser och i lokalhistoriska framställningar bygger på den felaktiga metoden att jämföra kameralt material från olika tidpunkter.⁴⁹² Sundströms uppfattning har bekräftats av de undersökningar och analyser som gjorts i de föregående kapitlen. Vid jämförelser mellan fogderäkenskaper och jordeböcker har man inte uppmärksammat att marklandssystemets principer för skatteregistrering skilde sig helt från hur registreringen gjordes i Gustav Vasas reviderade skattesystem. Det metodiska felet beror på feltolkningen av Upplandslagen och på föreställningen om ledungsskatternas kontinuitet som skattesystemets grundläggande princip fram till 1500-talets mitt.⁴⁹³

I marklandssystemet byggde beskattningen av marklandet och marklandets motsvarigheter i andra kamerala mått på fullsuttenhetsprincipen och den fullsuttne bondens hushåll var en kollektiv enhet utan något bestämt antal hushållsmedlemmar. När Gustav Vasa vid skatterevisjonen tog bort fullsuttenhetsprincipen fick det till följd att all befolkning som ägde någon del i jord, äng och fiske i en by oavsett storleken på deras tillgångar registrerades som skattskyldiga. I jordeboken 1543 låg gårdsstorleken i medeltal under fullsuttenhetsgränsen 1 pundland = 8 spannländ i alla socknar utom i jordbrukssocknarna Umeå och Luleå (se Tabell 14). Den detaljerade registreringen av skattskyldiga i 1540-talets jordeböcker och räkenskaper var en kameral åtgärd under omläggningen av skattesystemet för att få kontroll över all befolkning och deras tillgångar på beskattningsbara resurser. Ökningen av antalet nominati i jordeboken 1543 hade framför allt två orsaker. Den ena var slopandet av fullsuttenhetsgränsen, den andra

491. Orrman 1977:336ff, 1983:280ff, 1986:32ff

492. Sundström 1974:192-205

493. Jfr Dovring 1951:147ff

var att hemmansklyvningar skedde i stor skala. Bland de åtgärder som Gustav Vasa vidtog för att öka skattedragarnas antal var att särskilja de olika hushållsmedlemmarnas skatteplikt. Uppsplittningen av hushållskollektiven på ett större antal skattskyldiga och därtill hemmansklyvningar och skatteregistrering av byar och gårdar som låg under fullsuttenhetsgränsen medförde att befolkningskategorier som varit dolda i marklandssystemet blev synliga i det nya skattesystemets jordeböcker. När sedan det nya och ytmässigt mindre nya marklandet infördes 1547 gav också denna omläggning upphov till hemmansklyvningar och därmed ökade antalet registrerade skattskyldiga ytterligare utan att det skett en faktisk ökning av befolkningstalet. En jämförelse mellan antalet nominati i fogderäkenskaperna och jordeböckerna ger alltså inte ett mått på en reell befolkningsökning.

Från beskattningssynpunkt innebar hemmansklyvningen att samtidigt som antalet beskattningsbara jordägare ökade i jordeboken, så minskade det beskattningsbara bågaskattemantalet när sönerna flyttade med sina hushåll från fädernegården till egna hushåll på byns mark. För att kompensera bortfallet i bågamantalet infördes en ny åldergräns för bågaskatten. Enligt Hälsingelagen skulle bågaskatten erläggas av alla vuxna män från 20 års ålder, som kunde hantera en båge, men i det nya skattesystemet var den nedre åldergränsen sänkt till c:a 16 år. Genom att sänka åldersgränsen till 16 år kunde man höja antalet bågaskatteskyldiga igen och öka skatten. Störst effekt fick förändringen på bågamantalet i Umeå.

Gustav Vasas främsta åtgärder för att minska trångboddheten på gårdarna var alltså att ta bort fullsuttenhetsgränsen och tillåta hemmansklyvning. Utflyttning och uppodling av nya hemman uppmuntrades men någon egentlig odlingsexpansion tycks inte ha ägt rum. Den effekt som hemmansklyvningen fick på folktätheten på gårdarna i de olika socknarna visas i Tabell 15. Hemmansklyvningen gav upphov till en förtätning av byarnas bebyggelse, men den splittrade samtidigt den odlade jorden på fler ägare och gav sämre möjligheter till försörjning för en klass av småbönder. Allra störst blev effekten i Piteå där jordbruksmarken ökat genom upplandningen vid kusten och där röksystemet blivit upplöst och ersatts med pundlandsbeskattning.

Tabell 15. *Folktäthet i mantal per pundland i Västerbotten 1536–1543.*

Socken	1536			1543		
	Pundland	BSK 1539 <i>tot mtl</i>	1536-1539 <i>mtl/Pl</i>	Pundland	BSK 1543 <i>tot mtl</i>	1543 <i>mtl/Pl</i>
Umeå	334	437	1,3	474	480	1,0
Bygdeå	160	237	1,4	158	250	1,6
Lövånger	100	137	1,4	112	153	1,4
Skellefteå	256	409	1,6	309	439	1,4
Piteå	140	335	2,4	221	326	1,5
Luleå	380	439	1,2	471	464	1,0
Kalix	106	212	2,0	110	228	2,0
Torneå	64	307	4,8	75	326	4,3
Alla	1540	2513	ø 1,6	1741	2666	ø 1,5

Av intresse för bedömningen av den demografiska utvecklingen och jordbruket är utfallet av jordrevningen 1542 i Västerbotten (se Tabell 16). I jordeboken 1543 redovisas storleken på tillgången i äng och bete i antal lass. I marklandssystemet som fortfarande gällde 1536, var relationen mellan åker och äng satt till 1:1, men i jordeboken 1543 blir de olika socknarnas tillgång på bete en iakttagbar faktor som kan ställas i relation till demografiska faktorer som befolkningsantal, befolkningstäthet och hemmansklyvningar. Av jordeboken framgår att i Umeå och även i Piteå var ökningen av odlad jord respektive betesmark av ungefär samma omfattning. I Luleå hade åkermarken ökat mer än betesmarken⁴⁹⁴ medan i socknarna Bygdeå, Lövånger och Skellefteå hade landhöjningen och uppgrundningen i erämarkerna utökat betesarealerna och därigenom gynnat boskapsskötseln. Särskilt anmärkningsvärt är det låga medeltalet spannland per nominatus i Bygdeå, som i någon mån kompenseras av ett högt antal lass. Detta kan tolkas som att socknen hade ett stort antal små gårdar med extensiv boskapsskötsel. Ett tillskott till försörjningen kan ha varit tillverkningen av hantverksprodukter i skinn och läder. Boskapsskötselns betydelse i Torneå och Kalix socknar har redan tidigare framhållits och bekräftats

494. I Piteå, Luleå, Kalix och Torneå beskattades även fisket individuellt medan beskattningen i de södra socknarna var kollektiv på bynivån. Fisket behandlas inte särskilt i avhandlingen.

här särskilt av det stora antalet lass äng i Torneå, där relationen mellan åker och äng redan under medeltiden uppskattades till 1:2.

Eftersom tillskottet av åkermark till största delen skett inom ramen för de befintliga byarna kan man inte betrakta utökningen av antalet spannländ i jordeboken 1543 som ett tecken på en odlingsexpansion utan som en normal odlingstillväxt på de egna markerna. En annan orsak till det utökade antalet beskattningsbara enheter i skatteregistren var att när fullsuttenhetsgränsen togs bort blev effekten att fångstbefolkningens byar i erämarkerna blev synliga i jordeböckerna. Husbehovsodlingen i erämarksbyarna hade dittills legat under fullsuttenhetsgränsen och därför inte blivit registrerad för skatt i marklandssystemet.

Resultatet av undersökningen är att man inte kan dra några slutsatser utifrån skatteregistren om en allmän odlingsexpansion under senmedeltiden. Det är alltså inte möjligt att som metod för att belägga odlingsexpansion och befolkningsökning jämföra antalet skattskyldiga i de medeltida fogderäkenskaperna med antalet skattskyldiga i jordeböckerna eftersom det handlar om två helt olika skattesystem. I marklandssystemet var den kameralt beräknade fullsuttenheten skattegrund och varje gårdshushåll skattlades utan att hänsyn togs till antalet medlemmar i hushållet, medan det i Gustav Vasas reviderade skattesystem inräknades alla enskilda hjonelag på gårdarna i skatteunderlaget. Bebyggelse, befolkningstal och odling har varit relativt konstanta från kolonisationstiden fram till 1500-talets mitt. Det är endast den av kronan initierade nyanläggningen av *mark*-byar i erämarkerna på 1300-talet som kan anses som en odlingsexpansion, och de bästa jordarna togs redan då i anspråk för en ökad uppodling.

Det finns en kontinuitet i skatteregistreringen som kan beläggas i kamerala källor från 1536 tillbaka till början av 1400-talet och som retrospektivt kan föras tillbaka till kolonisationstidens marklandsindelning. Under ett så långt tidsspänn som tvåhundra år förekommer inga iakttagbara förändringar utom övergången från marklandsindelning till pundlandsindelning i slutet av 1300-talet och den fördubbling av skatten som blev resultatet av förändringen. Jordeböckerna från 1543 och 1546 visar tydligt med sin detaljredovisning att avsikten var att frågå marklandssystemet och gå

över till en ny form av beskattning. Sedan den nya jordindelningen och det reviderade skattesystemet blivit införda 1547 upphörde den detaljerade registreringen av gårdarna och deras befolkning. Jordeböckerna började föras på årlig basis och jordetal och skatt redovisades endast per by. I bågaskattelängderna fortsatte man dock att registrera allt mantal i byarna. På 1560-talet återupptogs den individuella skatteregistreringen i jordeböckerna. Tanken var då att registren skulle revideras löpande, så att kammarens skatteunderlag alltid hölls aktuellt, men idén var inte möjlig att genomföra praktiskt, eftersom den var alltför omfattande och arbetskrävande och fogdarna protesterade mot den ökade arbetsbördan.

Övergången till Gustav Vasas skattesystem i Österbotten

Skattegrunden i Österbotten var mer varierande än den i Västerbotten, men även här utgick taxeringen från marklandsnormen. Ett fullsuttet bondehemman skulle erlægga 1 mark i skatt. Fullsuttetheten i röken beräknades vara densamma som i pundlandet, men skattekraften räknades inte på åkerns produktivitet utan på olika skattepersedlar som smör och gäddor och andelen spannmål har varit förhållandevis liten. Det enda undantaget från rökindelningen i södra Österbottens jordbruksområde var Kyro socken, där marken var indelad i pundland och pundlandet var skattegrund. I norra Österbotten där fångstnäringarna dominerade beräknades skatten på annat sätt. I kustsocknarna har skatten framför allt tagits ut i smör, gäddor och skinn. I Österbottens nordligaste socknar togs huvudskatten ut i form av bågaskatt (se tabell 16A, B och C)

Skatten i södra Österbotten utgick under senmedeltiden från den bottniska röken där två skattskyldiga nominati räknades på varje rök. Vid skattläggningen 1531 var alla socknar i Österbotten också indelade i fjärdingar, där skattens storlek varierade med hur de skattepersedlar som erlades från socknen värderades.

Fjärdingen var inte detsamma som en fjärdedel av ett visst område utan stod i relation till hur skattegrunden beräknades. Socknarna bestod av ett varierande antal fjärdingar beroende på antalet skattepliktiga nominati i socknen och värderingen av fjärdingarna varierade mellan socknarna. I de norra socknarna

Tabell 16A. Skatten i norra Österbotten 1531 och 1546.

Socken	Vinterskatt	Bågamantal	Sommarskatt 1531		Summa	Årliga räntan
	Mark	2 öre/båge	Fjårdingar à 16 mark		skatt 1531	1546
Kemi	46	184	4	64	110	83
Ijo	16	64	1	16	32	83
Salo	32	128	1	16	48	163
Limingo	16	64	2	32	48	189
Summa	110	440	8	128	228	518

Tabell 16B. Skatten i södra Österbotten 1531–1532 och 1546.

Socken	Sommarskatt		Skatt	Antal bönder	Årliga räntan
	Fjårdingar	à mark	1531-32	2 nom/hush	1546
Pedersöre	3	80	240	480	411
Karleby	1	80	80	160	260
Kalajoki	0	0	0	0	59
Vörå	1	100	100	200	92
Mustasaari	4	80	320	640	446
Kyro	3	100	300	600	323
Summa	11		940	1880	1591

Tabell 16C. Antalet pundland: karpland i Kyro per sida i fogderäkenskaperna 1546.

SIDA	NOM	PL:KLD	PL/NOM
1	34	39:1	1,1
2	36	36:1	1,0
3	36	34:2	0,9
4	35	28:0	0,8
5	36	42:6	1,2
6	36	54:7	1,5
7	35	41:3	1,2
8	34	45:6	1,3
9	33	52:1	1,6
10	36	43:2	1,2
11	37	40:1	1,1
12	37	46:2	1,2
13	38	49:4	1,3
14	29	42:7	1,4
SUMMA	492	595:03	ø 1,2

beräknades skatten för varje fjärding vara 16 mark (Tabell 16A), i de södra kustsocknarna 80 mark och i jordbrukssocknarna Kyro och Vörrå 100 mark (Tabell 16B). I dessa beräknades alltså skattekraften vara högre än i övriga socknar. Det framgår inte av räkenskaperna 1531 att skatten i Kyro skall ha utgått efter en annan princip än i övriga socknar, men i fogderäkenskaperna för 1546-1549 taxerades jorden i Kyro i pundland på samma sätt som i Västerbotten (Tabell 16C). Pundlandet som jordmått i Österbotten finns bara belagt för Kyro socken i fogderäkenskaperna 1546-1549. Av sammanlagt 560 nominati i Kyro detta år skattade 492 nominati för pundland medan 68 skattade för gäddor och smör. I Kyro hade man följaktligen en markorganisation som tillät beskattning av hela pundland, men även här fördelades skatten på två nominati. Det är alltså möjligt att pundlandet i Kyro tidigare räknats som en rök, men det är också möjligt att en övergång till en indelning i pundland gjordes samtidigt som pundlandsindelningen genomfördes i Västerbotten på 1370-talet. Gärdbeskattningen med fyra bönder i en skatterök var densamma både för pundlandstaxerade och röktaxerade socknar och någon skillnad i taxeringsprinciperna för olika socknar kan man alltså inte se i Erik av Pommerns skattebok.

Skattesänkningarna under 1400-talet slog igenom även i Österbotten och 1531 hade den totala skattesumman i Österbotten blivit sänkt med ungefär hälften mot 1413, vilket motsvarade skattesänkningarna i Västerbotten under 1400-talet, som uppgick till ca 53 %. Antalet nominati 1531 kan beräknas till 2 246, vilket inte torde vara någon större skillnad mot 1413 om man tar hänsyn till de osäkra uppgifterna för de nordliga socknarna 1413. Man bör kunna räkna med att skatten i princip beräknades på samma antal nominati både 1413 och 1531. Det uppges i företalet till Årliga räntan 1544 att en ny skattläggning gjordes av allmogen i Österbotten 1539, då "all jord blev skattlagd efter jordetalet, lösöre och innandömet". Detta medförde att ett stort antal mindre jordbruk och tidigare oregistrerade erämarksbyar lades in i skattesystemet. Det reviderade skattesystemet fick alltså på samma sätt som i Västerbotten till följd att nya kategorier av befolkningen registrerades i skatteunderlaget. Fogderäkenskaperna uppvisar av den anledningen en till synes kraftig ökning av befolkningen, men det handlar alltså inte heller här om någon reell

befolkningsökning utan bara om en ökning av antalet registrerade skattedragare. Ökningen av den skattlagda befolkningen gav inte bara staten ökade inkomster utan även kyrkan kunde dra nytta av förändringen, vilket visade sig i etableringen av nya socknar.

Begreppet rök, som under senmedeltiden använts som ett skattemått, fick i Österbotten en nygammal innebörd efter Gustav Vasas skatterevisioner och användes på de enskilda bondehushållen. Röken med dubbla antalet nominati upplöstes och under 1500-talets senare hälft hade Gustav Vasas skattereform med beskattning av enskilda gårdar oberoende av storlek slagit igenom.⁴⁹⁵ Rökbegreppet överfördes då till det nya skattesystemet för att beteckna de enskilda gårdarna.

Taxering och jordetal i Hälsingland, Medelpad och Ångermanland

Hälsingelagen visar med sina lån från Upplandslagen att den politiska avsikten var att infoga de norrländska landskapen i det svenska rikets skatte- och förvaltningssystem. Hälsingland, Medelpad och Ångermanland finns inte registrerade i Erik av Pommerns jordebok, och det är därför inte möjligt att göra samma jämförelse med 1500-talets fogderäkenskaper som för de botteniska landskapen. Beskattningen av Hälsingelandskapen under medeltiden kan dock på samma sätt som för bottenvikslandskapen rekonstrueras utifrån de kyrkliga taxeringslängderna från 1314 och 1316 och jordeböckerna från Gustav Vasas tid.

Utgångspunkten för beskattningen enligt marklandssystemet var att den fullsuttne bonden med 1 markland åker beskattades med 1 mark i jordskatt. Marklandet var ett kameralt begrepp för fullsuttighet. Skattemodellen kom att användas oavsett vilket jordmått som användes lokalt. Som visats i Kapitel 2 framgår det av de kyrkliga taxeringslängderna att en övergång till marklandsräkning i Hälsingland, Medelpad och Ångermanland pågick vid mitten av 1310-talet. Det uppländska jordmättet markland låg till grund

495. Jfr Almquist 1920:347ff. Enligt Almquist skedde en skattläggning på 1550-talet då huvudskatten i Österbotten lades om och kom att beräknas efter jordetalet i pundland, karpland och spannländ utom i Kemi och Ijo där det gamla systemet behölls.

Tabell 17. Antal för skatt registrerade nominati i Österbotten 1431–1549.

Socken	Nom 1413	Skatt 1413	Nom 1531	Nom 1549	Nom 1571
	4 nom/rök	5 mark/rök			
Kemi	80	100	110	134	166
Ijo	80	100	64	139	194
Salo	80	100	96	220	338
Limingo	80	100	96	185	375
Kalajoki	0	0	0	90	125
Karleby	80	100	160	356	455
Pedersöre	320	400	480	438	487
Vörå	0	0	0	286	0
Mustasaari	480	600	640	443	708
Kyro (pundland)	640	800	600	595	879
Kyro	0	0	0	68	0
Uleå erämark	0	0	0	0	184
Alla	1760	2300	2356	2960	3911

för det teoretiskt utarbetade marklandssystemet, men marklandet kom att utvecklas till ett kameralt mått på fullsuttenhet även i landskap där man använde andra jordmått som exempelvis i Hälsinglandskapen. Där åkern låg till grund för försörjningen gjordes en kalibrering av spannmåtten, så att den beräknade skatten skulle bli likvärdig inom hela marklandsområdet. Så kom t.ex. den uppländska spannen att motsvaras av två hälsingska spann och målet, som var det jordmått som användes i Hälsingland och Medelpad, anpassades till det kamerala marklandet för att ge likvärdig skatt. Selandet, som var det jordmått som användes i Ångermanland, anpassades på motsvarande sätt.

Undersökningarna som redovisas i detta kapitel har varit avsedda att ge en uppfattning om hur de lokala jordmåttan anpassades till marklandssystemet under senmedeltiden och om det av skatteregistreringen är möjligt att utläsa om det skett en befolkningsökning och en odlingsexpansion. Undersökningarna presenteras i tabeller för varje landskap och socken och uppvisar en kontinuitet i marklandstaxeringen från 1300-talets början till

mitten på 1500-talet. Det framgår av analysen i Kapitel 2 av de kyrkliga taxeringslängderna att marklandssystemet var infört i Hälsinglandskapen 1316. En första möjlighet till kontroll av rekonstruktionernas riktighet ges med summan av den skatt som togs ut från landskapen under perioden 1320-1330. År 1330 mottog Magnus Eriksson redovisningen av Hälsinglands skatt under tio år. Det redovisade beloppet uppgick till drygt 4 735 mark och användes till att betala hertigarna Eriks och Valdemars skulder. Man kan jämföra denna summa med det sammanlagda antalet nominati för Hälsingland, Medelpad och Ångermanland i pallielösenlängden 1316, som då angavs vara 4 632. Den redovisade skatten i mark motsvarar alltså i princip antalet bönder 1316. Man kan också jämföra skattebeloppet 4735 mark med de 4800 som skulle ha erlagts om indelningen av pastoraten varit helt genomförd enligt marklandssystemet. Uppbördens som redovisades 1330 torde ha varit den första regulära uppbörden av marklandsskatten från de norrländska skattelanden.⁴⁹⁶

Mål och selandstalen 1316 jämförs i rekonstruktionerna med motsvarande måltal på 1540-talet. Rekonstruktionerna visar att Bo Jonssons skatteomläggning för att fördubbla skatten i bottenvikslandskapen på 1370-talet inte var en enstaka företeelse utan en motsvarande skatteomläggning gjordes i Hälsingland. Med en kameral fördubbling av antalet mål och seland på marklandet åstadkoms en fördubbling av skatten även i hälsinglandskapen. När skatteomläggningen blev genomförd kan inte beläggas, men i tabellerna antas det ha skett på 1370-talet, alltså under den period då Bo Jonsson innehade hälsinglandskapen som pantlän.⁴⁹⁷

496. se även Kap. 3, sid 129.

497. Fritz 1973/2:55

Taxeringen i Hälsingland

I Hälsingland användes jordmättet mål. Tabell 18 visar att det skett en övergång från tolfträkning 1314 till marklandsräkning 1316. Antalet mål per markland var då 32. I tabellen har måltalen per socken 1316 tagits fram genom att antalet markland vid den kyrkliga taxeringen har multiplicerats med 32. Antalet nominati var enligt Upplandslagens Konungabalk detsamma som antalet markland. På 1530-talet var måлтаlet dubbelt så stort och en fullsutten gård i Hälsingland beräknades till 64 mål. Rekonstruktionen i *Tabell 18* visar tydligt att marklandsindelningens måltal 1316 fördubblats till 1542. Överensstämmelsen mellan måлтаlets antagna storlek 1370 och måлтаlet 1542 är god med undantag för de nordligaste socknarna i Sundede pastorat. Den bristande överensstämmelsen mellan måltalen i Sundede 1370 och 1542 beror på de nordligaste socknarna.⁴⁹⁸ Orsaken kan vara att man i dessa socknar som gränsade till Medelpad har haft en annan odlingsgång.⁴⁹⁹ I Medelpad räknades måлтаlet till ungefär 1/3 av måлтаlet i Hälsingland eftersom odlingsgången här var tresäde.⁵⁰⁰ Om man i de socknar i Sundede där skillnaden är som störst räknar om måлтаlet från Hälsinglands 64 mål/markland till Medelpads 24 mål/markland närmar man sig tabellens summa för 1542.

Det har visat sig möjligt att med utgångspunkt från den kyrkliga taxeringslängden 1316 beräkna skatten per mål. Eftersom marklandssystemet tillämpades vid den första skattläggningen utgick då 1 mark i skatt för 32 mål. För varje mål var skatten alltså 6 penningar. De senmedeltida räkenskaperna visar att den fullsuttna bonden i Hälsingland beräknades ha 64 mål, alltså en fördubbling av måлтаlet från 1316. Hur skatten räknades fram skall här illustreras med ett enkelt räkneexempel från Sundede pastorat. När marklandsräkningen infördes 1316 hade pastoratet 960 fullsuttna bönder med vardera 32 mål jord, som motsvarade ett markland. Varje bonde skulle erlägga 1 mark i skatt, alltså tillsammans 960 mark. Avradsterminen var åtta år med redovisning det nionde

498. Jonsson 1971:73ff

499. Jonsson 1971:166

500. Jonsson 1971:181f

året. För hela pastoratet gör det 120 mark per år i uppbörd. Dessa 120 mark skulle alltså fördelas på 960 bönder. För att få reda på den skatt som varje bonde skulle erlägga årligen måste man dela upp penningmarken i sina underavdelningar. På 1 mark gick det 192 penningar och den årliga skatten från pastoratet räknad i penningar var alltså $120 \times 192 = 23\ 340$ penningar. Fördelat på de 960 bönderna blev skatten på var och en $23\ 040 / 960 = 24$ penningar/år. 24 penningar är detsamma som 3 örtugar eller 1 öre. Marklands-skatten som hälsingebonden erlade var alltså 1 öre per år.

Undersökningen av beskattningen i Västerbotten har visat att skatten fördubblades av drotsen Bo Jonsson under den mecklenburgska tiden, sannolikt under 1370-talet. Skatten i Hälsingland, som vid 1300-talets början hade grundat sig på åkermåttet i spannländ, fördubblades då genom att man gjorde måлтаlet kameralt. Skatten per mål var fortfarande 6 penningar, men fördubblingen av den fullsuttne bondens måltal resulterade i dubbelt så hög skatt. Kronan kom att genom omläggningen få en ökning av inkomsten från Hälsingland från 960 mark till 1 920 mark.

Orsaken till måлтаlets fördubbling bör ha varit densamma som i Västerbotten, d.v.s. den omläggning av taxering och beskattning av jorden som förmodligen genomfördes på 1370-talet av Bo Jonsson efter det att han övertagit hälsingelandskapen som pantlän efter hertig Albrekt av Mecklenburg. I de bottniska landskapen genomfördes skatteomläggningen genom att pundlandet ersattes av marklandet vid taxeringen. I Hälsingland, Medelpad och Ångermanland gjordes istället en förändring av skatteunderlaget genom att fördubbla det kamerala måлтаlet. Effekten blev densamma – dubbel skatt.

Sköllen i Hälsingland är ett mått som har diskuterats.⁵⁰¹ Under Erik av Pommerns tid motsvarade sköllen skattegården om fyra bönder i 1403 års skatteförslag och uppgick alltså till 4×64 mål, d.v.s. 256 mål. Med en skatt om 6 penningar per mål blev den sammanlagda skatten för en sköll i fyrmannagård 8 mark eller enligt avradsregeln i Jordabalken, 2 mark per bonde och avrads-termin under 1400-talets första årtionden. Skattesänkningarna

501. Jfr Jonsson 1971:69, 119, 151

Tabell 18. Bönder och mål i Hälsingland 1314-1542.

HÄLSINGLAND

Bollnäs pastorat	1314		1316		1370	JB1542	1542	<i>Hjälpskatte mantalet</i> 1535
	<i>bönder</i>	<i>antal mål å 32/nom</i>	<i>markland</i>	<i>antal mål å 32/nom</i>	<i>antal mål å 64/nom</i>	<i>antal mål</i>	<i>nom å 64 mål</i>	
Bollnäs	168	5376	144	4608	9212	11264	176	213
Järvsö	132	4224	144	4608	9212	10688	167	205
Ijusdal	144	4608	144	4608	9212	10624	166	202
Norråla (Tröne)	120	3840	144	4608	9212	6464	101	109
Söderåla	96	3072	96	3072	6144	5376	84	92
Segersta (+Hanebo)	96	3072	0	0	6144	6656	104	148
Alfta	96	3072	96	3072	6144	9344	146	215
Arbrå	72	2304	72	2304	4608	5760	90	107
Mo (+Rengsjö)/ Saknas	72	2304	0	0	4608	4928	77	138
Färila / Nora o Färila	48	1536	96	3072	6144	2240	35	0
Summa	1044	33408	963	22952	70640	73844	1146 (ø 64)	1429
Sundede pastorat	1314	1314	1316	1316	1370	1542	1542	<i>Hjälpskatte mantalet</i> 1535
	<i>bönder</i>	<i>antal mål å 32/nom</i>	<i>markland</i>	<i>antal mål å 32/nom</i>	<i>antal mål å 64/nom</i>	<i>antal mål</i>	<i>nom å 64 mål</i>	
Forsa (+Hög)	168	5376	144	4608	9212	8128	127	176
Delsbo	168	5376	144	4608	9212	9088	142	299
Tuna m annex Idenor	144	4608	144	4608	9212	5888	92	123
Nora (+Bjuråker)	120	3840	96	3072	6144	4928	77	137
Bergsjö (+Hassela)	96	3072	96	3072	6144	2944	46	85
Harmånger + Jättendal	96	3072	96	3072	6144	4032	63	104
Enånger (+Njutånger)	120	3840	96	3072	6144	5312	83	108
Gnarp	72	2304	72	2304	4608	2176	34	73
Rogsta (+lisbo)	72	2304	72	2304	4608	3584	56	104
Summa	1056	33792	960	30720	61428	46080	720 (ø 64)	1209

Figur 7. Skatteberäkning i Hälsingland 1320–1540.**Skatt 1320:**

1 markland=32 mål

1 nominatus=32 mål

Sköll: $4 \times 32 \text{ mål} = 128 \text{ mål}$

Skatt: 4 mark/sköll

1 mark/nom

Skatt 1370:

1 markland=64 mål

1 nominatus=64 mål

Sköll: $4 \times 64 \text{ mål} = 256 \text{ mål}$

Skatt: 8 mark/sköll

2 mark/nom

Skatt 1540:1 sköll = 6 nom $\times 64 \text{ mål} = 384 \text{ mål}$

Sköllens skatt: 8 mark/6 fullsättes män

Skatt per nominatus: 1 mark 8 örtugar

efter Engelbrektsupproret resulterade i att skatten på jord kom att minskas med ungefär hälften under 1400-talet. På 1530-talet bestod sköllen av sex gårdar om 64 mål. Denna sköll var alltså $6 \times 64 \text{ mål} = 384 \text{ mål}$. 1403 års gård om fyra bönder hade senare på 1400-talet ersatts med den s.k. settingen, en gård om sex bönder. När sköllen i samband med skattesänkningarna ändrades från 4 bönder till 6 bönder blev skatten per fullsutten bonde $1 \frac{1}{3}$ mark istället för 2 mark. Dessutom sattes jordskatten ned med $\frac{1}{3}$ så att skatten per mål minskades från 6 penningar per mål till 4 penningar per mål. Det var på denna nivå som skatten stod kvar på 1530-talet före genomförandet av Gustav Vasas skatterevisjoner. Sköllen, som förmodligen ursprungligen var en enhet som motsvarade hamnan hade alltså, liksom de andra mått som i början på 1300-talet användes vid skattläggningen av den solskiftade byn med fyra fullsuttna bönder, utvecklats till en rent kameral konstruktion.

Taxeringen i Medelpad

Målräkningen användes även i Medelpad, men till skillnad från i Hälsingland så saknades skölssystemet. I 1540-talets jordeböcker redovisas skatten per by utan att fördelningen inom byn anges. 1541 uppges att "vart mål är så stort som ett spannland". Måltalet för Medelpad detta år var enligt jordeboken 19 508. Måltalet i Medelpad bör på samma sätt som i Hälsingland ha beräknats efter spannen och åkerarealen när marklandsräkningen infördes, men blev under senmedeltiden ett kameralt mål. Enligt Jonsson förefaller det som om det funnits ett område mellan tvåsädesbruket i södra Hälsingland och ensädet i Västerbotten, där tresädet dominerat och till detta område har Medelpad hört. Skriftliga uppgifter från 1600-talet nämner både tvåsäde och tresäde.⁵⁰²

Det är alltså intressant att se att man tagit hänsyn till odlingsgången vid beräkningen av skatten. Måltalet för den fullsuttne bonden i Medelpad var på 1540-talet 24 mål. Det kan antas att måltalet i Medelpad liksom det i Hälsingland har blivit fördubblat vid skatteomläggningen på 1370-talet. Vid marklandsindelningen 1316 bör alltså marklandets yta ha beräknats till 12 mål. Om samma storlek på spannen användes i Medelpad som i Hälsingland i början av 1300-talet har måltalet i Medelpad stått i relation till måltalet i Hälsingland med $12/32$, alltså med ungefär $1/3$. Eftersom skatten beräknades på den produktiva åkerarealen så bör man vid beräkningen av skatten ha utgått från att tresädesbruket varit det gängse i landskapet.

Tabell 20 visar samma typ av jämförelse för Medelpad som tabellen för Hälsingland, nämligen hur uttaget av skatt ökade vid slutet av 1300-talet men minskade under 1400-talet. Vid marklandsindelningen av Medelpad 1316 motsvarades 1 markland av 12 mål och antalet fullsuttna bönder var 816. Om man, när marklandsräkningen infördes, erlade 2 penningar per år i skatt för varje mål, så blev bondens skatt under en skattetermin om 8 år 1 mark för ett kameralt markland. Skattesumman från hela landskapet blev under en skattetermin närmare 816 mark, att jämföra med de 960 mark som man hade räknat med att komma upp till vid pastoratets marklandsindelning. Någon odlingstillväxt i landskapet

502. Jonsson 1971:181f

under medeltiden räknat i antal mål kan inte beläggas. Antalet mål 1547 var i det närmaste detsamma som 1370. Skattesänkningen efter Engelbrektsupproret medförde en ny stadga på 300 mark och skatten per mål sänktes då till 3 penningar. 1540 stod skatten kvar på samma nivå. Det genomsnittliga antalet mål per nominatus hade under senmedeltiden ökat från 24 till 26, alltså med ca 8 %, medan befolkningsökningen under senmedeltiden var måttlig. Den befolkningsökning som är mätbar kan hänföras till de socknar som brutits ut från huvudsocknarna.

Befolkningstalet i de utbrutna socknarna är 127 och i dessa socknar låg medeltalet för mål per nominatus lägre än det totala. I jordeboken 1547 var medeltalet mål per nominatus 21,3 i de utbrutna socknarna mot 26 mål per nominatus totalt i pastoratet. Antalet mål stod kvar på samma nivå som det gjorde 1370. Antalet nominati 1316 var 1 nominatus per markland. Antalet nominati hade minskat från 816 år 1316 till 744 år 1547. Möjligen är bondetalet 1314 mer rättvisande än marklandstalet 1316, som kan ha varit schabloniserat, och om så är fallet hade befolkningen ökat från 612 till 744, alltså med ca 100 personer under senmedeltiden.

Taxeringen i Ångermanland.

Jordmättet i Ångermanland var seland. Selandet har i kameralt avseende motsvarat ungefär ett uppländskt spannland eller två hälsingska mål. Selandet som arealmått var av ungefär samma storlek som ett spannland vilket finns klart dokumenterat i jordeboksundervisningarna.

Utsädets storlek angavs i allmänhet till 1 upplandsspann eller 2 "hälsingspann". Tabellens värden per socken för 1547 bygger på att en manuell sammanräkning har gjorts av jordebokens uppgifter. När det gäller selandet som kameralt mått ger källorna och litteraturen inte mycket upplysningar. Enligt ett brev daterat 8 juni 1446 satte kung Kristoffer ner Ångermanlands skatt från 680 mark till 500 mark med förbehåll att skinnskatten skulle utgå som tidigare.⁵⁰³ Summan kan jämföras med storleken på marklandsskatten på

503. Almquist 1920:317

Tabell 19. Bönder och mål i Medelpad 1314–1547.

Medelpad Socken	1314	1314	1316	1316	1370	1547:3		
	<i>bönder</i>	<i>à 12 mål nom</i>	<i>markland</i>	<i>à 12 mål nom</i>	<i>à 24 mål nom</i>	<i>mål</i>	<i>nomi- nati</i>	<i>mål/ nom</i>
Skön	96	1152	144	1728	3456	1440	65	22
Tuna	72	864	96	1152	2304	1505	52	29
Torp	72	864	96	1152	2304	1652	62	27
Borgasjö m Haverö	48	576	84	1008	2016	1392	58	24
Stöde	48	576	48	576	1152	1235	38	33
Njurunda	48	576	36	432	864	2161	94	23
Lid	36	432	36	432	864	601	26	23
Indal (inkl Holm?)	36	432	36	432	864	1355	34	40
Ljustorp	48	576	36	432	864	1388	44	32
Håssjö m Tynderö**	36	432	84	1008	2016	2467	77	32
Häggdånger***	24	288	36	432	864	0	0	0
Selånger	48	576	84	1008	2016	1499	53	28
Summer	612	7344	816	9792	19584*	16695	626	27
					Utbrutna Socknar	2716	127	22
						19411	744	ø 26

Utbrutna socknar

Alnö (Skön?)	74	894
Sättna (Selånger)	19	658
Attmar (Tuna)	31	1164
	127	2716

* Jordeboken 1541 anger måлтаlet till 19508

** Håssjö är delvis räknat i seland. 457 seland omräknade till 915 mål i summeringen.

*** Häggdånger, som räknar i seland, är överfört till Ångermanland (544 1/2 seland).

Tabell 20. Bönder och seland i Ångermanland 1314-1547.

Ångermanland	1314	1314	1316	1316	1370	1547:3		
Socken	<i>bönder</i>	<i>à 6 seland</i>	<i>markland</i>	<i>à 6 seland</i>	<i>à 12 seland</i>	<i>bönder</i>	<i>seland</i>	<i>seland/ nom</i>
Sollefteå	120	720	144	864	1728	39	552	14
Nora	120	720	144	864	1728	117	1187	10
Nordingrå m Ullånger	144	864	144	864	1728	125	1315	11
Nätra	120	720	144	864	1728	133	1680	13
Umeå	120	720	144	864	1728	0	0	0
Själevad	144	864	144	864	1728	256	3009	12
Ramsele	72	432	96	576	1152	30	291	10
Långsele	72	432	96	576	1152	17	285	17
Lid	72	432	96	576	1152	20	340	17
Resele	72	432	96	576	1152	38	291	8
Lännäs	72	432	96	576	1152	31	331	11
Vibyggerå	72	432	96	576	1152	43	533	12
Torsåker	48	288	48	288	576	65	981	15
Lännäs	48	288	48	288	576	16	293	18
Grundsunda	48	288	48	288	576	65	1531	24
Ullånger se Nordingrå	0	0	48	288	576	65	702	11
Bjärträ	48	288	48	288	576	50	686	14
Säbrå	48	288	48	288	576	87	907	10
Gudmundrå	48	288	48	288	576	51	677	13
Boteå*	48	288	48	288	576	34	736	22
Summa	1608	9216	1920	10944	21888	1360	17090	ø 12
				Utbrutna socknar*		674	7250	ø 11
			(forts. nästa sida)			2034	24340	ø 12

Tabell 20. (forts.) *Bönder och seland i Ångermanland.*

*Utbrutna Socknar	<i>bönder</i>	<i>seland</i>
Arnäs	174	1812
Nordmaling	132	1081
Anundsjö	97	1066
Sidesjö	100	1182
Skog	34	398
Heljum	27	460
Redh?	19	206
Fjellsjö	27	201
Edsled (Edslö)	13	165
Multrä	16	282
Sånga (Sunge)	10	135
Dal	25	262
	674	7250

1300-talet som var satt till 1920 mark. Det framgår inte om det i brevet endast är marklandsskatten som avses, men det kan knappast vara fallet, även om skatten i Ångermanland liksom i övriga landskap blev kraftigt nedsatt efter Engelbrektsupproret.

Jämförelsen mellan selandstalet 1547 och det i rekonstruktionen beräknade selandstalet efter skattehöjningen på 1370-talet visar stor överensstämmelse. En viss höjning av befolkningstalet och selandstalet har skett i samband med utbrytningar från huvudsocknarna, vilket är samma resultat som för de andra landskapen. Ett visst antal seland kan tidigare ha ingått i huvudsocknen. Hur mycket som är nyodling är svårt att avgöra men knappast mer än hälften (4798 av 7250 torde vara gamla seland). Ökningen av antalet nominati från 1920 år 1316, till 2034 år 1547 ger ett befolkningstillskott på 114 personer. Medeltalet seland per nominatus låg oförändrat kvar på 12 seland. I de utbrutna socknarna var medeltalet 10,75 seland/nom, alltså något lägre än i ursprungssocknarna. Någon reell odlingsexpansion är alltså inte märkbar. Jämförelsen mellan befolkningstalen 1316 och 1547 visar bara en skillnad på c:a 100 personer vilket mer visar på en stagnation i befolkningstalen än på en befolkningsökning.

Sammanfattning om beskattningen av Hälsingelandskapen

En första skattläggning av Hälsingland, Medelpad och Ångermanland i markland ägde enligt de kyrkliga taxeringslängderna rum c:a 1316. Innan dess gjordes den kyrkliga registreringen i antal hushåll enligt tolftsystemet. När marklandet infördes som beskattningsgrund motsvarades det kamerala marklandet av två *mål* enligt det jordräkningssystem som användes i Hälsingland.

Mål- och selandstalen i Hälsingelandskapen har kunnat räknas fram genom att marklandsindelningen framgår av de kyrkliga taxeringslängderna. När den första skattläggningen i markland genomfördes förutsatte man, helt i enlighet med marklandssystemets grundläggande normer, att spannen och odlingsgången skulle vara vägledande för skattens storlek. De regionala stångmåttan var alltså inte avgörande för taxeringen. Det uppländska marklandet bestod av 16 spannländ. Analyserna av skatteregistren har visat att när Hälsingland skulle anslutas till marklandssystemet så anpassades spanntalet till marklandet så att 32 hälsingspannar kom att motsvara ett markland. I Medelpad, där odlingsgången var tresäde, motsvarades marklandet av 12 mål och i Ångermanland av 6 seland. Detta var de kamerala mått som låg till grund för taxering och beskattning.

Under senmedeltiden blev måttan mål och seland i de hälsingska landskapens kamerala mått, som fortfarande stod i relation till marklandet, men måttens skattemässiga innehåll kunde förändras genom att måttalet ökades vid taxeringen. Under den mecklenburgska tiden genomförde drotsen Bo Jonsson en taxeringsförändring som resulterade i fördubblad skatt. Utökningen av det kamerala målets storlek och värde kan ha genomförts genom att man frångått att låta den produktiva åkerns storlek vara bestämmande för skatten och istället räknat in fler delar av gårdens resurser i den produktiva arealen. Måttalet fördubblades då i relation till det kamerala marklandet. Måttalet för en fullsutten gård i Hälsingland blev 64 mål, i Medelpad 24 mål och i Ångermanland räknades 12 seland som ett kameralt markland. Dessa mått stod kvar vid skattläggningarna på 1530-1540-talen.

När man i 1403 års skatteförslag införde en sammansättning av fyra bönder i en gård kom *sköllen* att bli det begrepp som betecknade fyrmannagården i Hälsingland. Sköllen gjordes flexibel i

förhållande till antalet skattedragare och deras förmåga att utgöra skatten. Det kamerala måltalet påverkades inte utan endast skattens fördelning och sammansättning inom sköllen. Indelningen i settingar om 6 bönder vid 1400-talets skattesänkningar kom däremot att påverka den ursprungliga sköllindelningen. De territoriellt baserade sköllarna försvann som beskattningsgrund och det samband mellan det kamerala marklandet och bondens markskatt som införts i Hälsingland med marklandssystemet löstes upp. Vid skattesänkningarna på 1400-talet upphörde samordningen mellan Upplandslagens och Hälsingelagens skattesystem och sköllen blev en skatteenhet som inte längre stod i direkt relation till marklandsindelningen.

Frågeställningarna om en eventuell odlingsexpansion och befolkningsökning i Hälsingelandskapen är lika aktuella som i Bottenviks-landskapen. Resultaten visar även för Hälsingelandskapens del, att den expansion av odling och befolkning under senmedeltiden och början av 1500-talet som har antagits i tidigare forskning inte kan beläggas. Möjligheterna till retrospektiv forskning om det område som av Gustav Vasa kallades Nordlanden har varit särskilt gynnsamma eftersom marklandssystemet var i bruk här ända från rikets territoriella expansion och koloniseringarna i norr, till mitten av 1500-talet då Gustav Vasas skatterevisorer slog igenom i skatteregistreringen.

De slutsatser om en exploderande odlings- och befolkningsutveckling i de norrländska och botteniska landskapen som dragits utifrån tolkningen av begreppet rök i Erik av Pommerns skattebok är alltså missvisande. Undersökningarna av skatteregistreringen före och efter Gustav Vasas reformer har tvärtom visat att odlings- och befolkningstalen varit relativt konstanta under hela senmedeltiden. Räknat i antalet fullsuttna och skatteregistrerade nominati var befolkningen jämförelsevis ungefär lika stor i Hälsingland, Västerbotten och Österbotten under perioden 1300-1550. Antalet nominati i Österbotten 1531 var 2 356. Detta kan jämföras med bågantalet i Västerbotten som 1539 uppgick till 2 513 och antalet nominati i Hälsingland i hjälpskattelängden 1535, som var 2 676. Förklaringen till att skatte- och befolkningstalen i de olika landsdelarna är så jämförbara bör vara att den svenska skatteförvaltningen

var en effektiv institution redan under senmedeltiden och att marklandsindelningen var ett fungerande system för att åstadkomma en likformighet i beskattningen av områden med olika förutsättningar.

Gustav Vasas skatteadministrativa beteckning "Nordlanden" på det geografiska området runt Bottenhavets och Bottenvikens kuster avsåg de svenska kungarnas forna skattland i Norrland och Finland som annekterats och koloniserats i början av 1300-talet. I detta område skedde ingen förändring ifråga om kronans ägande- och beskattningsrätt under undersökningsperioden. Detta har fått sin förklaring. Genom att det har visat sig möjligt att följa skattläggningen i skattlanden från tiden när de annekterades av den svenska kronan vid början av 1300-talet fram till att både jordindelningen och skatteregistreringen ändrades med Gustav Vasas skatterevisio- ner vid mitten av 1500-talet. Systematiken i marklandsregistreringen av skattlanden kom alltså inte att påverkas under senmedeltiden, varken av avsöndringar till andligt och världsligt frälse, tillfälliga pantsättningar eller förläningar, vilket bör ha haft sin orsak i att Landslagens avhändelseförbud kan ha gällt särskilt starkt i kungens eget skatteområde.

Kapitel 6.

SAMMANFATTNING OCH KONKLUSIONER

Sverige och Nordlanden är en avhandling som beskriver den svenska medeltida statsbildningsprocessen utifrån ett förvaltningsperspektiv. I avhandlingen lämnas det nationellt präglade synsätt som länge var dominerande i den svenska medeltidsforskningen och ersätts med den moderna internationella forskningens syn på den medeltida samhällsutvecklingen i Europa. Det gemensamma och inte det särskiljande är vad som framhålls av forskare med denna historiesyn, och med de gemensamma dragen som bakgrund skildras den unika utvecklingen i de europeiska territoriella stater som växte fram under medeltiden. Vägledande i undersökningen har varit Max Webers sociologiska samhällsteorier, särskilt hans idealtyper för makt och legitima ordningar i politiska organisationer och definitionerna av vad som utmärker den territoriella staten.

Hypotesen och teorin

Den övergripande hypotes som styrtt undersökningar och analyser i avhandlingen är att den i svensk historieforskning omdiskuterade medeltida statsutvecklingen kan belysas och förklaras utifrån ett förvaltningsperspektiv. Utifrån detta perspektiv är frågan hur lagstiftningen har styrtt utvecklingen det första problem som måste behandlas. Upplandslagen, Sveriges första kungligt stadfästa lag från 1296/1297, har därför stått i centrum för avhandlingens frågeställningar. I den rättshistoriska tolkning av Upplandslagen som gjordes vid 1900-talets början, och som länge varit den rådande, ses lagen som ett belägg för det medeltida samhällets rötter i den germanska samhällsordningen. Resultaten av avhandlingens undersökningar visar tydligt att denna bakåtsyftande tolkning av lagen är missvisande.

Upplandslagen innebar i stället att kontinuiteten med det förflutnas samhällsordning bröts för att ge rum för en statsrättslig utveckling med europeiska förebilder.

Kontinuitetsbrottet i den svenska samhällsordningen var en revolutionerade händelse i Sveriges historia. De statsrättsliga förändringar som infördes med Upplandslagen har legat långt ifrån vad forskningen ansett vara möjligt för kungamakten att genomföra under folkungatiden. Sverige har ansetts ligga långt efter utvecklingen. En företeelse som den individuella beskattningen av jord som kännetecknar ett territoriellt samhällssystem har förlagts till Gustav Vasas tid, alltså flera hundra år senare än omläggningen av skattesystemet faktiskt ägde rum. Övergången från ett kungarike med lagstiftningsmakten förlagd till autonoma landskap till en territoriell monarki med en legal rättsordning är en process som måste förklaras. Weber ger med sina idealtyper de teoretiska och metodiska verktygen för att analysera och beskriva övergångsprocessen. Bakom den utveckling som Sverige undergick under några årtionden i slutet på 1200-talet låg tidens föreställningar om den rätta maktfördelningen i samhället. Beskrivet med Webers auktoritetstyper gick utvecklingen från det patrimoniala kungariket till ett stadium då det ägde rum en ståndsguppering och stånden tilldelades vissa befogenheter och ekonomiska privilegier. Slutligen uppnåddes med lagstiftningen i Upplandslagen en statsrättslig ordning där maktbefogenheterna delades av kyrkan och kronan och den yttersta makten delades av ärkebiskopen och kungen. Befogenheter fördelades hierarkiskt och territoriellt inom ett gemensamt förvaltningssystem. Denna samhällsordning kallas av Weber för *den territoriella staten*. Den territoriella staten har enligt Weber en rättsordning med rationellt och planmässigt fastställda regler för förvaltning och beskattning. Upplandslagen är en rättsordning som motsvarar denna definition. Den innehåller tydliga regler för en territoriellt inrättad förvaltningsindelning och ett beskattningssystem som baseras på en indelning av jorden i markland. Omedelbart efter det att upplandslagen trätt i kraft påbörjades införandet av lagens nya ordningar. Eftersom lagen också öppnade möjligheten för en territoriell expansion inleddes samtidigt annekteringen av Hälsingland.

Upplandslagen var det avgörande steget i den utveckling mot en statsbildning som hade påbörjats vid mitten av 1200-talet, då det svenska kungariket stod mitt i en allvarlig kris och politiska motsättningar mellan olika grupper om vilken väg för framtiden som skulle väljas orsakade kaos i riket. Tillståndet i riket och ohörsamheten mot den romersk-katolska kyrkodisciplinen innebar en hög risk för att Sverige skulle drabbas av påvligt interdikt med isolering från gemenskapen inom påvedömet. Efter medling av den påvliga legaten Vilhelm av Sabina uppnåddes en viss politisk enighet. Genom att i likhet med övriga europeiska stater acceptera kraven på påvens politiska överhöghet, påvedömet lagstiftning, den kanoniska lagen och kyrkans frihet från lekmannainflytande gavs Sverige en möjlighet att undvika interdikt och inräknas i universalkyrkans gemenskap. Kravet på kyrkans frihet medförde ytterligare ett krav på förändring, nämligen att den svenska lagstiftningen måste revideras så att den andliga jurisdiktionen blev fristående från den världsliga. Efter mötet i Skänninge tog utvecklingen därför en avgörande vändning. Birger jarl stiftade fridslagar som hade europeiska förebilder och som skulle gälla i hela riket. Magnus ladulås bekräftade sin fars lagstiftning och vidtog ytterligare förändringar i samma riktning. Upplandslagen var den första svenska lag som motsvarade påvedömet krav på en inom universalkyrkans rättsområde giltig lag. Den var stadfäst av en kung, den tillerkände den romersk-katolska kyrkan trosexklusivitet i riket och erkände den kanoniska lagens giltighet. Makten var fördelad på den andliga och den världsliga jurisdiktionen och kyrklig och världslig lagstiftning hölls åtskilda men förutsattes samverka. Sverige hade därmed uppnått ställningen som en suverän europeisk stat inom universalkyrkans område, där påven stod högst i hierarkin.

Kontinuitet mot diskontinuitet

Upplandslagen uppfattades av rättshistoriker i början på 1900-talet som en lag som satts samman av delar från de tre folklandens rättsregler för att gälla i landskapet Uppland. De ålderdomliga skattebegrepp som ingår i lagtexten tolkades av rättshistoriska forskare som ett belägg för att skattesystemet införts när ledungen ersattes med

stående skatter. Det faktum att samma begrepp användes vid upp-
 börderna ända in på 1500-talet togs till intäkt för att 1200-talets skatte-
 system och därmed även förvaltningen utmärktes av en obruten kon-
 tinuitet fram till Gustav Vasas tid. Denna tolkning av Upplandslagen
 är felaktig. Upplandslagen utgjorde ett brott med den tidigare rätts-
 traditionen och rättssystemets förändring medförde en diskontinui-
 tet i samhällsutvecklingen. De gamla begreppen anpassades till nya
 förhållanden och fick en ny innebörd. Med Upplandslagen lämnades
 den traditionella samhällsordningen och det infördes en rättsord-
 ning som gjorde Sverige till en territoriell stat med administrativa
 system för både förvaltning och beskattning. Territoriet delades in
 i areellt storleksbestämda och gränssatta förvaltningsdelar, där den
 grundläggande enheten var marklandet. Från att ha varit en stång-
 mätt jordenhet i Uppland utvecklades marklandet under 1300-talet
 till en anpassningsbar kameral enhet som användes vid markplane-
 ring och taxering. Vid annekteringen av Hälsingelandskapen och
 kolonisationen av Bottenviksområdet lades det nya territoriet under
 svensk förvaltning genom att marklandssystemet anpassades till
 regionala och lokala förhållanden.

Marklandets ursprung och betydelse i medeltidens skattelagstift-
 ning har diskuterats. Vad gäller marklandets ursprungliga använd-
 ning i Sverige har det hävdats att marklandsvärderingen primärt
 införts för att reglera förhållandet mellan landbor och stora jordä-
 gare och införts av kyrkan på 1100-talet. Mot denna uppfattning har
 hävdats att marklandet införts under senare delen av 1200-talet för
 att beräkna skatterna. Förespråkarna för den första uppfattningen
 har hävdats att kronan saknade kunskap om de kamerala tekniker
 som behövdes för att införa jordbeskattning och att den medeltida
 förvaltningen i Sverige därför i förhållande till den europeiska skall
 ha varit primitiv. Denna uppfattning motbevisas helt genom av-
 handlingens undersökningar om marklandssystemet. Marklandet
 infördes som bas inte bara i Upplandslagens skattesystem utan som
 grundenheten för hela den territoriella indelningen.

Avhandlingens resultat styrker till alla delar uppfattningen om
 marklandets grundläggande betydelse i den svenska medeltidsförvalt-
 ningen. Förvaltningssystemet byggde helt på marklandsindelningen.
 De empiriska undersökningar som genomförts av kameralt material

från 1300-talets början till 1500-talets mitt har visat att ett teoretiskt system för förvaltningsindelning och beskattning med marklandet som grund utarbetades vid slutet av 1200-talet för att sedan tas i bruk i början av 1300-talet. Detta system användes sedan ända fram till att Gustav Vasa på 1500-talet genomförde sin omläggning av rikets skattesystem.

Frågan om när marklandet infördes i Sverige visar sig i avhandlingen inte vara av någon avgörande betydelse för hur begreppet skall tolkas eftersom begreppet "markland" hörde hemma i två olika system och hade två olika funktioner. Kyrkan använde mynträkningssystemet på jorden i sitt system för värderingen av jord. I detta system kallat *justum precium* som var en kyrklig dogm var örtuglandet det grundläggande begreppet och värdet på jorden var bestämt till en mark silver för jord som räntade i örtug. Först om en jordegendom räntade en mark silver och hade det fasta värdet 24 mark silver användes begreppet *marca terre* (markland) i detta system. Silvervärderingen bestämde också priset vid byte och köp av bördsjord. Örugstråkningen gällde för landbornas avrad innan det infördes en regel i Upplandslagen att avraden också kunde vara förhandlingsbar mellan jordägare och landbor, men kyrkan höll fast vid sin princip om *justum precium*.

När kronan införde marklandet som skattegrund i Upplandslagen fick begreppet markland en ny innebörd. Det geometriskt uppmätta marklandet gavs en kameral betydelse i ett nytt territoriellt skattesystem, marklandssystemet. Marklandet utvecklades från ett markmått i Uppland till en kameral enhet som blev det gängse måttet på en fullsutten bondes skatteförmåga och kom att anpassas till de olika agrara jordmått som användes i olika delar av riket. Grundskatten för det kamerala marklandet var ursprungligen satt till i mark.

Det kronologiska utvecklingsförloppet

Den svenska kyrkoprovinsens aktiva anslutning till universalkyrkans rättssystem kom att påverka den ställning som det svenska riket skulle komma att inta i förhållande till sin europeiska omvärld. Vid tiden för Skänninge möte 1248 saknade kungen i formell mening rätt att stifta lag för riket i sin helhet. De autonoma landskapen i

Götaland och Svealand hade sin egen och från sedvanerätten utgående lagstiftning. De stadgor för riket som kungen tog initiativ till måste godkännas av varje landsting för sig innan de vann laga kraft. Kungen saknade därmed den suveräna maktställning som krävdes av påvestolen för att den romersk-katolska kyrkans trosexklusivitet i riket skulle kunna tryggas från hotet från hedniska sedvänjor och kätterska läror. Efter Skänninge möte 1248 kom därför kraven på kyrkoprovinsens anpassning till påvestolens direktiv inte bara att innebära att kyrkoorganisationen måste reformeras utan även att en långsiktig förändring av rikets lagstiftning var nödvändig. I de stater som låg inom universalkyrkans område var kyrkan och kungamakten parallella statliga jurisdiktioner och organisationer. För att Sverige skulle kunna betraktas som en suverän stat i påvedömet och universalkyrkans mening krävdes därför en av Sveriges kung stadfäst rättsordning som innehöll både en kyrkolag och en världslig lag. Genom Upplandslagen uppfylldes detta krav. Med denna nya legala ordning följde att konungens ställning förändrades från att ha varit en personlig värdighet till att bli statens högsta ämbete. Kungen tilldelades i sin nya roll världslig lagstiftnings- och domsrätt i ett dualistiskt rättssystem, där det ålåg kyrkan att bevara människors själar och konungamakten att med svärdet försvara och bevara kyrkans och rikets fred.

Den kronologiska utgångspunkten i avhandlingen är händelserna vid 1200-talets mitt då Birger jarl gjorde sitt definitiva inträde på den politiska scenen. Den händelseutveckling som inleddes under hans tid vid makten kom att medföra att Sverige lämnade sin isolerade position som ett kungadöme i Europas norra utkant, för att inta en ställning som territoriell monarki bland andra inom påvedömet. Sverige stod på randen till ett inbördeskrig när situationen uppmärksammades av påven Innocentius IV som sände sin representant Vilhelm av Sabina, kardinalbiskop och legat över de nordiska länderna, på en visitation till Sverige för att underrätta sig om det politiska läget. Konciliet i Skänninge 1248 markerar inledningen på en omvälvande period i rikets historia, då de inrikespolitiska motsättningarna fick lov att ge vika för påvestolens krav på en omorganisation av den svenska kyrkoprovinsen. I ett första steg mot den universalrättsliga ordningen fattades det för den framtida svenska lagstiftningen

avgörande beslutet att frigöra den svenska kyrkoprovinsen dels från de begränsningar som landskapens rättsliga autonomi innebar, dels från kungadömet inblandning i kyrkorättsliga frågor. Inträdet i universalkyrkans krets var inledningen på en process vars mål var att införa en central och för riket gemensam rättsordning med åtskilda jurisdiktioner för kyrka och stat.

En kort tid efter konciliet i Skänninge avled den dåvarande kungen Erik Eriksson. När han gick ur tiden 1250 var han den siste kungen av sin ätt, men en viss kontinuitet i kungalinjen upprätthölls genom. Birger jarl och hans hustru Ingeborg, som var syster till den avlidne kungen, lät deras minderårige son Valdemar (1251–1276) väljas till Sveriges kung och bli den förste i en ny kungaätt, i litteraturen kallad Folkungaätten eller Bjälboätten. Birger jarl inledde reformeringen av den världsliga lagstiftningen genom att införa fridslagar som gällde i hela riket. Fridslagarna och förbudet mot järnbörd var ett första steg mot en svensk rikslagstiftning som var anpassad till universalkyrkans rättsordning. När Valdemar aktivt tillträdde kungaämbetet efter Birger jarls död 1266 förefaller utvecklingen mot en ny rättsordning ha avstannat. Valdemar Birgersson intog en passiv politisk hållning som på nytt gav utrymme för en styrkemätning mellan olika politiska riktningar i riket. Den inrikespolitiska situationen förhindrade fortsatta reformer av lagstiftningen vilket fick till följd att påvestolen förnyade sina krav på en separat andlig jurisdiktion. Kung Valdemar, som låg i konflikt med sina bröder, blev avsatt och efterträddes av sin bror hertig Magnus Birgersson, som tillträdde som ny kung 1276. Magnus, som i litteraturen bär tillnamnet ”ladulås”, accepterade vid sin kröning påvestolens krav på separata rättsordningar för kyrka och stat och gav därmed nya förutsättningar för den stora lagrevisionen. Han lät förnya Birger jarls fridslagar och fortsatte reformeringen av den världsliga lagstiftningen genom att efter europeiska förebilder låta införa kungsfriden och en utvidgad fridslagstiftning. Med sin fridslagstiftning och sitt engagemang som medlare i olika politiska konflikter uttryckte kung Magnus sin vilja och ambition att låta det svenska riket ingå i den dåtida europeiska gemenskapen.

Förberedelserna för införandet av en ny rättsordning bör ha pågått under i stort sett hela Magnus Birgerssons regeringstid, men

han hann aldrig själv se sina planer förverkligas. Efter hans död 1290 kom stadfästandet av den nya lagen att bli fördröjd. Eftersom lagen var en rättsordning för båda jurisdiktionerna krävdes inte bara att kungen skulle stadfästa lagen utan även att ärkebiskopen skulle ge den sitt godkännande. En intern konflikt mellan de svenska biskoparna uppstod efter kungens död, vilket resulterade i en suspendering av domkapitlet i Uppsala. Det fick till följd att ärkebiskopen måste företa en resa till Rom och hans medverkan i lagarbetet blev därmed förhindrad. Det dröjde till 1295 innan domkapitlet i Uppsala hade befriats av påven från sin suspendering och först 1296 kunde ärkebiskopen Nils Allesson inträda i sin tjänst och godkänna kyrkolagen. Lagarbetet kunde då efter en lång tids fördröjning färdigställas. Vid årsskiftet 1296–1297 blev Upplandslagen stadfäst av den omyndige kungen Birger Magnusson och kunde träda i kraft. Det var dock först vid 1300-talets mitt, under Magnus Erikssons tid som kung, som Sverige fick en allmän landslag och en allmän stadslag.

Upplandslagen – genombrottet för en ny ordning

Upplandslagens rättsordning innehåller förutom den jurisdiktionella uppdelningen på kyrka och krona också en förvaltningsordning som innehåller principerna för tre grundläggande och samordnade administrativa system: den territoriella indelningen i markland gemensam för båda jurisdiktionerna, förvaltningsorganisationens regelverk och ett nytt skattesystem. En så komplicerad lagstiftning kan inte ha konstruerats under några korta år på 1290-talet då varken kungen eller ärkebiskopen var närvarande i rikets styrelse. Initiativet till lagens utformning bör ha tagits redan under Magnus ladulås regeringstid. Kärnan i den lagkommission som stod bakom den första skriftliga utgåvan av lagen var högt uppsatta uppländska stormän som hade haft uppdrag i rikets styrelse redan under 1280-talet. Inriktningen på lagkommissionens arbete var att intentionerna med Alsnö och Skänninge stadgor skulle fullföljas och i den planerade rättsordningen skulle kungen ha rätt att stifta lag. En territoriellt baserad ordning skulle tillgodose både kronans och kyrkans behov av juridisk kontroll, men också ge en överblick över kronans resurser.

Ett system för stående beskattning av jord skulle säkerställa kungens behov av fasta penninginkomster. Underhållet av den personalkrävande försvars- och förvaltningsorganisationen på borgar, hus och fögderier skulle ske genom uttag i jordbruksprodukter och olika persedlar, en skatteform som till skillnad mot den fastlagda beskattningen av marklandet var flexibel och kunde regleras med sammansättningar av gårdar och uttag av extraskatter. Upplandslagen var förmodligen tänkt som modell för den planerade rikslagstiftningen.

Upplandslagen blev avgörande för övergången till det slag av maktindelning mellan kyrka och stat som var gemensam för de territoriella europeiska staterna. Genomförandet av lagens ordningar och system förutsätter att det funnits en bakomliggande teori för hur systemen sinsemellan skulle fungera, men också en plan för hur lagens mål för juridisk kontroll och beskattning skulle organiseras hierarkiskt från rikets lagmansdömen ner till lokal nivå. Förebilderna bör ha hämtats från kontinenten. Det praktiska genomförandet följde under 1300-talets första årtionden, då marklandsindelningen och marklandsbeskattningen först infördes i Uppland och sedan i övriga landskap i Svealand. Upplandslagens form som kungligt stadfäst lag för både kyrklig och statlig jurisdiktion och förvaltning, gav lagen den rättskraft som enligt universalrätten krävdes för kronans territoriella expansion. Områden som i kyrkligt avseende redan låg inom den svenska kyrkoprovinsen, kunde med stöd från påvestolen läggas in under svensk lagstiftning och förvaltning. En anslutning av områden utanför kyrkoprovinsen blev också möjlig om de kanoniska föreskrifterna som gällde vid annektering av icke-kristna områden följdes. Expansionen i norr resulterade i anslutningen av kungliga skattland som senare införlivades med det svenska riket. Sveriges utveckling till en territoriell stat bland andra i Europa hade inte varit möjlig utan att den svenska lagstiftningen samordnats med den legala ordning som gällde inom universalkyrkans område.

Marklandssystemet

Marklandet var i Uppland det jordindelningssystem som lades till grund för beskattningen av jord i det nya skattesystemet, men marklandet kom också att utvecklas till ett kameralt skattemått som kunde anpassas till lokala förutsättningar. Marklandssystemet tillgodosåg behovet av en gemensam territoriell bas för de båda jurisdiktionernas rättsskipning och beskattning och innebar ett stort mått av effektivisering av rikets förvaltning. Systemets komplexitet förutsätter att både juridisk och matematisk utbildning och kompetens fanns representerad inom förvaltningen, och denna kunskap kunde endast ha inhämtats vid de europeiska universiteten. Klerker från institutioner ute i Europa engagerades inom svensk förvaltning, och svenska stormannasöner och präster sändes till universiteten i Bologna och Paris för att tillägna sig tidens högsta akademiska utbildning. Konstruktionen av ett system som marklandssystemet förutsatte kunskaper i hur man kunde beräkna jordens omfång och yta, utsädet förhållande till olika variabler och hur man kunde anpassa skatteuttaget till marklandsnormen trots varierande lokala förutsättningar. För att man skulle kunna utnyttja denna kunskap i ett kontinuerligt perspektiv förutsattes kunskaper inte bara i att skriva och räkna. Kontrollsystemet byggde på olika former av register och man måste därför också behärska den administrativa tekniken att systematisera.

Genomförandet av marklandssystemet förutsätter även att det funnits en välorganiserad och kompetent förvaltningsorganisation med lokala förgreningar. Registreringen av tiotusentals markägare och deras egendom gjordes lokalt och fördes upp på central nivå, och uppföljningen av de enskilda böndernas skatt i samband med uppbörderna måste ha krävt en lokal organisation där det funnits fler läs- och skrivkunniga än sockenprästen. Marklandsindelningen i de geografiskt utsträckta norrländska landskapen har visat sig så noggrant planerad och genomtänkt att man måste förutsätta att förvaltningen under de lokala lagmännen var organiserad i enlighet med Upplandslagens förvaltningsordning. Marklandet blev det normerande skattemåttet även i de norrländska landskapen, där de lokala jordmåttan anpassades till den kamerala marklandsnormen. Också en fullsutten gård med varierade inkomstkällor taxerades till

en mark och beskattades med en mark penningar. Anpassningen av skatteuttaget till lokala förhållanden var nödvändig i ett rike med så varierande odlingsförutsättningar som det svenska. I perifera fångstområden erlades skatten i naturprodukter som skinn och fisk och persedlarna omsattes i penningbelopp på en lokal marknad innan skatten levererades till kungens skattkammare. Samma slags anpassning hade visat sig nödvändig för kyrkans uttag av tionde i områden där spannmål endast utgjorde en mindre del i den totala försörjningen.

Förvaltningens organisation

Sverige hade under 1300-talets första årtionden utvecklat en väl fungerande förvaltningsorganisation. Den primära indelningen gjordes i lagmansdömen som i regel sammanföll territoriellt med landskapen. Lagmännen var rättssystemets högsta befattningshavare men de hade även förvaltningsansvaret över sina lagsagor. I Upplandslagen kallas lagmännen i sin förvaltningsansvariga funktion för länsinnehavare. Varje lagmansdöme var indelat i ett antal häraden, i Upplandslagen kallade hundaren. Som länsinnehavare delegerade lagmansdömets ut sitt förvaltningsuppdrag på länsmännen, som var juridiskt ansvariga för lagsagans häraden. Varje härad var sammanfatt av ett antal socknar, som enligt det teoretiska marklandssystemet skulle vara åtta men beroende på socknarnas storlek och andra förutsättningar kunde variera mellan åtta och tio. Grundformen för förvaltningsindelningen och beskattningen i markland kom att bestå under resten av medeltiden, även om politiska förändringar medförde att skattens storlek justerades vid flera tillfällen.

Beslutsgången i förvaltningsärenden var liksom ämbetsordningen strikt hierarkisk och alla beslut förväntades följa rättsordningen. Beslut i förvaltningsärenden fattades antingen av kungen och ärkebiskopen eller av drotsen och andra högt uppsatta ämbetsmän som hade beslutsrätt på delegation från kungen. Den centrala förvaltningen leddes periodvis av drotsen, ett riksämbete vars innehavare utsågs inom kretsen av riksråd, men kungen kunde också delegera sina uppgifter på en ombudsman, en *officialis generalis*. Innehavarna av de högsta ämbetena utsågs av kungen, i

övrigt rekryterades förvaltningens administrativa ledarstab genom att ämbeten antingen tilldelades medlemmar inom vissa familjer eller gavs till jordägare med en makt- och ägarposition inom ett visst territoriellt område. Uppbörden i socknarna sköttes av lokalt betrodda män, medan fogdeuppdraget att svara för uppsamlingen av penningskatt och skattepersedlar i större distrikt gavs åt högättade och av kungen utsedda uppbördsmän. Fögderi var en term som främst avsåg en fogdes myndighet och först i andra hand det område han hade myndighet över, men som skatteupptagningsområden hade fögderierna oklara gränser.

Expansionen i Hälsingelandskapen

Hälsingelandskapen var det första autonoma område norr om det svenska rikets kärnområde som annekterades och inordnades territoriellt i riket. Tanken på att ansluta Hälsingland till det svenska riket kan ha aktualiserats under Magnus Ladulås tid, då kungamakten efter stiltjen under kung Valdemars regering återgick till att anpassa det svenska rikets styrelsesätt till europeiska förhållanden. En första ansats att inrätta en intressegemenskap med de norrländska landskapen gjordes av Magnus Ladulås på 1280-talet, när han genom en edsförbindelse överenskom med hälsingelandskapens lagmän och stormän att införa en fridlagstiftning som garanterade den hälsingska allmogen att våld och övergrepp skulle bötfällas och bestraffas genom ett särskilt domsförfarande. Ett sådant löfte kunde bara ges av en kung som själv var bunden av fridslagarna och därför var det endast kung Magnus som kunde utdöma straff för fridsbrott. Förbindelsen var från hälsingarnas sida ett helt frivilligt åtagande och syftade inte till en politisk gemenskap. I gengäld fick kungen uppbära fridsböterna i Hälsingland och kunde påräkna ett visst deltagande i krigsledning.

Kungen utsåg ett kungligt ombud, kungsåren, som på delegation gavs kunglig rätt att utdöma straff för fridsbrott och att uppbära kungens böter. Under återkommande expeditioner utförde kungsåren sitt domaruppdrag ambulering mellan olika tingsplatser. De villkor som ställdes för kungsårens uppdrag kom senare att införas i Hälsingelagens konungabalk, trots att

edsöverenskommelsen med hälsingarna hade upphört vid kung Magnus död och inte kunde förnyas eftersom den nye kungen Birger Magnusson var minderårig. Det är möjligt att kungsåren kunde fortsätta att utföra sitt uppdrag även sedan Magnus ladulås avlidit om hälsingarna förväntade sig att den frivilliga förbindelsen med den svenske kungen skulle återupptas vid Birger Magnussons tillträde som kung, men vid kungens myndighet hade Upplandslagen trätt i kraft och Hälsingelandskapen Hälsingland, Medelpad och Ångermanland hade anslutits med tvång. Den svenske kungen hade utnyttjat sin rätt att med stöd i den kanoniska lagstiftningen och utan hälsingarnas godkännande, införa svensk förvaltning i området. Landskapen gjordes till ett eget lagområde och de landskapslagar som tidigare gällt blev ersatta med en för området gemensam lag, Hälsingelagen. Hälsingelagen var så formulerad att området kunde kontrolleras med det svenska rättssystemet, samtidigt som landskapen fick behålla sådan sedvanerätt som inte inkräktade på kungens rätt. Rättegångsbalken i Upplandslagen kopierades ordagrant till Hälsingelagen men vissa regler var anpassade till områdets karaktär av skattland. Sysslomannen var enligt Rättegångsbalken utsedd av kungen som högsta ansvarig för skattlandets juridiska förvaltning samtidigt som landskapen fick behålla rätten att utse sina egna lagmän. De hälsingska lagområdena motsvarade de uppländska hundarena och lagmännen hade samma ställning i den juridiska hierarkin som länsmännen hade i Uppland. De hade även rätt att i förekommande fall döma enligt landskapens sedvanerätt. När marklandssystemet infördes på 1310-talet upphörde kungsårens ambulerande verksamhet. Sysslomannen övertog rättsförfarandet vid brott mot edsöret och insamlingen av den årliga uppbörden enligt marklandssystemet koncentrerades till de kungsgårdar som omnämns i Hälsingelagen. Dessa uppges ha varit förlagda i närheten av de tingsplatser som var kända sedan kungsårens tid, men arkeologiskt är de inte kända. Kungsgårdarna har tillskrivits hög ålder men kan inte ha blivit anlagda innan den svenske kungen hade formell rätt att tillgripa åtgärder inom Hälsingelagens område, alltså tidigast 1297 och de bör inte ha varit fler än antalet lagområden.

Anpassningen till svensk förvaltning märks först i den kyrkliga ordningen. Genom att kyrkobalken i Upplandslagen var riksgiltig fick ärkestiftet inflytande över den kyrkliga organisationen i Hälsingland. Området hade visserligen legat inom ärkestiftet sedan slutet på 1100-talet men hade då bara bestått av ett enda pastorat, Alirs pastorat. De lokala kyrkorna hade formats av landens tingsgemenskaper och givits folkliga uttryck, och hälsingarna hade vägrat att underordna sig kravet på biskopstionde. När svensk förvaltning infördes skedde det inledningsvis med en anpassning av de kyrkliga förhållandena till ärkestiftets centrala regelverk. En tiondestadga utfärdad 1297 är det första dokument som undertecknades gemensamt av kung Birger och ärkebiskop Nils Allesson och stadgan blev senare införd i Hälsingelagen.

Efter att ärkebiskopen vid den årliga synoden 1298 fattat ett beslut om en för stiftet ny pastoratsindelning, där häraden och pastorat skulle sammanfalla territoriellt, fick sockenindelningen i Hälsingelandskapen lov att regleras territoriellt. När den nya pastoratsindelningen infördes, upphörde Alirs pastorat och ersattes med en indelning av Hälsingelandskapen i häradsprosterier. Söderala kyrka fräntogs sin gamla funktion som pastoratskyrka för de norrländska landskapen. Till pastoratskyrkor utvaldes de socknar som hade bäst förutsättningar att försörja en prost. I Hälsingland inrättades två nya pastorat. I söder blev den folkrika Bollnäs socken säte för prosten i Bollnäs pastorat och i norr utsågs Hälsingtuna kyrka till pastoratskyrka i Sundede pastorat. Medelpad och Ångermanland blev egna pastorat med pastoratskyrkor i Skön respektive Sollefteå.

Eftersom både Upplandslagen och Hälsingelagen innehöll de rättsliga förutsättningar som krävdes för att kunna införa svensk förvaltning i de hälsingska landskapen bör året 1297 kunna betraktas som den tidpunkt då Hälsingelagen i sin första version blev nedtecknad. Edsöreslagstiftningen som införts redan på Magnus Birgerssons tid infördes i Hälsingelagens konungabalk, men där finns inga uppgifter om införandet av marklandsskatt eller territoriell förvaltning. Svensk förvaltning bör därför ha införts i etapper, vilket kan vara en förklaring till att Hälsingelagen förelegat i flera olika redaktioner. Det svenska ärkestiftets organisatoriska

förändringar runt sekelskiftet 1300 framgår tydligast i de kyrkliga taxeringslängderna. Den territoriella indelningen i dessa indikerar att den reglerade sockenindelningen blivit införd i hälsingelandskapen i början på 1300-talet. Den följdes av marklandsindelningen som senast var införd 1316. Därmed var den svenska annekteringen ett faktum och beskattningen kunde påbörjas. Den första regelmässiga uppbörden enligt marklandssystemet genomfördes 1316-1317, men avbröts av ett uppror då oppositionella hälsingar mördade kungens fogde i Ödmården och återtog skatten. Upproret kan ses som en reaktion mot svenskarnas annektering av hälsingelandskapen, som förefaller ha genomförts med tvång och mot folkviljan.

Efter upproret föll ansvaret för att normalisera förhållandet till hälsingarna på ärkebiskop Olof Björnsson, som på uppdrag av Magnus Erikssons förmyndarregering övertog förvaltningen av området 1319 och lät genomföra en ny skattläggning under 1320-talet. Under denna period var den inom förvaltningen juridiskt sakkunnige Johan Ingemarsson beslutsfattare för förvaltningsåtgärder i Hälsingland och den som administrerade uppbörden. Hans ämbetsuppdrag var som *officialis domini regis sweciae super terram Helsingie*, konungens ombudsman över Hälsingelagens område, eller med Hälsingelagens benämning på ämbetet, kungens syssloman. Hälsingelagens område var ett kungens skattland och inkomsterna därifrån skulle disponeras av kungen själv. Ställningen som kungligt skattland medförde en viss bibehållen autonomi och kom också att medföra att här aldrig gjordes några avsöndringar till frälset och marklandsindelningen som beskattningsgrund förblev i princip oförändrad från början av 1300-talet till 1500-talets mitt. Den partiella autonomin bestod fram till dess att Landslagen trätt i kraft men då upphörde detta privilegium. Sysslomannaämbetet togs bort och området fördes in under Upplandslagmannens förvaltning. De lokalt utsedda lagmännen ersattes med centralt utsedda underlagmän. Principen om kungens skatterätt i de forna skattlanden behölls trots att Hälsingelagens område kan anses ha blivit integrerat i det svenska riket när autonomin upphörde och Landslagen formellt sett ersatte Hälsingelagen.

Kolonisationen av Bottenviksområdet

Nöteborgsfreden mellan Sverige och Novgorod 1323 medförde för den svenske kungen en möjlighet att utvidga sitt territorium med ytterligare ett skattland. Uppgårelsen mellan Sverige och Novgorod gav gränsen mellan deras respektive maktsfärer en ungefärlig sträckning från Systerbäck vid Finska viken till en gränspunkt vid Pyhäjoki (Uleå) på den finska sidan Bottenviken. På den svenska sidan skall enligt senmedeltida källor en gränspunkt ha lagts vid Bjuröklubb söder om Skellefteälven på ungefär samma latitud som Pyhäjoki. Land och vatten norr om dessa gränspunkter betraktades som ett för parterna gemensamt resursområde. Fredstraktaten skulle omförhandlas efter femtio år. En kort tid efter freden inledde Sverige i strid med fredsöverenskommelsen en annektering av detta område. Freden omförhandlades 1374 men innebar ingen förändring i förhållandet mellan Sverige och Novgorod.

Johan Ingemarssons uppdrag som kungens syssloman inom Hälsingelagens område utökades när han blev juridiskt och administrativt ansvarig för kolonisationen av Bottenviksområdet. Förberedelserna för koloniseringen bör ha påbörjats ganska omedelbart efter att freden hade slutits på sommaren 1323. Den svenska förvaltningen etablerades sommaren 1324 i Umeå och fick sitt administrativa centrum i Hiske by vid Umeälven intill sockenkyrkan. Där anlades egendomen Grubbe som säte för den världsliga förvaltningen. Omkring 1325 utfärdade förmyndarstyrelsen en nyodlingsstadga där kristnad befolkning utlovades egen jord med äganderätt och skattefrihet under tio år vid uppodling av ny mark. En kolonisation bör redan från början ha betraktats som en möjlighet att ge den svenske kungen ytterligare ett skattland. Förmyndarregeringen uppdrog åt ärkebiskopen Olof Björnsson och drotsen Knut Jonsson att ansvara för koloniseringen och tillsatte på den omyndige kungens uppdrag den lag- och förvaltningskunnige Johan Ingemarsson att tillsammans med ett par adjungerade lokala lagmän från Hälsingelandskapen genomföra kolonisationen av Bottenviksområdet. Inledningsvis koloniserades socknarna Umeå och Bygdeå i nuvarande Västerbotten, vilka redan före 1323 blivit anslutna till ärkestiftet och därmed kunde annekteras på samma grunder som Hälsingelandskapen. Med området norr om

Skellefteälven förhöll det sig annorlunda eftersom det var helt autonomt och låg inom det resursområde som Sverige delade med Novgorod. Ansvaret föll inledningsvis på ärkebiskopen som inledde kolonisationen av området som ett kyrkligt initiativ, men utbredningen av ärkestiftets territorium var samtidigt en förberedande åtgärd för kronans expansion. Uppdraget att kolonisera Piteå, där befolkningen huvudsakligen bestod av en finskättad fiskebefolkning och skogssamer, gavs av ärkebiskopen till rådsmedlemmen Nils Abjörnsson.

Koloniseringen av det för svenskarna i stort sett okända området i norr genomfördes under perioden 1323–1340 med liknande metoder som använts vid den tyska koloniseringen av det slaviska området. Den svenska expansionen i norr har visat sig vara ett i raden av exempel på att nya bosättningar i perifera områden var noggrant planerade och regulariserade. Strategin vid den svenska koloniseringen bör ha varit att först inordna området i den svenska kyrkoprovinsen och därefter annektera det som kungligt skattland för att på sikt låta det stadigvarande integreras med svenskt territorium. Innan omförhandlingen av freden 1374 skulle den svenska expansionen ha blivit befäst med en fullt utbyggd organisation av kyrklig och statlig förvaltning och vid de förnyade fredsförhandlingarna med Novgorod skulle det kunna hävdas att kustområdet omkring Bottenviken var svenskt lagområde med en svensk kristen befolkning som stod under påvens beskydd. Svensk förvaltning med territoriell markplanering, byar i solskifte och beskattning i markland infördes efter en period med skattebefrielse för nyodling. Det system för förvaltning och administration som ursprungligen tagits fram för det uppländska lagområdet lades ut på det nya skattlandet. Kustområdet norr om Umeå bör redan ha varit lagt under svensk förvaltning när man nådde Skellefteälven omkring 1327, men norr om Skellefteälven låg det med Novgorod gemensamma resursområdet som av svenskarna sågs som en okänd vildmark. Planeringen för hur sockenindelningen skulle genomföras och gränserna dras i detta område måste ha krävt ingående undersökningar både av befolkningens storlek, bebyggelsens omfattning och odlad mark. Rekognoseringar utmed kusten kan antas ha gett kolonistörerna en god uppfattning om vilka rika resurser som

fanns att tillgå, för när de gick över Skellefte älv kände de redan väl till trakterna runt Lule älv och lade äganderätten till området och dess fiskeresurser i ett bolag mellan sig.

Sockenindelningen norr om Skellefteälven genomfördes på anmärkningsvärt kort tid. Efter endast ett par år från det att man inlett koloniseringen norr om Skellefte älv hade man 1329 nått till Ule älv och Pyhäjoki på den finska sidan Bottenviken. Sockenindelningens snabba förlopp tyder på att anslutningen till den kristna tron kan ha kommit relativt långt redan före kolonisationen. Kristen missionering kan ha följt handelsvägarna från Norge som genomkorsade landskapet, men kristen påverkan kan även ha skett på andra sätt. Kristna bosättningar och kringvandrade munkar fanns runt hela Bottenhavet och handelssjöfarten var livlig utmed Östersjöområdets kuster och från Gotland upp till handelsstationen i Torneå. Markplaneringen av redan uppodlade områden utmed kusten och kring älvarnas deltan kan också ha genomförts relativt snart eftersom ett system för jordindelning redan var i bruk. I de nordligaste socknarna där befolkningen baserade sin försörjning helt på fångst och fiske och betalade sin skatt i form av bågskatt fanns det ingen anledning att genomföra någon markplanering, något som också bör ha bidragit till det snabba kolonisationsförloppet.

Det primära syftet med kolonisationen uppgavs i nyodlingsstadgorna vara utbredningen av kristendomen. Kolonisationen av Bottenviksområdet blev inte bara från ärkestiftets utan även från drotsens och förvaltningens synvinkel ett lyckat företag. Kronans och kyrkans administrativa indelning genomfördes snabbt och effektivt på c:a tio år och därefter kunde området börja beskattas av kungen såsom planerat. Från Novgorods sida tycks inga protester mot annekteringen ha förekommit även om nordkarelarna visade ett missnöje som vid upprepade tillfällen under senmedeltiden tog sig våldsamma uttryck mot befolkningen i området. Eftersom den svenska kyrkoprovinsen var en del av påvedömet kan tillhörigheten till universalkyrkan ha gett åtgärderna en juridisk dimension som inte stred mot fredstraktatens innebörd. Novgorod som låg inom den ortodoxa sfären gjorde inte anspråk på området genom en motsvarande process, men rätten till det annekterade resursområdet var under flera hundra år föremål för omförhandlingar.

Inte förrän vid freden i Teusina 1595 mellan Sverige och Ryssland erkändes Bottenviksområdet som svenskt territorium.

Förvaltningen efter kolonisationen

Upplandslagens förvaltningsordning infördes i hela kolonisationsområdet och när den ordinarie förvaltningen vidtog följdes Hälsingelagen. Efter indelningen i socknar hade marklandsindelningen lagts ut på både gammal och ny odling. Vid uppmätningen och gränsläggningen av socknarna, byarna och den odlade jorden hade kolonistörerna fått lov att ta hänsyn till traditionella indelningar som sociala grupperingar, bysamfälligheter och erämarksgränser. Ett tydligt sådant hänsynstagande framgår av att bebyggelse och jordbruksmark i norra Västerbotten och i Österbotten, som enligt finsk sed var indelad i rökar, fick behålla denna indelning även om rökindelningen för att följa skattelagstiftningen anpassades till marklandsindelningen. Förvaltningsindelningen i området hade organiserats av kungens ombudsman Johan Ingemarsson och utgångspunkten för markplaneringen var det uppländska marklandet med en odlingsgång i tvåsåde. Den traditionella skiftesindelningen med åkermarken i anslutning till gårdsgårdor fick behållas, men nyanlagda byar skiftades enligt Upplandslagens solskiftesreform som radbyar med åkrarna i tegskifte. I byar som anlades i erämarkerna enligt nyodlingsstadgan gjordes markindelningen regelmässigt i markland. Utfallet av uppmaningen till nyodling kan följas i byar med namn som slutar med -mark, och flest sådana anlades i Ume socken och i storsocknen Bygdeå där utbredningen av odlingsbara erämarker var som störst. Nyodlingsstadgan fick inte samma effekt norr om Skellefteälven vilket delvis berodde på sämre odlingsförutsättningar, men också på att anläggandet av nya byar här kom i konflikt med gränsdragningen för birkarlarnas handelsområden.

Källorna om förvaltningen under Magnus Erikssons regeringstid är få, men några förändringar kan konstateras. Magnus Eriksson uppnådde troligen myndighetsåldern 1335 och mycket pekar på att kolonisationsprojektet som planerat var slutfört detta år. År 1340 förnyade kungen den nyodlingsstadga som utfärdats av förmyn-darregeringen med den skillnaden att klausulen om skattefrihet

var borttagen. Övergången från kolonisationsskedet till det egentliga förvaltningsskedet bör ha skett senast när kungen utfärdade denna stadga. Samma år undergick förvaltningen i Finland en omorganisation och förvaltningen av hela den finska riksdelen lades 1340 under Åbo slott. På 1340-talet bör Hälsingelagen ha kommit att gälla i hela Åbo förvaltningsområde eftersom flera beslut hänvisar direkt eller indirekt till lagen. Magnus Eriksson deltog själv några år på 1340-talet aktivt i förvaltningen av Finland och fattade då några beslut enligt Hälsingelagens byalagsbalk. Kungen hänvisade också i ett beslut 1347 till "den svenska rätten" och ett beslut rörande Ulvsby stad fattades i enlighet med stadslagen. Både fogdar och länsmän i Satakunda omtalas i dokument rörande förvaltningen i Satakunda, som var det förvaltningsområde dit Norrabotten hade förts efter kolonisationen.

Förvaltningen fick en fortsatt utveckling under Bo Jonssons tid som kung Albrekts *officialis generalis*. Som drots vidtog han åtskilliga åtgärder för att förändra och förbättra förvaltningens effektivitet. Genomförandet av de ambitioner han hade för rikets förvaltning underlättades genom att han lade under sig en stor del av riket som pantlän, däribland Åbo län och Hälsingland. Bo Jonsson kom i sin egenskap av både pantlänsinnehavare och drots att sätta sin prägel på den fortsatta utvecklingen av de finska länen på 1370-talet. Under denna period lät han avdela de botteniska landskapen från Satakunda och inrätta Korsholms län med den av kung Albrekt c:a 1367 anlagda borgen Krytzeborg som administrativt centrum. Länsindelningen föregicks av en omtaxering av Korsholms län. I Västerbotten ersattes marklandet med det hälften så stora pundlandet som skattegrund. Halveringen av marklandet gav en fördubbling av antalet bönder vilket i sin tur fördubblade skatteuttaget. Fördubblingen av antalet bönder kom också att leda till att bebyggelsen förtätades i samma omfattning. I rökområdet genomfördes skatteökningen genom att man fördubblade antalet skattskyldiga bönder på varje rök. Den nya taxeringen påverkade den administrativa indelningen på flera sätt. Sockenindelningen reviderades och det nya länet delades på två härader, ett på vardera sidan Bottenviken. Häradsgränsen lades fast till Kaakama nära Torneå, en gräns som kom att gälla fram till 1809.

Vid markplaneringen av socknarna i nuvarande Västerbotten hade man använt det i Uppland och Hälsingland nyligen införda marklandet som modell, men enskiftesbruk fanns inte med i det teoretiskt utformade skattesystemet. När enskiftesbruket i de norra landsdelarna uppmärksammades blev den logiska konsekvensen att skatteunderlaget måste korrigeras och dubblas för att taxeringen skulle bli rätt. Även Hälsingland kom att omtaxeras så att skatten fördubblades. I Hälsingelandskapen genomfördes skattehöjningen genom att det taxerade antalet mål och seland i det kamerala marklandet fördubblades.

Albrekt av Mecklenburgs aktiva tid som regent, innan förvaltningen övertogs av rådet 1371, kännetecknades av höga extraskatter men någon generell höjning av markskatten under hans tid är inte känd. Omläggningen av skatten i de nordliga landskapen torde kunna dateras till den tid då Bo Jonsson innehade Finland som pantlän. Det föreligger ett tidsmässigt samband mellan inrättandet av Korsholms län, omtaxeringen av de botteniska landskapen och rannsakingen av stiftsgränsen mellan ärkestiftet och Åbo stift vid mitten av 1370-talet. Efter skatteomläggningen lät Bo Jonsson genomföra en reviderad sockenindelning i Västerbotten och förlade stiftsgränsen längst in i Bottenviken. Gränsändringen fick till följd att Korsholms län kunde indelas i ett östligt och ett västligt härad och av det västra lät ärkestiftet inrätta ett botteniskt kontrakt. Tvisten mellan Bo Jonsson och ärkebiskopen kom inte bara att handla om de resurser som ärkestiftet i Uppsala ansåg sig ha rätt till, utan var också en strid om vilken jurisdiktion som skulle ha företräde inom förvaltningen och om kronans eller kyrkans intressen skulle anses ha prioritet vid intressekonflikter. Kronoförvaltningens intressen visade sig genom Bo Jonssons slutgiltiga beslut att flytta gränsen vara överordnade kyrkans och kung Albrekts försök att stödja ärkebiskopens krav visade sig fruktlöst.

Bo Jonsson effektiviserade förvaltningen med målet att förvaltningsindelningen av rikets nya delar i norr och öster skulle överensstämja med intentionerna i Upplandslagens och Landslagens förvaltningsordning. Övergången från markland till pundland gav förutsättningarna för ytterligare ett slottslän med betydelse för rikets försvar, men förändringen gav också en framtida regent

fördubblade inkomster från de forna skattlanden som med Landslagens införande blivit integrerade i riket. Hälsingelandskapen hade förlorat privilegiet med egna lagmän och lagts in i Upplandslagens område. Med Bo Jonssons omorganisation av landsdelen Norrabotten till Korsholms län var kolonisationen helt slutförd i enlighet med den gällande lagstiftningen. Den enda avvikelser från förvaltningsordningen var uppdelningen av det bottniska länet på två stift, Uppsala och Åbo, vilket kan vara ytterligare en indikation på att förvaltningen under 1300-talet vuxit till en institution med större betydelse för rikets styrelse än den kyrkliga ordningen.

Efter Bo Jonssons frånfälle 1386 och kung Albrekts avsättning 1389, kom de norrländska landskapen under 1390-talet att behärras av de kungatrogna Vitaliebröderna och Korsholms län kom inte under svensk kronoförvaltning igen förrän 1399. Vid drottning Margaretas regeringstillträde inträdde en ny period av extrabeskattningar, men det finns inte några tecken på att förändringar vidtagits ifråga om beskattningen av markinnehavet. Den höga beskattning som tillskrivs Erik av Pommern var en fråga om skatteuttaget *in natura*, vilket visas av skattebetänkandet 1403. Skatten lades då i gårdar om fyra bönder. Fyrmannagårderna kunde fungera praktiskt så länge som marklandsskatten stod i relation till marklandsindelningen, men i samband med skattesänkningarna på 1400-talet ersattes de i Hälsingelandskapen med sexmannagårdar, settingar, ett system som inte var kompatibelt med byarnas indelning i markland.

Kontinuiteten i marklandssystemet.

Upplandslagens förvaltningssystem förblev oförändrat från det att det infördes i början på 1300-talet till Gustav Vasas skatterevisorer vid mitten på 1500-talet. Beskattningen i Nordlanden utgick under hela perioden från det kamerala marklandet dit även det västerbottniska pundlandet och den österbottniska röken skall räknas. Skattegrunden i Österbotten var mer varierande än den i Västerbotten, men även här utgick taxeringen från marklandsnormen, ett fullsuttet bondehemman skulle erlagga 1 mark i skatt. I kustsocknarna togs skatten framför allt ut i smör, gäddor och skinn och andelen

spannmål var förhållandevis liten. Den enda socken i Österbotten där pundlandet var skattegrund och där spannmål stod för en större del av skatten var Kyro. I Österbottens nordligaste socknar där fångstekonomin dominerade över andra näringar togs huvudskatten ut i form av bågaskatt. Taxeringen gjordes under hela perioden i mark, även om uppbördens storlek kom att påverkas av politiska beslut. Det ursprungliga avradsbeloppet om en mark för ett fullsuttet bondehushåll kom att sänkas med närmare hälften under loppet av 1400-talet. Orsaken till att skatten sänktes var att borgsystemet, den sista resten av den feodala försvarsordning som var ett ideal under högmedeltiden, slopades efter avsättningen av Erik av Pommern och flera skattesänkningar tillkom under 1400-talet. Den totala skattesumman i Österbotten hade 1531 blivit sänkt med ungefär hälften mot vad den var 1413, vilket motsvarade skattesänkningarna i Västerbotten som uppgick till ca 53 %.

I Västerbotten infördes Gustav Vasas reviderade skattesystem 1547 och något senare hade det även införts i Österbotten. Rök-begreppet som under senmedeltiden använts som ett skattemått på fyrmannagården fick efter Gustav Vasas skatterevisorer en nygammal innebörd och överfördes då till att beteckna de enskilda gårdarna i Österbotten. Under 1500-talets senare hälft hade Gustav Vasas skattereform helt slagit igenom i den landsdel han kallade Nordlanden.

Förvaltningsutvecklingen som historiskt perspektiv

Sveriges geografiska läge i den europeiska periferin anses ha försenat den svenska samhällsutvecklingen under medeltiden och i statsrättsligt avseende har Sverige ansetts stå på en förhållandevis låg nivå. Det har förutsatts att kronans förvaltning ända in på 1500-talet var förhållandevis primitiv. Avhandlingens resultat visar en helt annan bild. Med tillämpningen av Webers teorier och en metod att identifiera system i det empiriska materialet har förklaringar kunnat ges till den svenska medeltida statsbildningen som anknyter till den internationella forskningens resultat om en enhetlig europeisk kulturutveckling. Webers teorier om auktoritetsrelationer och den legala auktoritetsutövningens rationella karaktär har i avhandlingen

fått förklara Sveriges övergång från patrimonieellt kungadöme till territoriell stat. Webers teori om den målrationella handlingstypen där utarbetandet av administrativa system är medel som leder till förverkligandet av mål lagstiftningens ligger bakom omtolkningen av Upplandslagen. Med Upplandslagen som det infördes en rättsordning som gjorde Sverige till en territoriell monarki bland andra i Europa. Marklandssystemet var en juridisk ordning för att ge kungen och kronan kontroll över rikets befolkning och beskattningen av jord och andra ekonomiska resurser. Koloniseringen av de autonoma områdena i norr och öster gav kungen skattland och nya inkomster, men det var först efter det att Magnus Erikssons allmänna landslag hade införts efter 1300-talets mitt som skattlanden kom att helt integreras med det svenska riket.

Sverige tog med inträdet i den reformerade universalkyrkan 1248 ett första steg in i den europeiska gemenskapen och anammade samma rättsliga ordning som andra stater inom påvedömets område. Kyrkan blev vid sidan av kungadömet även i Sverige en verklig maktfaktor. Upplandslagen med sin uppdelning på kyrkolag och världslig lag blev beviset inför påvedömet och omvärlden att Sverige var jämbördigt med övriga stater i Europa. Efter stadfästandet av Upplandslagen utvecklades Sverige till en territoriell monarki som med stöd i lagstiftningen kunde utvidga rikets gränser i norr och öster och i konkurrens med Novgorod stärka sitt förhållande till Hansan.

Flexibiliteten i de administrativa systemen och kompetensen inom förvaltningen visar på en kunskapsnivå inom den svenska medeltida kronoförvaltningen som inte har varit känd tidigare. Ett väl utvecklat förvaltningssystem var alltså inte något som utvecklades först under Gustav Vasas regering. Det var istället så att den ackumulerade kunskapen inom förvaltningsorganisationen om marklandssystemets funktion i förvaltningen kunde användas av Gustav Vasa när han de första årtiondena som kung lät genomföra stegvisa förändringar av beskattningen. Det var framför allt marklandssystemets taxerings- och beskattningsmodell som gradvis lämnades på 1540-talet för nya beskattningsprinciper. Den avgörande åtgärden vid omläggningen av skattesystemet var att fullsuttenhetsgränsen togs bort så att fler individer blev

skattskyldiga och alla resurser beskattades för sig med höga belopp. Den grundläggande territoriella förvaltningsmodellen behölls och 1300-talets förvaltningsindelning i län, häraden och socknar och beskattningen av jorden utgjorde fram till 1902 basen i det svenska förvaltnings- och beskattningssystemet. Landslagen från 1300-talet gällde fram till 1734, då den ersattes av den lag som är grunden till vår nuvarande lagstiftning. Förvaltningsmodellen utvecklades och effektiviserades utifrån kronans behov under århundradenas lopp, men kom ändå att i stort sett bestå i sin grundform fram till slutet av 1900-talet. Kyrkan, som i Upplandslagen inkluderats som en rättslig institution i staten, skildes då slutgiltigt från sin tidigare självskrivna roll i staten och i befolkningens liv.

Folkungatiden var ingen parentes i den svenska förvaltningshistorien utan en period av stark förnyelse. Då utarbetades de ordningar som kom att ligga till grund för all förvaltningsutveckling som ägt rum i vårt land. Utifrån ett förvaltningshistoriskt perspektiv var Upplandslagen vattendelaren i den svenska historien. Den var höjdpunkten i den omvälvande politiska utvecklingsprocess som gjorde Sverige till en territoriell monarki bland andra i medeltidens europeiska samhälle.

EXKURS.

Kungens ombudsman Johan Ingemarsson och kungsgården Grubbe i Ume socken. En hypotetisk genealogi⁵⁰⁴

Ortsnamnet Grubbe återkommer i samband med Umeå och Västerbotten som namn på en centralt belägen by vid Umeälven. Byn är numera inkorporerad som en del i Umeå stad. Varifrån byn Grubbe fått sitt namn har diskuterats. Gösta Holm hävdar att bynamnet betyder 'gropen, dalsänkan'. Holms tolkning finns publicerad i uppsatsen "Några äldre ortnamn" i *Umeå sockens historia (1970)*. Holm ansåg att både byn Grubbe och den intilliggande byn Backen blivit utbrutna ur den ursprungliga storbyn Hiske, men han uppmärksammade aldrig att byn Grubbe i stort sett bestod av en huvudgård med landbogårdar.

Västerhiske by, Grubbe och Backen utgjorde 1543 tillsammans ca 25 pundland, vilket torde motsvara en ursprunglig indelning vid kolonisationen i 12 markland. Enligt jordeboken 1543 innehades Grubbe av Jacob Andersson, som ägde 7 pundland som brukades av 4 landbor. Östen Andersson, som sannolikt var en bror till Jacob ägde 1 pundland som han brukade själv samt 9 spannländ som brukades av Lasse Jonsson. Jacob och Östen Andersson var söner till Anders Pedersson, som var befallningshavare i Västerbotten och vars söner blev vice lagmän. Storleken 8 pundland på huvudgården Grubbe är anmärkningsvärd. Vid kolonisationen planerades

504. Så som Kai Janzon 2010 framhållit i sitt försök till härledning av Johan Ingemarssons identitet har det på släktforskaridor på internet på senare tid florerat olika härledningar till släktnamnet Grubbe som okritiskt återges i "antavlor". Dessa försök att spåra släktskap med den danska medeltidssläkten Grubbe och dess medlemmar är ovetenskapligt framtagna och kan alltså inte tillmätas något forskningsvärde vare sig i seriös historisk eller genealogisk forskning.

gården till en storlek av 4 markland vilket motsvarade en hel by enligt Upplandslagens Jordabalk och var en vanlig storlek på större gods i Sveriges centrala delar. Storleken på gården, kopplingen till kronans förvaltning under senmedeltiden samt det faktum att Grubbe och den tidigare kyrkojorden i Backen blev grunden för Gustav Vasas kungsgård i Umeå talar för att det finns ett samband bakåt till 1300-talets förvaltningsindelning.

Innehavet av Kronans gård Grubbe kan antas följt samma släkt från det den anlades på medeltiden och fram till ca 1700. Dess innehavare har sannolikt redan från begynnelsen haft anknytning till svensk förvaltning eftersom dessa ända fram till 1700-talet haft ämbetsposter som fogdar och lagmän. Flera av dessa har kallat sig Grubb. En hypotes som florerat utan att kunna beläggas är att en person av den danska släkten Grubbe givit namn åt byn. Hypotesen kan verka långsökt, men det finns argument som kan ligga till grund för en ny tolkning av bynamnet och även visa på ett möjligt samband med en person av den danske släkten Grubbe. Grubbe har som hemvist för svensk förvaltning i samband med kolonisationen av allt att döma brutits ut från Hiske by i jordeboken 1543 har byn Grubbe karaktären av en huvudgård med landbor vilket den torde ha haft även på 1300-talet.

Grubbe var under 1200- och 1300-talet familjenamnet på en dansk adelssläkt. Den person som kan ha burit det danska namnet Grubbe och som går att knyta till gården Grubbe är kungens ombudsman över Hälsingland, Johan Ingemarsson. Johan Ingemarsson omnämns från 1324 som *officialis domini regis super terram helsingie*, kungens ombudsman i Hälsingelagens område men hans namn är aktuellt den svenska förvaltningen redan under 1310-talet. Hans utnämning till kungens juridiske ombudsman sammanhänger tydligt med de åtgärder som vidtogs efter Nöteborgsfreden, men han förvaltade redan på 1320-talet Hälsingland på uppdrag av ärkebiskop Olof Björnsson. I äldre litteratur förkommer oftast översättningen fogde eller kungsåre på Johan Ingemarssons titel, men benämningen *kunglig ombudsman* måste anses ha en helt annan och mer kvalificerad innebörd. Johan Ingemarsson hade som kungens juridiska ombud i Hälsingland, tilldelats ett ämbete som innebar helt andra befogenheter än en fogdes. Det finns därför

anledning att försöka utreda hans roll. Det har tidigare framlagts förslag på hans identitet som med anledning av avhandlingens resultat om kolonisationen kan ifrågasättas, och därför kommer här att göras ett försök att fastställa den. Det förslag till identitet som lämnas i den här artikeln kan dock för närvarande inte bli annat än en hypotes.

Johan Ingemarssons betydelse i historien har blivit minimerad kanske framförallt genom att hans titel, *officialis domini regis swecie super terram helsingie*, av en äldre generations historiker blivit översatt till *kungsåren* och *fogde över Hälsingland*. Hans uppdrag har också förringats genom uppfattningen om att det var ett öde land som svenskarna lade under sig uppe i Norrabotten. Senast har han i en artikel i Svensk Genealogisk tidskrift tilldelats ett enkelt, uppländskt bondeursprung. I ljuset från de resultat lagts fram om annekteringen av Norrabotten måste han tilldelas en helt annan betydelse, som bättre överensstämmer med de uppdrag han tilldelades i detta omvälvande historiska skede.

Titeln *officialis domini regis swecie super terram helsingie* kan jämföras med den titel som kung Magnus Eriksson gav sin högste ombudsman Johan Kristinsson, *generalis illustris regis swecie officialis.*, och den som Bo Jonsson tilldelades under Albrekt av Mecklenburg, *officialis generalis illustris dominj regis*. Titlarna gav innehavarna fullmakt att i kungens ställe utöva juridisk myndighet. Även om de uppräknade titlarna har innehållit olika grad av befogenhet att företräda kungen, så har alla varit höga juridiska befattningar med uppdrag för kungens räkning. I Johan Ingemarssons fall gällde uppdraget att fatta beslut om olika juridiska åtgärder inom Hälsingelagens område under kung Magnus omyndighet. Av diplomerna framgår att hans uppdrag låg både inom ärkebiskop Olofs och drotsen Knut Jonssons respektive myndighetsområden och att han hade uppdrag för båda dessa redan före Nöteborgsfreden. I ett ej dagtecknat brev, daterat till 1320, omnämns Johan Ingemarsson som *potestate domini regis*, i kungens befattningshavare diplomatariet översatt till *fogde*. 1322 deltar han i exekutionen av hertigarnas testamente på drotsens och rådets befallning, en juridiskt kvalificerad uppgift, och efter Nöteborgsfreden på sommaren 1324, presiderar han vid ett ting i Umeå, där ett testamente till ärkestiftets

förmån skall godkännas. Han bär då sin nya titel *officialis domini regis swecie super terram helsingie*. År 1328 nämns han som en av förmyndarna för lagmannen Birger Perssons son Israel och står då närmast i rang efter ärkebiskopen och drotsen Knut Jonsson. Av allt att döma förekommer Johan Ingemarsson som adjungerad ämbetsman i rådsretsen kring kung Magnus förmyndarregering från 1320-talet fram till 1342, då han avtackas för sin trogna tjänst av lagmannen i Östergötland, Knut Jonsson, drots i förmyndarstyrelsen.

Johan Ingemarssons familjeförhållanden är okända med undantag av att han förde samma vapenbild sin bror Sigge Ingemarsson (balk belagd med sparre) och han hade även en syster Cecilia Ingemarsdotter, vars söner Johan och Magnus Laurensen bar samma vapen. I drygt tjugo år finner man honom i olika både yrkesmässiga och privatekonomiska relationer med personer i rådet och med förmyndarregeringens innersta krets, vilket är skäl nog att försöka kommare närmare hans ursprung. Det maktpåliggande uppdrag han tilldelades efter Nöteborgsfreden gör att det finns ytterligare anledning att undersöka vad som gjorde honom lämpad för uppgiften.

Johan Ingemarsson förekommer för första gången i ett diplom 1299, då han nämns som nummer två efter Ulf Lagmansson bland det antal fastar som bevittnar ett jordabyte mellan Karl Gregersson och ärkebiskop Nils Allesson. Ulf Lagmansson ingick i den lagkommission som stod bakom Upplandslagen. Karl Gregersson var son till Gregers Birgersson, äldste son till Birger jarl och stamfar till Folkungaättens s. k. oäkta gren. Det är för det första intressant, att Johan Ingemarsson redan här kan visas ha en nära relation till den absoluta stormanna-eliten. För det andra kan man i någon mån sluta sig till hans ålder. Om Johan Ingemarsson hade uppnått myndighetsåldern 20 år när han uppträder som faste år 1299 bör han senast ha varit född 1278-1279. Eftersom han för sista gången förekommer i ett diplom 1345 och han då bör ha närmat sig slutet av sin levnadsbana, bör han då ha varit ungefär 65-70 år. Det verkar alltså sannolikt att Johan Ingemarsson skulle vara född ungefär omkring mitten av 1270-talet. Under den största delen av sitt vuxna liv tjänstgjorde Johan Ingemarsson inom den svenska förvaltningen och deltog i dess uppbyggnad.

Johan Ingemarsson hade två syskon, Sigge Ingemarsson och Cecilia Ingemarsdotter. Även brodern Sigge deltog vid bevittnandet

av olika brev, men inte alls i samma omfattning som Johan. Syskonen Johan, Sigge och Cecilia kan alltså genom sitt patronymikon knytas till en Ingemar. Namnet Ingemar förekommer inte i diplomerna före 1300-talet. Den ende Ingemar som vi känner till har fått sin historia berättad genom Erikskrönikan. En dansk riddare, herr Ingemar, gifte sig på 1270-talet med kung Magnus systerdotter Helena och han gick en bråd död till mötes på borgen Gälakvist i Västergötland. Herr Ingemar var kung Magnus gunstling och 1278 vistades han på Gälakvist i Västergötland i sällskap med kung Magnus drottning, Helvig av Holstein, och hennes far greve Gerhard av Holstein, ”gambla grefwe Gert”. Där blev de överfallna av en grupp uppretade folkungar, som enligt krönikan inte tolererade kung Magnus nära samröre med utländska män. Vid detta tillfälle blev herr Ingemar dräpt, sannolikt i sina försök att skydda drottningen och hennes far från upprorsmännen.

Den danskfödde riddaren herr Ingemars hustru var Helena, dotter till Birger jarls dotter Kristina och hennes make Sigge Gutormsen på Ljuna i Hogstads socken, Östergötland. Herr Ingemar och Helena var gifta 1278 men kan ha ingått äktenskap och fått barn tidigare än så. Inget av deras barn kan vara fött senare än 1279 och två av barnen måste vara födda tidigare på 1270-talet. Äktenskapet mellan herr Ingemar och Helena Siggesson kan ha ingåtts redan 1276 eller möjligen något tidigare om kung Magnus upprätthållit en längre relation med greve Gert och hans familj. Det bör i alla fall vara han som förmedlat kontakten mellan herr Ingemar och Helena om inte Helenas mor Kristina Birgersdotter själv haft förbindelser med medlemmar av släkten Holstein i Danmark. Detta är emellertid fullt möjligt eftersom Birger jarls andra hustru Mechtild av Holstein var både styvmor till Kristina Birgersdotter och faster till drottning Helvig. Birger jarl hade gift om sig med Mechtild av Holstein, änka efter kung Abel av Danmark, sedan hans första hustru Ingeborg, syster till kung Erik Eriksson, hade avlidit 1254.

Släktbanden mellan Folkungaätten och det Holsteinska furstehuset stärktes alltså genom att Magnus Ladulås gifte sig i Kalmar november 1276 med Helvig av Holstein, dotter till greve Gerhard I av Holstein. Helvig var ett av de yngre barnen i en stor barnaskara och hennes bror Gerhard II hade året före Helvigs eget bröllop

ingått äktenskap med Ingeborg, dotter till den avsatte kung Valdemar, äldste bror till Kristina och kung Magnus. De dynastiska släktbanden mellan danska kungaätter, Holsteinare och Folkungar var alltså flerfaldiga. Herr Ingemars danska börd och vistelsen tillsammans med drottningen och hennes far på Gälakvist, gör att han kan sättas i samband ätten Holstein. Herr Ingemar har säkert ingått i det danska följe som omgav greve Gert och hans dotter och som beledsagat den unga drottning Helvig till hennes nya hemland. Herr Ingemar förblev uppenbarligen även därefter i hennes och faderns tjänst.

I litteraturen brukar herr Ingemar ges patronymikonet Nilsson eller Nielsen, men detta namn finns inte nämnt i Erikskrönikan. Uppgiften kan ifrågasättas eftersom namnuppgiften inte heller finns belagd på annat håll. Sven Lagerbring använder den i *Svea Rikes historia*, (1773)⁵⁰⁵ men vilken källa han använt sig av vet vi inte. Dråpet på herr Ingemar på Gälakvist har av allt att döma varit mycket uppmärksammat och omtalat redan under sin samtid. Enligt Pipping omtalas i isländska annalanteckningar från 1278, att Ingemar dräptes i Götaland.⁵⁰⁶ Enligt *Historie af Danmark 1241-1286*⁵⁰⁷ omnämns en Ingemar med tillnamnet Skialigh som närvarande då kungen under-tecknade ett brev 1273 och den 28 april 1275 bevittnar Anders Nielsen, Ingemar Skyelge samt Johan Sywendsun en gåva till Sörom kloster. Att det skulle röra sig om herr Ingemar kan inte beläggas.

Det finns en dansk släkt som ofta återkommer i samband med furstehuset Holstein, och det är den danska ätten Grubbe. Släkten härstammade från södra Jylland. En Johannes Grubbe nämns i danska diplom 1280 och 1284. Han förefaller ha stått i den danske hertig Valdemars tjänst. Återkommande dopnamn bland Johannes Grubbes ättlingar är Peter, Johannes och Ingemar samt Niels.⁵⁰⁸ Det beläggas att flera olika medlemmar i släkten Grubbe under

505. Lagerbring *Svea rikes historia*, 1773 D.2:575.8 Lagerbring hänvisar till en kort passus hos Ericus Olai, p 73, men där förekommer inte namnet Nilsson

506. R. Pipping, *Kommentar till Erikskrönikan* (1926);

507. *Historie af Danmark 1241 - 1286*, 1809:716 av danske historikern P:L. Suhm (1728-1798). Inga medlemmar av släkterna Grubbe eller Holstein är omnämnda i detta verk.

508. Dansk Adels Aarbog 1895, "Grubbe".

slutet av 1200-talet och på 1300-talet har burit namnet Ingemar och stått i nära förbindelse med furstehuset Holstein samt att de har haft höga juridiska befattningar i det danska riket.

Herr Ingemars identitet går inte styrka, men att han var av dansk börd och stod i nära relation till drottning Helvig och hennes far greve Gerhard av Holstein är belagt. Ingemar hade på 1270-talet ingått äktenskap med Magnus Birgerssons systerdotter Helena. Namnet Ingemar är ovanligt i de svenska diplomerna. Under de första årtiondena på 1300-talet finns bara tre personer nämnda i diplomerna som bär ett patronymikon sammansatt med namnet Ingemar. Det är Johan Ingemarsson och Sigge Ingemarsson som var bröder och Cecilia Ingemarsdotter, deras syster. Johan Ingemarsson utnämndes i början på 1320-talet till kungens ombudsman över Hälsingelagens område och han var utsedd av ärkebiskop Olof Björnsson och drotsen Knut Jonsson att leda koloniseringen av Bottenviksområdet.

Det finns ett obestridligt samband mellan den kungens ombudsman i Hälsingelagens område, Johan Ingemarsson, och byn med namnet Grubbe. Från byn Västerhiske, där kyrkan och tingbacken låg, avdelades mark till en huvudgård som fick namnet Grubbe. Den enda sannolika tidpunkten för avstyckningen från Västerhiske är när den svenska förvaltningen efter Nöteborgsfreden 1324 behövde ett säte i Västerbotten. I byn Hiske var både kyrkan och tingplatsen belägna. Grubbe gård byggdes alltså i Umeå sockens absoluta centrum. Gården kan även under senare århundraden senare knytas till kronan genom att den på 1500-talet både kom att ingå i den s.k. kungsgården och fram till 1700-talet var säte för underlagmannen i Västerbotten.

Den danske riddaren herr Ingemar, som så tragiskt blev dräpt på Gälakvist, var sannolikt av den danska släkten Grubbe. Om herr Ingemar och kungens systerdotter Helena fick tre barn, och dessa kan antas ha fått namnen Johan, Sigge och Cecilia och var födda före eller omkring 1278, så kan sonen Johan vara identisk med Johan Ingemarsson. Att Johan Ingemarsson tillhörde den danska ätten Grubbe, görs troligt av att han här han avdelade en gård i Hiske för den svenska förvaltningen i Norrabotten, gav gården namnet Grubbe.

Ytterligare en son fanns i äktenskapet mellan herr Ingemar och fru Helena, och han fick namnet Sigge. Helenas föräldrar var Sigge av Ljuna och Magnus ladulås syster Kristina Birgersdotter. Det traditionella mönstret för namngivning långt fram i tiden var äldste sonen fick namn efter farfar och näste son fick namn efter morfar. Det bör därför vara ett rimligt antagande att Ingemars far har hetat Johannes och inte Nils. Herr Ingemars patronymikon bör då ha varit Johannesson. Ingemars och Helenas söner bör ha fått sina dopnamn efter sin farfar Johannes Grubbe och sin morfar Sigge av Ljuna. En egendomlighet som Janzon påpekar är att brödernas sigill är spegelvända.⁵⁰⁹ Detta kan naturligtvis vara en tillfällighet, men det en inte alldeles omöjlig tolkning skulle kunna vara, att det spegelvända vapnet visade att Johan och Sigge var tvillingar. Tolkningen skulle kunna försvaras genom att Ingemar och Helena fick tre barn under en så kort tidsrymd som mellan 1275/1276 och 1278, alltså 2 till 3 år.

Som ett efterspel till den tragiska händelsen på Gälakvist blev änkan Helena bortgift 1284 av kung Magnus med folkungen Ulf Holmgerrson. Upprorsmännen på Gälakvist hade av kung Magnus avrättats för majestätsbrott, ett straff som motiverades med romersk lagstiftning och väckte stark opposition bland stormännen. Påven lämnade 13 februari detta år dispens för äktenskap mellan kung Magnus släkting Helena och herr Ulf Holmgerrson med hänsyn till att "freden i riket mellan kungen å ena sidan och nämnde Ulf och övriga stormän var avhängig av detta äktenskap".

Efter tragedin på Gälakvist är det är möjligt att dottern Cecilia blev kvar i Helenas vård medan sönerna Johan och Sigge fördes tillbaka till sin danska fädernesläkt Grubbe, där de uppfostrades fram till myndig ålder. Även om Johan och Sigge uppfostrats i Danmark bör deras anknytning till Sverige fortfarande ha varit stark, både genom modern Helena och drottning Helvig. De var genom dem nära befryndade med kung Magnus. Johan Ingemarssons danska anknytning kan väl ha medfört, att alla vägar inte var öppna för honom i Sverige, men genom det nära släktskapet med kungafamiljen var de förmodligen heller inte stängda. Släktskapet med Folkungaätten bör ha varit av stor betydelse för den karriär Johan

509. Janzon 2010:nr 1, s 3

Ingemarsson gjorde som jurist inom svensk förvaltning. Flera medlemmar i ätten Grubbe innehade viktiga juridiska poster i Danmark och den juridiska utbildning Johan kan ha fått genom sin fädernesläkt i Danmark skulle kunna bättre förklara hans juridiska kunskaper och kompetens än att han, som föreslagits, har varit av förhållandevis enkel börd med ursprung i Uppland.⁵¹⁰ Han kan vid sin myndighet vid mitten av 1290-talet ha återkommit till Sverige och då börjat tjänstgöra inom förvaltningen. Möjligen kan han ha deltagit vid nedtecknandet av Hälsingelagen eftersom lagen anses uppvisa drag av danskt språkbruk. Det finns belagt att han 1314 på hertig Valdemars uppdrag genomförde gränsläggningen mellan Tiundaland och Gästrikland och under 1320-talet gavs han uppdrag av ärkebiskopen att samla in uppbörden från Hälsingland. Johan Ingemarsson omnämns sista gången som kungens ombudsman i Hälsingland i ett dokument från 1342 och han blev avtackad av Knut Jonsson för sin trogna tjänst samma år.

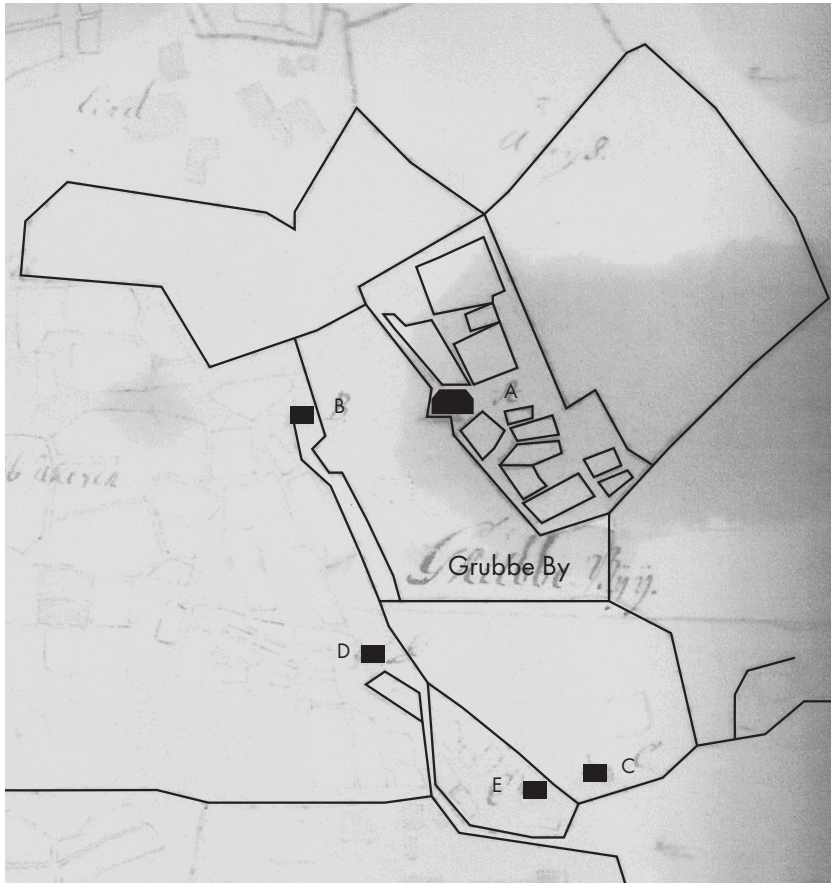
Johan Ingemarssons nära samarbete med ärkebiskop Olof, drotsen Knut Jonsson och förmyndarregeringen har sannolikt två förklaringar: dels att han genom sin börd beretts tillfälle att delta som ämbetsman i den svenska förvaltningen, dels att han genom erfarenheter från sin danska utbildning hade förutsättningar att delta i förvaltningens uppbyggnad. Marklands- och förvaltningsindelningen som gjordes av Norrabotten efter Nöteborgsfreden torde kunna tillskrivas honom. Den uppskattning han rönste från Knut Jonsson efter fullgjort uppdrag vittnar om att han varit drotsens handgångne man och den som i praktiskt avseende lett genomförandet av annekteringen av områdena i norr. Den juridiska kunskap som han då gav prov på gjorde honom förtjänt av titeln *officialis generalis domini regis super terram helsingie*, syssloman över Hälsingelagens område. Även om Ume kungsgård fick bära namn efter Johan Ingemarsson så har den dock aldrig ägts av honom utan återgick till den storbondesläkt i Hiske som upplåtit jorden och i vilkens släkt både gården och ämbetsuppgifterna gått i arv alltsedan 1300-talet. Kungsgården i Grubbe överflyttades under vasatiden till en tomt jämsides med kyrktomten vid Umeälven.

510. Janzon 2010:nr 1, s 11

Det finns inga belägg på att Johan Ingemarsson ingått äktenskap eller fått barn, men brodern Sigge Ingemarsson hade en son.⁵¹¹ Inga testamenten är kända. Deras syster Cecilia Ingemarsdotter var på 1340-talet bosatt i Eda i Lagga socken och hade två söner, Johan och Magnus Laurens⁵¹² samt en dotter som donerade jord till henne 1341. Hon inträdde vid juletid samma år i S:ta Klara kloster i Stockholm, dit hon donerade flera jordegdomar.

511. DS 9897 Sigge Ingemarsson säljer 10 öresland (=30 örtugland) i Ölsta i Norrby socken till Nils Jonsson av Revelstad. Han befullmäktigar sin son Nils att ge fasta på detta köp.

512. SDHK 4653 (dat 1341) "Johan Laurens⁵¹²son (balk belagd med sparre), hans bror Magnus och måg (*nec non. generi mei dilecti*) Botulf Jonsson ger sin mor Cecilia Ingemarsdotter i Eda (i Lagga socken) jord i Helgesta i Haga socken och i Olunda i Lagga socken. Clemens Jonsson i Husby-Lyhundra och Sigge Ingemarsson beseglar"

Karta 9. Karta över Grubbe By i Ume socken. Grubbe by. A. Huvudgården Grubbe, B, C, D och E landbogårdar. Detalj ur geometrisk karta från 1692, Lantmäteristyrelsens arkiv.

ENGLISH SUMMARY

Since the nineteenth century Sweden has been described in research as a kingdom on the European periphery whose development during the Middle Ages was determined by specifically national characteristics. More recent international scholarship emphasises the common characteristics of the history of the European states. Robert Bartlett shows that there was a similar pattern of change all across Europe. An entire system of cultural events, through the dominance of the papacy, was copied and permeated throughout kingdoms and principalities. According to the papacy, the entire known world was to be Christianised and civilised according to Roman standards. This thesis utilizes Bartlett's systemic perspective and applies the overarching hypothesis that social developments in Sweden during the thirteenth and fourteenth centuries followed the same patterns that underpinned social change and territorial expansion in other peripheries of Europe.

This thesis examines the hypothesis that the Swedish state formation process can be understood from the territorial management and the administrative systems used. The interpretation of the Law of Uppland included in this dissertation reveals that this law provided an entirely new kind of legislation for Sweden, modelled on European examples. The theory and method of the thesis has its foundation in Max Weber's definition of the territorial state. According to Weber's definition, the territorial state has a legal system with well-planned and rationally established rules for administration and taxation both in the core area and as a method of territorial expansion. The Law of Uppland has, in previous scholarship, been understood as a provincial law. A reinterpretation of the Law of Uppland has been made that shows that the law corresponds to Weber's theories. Using this hypothesis as a point

of departure, the thesis breaks from the tradition that dominated Swedish historical scholarship during the first half of the twentieth century. The thesis positions Sweden in its European context as a realm within the papacy.

The thesis takes its chronological point of departure in the mid-thirteenth century events. The Skänninge council of 1248 marks the beginning of a tumultuous time in the history of the realm during which internal political disagreements had to yield to the papal demand for a reorganisation of the Swedish ecclesiastical province. Pope Innocent IV sent his representative William of Sabina to Sweden and a political agreement was achieved through mediation from the papal legate. At the Skänninge council of 1248 the Bishop of Sabina also issued a decree that placed the Swedish ecclesiastical province under the legislation of the papacy. Sweden accepted the terms of being a full member of the Universal Church and Earl Birger (*Birger jarl*), who was the king's representative, the bishops, and the other representatives at the meeting consented to the idea of a free Church separate from the government. By agreeing to obey canon law and to follow the Decretals in the papal Decretal Collection, the *Liber Extra*, they were also agreeing to the existence of two parallel jurisdictions within the state, the spiritual and the temporal. Entering into the Universal Church marked the beginning of a process which had the goal of introducing a central and common legal system for the realm with separate jurisdiction for church and state. In a first step towards a new law system of Swedish legislation the crucial decision was made to free the Swedish ecclesiastical province from the limitations placed upon it by the legal autonomy of the provinces.

Shortly after the Skänninge council King Erik Eriksson died. He was the last king of his House, but there was some continuation of the family line through Earl Birger who was married to the king's sister Ingeborg. Their son Valdemar was elected King of Sweden and became the first king of a new royal clan, referred to in the literature as either the House of Folkung or the House of Bjelbo. Valdemar was then not yet of age but his father, Birger Jarl, ruled with full royal authority (1250-1266). He began the reformation of the secular law code by establishing peace legislation that were valid for the whole

realm. The *peace legislation* and the abolishment of the ordeal by iron constituted a first step towards the establishment of a state-spanning Swedish law code, adapted to fit into the legal system of the Church. Valdemar actively assumed the reign when Birger Jarl died in 1266, and the development towards a new legal system appears to have then come to a halt. Valdemar Birgersson was passive politically and the internal political situation slowed continued reforms of the legislation resulting in the papacy restating its demand for a separate spiritual jurisdiction. King Valdemar, who was in conflict with his brothers, was deposed and succeeded by his brother Duke Magnus Birgersson who acceded as king in 1276 allowing new potential for the great law reform. During the reign of King Magnus the peace legislation was renewed, the king's peace was introduced and the king continued the reform of the secular law code through following European examples. With his peace legislation and his engagement as mediator in different political conflicts, King Magnus made evident his will and ambition to make the Swedish realm a part of the European community of its time. Several decisive steps were also taken towards a new legal system. Preparations for the introduction of the new law would have been ongoing throughout his reign, but King Magnus would not be alive to see the realisation of his plans. After his death in 1290, the establishment of the new law was delayed. Since this was a legal system that would include both canon and state jurisdiction, the archbishop's approval was also required. However, upon the death of the King, an internal conflict arose among the Swedish bishops resulting in the suspension of the cathedral chapter in Uppsala. This, in turn, resulted in the archbishop being required to travel to Rome which prevented his participation in matters at home. It was not until 1295 that the pope ended the suspension of the cathedral chapter in Uppsala, and Archbishop Nils Allesson had to wait until 1296 before he could assume office and approve the legislation. Only then, after much delay, could the legislative work be completed. At the end of 1296 – 1297 the Law of Uppland was issued by King Birger Magnusson – then a minor – and could come into effect. It was, however, not until Magnus Eriksson's reign in the mid-fourteenth century that Sweden was to see a unified national law code and a single law for all cities in the realm come into force.

The Law of Uppland

At the beginning of the twentieth century, researchers of legal history interpreted the Law of Uppland based on the archaic taxation concepts used within the text and assumed that the law was a continuity of the Viking age *ledung* system. Through a reinterpretation of the Law of Uppland, this thesis shows this assessment to be false. The old concepts were adapted to new circumstances and, thus, gained new meaning. The Law of Uppland broke away from the legal tradition that preceded it and resulted in discontinuity in the social and political development of the realm. Following the Law of Uppland, a legal system was introduced that would apply to a state in which the Church and the Crown were legally distinct. The Law of Uppland also contains a regulatory system as well as three fundamental and coordinated administrative systems: the territorial divisions into *markland* (valid for both jurisdictions), a legal framework for the regulatory system, and a new taxation system. The aim of the law code was to establish a system that would form the basis for the future administration and finances of the kingdom. A territorially based system would satisfy both the Crown's and the Church's need for judicial control, but it would also provide an overview of the Crown's resources and a system of permanent taxation of land that would ensure a stable monetary income for the king.

It has been argued that the medieval administration in Sweden would have been primitive in comparison with its European counterparts: a view that this thesis's research into the administrative system completely dismisses. The implementation of the orders and systems of the Law of Uppland not only presumes the existence of an underlying theory of coordination of the legal and administrative systems used by the Church and the Crown, but also the presence of a plan for how the aim of judicial control and taxation would be hierarchically organised from the administrative divisions down to the local level. During the first decades of the fourteenth century Sweden developed a well-functioning territorial organisation. The primary division consisted of legal jurisdictions that tended to coincide territorially with the provinces. The lawspeakers were the highest office holders of the legal system but they also kept the administrative responsibility for their respective

jurisdictional districts. These were divided into hundreds which, according to the law, should be composed of eight parishes. This basic form of the administrative divisions and the taxation of land was called *the markland system* and would continue for the remainder of the Middle Ages, although political circumstances meant that on several occasions the size of taxation, which was originally one mark for a self-sufficient farm, was adjusted.

The annexation of the Hälsinge provinces

It has been argued that the Hälsinge Provinces north of Uppland had been part of the Swedish realm long before the thirteenth century. This thesis dismisses this theory and shows that the Hälsinge provinces Hälsingland, Medelpad and Ångermanland were autonomous lands before the end of the thirteenth century. The Law of Uppland came into force in 1297 and was supported by canon law without the approval of the people of the Hälsinge provinces; the King of Sweden then had the right to implement Swedish management in the territory. The form of the Law of Uppland, as law laid down by the king for jurisdiction and administration of both church and state, also afforded the Law the rights – as required by canon law – necessary for territorial expansion of the Crown. Areas that, from the perspective of the Church, were already included in the ecclesiastical province could now be placed under Swedish legislation and administration allowing the accession of areas that lay outside of the ecclesiastical province as long as the rules laid out by canon law for annexation of non-Christian areas were followed. The provinces were made into one administrative division and the provincial laws were replaced with one law code: the *Hälsinge Law*. The expansion to the north resulted in the accession of *skattlands* that were later integrated into the Swedish realm. Sweden's development into a territorial state among others in Europe would not have been possible if Swedish legislation had not been coordinated with a legal system that was upheld in other territorial states in Europe.

The Hälsinge provinces Hälsingland, Medelpad and Ångermanland were the first autonomous areas north of the core area of the Swedish realm to be annexed and territorially integrated into the

realm. The Hälsinge Law was formulated in such a way as to allow the area to come under the control of the Swedish legal system, while allowing the provinces to keep their customary laws to the extent that these did not impinge on the rights of the king. The Hälsinge Law copied the Law of Uppland's Code of Judicial Procedure but some rules were modified in order to correspond to the area's function as *skattland* (treasury land). The decision maker for administrative acts in Hälsinge territory was the king's legal expert whose official assignment was as *officialis domini regis sweciae super terram Helsingie*, and in accordance with the Code of Judicial Procedure of the Hälsinge Law was called the *sysloman* - an office that is also known from the Norwegian *skattlands*. He was selected by the king as the holder of highest responsibility for the legal management of the *skattland*, while the provinces kept their right to select their own lawspeakers who maintained the right to, in certain instances, adjudge in accordance with provincial customary laws.

In the 1310s the *markland system* was introduced and applied for regular taxation in 1316. The annexation was thereby a reality, and regular taxation could commence. The year 1316–1317 saw the implementation of the first formal collection of tax in accordance with the *markland* system, but this was interrupted by an uprising in which oppositional taxpaying peasants murdered the king's official and reclaimed the taxes. The uprising can be seen as a reaction against the Swedish annexation of the *Hälsinge* provinces, which appears to have been implemented by force, against the will of the people.

The responsibility for stabilising the relationship to the people of the Hälsinge provinces in the wake of the uprising fell on Archbishop Olof Björnsson who, on assignment by the regency of Magnus Eriksson, reclaimed administration of the area in 1319, implementing a new *markland* taxation during the 1320s. The area under the Hälsinge Law was a *skattland* (tributary land) and the markland taxes yielded from it were to be at the king's disposal. Partial autonomy remained until the national law code came into force when this privilege and the office of *sysloman* were removed leaving the whole Hälsinge area under the central administration. The Hälsinge provinces were then considered integrated into the Swedish realm.

The colonisation of the Bay of Bothnia

The 1323 Treaty of Nöteborg between Sweden and Novgorod afforded the Swedish king the opportunity to claim yet another *skattland* through colonisation. The settlement between Sweden and Novgorod expanded the Swedish border from approximately the inner part of the Gulf of Finland to a border point by the Oulu River on the Finnish side of the Bay of Bothnia, while on the Swedish side the Skellefte River was the border. These border points were on approximately the same latitude. The land and water north of these points enjoyed full autonomy and fell within the resource area that Sweden shared with Novgorod. This colonisation process was previously only known from some diplomas, but this thesis investigates the whole process by using and analysing new medieval sources. Shortly after the peace treaty, Sweden contradicted its terms by initiating an annexation of this autonomous area. Preparations for the colonisation would have begun rather immediately after peace had been reached in the summer of 1323. The Swedish administration placed its administrative seat in an estate situated by the parish church in Umeå. Around the year 1325 the regency announced a land reclamation law in which Christian inhabitants were promised landownership rights and ten years of tax relief upon the farming of new land. The regency assigned responsibility for the colonisation to Archbishop Olof Björnsson and the *drots* (Seneschal) Knut Jonsson. The completion of the colonisation of the Bothnian Bay area was assigned by the king – then still a minor – to the legal and administrative expert the *sysloman of the Hälsinge provinces*, Johan Inge-marsson, together with a couple of co-opted local lawspeakers. The colonisation began with a couple of parishes that had already been integrated into the archdiocese prior to 1323 and therefore could be annexed on the same grounds as the Hälsinge provinces. But the area north of the Skellefte River was a different matter altogether since it enjoyed full autonomy and fell within the resource area that Sweden shared with Novgorod. The initial responsibility fell on the archbishop who initiated the colonisation as a church-led initiative, but the expansion of the territory of the archdiocese was simultaneously a preparatory measure for the expansion of the Crown. The colonisation was carried out during the period between 1323–1340

using methods similar to those used during the German expansion into the Slavic areas. Novgorod did not oppose the annexation and peace was renegotiated in 1374. Peace negotiations were repeated regularly up to the Treaty of Teusina between Sweden and Russia in 1595 when the Bothnian area was finally considered as a part of the Swedish realm.

The management and administrative system that had originally been developed for the legal area of Uppland, and subsequently the Hälsinge provinces, was now implemented on the reclaimed land. The partitioning of parishes north of the Skellefte River was implemented in a remarkably short time span. In 1329 – only a couple of years into the colonisation north of the river – it had reached the Oulu River on the Finnish side of the Bay of Bothnia. The speed of the partitioning into parishes suggests that accession to the Christian faith may have already been well under way by the time colonisation began. The instantiation of the administrative bodies of the Church and the Crown was completed with speed and efficiency, in the space of about ten years, and the area could thereafter begin to be taxed as planned. There are few sources that speak of the administration of the reign of Magnus Eriksson, but some changes are known to have taken place. Magnus Eriksson probably came of age in 1335 and there is lots to suggest that the collective colonisation project also reached its completion in this year - according to plan. The primary aim of the colonisation was stated, in the land reclamation legislation, as an expansion of the Christian faith. The statutes were formulated in such a way as to be wholly compatible with the canonical position of the method of annexation.

In the year 1340 King Magnus renewed the land reclamation statute issued by the regency in 1325. The transition from the colonisation stage to the stage of actual administration would have been completed by the time that the king issued this statute. In the same year the Finnish administration went through a reorganisation and the management of the whole Finnish part of the realm was placed under Åbo Castle in 1340. In the 1340s the Hälsinge Law came into effect in the whole of the Åbo fief, which is shown by several decisions pointing either directly or indirectly to the law.

The colonised Bothnian area was incorporated with the Finnish province Satakunda after the colonisation. For some years in the 1340s, King Magnus Eriksson himself took an active part in the management of the Åbo fief and then made some decisions in accordance with the Hälsinge Law. Both *fogdar* (bailiffs) and *länsmän* (lawspeakers) of Satakunda are mentioned in documents pertaining to the administration. In a decision made in 1347, the king refers to “Swedish legislation” and a decision pertaining to Ulvsby town was made in compliance with *stadslagen* (the Law for the Cities

The administration of the northern skattlands.

The administrative system introduced in the Law of Uppland was implemented during the colonisation of Bothnia, but the regular management followed the Hälsinge Law. After the partitioning into parishes, *markland* divisions were placed upon old and new farmland alike. However, the colonisers had to consider traditional divisions such as social groupings, common lands and wilderness borders during the measurement and drawing-up of the borders of parishes, villages, and farmed land. An obvious example of such a consideration is shown by the fact that settlements and farming lands in the northern parts of the area – which in accordance with Finnish tradition were divided into *rökar* – could keep this unit of measurement, but for tax reasons these divisions were grouped in two to adapt to the *markland* divisions. Newly established villages were farmed in accordance with the Law of Uppland both in previously established environments and on *erämarker* (unfarmed land claimed by hunters and fishermen) where the divisions of land were made in accordance with the land reclamation law, although it did not have the same effect north of the Skellefte River as in the southern parts. This was partly due to farming conditions not being as good, but it also depended on the fact that the foundation of new villages came into conflict with borders being drawn up within the trade areas traditionally claimed by local tradesmen called *Birkarlar*, who traded with the Laps.

In the late 1300s some major readjustments were made that affected land planning and taxation. In the 1370s the administration continued to develop under the king’s *officialis generalis* and *drots*

(Seneschal) Bo Jonsson (grip). In this function Bo Jonsson took several measures for the change and improvement of the administration. The implementation of his ambitions for the government of the realm were made easier by him gaining possession of fiefs of the realm as security for monetary claims. These possessions included Finland with the Åbo fief and the Hälsinge provinces where Bo Jonsson made his mark upon the continued development. He separated the Bothnian provinces from Satakunta and established a new fief with a castle, Krytzeborg (Korsholm), as its administrative centre. A tax reassessment of the new fief was made due to the discovery that the Bothnian peasants did not use the two rotation system, but a one-field system. The logical consequence was that the basis for taxation must be adjusted and doubled in order for taxation to reach the right level. The marklands were divided to the half size and the *pundland* measure replaced the *markland* as the basis for taxation. The halving of the *marklands* resulted in a doubling of the amount of farmers, which, in turn, doubled the amount of taxation revenue. The new tax system had several effects on the administrative divisions. The division into parishes was revised and the new Bothnian fief was divided into two *häraden* (hundred districts), each with eight parishes, one on each side of the Bay of Bothnia. The *härad* border was established at the furthest point of the Bay of Bothnia in the Torneå area, and remained valid until 1809. The colonisation of the Bothnian Bay area was fully completed in agreement with existing legislation from Bo Jonsson's reorganisation of Norrabotten into the Korsholm fief.

Continuation in the taxation system

The administrative system of the Law of Uppland remained unchanged from its introduction at the beginning of the fourteenth century until Gustav Vasa's tax reforms at the middle of the sixteenth century. Throughout this period, the taxation of the Northern Provinces took its departure in the fiscal *markland*, to which the bothnian *pundland* should be counted. The grounds for taxation were more varied in Österbotten than in Västerbotten but the taxes were based on the *markland* norm: one self-sufficient farm (*fullsuttet*

bondehemman) was to pay one mark in taxes. In the coastal parishes the taxation was mainly paid in butter, pikes and skin. In the northernmost parishes of Österbotten, where the economy was dominated by hunting and fishing, the tax was collected *in natura*, but the tax was calculated in *mark* throughout the period even if the size of the collection was affected by political decisions. After some uprisings several tax reductions took place. The original tax sum of one *mark* per self-sufficient farm was cut by nearly half during the course of the fifteenth century. The reason that the tax could be lowered was that the castle system – the last remainder of the feudal defence system that was held as an ideal during the High Middle Ages – ended in the fifteenth century. The flexibility of the taxation system and the competence of the administration testify to the existence of a level of competence and expertise in Swedish medieval domain administration that was neither expected nor previously known.

Conclusion

Previous research has claimed that the Swedish kingdom's development during the High Middle Ages differs significantly from developments elsewhere in Europe. It has been understood that the realm developed from internal circumstances and that the papacy only had a weak influence upon these developments. These interpretations have also resulted in the view, pervasive in the scholarship, that the national legislative system of Sweden was relatively inferior and that the administration of the state was rather primitive until the sixteenth century. Sweden's geographical position on the European periphery is thought to have delayed the social and political development of Sweden.

The results of the thesis reveal an entirely different picture. The Law of Uppland, with its division into ecclesiastical and secular law, was proof to the papacy and the world that Sweden was a state on the same level as others in Europe. After the establishment of the Law of Uppland, Sweden developed into a territorial monarchy that, with the support of the law, could expand the realm to the north and the east and, in competition with Novgorod, strengthen its relationship with the Hanseatic League.

With focus on a reinterpretation of the Law of Uppland, entirely new results have been revealed with regards to Sweden's development into statehood. The creation of this law introduced a legal system that would render Sweden a territory among others in Europe. The *markland* system aimed to give the king and the Crown control over the population of the realm, as well as land taxation and other economic resources. The colonisation of the autonomous territories in the north and the east afforded the king new tributary lands, and with these a new source of income, but it was not until the implementation of Magnus Eriksson's national law code in the middle of the fourteenth century that these areas were fully integrated into the Swedish realm.

KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING

Otryckta källor

Riksarkivet, Helsingfors

Landskapshandlingar

Österbottens handlingar

Fogderäkenskaper 1531–1549

Riksarkivet (RA), Stockholm

Landskapshandlingar [tillgängliga via SVAR]

SE/RA/1521/5121.12 Hälsinglands handlingar

SE/RA/5121/5121.13 Medelpads handlingar

SE/RA/5121/5121.14 Ångermanlands handlingar

SE/RA/5121/5121.16 Västerbottens handlingar

Databaser

Diplomatarium Fennicum

<http://extranet.narc.fi/DF/df.php>

Diplomatarium Norvegicum

http://www.dokpro.uio.no/dipl_norv/diplom_felt.html

Lantmäteristyrelsens arkiv

Historiska kartor

<http://historiskakartor.lantmateriet.se/arken/s/advancedsearch.html>

Svenskt diplomatariums huvudkartotek över medeltidsbrev (SDHK)

<http://www.nad.riksarkivet.se/sdhk>

Tryckta källor

- Danmarks gamle love paa nutidsdansk*, bd 1–2. Skaanske lov, Valdemars sjællandske lov; Eriks Sjællandske lov, Jyske lov, Skaanske og sjællandske kirkelov. I oversættelse ved E. Kroman & S. Luul. København 1945.
- Det medeltida Sverige. Tiundaland. Del 1:2, 1:3, 1:4, 1:6*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet 1984-1988.
- Corpus iuris Sueo-Gotorum antiqui. Samling af Sweriges gamla lagar*, utg. av H. S. Collin och C. J. Schlyter, Lund & Stockholm 1827-1877
- Erik av Pommerns skattebok 1413*. Ingår i *Sumlen : där uthi ähro åtskillighe collectaneer, som uthi een och annan måtta tiäna till antiqviteternes excolerande* / af Johannes Thomae Bureus ; efter författarens handskrift i urval utgifna af G.E.Klemming. Nyare bidrag till kännedom om de svenska landsmälen ock svenskt folklif. Bihang, 1:2. Stockholm, 1886
- Erikskrönikan*. Redaktion, inledning och kommentarer av Sven-Bertil Janson. Stockholm 1985.
- Fellman, Jacob, *Anteckningar under min vistelse i Lappmarken. Första och andra året*. Inledning av Olav Panelius. Ny utg. Stockholm 1978 (ursprungligen Borgå 1844).
- Hildebrand, Hans, *Sveriges historia intill zode seklet. Afd II*. Stockholm 1905. "Hälsingelagen", i *Svenska landskapslagar*, ser. 3. Södermannalagen och Hälsingelagen. Tolkade och förklarade av Åke Holmbäck & Elias Wessén. Stockholm 1940, s. 259–413.
- Hälsinglands äldsta skattelängd. Hjälpsskattelängden "Gärder och hjälper" från år 1535*. Inledning och kommentarer av Stefan Brink. Skrifter utgivna genom Ortnamnsarkivet i Uppsala. Ser. C. Källskrifter, 2. Uppsala 1994.
- Linnæus, Carl, *Lapplandsresa 1732*. Stockholm 1977
- Magnus Erikssons landslag*. I nusvensk tolkning av Åke Holmbäck & Elias Wessén. Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning. Serien 1. Rättshistoriskt bibliotek, 6. Lund & Stockholm 1962.
- Olaus Magnus, *Historia om de nordiska folken*, del 1–5. I svensk översättning utg. genom Michaelisgillet. Uppsala 1909–1951.
- Raven van Barnekows räkenskaper för Nyköpings fögderi 1365–1367*. Utg. Birgitta Fritz & Eva Odelman. Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia. Handlingar, 17. Stockholm 1994.

- The Saxon Mirror. A Sachsenspiegel of the Fourteenth Century.* By Eike von Repgow. Translated by Maria Dobozy. Philadelphia 1999.
- “Södermannalagen”, i *Svenska landskapslagar*, ser. 3. Södermannalagen och Hälsingelagen. Tolkade och förklarade av Åke Holmbäck & Elias Wessén. Stockholm 1940, s. 1–258.
- “Upplandslagen”, i *Svenska landskapslagar*, ser. 1. Östgötalagen och Upplandslagen. Tolkade och förklarade av Åke Holmbäck & Elias Wessén. Stockholm 1933, s. 1–216.
- Westerbergh, Ulla & Odelman, Eva, *Glossarium till medeltidslatinnet i Sverige. - Glossarium mediae latinitatis Sueciae*, Stockholm 1968–2009
- “Yngre Västgötalagen”, i *Svenska landskapslagar*, ser. 5. Äldre västgötalagen, yngre västgötalagen, Smålandslagens kyrkobalk och Bjärköarätten. Tolkade och förklarade av Åke Holmbäck & Elias Wessén. Stockholm 1946, s. 201–420.
- “Äldre Västgötalagen”, i *Svenska landskapslagar*, ser. 5. Äldre västgötalagen, Yngre västgötalagen, Smålandslagens kyrkobalk och Bjärköarätten. Tolkade och förklarade av Åke Holmbäck & Elias Wessén. Stockholm 1946, s. 1–200.
- Örn, Nicolaus, *Kort beskrivning av Lappland*. Norrländska skrifter, 9. Svensk övers. Umeå 1982 (tysk originalutg. Bremen 1707).
- “Östgötalagen”, i *Svenska landskapslagar*, ser. 1. Östgötalagen och Upplandslagen. Tolkade och förklarade av Åke Holmbäck & Elias Wessén. Stockholm 1933, [A.], s. [1]–245.

Litteratur

- Ahnlund, Nils, *Oljoberget och Ladugårdsgärde. Svensk sägen och hävd*. Stockholm 1924.
- Albrow, Martin, *Byråkrati. Historia, teori, praktik*. Hälsingborg 1972.
- Almquist, Joh. Ax., *Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523–1630. Med särskild hänsyn till den kamerala indelningen*, II:1. Meddelanden från svenska Riksarkivet. Ny följd. Ser. II:6. Stockholm 1919–1922.
- Almquist, Joh. Ax., *Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523–1630. Med särskild hänsyn till den kamerala indelningen*, II:2. Meddelanden från svenska Riksarkivet. Ny följd. Ser. II:6. Stockholm 1920–1922.
- Altenberg, Karin, *Experiencing landscapes. A study of space and identity in three marginal areas of medieval Britain and Scandinavia*. Lund studies in medieval archaeology, 31. Lund & Stockholm 2003.
- Andræ, Carl Göran, *Kyrka och frälse i Sverige under äldre medeltid*. Studia historica Upsaliensia, 4. Uppsala 1960.

- Anglert, Mats, *Kyrkor och herravälde. Från kristnande till sockenbildning i Skåne*. Lund studies in medieval archaeology, 16. Diss. Lund & Stockholm 1995.
- Arkeologi i Mittnorden. Ett symposium kring nya arkeologiska forskningsrön*. Red. Kurt Gullberg. Acta antiqua Ostrobotniensia, 4. Vasa 1997.
- Att leva vid älven. Åtta forskare om människor och resurser i Lule älvdal*. Red. Evert Baudou. Kungl. Skytteanska samfundets handlingar, 47. Umeå 1996.
- Audén, Bengt, *Bottniska personnamn. Frekvenser i skattelängder från mitten av 1500-talet*. Kungl. Skytteanska samfundets handlingar, 22. Umeå 1980.
- Bagge, Sverre, *The political thought of the King's mirror*. Mediaeval Scandinavia. Supplements, 3. Odense 1987.
- Bartlett, Robert, *The making of Europe. Conquest, colonization, and cultural change, 950–1350*. London 1994 (amerikansk originalutg. Princeton, N.J. 1993).
- Bartlett, Robert, *England under the Norman and Angevin Kings, 1075–1225*. The new Oxford history of England. Oxford 2000.
- Baudou, Evert, *Järnåldersbygd i Österbotten. En ekologisk-arkeologisk studie av bosättningskontinuitet och resursutnyttjande*. Acta antiqua Ostrobotniensia, 2. Vasa 1991.
- Baudou, Evert, *Norrlands forntid. Ett historiskt perspektiv*. Höganäs 1992.
- Baudou, Evert, "Regioner och centralplatser i arkeologisk forskning". Ingår i: *Kontinuitet och förändring i regionala rum. Förhandlingar från ett symposium arrangerat av "Kulturgräns norr" den 15–16 mars 1999*. Red. Lars-Erik Edlund & Anna Karolina Greggas. Kulturens frontlinjer, 23. Umeå 2000, s. 11–33.
- Beck, Sigríður, *I kungens frånvaro. Formeringen av en isländsk aristokrati 1271–1387*. Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet. Göteborg 2011.
- Berend, Nora, *At the gate of Christendom. Jews, Muslims, and "pagans" in medieval Hungary, c. 1000–c. 1300*. Cambridge studies in medieval life and thought. Ser. 4, 50. Cambridge 2001.
- Birger jarls tid – en brytningstid? Sex föreläsningar från ett symposium i Stockholm våren 2001*. Red. Lin Annerbäck. Runica et mediævalia. Opuscula, 8. Stockholm 2002.
- Bjarne Larsson, Gabriela, *Stadgelagstiftning i senmedeltidens Sverige*. Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning. Serien 1. Rättshistoriskt bibliotek, 51. Stockholm & Lund 1994.
- Bjurling, Oscar, *Das Steuerbuch des Königs Erik XIII. Versuch einer Rekonstruktion*. Skrifter utgivna av Ekonomisk-historiska föreningen, 4. Lund 1962.

- Bjørshol Wærdahl, Randi, *Norges konges rike og hans skattland. Kongemakt og statsutvikling i den norrøne verden i middelalderen*. Trondheim 2006.
- Bonnier, Ann Catherine, *Kyrkorna berättar. Upplands kyrkor 1250–1350*. Upplands fornminnesförenings tidskrift, 51. Stockholm & Uppsala 1987.
- Bonnier, Ann Catherine, "Medeltidskyrkornas vittnesbörd", i *Hälsinglands bebyggelse före 1600*. Red. Stefan Brink. Bebyggelsehistorisk tidskrift, 27. Uppsala 1994, s. 105–132.
- Bonnier, Anne Catherine, "Det tidiga kyrkobyggandet. Från kristnande till sockenbildning". Ingår i: *Kyrka – samhälle - stat. Från kristnande till etablerad kyrka*. Red. Göran Dahlbäck. Rapport från Nordiska Historikermötet i Tammerfors 7. – 12.8. 1997. Helsinki 1997
- Botnia. En nordsvensk region*. Red. Lars-Erik Edlund & Lars Beckman. Höganäs 1994.
- Brink, Stefan, *Sockenbildning och sockennamn. Studier i äldre territoriell indelning i Norden*. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi, 57. Studier till en svensk ortnamnsatlas, 14. Uppsala 1990.
- Brink, Stefan, "Hälsingelagens ställning mellan väst och syd, och mellan kung, kyrka och lokala traditioner". Ingår i: *Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademiens årsbok 2010*, s. 119–135.
- Bygdén, Leonard, *Hernösands stifts herdaminne. Bidrag till kännedomen om prästerskap och kyrkliga förhållanden till tiden omkring Luleå stifts utbrytning*. Band 1 – 4. Uppsala 1923–28.
- Bylund, Erik, "Koloniseringen av Botniaregionen". Ingår i *Botnia, En nordsvensk region*. s 86–98
- Bååth. L.M., *Bidrag till den kanoniska rättens historia i Sverige*. Uppsala & Stockholm 1905.
- Canning, Joseph, *A History of Medieval Political Thought, 300–1450*. London 1996.
- Carelli, Peter, Lars Hermanson & Hanne Sanders, *Ett annat 1100-tal. Individ, kollektiv och kulturella mönster i medeltidens Danmark*. Centrum för Danmarksstudier, 3. Lund & Göteborg 2004.
- Carlsson, Albert W., *Med mått mätt. Svenska och utländska mått genom tiderna*. 3. oförändr. utg. Stockholm 1997 (1989).
- Carlsson, Gottfrid, *1413 års skattebok*. Särtryck ur Technica & Humaniora. Festskrift till Anders Nevsten 18 mars 1950. Malmö 1951.
- Carlsson, Sten, "Folkungarna – en släktkonfederation. Ingår i: *Personhistorisk tidskrift* 51 (1953), s. 73–105.
- Cheyette, Fredric L., *Ermengard of Narbonne and the world of troubadours. Conjunctions of religion and power in the medieval past*. Ithaca 2001.
- Christensen, Aksel E., *Ret og magt i dansk middelalder. Forelæsninger med et selvbiografisk tillæg*. København 1978.
- Christiansson, Hans, "Obbolagraven och dess runda spännen". Ingår i: *Nordsvensk forntid*. Skytteanska samfundets handlingar 6. Umeå 1969.

- Crosby, Alfred W., *Att mäta verkligheten. Europa 1250–1600*. svensk övers. Stockholm 1999 (engelsk originalutg. Cambridge 1997).
- Culture clash or compromise? The Europeanisation of the Baltic Sea area 1100–1400 A.D. Papers of the XIth Visby Symposium, held at Gotland Centre for Baltic Studies, Gotland University College, Visby, October 4th–9th, 1996*. Ed. Nils Blomkvist. Acta Visbyensia, 11. Gotland Centre for Baltic Studies. Visby 1998.
- Dahlbäck, Göran, *Uppsala domkyrkas godsinnehav med särskild hänsyn till perioden 1344–1527*. Studier till det medeltida Sverige, 2. Stockholm 1977.
- Dahlbäck, Göran, Olle Ferm & Sigurd Rahmqvist, *Det medeltida Sverige*, bd 1:2. *Uppland. Tiundaland: Ulleråker, Vaksala, Uppsala stad*. Stockholm 1984.
- Danmarks adels aarvog*, 12. København 1895.
- Davies, Rees, "The Medieval State: The Tyranny of a Concept?" Ingår i: *Journal of Historical Sociology*, 16 (2003), s. 280–300.
- Diocesis Lincopensis*, II. Medeltida internationella influenser. Några uttryck för en framväxande östgötsk delaktighet i den västeuropeiska kultursfären. Red. Kjell O. Lejon. Linköpings stiftshistoriska sällskaps skriftserien, 2. Skellefteå 2005.
- Donner, Gustav Adolf, *Kardinal Wilhelm von Sabina. Bischof von Modena 1222–1234. Päpstlicher Legat in den nordischen Ländern*. Commentationes humanarum litterarum, 2:5. Helsingfors 1929.
- Dovring, Folke, *Attungen och marklandet. Studier över agrara förhållanden i medeltidens Sverige*. Lund 1947.
- Dovring, Folke, *De stående skatterna på jord 1400–1600*. Acta Regiae Societatis humaniorum litterarum Lundensis, 49. Lund 1951.
- Dovring, Folke, *Agrarhistorien. En översikt av dess uppgifter, forskningsmetoder och resultat*. Det levande förflutna, 15. Stockholm 1953.
- Drar, Kristin, *Konungens herravälde såsom rättvisans, fridens och frihetens beskydd. Medeltidens fursteideal i svenskt hög- och senmedeltida källmaterial*. Bibliotheca historico-ecclesiastica Lundensis, 10. Acta Universitatis Lundensis. Sectio 1. Theologica, juridica, humaniora, 33. Lund & Stockholm 1980.
- Duggan, Anne, *Conciliar Law 1123–1215. "The Legislation of four Lateran Councils"*. Ingår i *The History of Medieval Law in the Classical Period, 1140–1234. From Gratian to the Decretals of Pope Gregory IX*. Edited by Wilfred Hartman and Kenneth Pennington. The Catholic University of America Press 2008.
- Economic systems and state finance*. Ed. Richard Bonney. The origins of the modern state in Europe, 13th–18th centuries. Oxford 1995.

- Edlund, Lars-Erik, *Språk i norr. Nordsvensk flerspråkighet*. Ingår i *Botnia, En nordsvensk region*, s 243-258
- Edlund, L-E & Greggas A.K (red) *Kulturgräns norr Studier av kulturella förändrings-processer på nordskandinaviskt område*. Skrifter från forskningsprogrammet *KULTURGRÄNS NORR*. 22. Umeå 2000
- Egerbladh, Inez, *Agrara bebyggelseprocesser. Utvecklingen i Norrbottens kustland fram till 1900-talet*. Kungl. Skytteanska samfundets handlingar, 32. Umeå 1987.
- Ekbohm, Carl Axel, *Viennetionde och hundaresindelning. Studier rörande Sveriges äldsta politiska indelning*. Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning. Serien 1. Rättshistoriskt bibliotek, 23. Stockholm & Lund 1974.
- Ekbohm, Carl Axel, *Attungstal och mantal. Studier i svensk jordtaxering*. Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning. Serien 1. Rättshistoriskt bibliotek, 34. Stockholm & Lund 1981.
- Ekholm, Gunnar, "Norrländ. En studie i landsdelens äldre bebyggelsehistoria och geografi", *Svensk geografisk årsbok* 17 (1941), s. 142-168.
- Enequist, Gerd, *Nedre Luledalens byar. En kulturgeografisk studie*. Geographica 4. Uppsala 1937.
- Eriksson, Manne, "Byar och hamnor i forna tiders Vendel". *Vendel i fynd och forskning*. Upplands Fornminnesförenings tidkrift. 46:1 Uppsala 1938.
- Esmark, Kim & Brian Patrick McGuire, *Tusen år i Europa*, bd 1. 1000-1300. Svensk övers. Lund 1999
- Fahlgren, Karl, *Skellefte sockens historia*, 1:2. Uppsala 1956.
- Ferm, Olle, Sigurd Rahmqvist & Gunnar T. Westin, *Det medeltida Sverige*, bd 1:3. *Uppland. Tiundaland: Bälinge, Norunda, Rasbo*. Stockholm 1982.
- Ferm, Olle & Mats Johansson, *Det medeltida Sverige*, bd 1:6. *Uppland. Tiundaland: Hagunda*. Stockholm 1988.
- Fjellström, Phebe, "Anpassning och egenart. Kulturkonfrontation och assimilationsproblem inom nordskandinaviskt område", *Norrbotten. Norrbottens läns hembygdsförenings tidskrift* 1970, s. 172-208.
- Fjellström, Phebe, "Det nordliga rummets nätverk och kulturella samband sett ur ett etnologiskt perspektiv". Ingår i *Botnia. En nordsvensk region.*, s. 48-59.
- Fritz, Birgitta, *Hus, land och län. Förvaltningen i Sverige 1250-1434*, 1. Stockholm studies in history, 16. Stockholm 1972.
- Fritz, Birgitta, *Hus, land och län. Förvaltningen i Sverige 1250-1434*, 2. Stockholm studies in history, 18. Stockholm 1973.
- Fritz, Birgitta, "Spår av en framväxande riksadministration under Birger Jarls tid", i *Birger jarls tid - en brytningstid? Sex föreläsningar från ett symposium i Stockholm våren 2001*. Red. Lin Annerbäck. Runica et mediævalia. Opuscula, 8. Stockholm 2002, s. 19-27.

- Gahrn, Lars, *Sveariket i källor och historieskrivning*. Meddelanden från Historiska institutionen i Göteborg, 36. Göteborg 1988.
- Gallén, Jarl, *Nöteborgsfreden och Finlands medeltida östgräns*, 1. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland, 427:1. Helsingfors 1968.
- Gallén, Jarl & Lind John, *Nöteborgsfreden 2*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland, 427:2. Helsingfors 1991.
- García y García, A., "The Fourth Lateran Council and the Canonists". Ingår i *The History of Medieval Law in the Classical Period, 1140-1234. From Gratian to the Decretals of Pope Gregory IX*. Edited by Wilfred Hartman and Kenneth Pennington. The Catholic University of America Press 2008.
- Gillingstam, Hans, *Det svenska riksrådets världsliga medlemmar under medeltiden*. Runica et mediævalia. Opuscula, 12. Stockholm 2009.
- Grundberg, Leif, *Medeltid i centrum. Europeisering, historieskrivning och kulturarvsbruk i norrländska kulturmiljöer*. Kungl. Skytteanska samfundets handlingar, 59. Studia archaeologica Universitatis Umensis, 20. Umeå 2006.
- Goering, Joseph, "The Internal Forum and the Literature of Penance and Confession". Ingår i *The History of Medieval Law in the Classical Period, 1140-1234. From Gratian to the Decretals of Pope Gregory IX*. Edited by Wilfred Hartman and Kenneth Pennington. The Catholic University of America Press 2008.
- Gurevich, Aron, *Medieval popular culture. Problems of belief and perception*. Cambridge studies in oral and literate culture, 14. Engelsk övers. Cambridge 1988 (ryska originalutg. Moskva 1981).
- Göranson, Ulla, *Kulturlandskapsförändring och samhällsutveckling. En undersökning av rumsliga förändringar av kulturlandskapet i Torstuna socken i Uppland från o till 1650*. Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet. Meddelande, B 36. Stockholm 1977.
- Göransson, Sölve, "Regular Open-Field Pattern in England and Scandinavian solskifte" Ingår i: *Geografiska annaler*, 43 (1961), s. 80-104.
- Hafström, Gerhard, *Ledung och marklandsindelning*. Stockholm & Uppsala 1949 a.
- Hafström, Gerhard, "Sockenindelningens ursprung" Ingår i: *Historiska studier tillägnade Nils Ahnlund 23/8 1949*. Red. Åke Stille & Sven Grauers. Stockholm 1949 b, s. 51-67.
- Hafström, Gerhard, *Land och lag*. Det levande förflutna, 17. 3:e omarb. uppl. Stockholm 1967 (1959).
- Hagervall, Claes Börje, *Ortnamnen i Västerbottens län*, 14. Vännäs kommun. A. Bebyggelsenamn. Umeå 1986.
- Hammarström, Ingrid, *Finansförvaltning och varuhandel 1504-1540. Studier i de yngre Sturarnas och Gustav Vasas statshushållning*. Uppsala 1956.

- Hannerberg, David, *Svenskt agrarsamhälle under 1200 år. Gård och åker, skörd och boskap*. Stockholm 1971.
- Hannerberg, David, *Den uppländska tolften som kameralt system och territoriell planering*. Forskningsprojektet Administrativa rumsliga system. Meddelande, 29. Stockholm 1975.
- Hannerberg, David, *Kulturlandskap och samhälle*, A. Allmän del. Forskningsprojektet Administrativa rumsliga system. Meddelande 1 A. Stockholm 1967.
- Hansen, Lars Ivar, *Samisk fångstsamfunn och norsk høvdingeøkonomi*. Oslo 1990.
- Hansen, Lars Ivar, "Interaction between Northern European sub-arctic societies during the Middle Ages. Indigenous peoples, peasants and state builders" Ingår i: *Two Studies on the Middle Ages*. Ed. Magnus Rindal. KULTs skriftserie, 66. Oslo 1996, s. 31–95.
- Hansen, Lars Ivar & Bjørnar Olsen, *Samernas historia fram till 1750*. Svensk övers. Stockholm 2006 (norsk originalutg. Oslo 2004).
- Harding, Alan, *Medieval Law and the Foundations of States*. Oxford 2002.
- Harlitz, Erika, *Urbana system och riksbildning i Skandinavien. En studie av Lödöses uppgång och fall ca 1050–1646*. Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet. Göteborg 2010.
- Hedman, Sven-Donald, *Boplatser och offerplatser. Ekonomisk strategi och boplatsmönster bland skogssamer 700–1600 AD*. *Studia archaeologica Universitatis Umensis*, 17. Umeå 2003.
- Helgeland historie*, 1. Fra de eldste tider til middelalderens begynnelse ca. 1030. Red. Kristian Pettersen & Birgitta Wik. Forvik 1985.
- Helgeland historie*, 2. Fra middelalderens begynnelse ca 1030 til reformasjonen 1537. Red. Birgitta Berglund. Forvik 1994.
- Hellström, Jan Arvid, *Vägar till Sveriges kristnande*. Stockholm 1996.
- Helmfrid, Staffan, *Europeiska agrarlandskap. En forskningsöversikt*. revid. uppl. Stockholm 2000 (1985).
- Herlitz, Nils, *Grunddragen av det svenska statsskickets historia*. Stockholm 1928.
- Hermanson, Lars, *Släkt, vänner och makt. En studie av elitens politiska kultur i 1100-talets Danmark*. Avhandlingar från Historiska institutionen i Göteborg, 24. Göteborg 2000.
- Hermanson, Lars, *Bärande band. Vänskap, kärlek och brödraskap i det medeltida Nordeuropa, ca 1000–1200*. Lund 2009.
- The History of Medieval Canon Law in the Classical Period, 1140–1234. From Gratian to the Decretals of Pope Gregory IX*. Eds. Wilfried Hartmann & Kenneth Pennington. *History of Medieval Canon Law*. Washington, D.C. 2008.
- Hudson, John, *Land, law and lordship in Anglo-Norman England*. Oxford historical monographs. Oxford 1994.

- Huss, E.G., *Undersökning öfver folkmängd, åkerbruk och boskapsskötsel i landskapet Västerbotten. Åren 1540–1571*. Upsala 1902.
- Hyenstrand, Åke, *Centralbygd – randbygd. Strukturella, ekonomiska och administrativa huvudlinjer i mellansvensk yngre järnålder*. Studies in North-European archaeology, 5. Stockholm 1974.
- Häggbloom, Lisen, *Tal och talsystem förr och nu. En redogörelse för talens och talsystemens utveckling från begynnelsen fram till vår egen tid*. Åbo Akademi, Dokumentation från pedagogiska fakulteten nr 20, 1984.
- Imsen, Steinar, "From tributes to taxes." Ingår i *Taxes, tributes and tributary lands in the making of the Scandinavian kingdoms in the Middle Ages*. Trondheim 2011.
- Inger, Göran, *Svensk rättshistoria*. 3. uppl. Malmö 1986 (1980).
- Inger, Göran, "Skänninge möte 1248 ur rättshistorisk synpunkt" Ingår i: *Kungliga Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala. Årsbok 1998*, s 177-195.
- Janson, Henrik, *Templum Nobilissimum. Adam av Bremen, Uppsalatemplet och konfliktlinjerna i Europa kring år 1075*. Avhandlingar från Historiska institutionen i Göteborg, 21. Göteborg 1998.
- Janson, Rune, Sigurd Rahmqvist & Lars-Olof Skoglund, *Det medeltida Sverige*, bd 1: 3 *Uppland. Tiundaland: Tierp, Våla, Vendel, Oland, Närdsinghundra*. Stockholm 1974.
- Janson, Sverker, "Bygd och fångstmark. Boplatskultur i det inre av Norrland. Dess utbredning och karaktär", *Norrboten. Norrbottens läns hembygdsförenings tidskrift* 1970, s. 77–84.
- Janzon, Kaj, "Kungsåren Johan Ingemarssons liv och verksamhet under 1300-talets första hälft", *Svensk genealogisk tidskrift* 2010:1, s. 2-15
- Jern, Kurt, "Förvaltning, beskattning och befolkningsutveckling i svenska Österbotten före 1809" Ingår i: *Svenska Österbottens historia*, 1. Vasa 1977, s. 57–210.
- Jones, Glanville, "Early Territorial Organization in England and Wales" Ingår i: *Geografiska annaler*, 43, 1961, s. 174–181.
- Jonsson, Ingvar, *Jordskatt och kameral organisation i Norrland under äldre tid*. Geografiska institutionen, Umeå universitet. Meddelande, 7. Kungl. Skytteanska samfundets handlingar, 9. Umeå 1971.
- Jordvärderingssystem från medeltiden till 1600-talet*. Red. Alf Ericsson. Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien. Konferenser, 68. Stockholm 2008.
- Julku, Kyösti, Kvenland – Kainuunmaa*. Oulu 1986.
- Jutikkala, Eino & Kauko Pirinen, *Finlands historia*. 4.uppl. Stockholm 1982 (1965).
- Jägerstad, Hans, *Hovdag och råd under äldre medeltid. Den statsrättsliga utvecklingen i Sverige från Karl Sverkerssons regering till Magnus Erikssons regeringstillträde (1160–1331)*. Lund & Stockholm 1948.

- Järnåldern i Mittnorden. Ett symposium kring nya arkeologiska och ekologiska forskningsrön.* Red. Kurt Gullberg. Acta antiqua Ostrobotniensia, 3. Vasa 1994.
- Kantorowicz, Ernst H., *The king's two bodies. A study in mediaeval political theology.* Princeton, N.J. 1957.
- Kjöllerström, Sven, "Upplandslagens prästgårdar" Ingår i: *Scandia vol 41.* 1975
- Kontinuitet och förändring i regionala rum. Förhandlingar från ett symposium arrangerat av "Kulturgräns norr" den 15-16 mars 1999.* Red. Lars-Erik Edlund & Anna Karolina Greggias. Kulturens frontlinjer, 23. Umeå 2000.
- Korpela, Jukka, *The world of Ladoga. Society, trade, transformation and state building in the Eastern Fennoscandian boreal forest zone c. 1000-1555.* Nordische Geschichte, 7. Greifswald & Berlin 2006.
- Kuhn, Walter, *Vergleichende Untersuchungen zur mittelalterlichen Ostsiedlung.* Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart, 16. Köln 1973.
- Kumlien, Kjell, *Historieskrivning och kungadöme i svensk medeltid.* Kungl. Vitterhets- historie- och antikvitetsakademiens handlingar. Historiska delen, 20. Stockholm 1979.
- Kyrka och socken i medeltidens Sverige. En samling uppsatser.* Red. Olle Ferm. Studier till Det medeltida Sverige, 5. Stockholm 1991.
- Kyrka - samhälle - stat. Från kristnande till etablerad kyrka.* Red. Göran Dahlbäck. Historiallinen arkisto, 110:3. Helsingfors 1997.
- Laiou, Angeliki E., "The many faces of Medieval Colonization" Ingår i: *Native Traditions in the Postconquest World.* Ed. Elizabeth Hill Boone & Tom Cummins, Dumbarton Oaks 1998.
- Landau, Peter, "Gratian and the Decretum Gratiani". Ingår i: *The History of Medieval Canon Law in the Classical period, 1140-1234.* Ed. by Wilfried Hartmann and Kenneth Pennington. The Catholic University of America Press 2008.
- Larsson, Inger, *Svenska medeltidsbrev. Om framväxten av ett offentligt skriftbruk inom administration, förvaltning och rättsutövning.* Runica et mediævalia. Scripta minora, 5. Stockholm 2001.
- Le Goff, Jacques, *Time, work, & culture in the Middle ages.* Amerikansk övers. Chicago 1980 (fransk originalutg. Paris 1978).
- Lieberwirth, Rolf, *Das Privileg des Erzbischofs Wichmann und das Magdeburger Recht.* Sitzungsberichte der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-historische Klasse, 130:3. Berlin 1990.
- Lindkvist, Thomas, *Plundring, skatter och den feodala statens framväxt. Organisatoriska tendenser i Sverige under övergången från vikingatid till tidig medeltid.* Opuscula historica Upsaliensia, 1. Uppsala 1988

- Lindkvist Thomas, "Skatter och stat i den tidiga medeltidens Sverige." Ingår i: *Medeltidens födelse*. Symposier på Krapporups borg. 1. Lund 1989
- Lindkvist, Thomas, "Politiska förändringar i centrum och periferi." Ingår i: *En norrlandsbygd möter yttrevärlden*. Red. Leif Grundberg och Pia Nykvist.. Härnösand 1994, s. 129-132
- Lindkvist, Thomas, "Ny tro i nya riken. Kristnandet som en del av den politiska historien", i *Kyrka - samhälle - stat. Från kristnande till etablerad kyrka*. Red. Göran Dahlbäck. Helsingfors 1997. - (Historiallinen arkisto, 0073-2540 ; 110:3).
- Lindkvist, Thomas, "Kollektiv eller territoriell indelning. Socknen som profan gemenskapsform i Sveriges medeltida lagar." Ingår i: *Kyrka och socken i medeltidens Sverige*. Studier till det medeltida Sverige 5. Red. Olle Ferm. Stockholm 1991.
- Lindkvist, Thomas, "Sveriges medeltida europeisering", i *Forskning om Europafrågor vid Göteborgs universitet 2005*. Centrum för Europafrågor vid Göteborgs universitet, 18. Göteborg 2006, s. 125-154
- Lindkvist, Thomas, "Klerkernas tid 800-1520" Ingår i: Thomas Lindkvist & Maria Sjöberg, *Det svenska samhället 800-1720, 1, Klerkernas och adelns tid*. Lund 2003, s. 27-225.
- Lindkvist, Thomas, "Kungamakten och skatterna". Ingår i *Jordvärderingssystem från medeltiden till 1600-talet*. Kungl. Vitterhets- historie- och antikvitetsakademien. Konferenser 68. Lund 2008
- Lindkvist, Thomas, "The Hälsingelag and Hälsingland as a political periphery", i *Itinéraires du savoir de l'Italie à la Scandinavie. Xe-XVIIe siècle. Études offertes à Élisabeth Mornet*. Ed. Corinne Péneau. Histoire ancienne et médiévale, 99. Paris 2009, s. 137-147.
- Lindkvist, Thomas & Kurt Ågren, *Sveriges medeltid*. Solna 1985.
- Line, Philip, *Kingship and State Formation in Sweden, 1130-1290*. The Northern world, 27. Leiden 2007.
- Lovén, Christian, *Borgar och befästningar i det medeltida Sverige*. Kungl. Vitterhets- historie- och antikvitetsakademiens handlingar. Antikvariska serien, 40. 2. uppl. Stockholm 1999 (Uppsala & Stockholm 1996).
- Lundkvist, Sven, "Nordkalotten och centralmakten under 1000 år", i *Älvdal i norr. Människor och resurser i Luledalen 1300-1800*. Red. Sune Åkerman & Kjell Lundholm. Umeå studies in the humanities, 91. Umeå 1990, s. 67-81.
- Lundkvist, Sven, "Iura regni - Rikets rättigheter. Statsledningen och Övre Norrland under sex århundraden." Ingår i *Botnia. En nordsvensk region*. Höganäs 1994
- Lundmark, Lennart, *Det förflutnas makt. Om sociala tidsbegrepp och samhällsförändring*. Arkiv studiehäften, 14. Lund 1984.

- Lundström, Ulf, *Bönder och gårdar i Skellefteå socken 1539–1650*. Kulturens frontlinjer, 3. Umeå 1997.
- Löfqvist, Karl-Erik, *Riddarväsen och frälse i nordisk medeltid. Studier rörande adelsståndets uppkomst och tidigare utformning*. Lund 1935.
- Lönnroth, Erik, *Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige. Studier över skatteväsen och länsförvaltning*. Göteborgs högskolas årsskrift, 46. Göteborg 1940.
- Lönnroth, Erik, *Från svensk medeltid*. Stockholm 1959.
- Lönnroth, Erik, *Tidens flykt. Stora historiska förändringar och människor som har levat i dem*. Stockholm 1998.
- Lönnroth, Erik, "Marklandets uppkomst" Ingår i: *Historisk tidskrift*, 1941.
- Maillefer, Jean-Marie, *När folkungarna anlidade tyska adelsmän för sin utrikespolitik*. Sällskapet Runica et mediaevalia. Stockholm 2007.
- Manker, Ernst, *Skogslapparna i Sverige. Fältanteckningar*. Acta Lapponica, 18. Stockholm 1968.
- Mann, Michael, *The sources of social power*, 1. A history of power from the beginning to A.D. 1760. Cambridge 1986.
- Martin, Janet, *Treasure of the land of darkness. The fur trade and its significance for medieval Russia*. Cambridge 1986.
- Medeltidens födelse*. Red. Anders Andrén. Symposier på Krapperups borg, 1. Nyhamnsläge 1989.
- Medieval History Writing and Crusading Ideology*. Eds. Thomas M.S. Lehtonen & Kurt Villads Jensen. Studia Fennica. Historica, 9. Helsinki 2005.
- Moberg, Lennart, *Konungastyrelsen. En filologisk undersökning*. Samlingar utgivna av Svenska fornskriftssällskapet. Serie 1, Svenska skrifter 69:2. Uppsala 1984.
- Mogren, Mats, *Faxeholm i maktens landskap. En historisk arkeologi*. Lund studies on medieval archaeology, 24. Lund & Stockholm 2000.
- Morris, Colin, *The Papal Monarchy. The Western Church from 1050 to 1250*. Oxford History of the Christian Church. Oxford 1989.
- Morris, William Alfred, *The frankpledge system*. Harvard historical studies, XIV. New York 1910.
- Muldoon, James, *Popes, lawyers, and infidels. The church and the non-Christian world 1250–1550*. Liverpool 1979.
- Murray, Alexander, *Reason and society in the Middle Ages*. Oxford 1985 (1978).
- Musson, Anthony, *Medieval law in context. The growth of legal consciousness from Magna Carta to the Peasants' Revolt*. Manchester medieval studies. Manchester & New York 2001.
- Myrdal, Janken, "1500-talets bebyggelseexpansion – en forskningsöversikt" Ingår i: *Scandia* 53 Nr 1, 1987, s. 77-98

- Myrdal, Janke, *Det svenska jordbrukets historia, 2. Jordbruket under feodalismen. 1000–1700*. Stockholm 1999.
- Myrdal, Janke, "De medeltida jordvärderingarnas historia". Ingår i: *Jordvärderingssystem från medeltiden till 1600-talet*. KVHAA Konferenser 68. 2008, s 125-137
- Niemi, Einar, "Stat og etnisitet i nord. Territorium, grenser og rettigheter. Et historisk og nåtidig overblikk" Ingår i: *Tre kulturer i møte*. Red. Lars-Göran Tedebrand & Lars-Erik Edlund. Kulturens frontlinjer, 27. Skrifter utgivna av Johan Nordlander-sällskapet, 23. Umeå 2001, s. 21–44.
- Nilsson, Bertil, "Att bli en del av Europagemenskapen. Kyrkan i Sverige på Birger jarls tid" Ingår i: *Birger jarls tid – en brytningstid? Sex föreläsningar från ett symposium i Stockholm våren 2001*. Red. Lin Annerbäck. Runica et mediævalia. Opuscula, 8. Stockholm 2002, s. 29–41.
- Nilsson, Bertil, "Linköpingskyrkan i västeuropeiskt kyrkorättsligt perspektiv". Ingår i *Diocesis Lincopensis, 2. Medeltida internationella influenser. Några uttryck för en framväxande östgötsk delaktighet i den västeuropeiska kultursfären*. Red. Kjell O. Lejon. Linköpings stiftshistoriska sälls-kaps skriftserien, 2. Linköping 2005, s. 52–77.
- Nord-Skandinaviens historia i tvärvetenskaplig belysning. Förhandlingar vid symposium anordnat av Humanistiska fakulteten vid Umeå universitet den 7–9 juni 1978*. Utg. Evert Baudou & Karl-Hampus Dahlstedt. Umeå studies in the humanities, 24. Umeå 1980.
- Nordsvensk forntid. Studies in North Swedish archaeology*. Red. Hans Christiansson & Åke Hyenstrand. Kungl. Skytteanska samfundets handlingar, 6. Umeå 1969.
- En norrlandsbygd möter yttervärlden. Styresholmsprojektets medeltidssymposium på Håla folkhögskola 26–28 juni 1992*. Red. Leif Grundberg & Pia Nykvist. Härnösand 1994.
- Novgorod. Markt und Kontor der Hanse*. Hrsg. Norbert Angermann & Klaus Friedland. Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte, N.F., 53. Köln 2002.
- Nyberg, Tore, "Adam av Bremen och Florenslistan". *Scandia*, 57 (1991), s. 153-199
- När kom svenskarna till Finland?* Red. Ann-Marie Ivars & Lena Huldén. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland, 646. Helsingfors 2002.
- Odner, Knut, *Finner og terfinner. Etniske prosesser i det nordlige Fenno-Skandinavia*. Oslo occasional papers in social anthropology, 9. Oslo 1983.
- Orrman, Eljas, "Om enheterna rök och krok i Finland under medeltiden" Ingår i: *Historisk tidskrift för Finland* 62 (1977), s. 336–352.
- Orrman, Eljas, "Den medeltida bebyggelseutvecklingen i Egentliga Finland i ljuset av medeltidens skatteenheter" Ingår i: *Historisk tidskrift för Finland* 68 (1983), s. 280–295.

- Orrman, Eljas, *Bebyggelsen i Pargas, S:t Mårtens och Vemo socknar i egentliga Finland under senmedeltiden och på 1500-talet*. Historiallisia tutkimuksia, 131. Helsingfors 1986.
- Orrman, Eljas, "Kommunikations- och förbindelsemönster i Mittnorden". Ingår i *Arkiv och historia i Mittnorden. De mittnordiska arkiv- och historiedagarna 2-5 juni 1989*. Red. Per Matsson. Arkiv i Norrland, 10. Härnösand 1991, s. 103-113.
- Palm, Lennart Andersson, *Människor och skördar. Studier kring agrarhistoriska metodproblem 1540-1770*. Institutet för lokalthistorisk forskning. Skriftserie, 4. Avhandlingar från Historiska institutionen i Göteborg, 6. Göteborg 1993.
- Palm, Rune, *Vikingarnas språk 750-1100*. Stockholm 2004.
- Paludan, Helge, *Familia og familie. To europæiske kulturelementers møde i højmiddelalderens Danmark*. Århus 1995.
- Pellijeff, Gunnar, *Ortnamnen i Norrbottens län*, 3. Bodens kommun. A. Bebyggelsenamn. Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå. Umeå 1987.
- Pellijeff, Gunnar, *Ortnamnen i Norrbottens län*, 11. Piteå kommun. A. Bebyggelsenamn. Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå. Umeå 1988.
- Pellijeff, Gunnar, *Ortnamnen i Norrbottens län*, 9. Luleå kommun. A. Bebyggelsenamn. Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå. Umeå 1990.
- Pennington, Kenneth, *The Prince and the law, 1200-1600. Sovereignty and Rights in the Western Legal Tradition*. Berkeley 1993.
- Pennington, Kenneth, "Decretal Collections 1190-1234". Ingår i *The History of Medieval canon law in the Classical Period, 1140-1234. From Gratian to the Decretals of Pope Gregory IX*. Edited by Wilfred Hartman and Kenneth Pennington. The Catholic University of America Press 2008.
- Pipping, Rolf, *Kommentar till Erikskrönikan*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland, 187. Helsingfors 1926.
- Pålsson Syll, Lars, *De ekonomiska teoriernas historia*. Lund 1999.
- Ramqvist, Per H., *Arkeologiska utgrävningar i Norrland 1950-1995. En databas sammanfattande 1700 undersökningar*. Studier i regional arkeologi, 1. Örnsköldsvik 2000.
- Rahmqvist, Sigurd, *Sätessgård och gods. De medeltida frälsegodsens framväxt mot bakgrund av Upplands bebyggelsehistoria*. Upplands fornminnesförenings tidskrift, 53. Uppsala 1996.
- Razi, Zvi & Smith, Richard, *Medieval Society and the Manor Court*. Oxford 1996. <http://www.oxfordhandbooks.com.ezproxy.ub.gu.se/>
- Reynolds, Susan, *Kingdoms and Communities in Western Europe, 900-1300*. Oxford 1984.

- Roberts, Brian K., *The Making of the English Village. A study in historical geography*. Harlow 1987.
- Roeck Hansen, Birgitta, *Medeltida bytomter i Finland*. Kulturgeografiskt seminarium, 95:1. Stockholm 1995.
- Roeck Hansen, Birgitta, *The agrarian landscape in Finland circa 1700. With special reference to southwest Finland and Ostrobothnia*. Department of Human Geography, Stockholm University. Meddelanden, 97. Stockholm 1996.
- Roeck Hansen, Birgitta, *Gårdsgårdor och tegskiftesåkrar. Resursutnyttjande och kulturellt inflytande i det gamla landskapet Västerbotten*. Kulturens frontlinjer, 28. Meddelanden från Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet, 111. Umeå 2002.
- Roeck Hansen, Birgitta, "Norra Botten – en region i Sverige?". Ingår i *Med landskapet i centrum. Kulturgeografiska perspektiv på nutida och historiska landskap*. Red. Ulf Jansson. Meddelanden från Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet, 119. Stockholm 2003, s. 135–155.
- Rosén, Jerker, *Kronoavsöndringar under äldre medeltid*. Acta Regiae humaniorum litterarum Lundensis, 46. Lund 1949.
- Rosén, Jerker, *Svensk historia*, 1. Tiden före 1718. 3. uppl. Stockholm 1969 (1962).
- Ruthström, Bo, *Land och fæ. Strukturellt-rättsfilologiska studier i fornnordiskt lagspråk över beteckningar för egendom i allmänhet med underkategorier*. Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning. Serien 1. Rättshistoriskt bibliotek, 61. Stockholm & Lund 2003.
- Sandnes, Jørn, *Ødetid og gjenreisning. Trøndsk busetningshistorie ca. 1200–1600*. Skrifter utgitt av Norsk agrarhistorisk forskergruppe, 1. Oslo 1971.
- Sanmark, Alexandra, *Power and conversion. A comparative study of Christianization in Scandinavia*. Occasional papers in archaeology, 34. Uppsala 2004.
- Scandinavia and Europe 800–1350. Contact, conflict, and coexistence*. Eds. Jonathan Adams & Katherine Holman. Medieval texts and cultures of Northern Europe, 4. Turnhout 2004.
- Schlyter, C.J., *Om Sveriges äldsta indelning i landskap, och landskapslagarnes upkomst. Ett capitel ur föreläsningarne öfver Sveriges laghistoria*. Uppsala 1835
- Schück, Herman, "Kansler och capella regis under folkungatiden" Ingår i: *Historisk tidskrift* 83 (1963), s. 133–187 och 402–404.
- Schück, Herman, *Rikets brev och register. Arkivbildande, kansliväsen och tradition inom den medeltida svenska statsmakten*. Skrifter utgivna av svenska Riksarkivet, 4. Stockholm 1976.
- Schück, Herman, "Birger jarl – mannen och verket" Ingår i: *Birger jarls tid – en brytningstid? Sex föreläsningar från ett symposium i Stockholm våren 2001*. Red. Lin Annerbäck. Runica et mediævalia. Opuscula, 8. Stockholm 2002, s. 9–17.

- Schück, Herman, *Kyrka och rike – från folkungatid till vasatid*. Sällskapet Runica et mediævalia. Scripta minora, 11. Stockholm 2005 a.
- Schück, Herman, *Rikets råd och män. Herredag och råd i Sverige 1280–1480*. Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademiens handlingar. Historiska serien, 23. Stockholm 2005 b.
- Seiler, Anton, *I skuggan av båtgravarna. Landskap och samhälle i Vendels socken under yngre järnålder*, 1–2. Theses and papers in archaeology. B. Diss. Stockholm 2001.
- Serning, Inga, *Övre Norrlands järnålder* Skrifter utgivna av vetenskapliga biblioteket i Umeå. 4. Umeå 1960.
- Sjöholm, Elsa, *Sveriges medeltidslagar. Europeisk rättstradition i politisk omvandling*. Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning. Serien 1. Rättshistoriskt bibliotek, 41. Stockholm & Lund 1988.
- Skellefte sockens historia på uppdrag av socknens kommunalfullmäktige*. Utgiven av Karl Fahlgren. 1:1. Uppsala 1953.
- Sporrong, Ulf, *Kolonisation, bebyggelseutveckling och administration. Studier i agrar kulturlandskapsutveckling under vikingatid och tidig medeltid med exempel från Uppland och Närke*. Meddelanden från Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet, B 23. Stockholm & Lund 1971.
- Steckzén, Birger, *Birkarlar och lappar. En studie i birkarleväsendets, lappbefolkningens och skinnhandelns historia*. Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademiens handlingar. Historiska serien, 9. Stockholm 1964.
- Strömberg, Tore, *Rättsfilosofins historia i huvuddrag*. Malmö 2008.
- Sundström, Hans, *Bönder bryter bygd. Studier i övre Norrlands äldre bebyggelsehistoria*. Det nordiske ødegårdsprosjekt. Publikasjon, 14. Bothnica, 4. Lund & Luleå 1984.
- Sundström, Hans, "Bebyggelseutvecklingen i Övre Norrland under senmedeltiden." *Scandia Vol 40 nr 2* (1974), s. 192-305
- Svanberg, Ingvar, *Sockenlappar – en etnologisk studie av bofasta samer och deras nomadiska förfäder i Mellansverige*. Etnologiska institutionens småskriftsserie, 31. Uppsala 1981.
- Svenska historiker från medeltid till våra dagar*. Red. Ragnar Björk och Alf W. Johansson. Stockholm 2009.
- Svenskt ortnamnslexikon*. Red. Mats Wahlberg. Utarbetat inom Språk- och folkminnesinstitutet och Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet. Uppsala 2003.
- Sällström, Åke, *Bologna och Norden intill Avignonpåvedörets tid*. Bibliotheca historica Lundensis, 5. Diss. Göteborg & Lund 1957.
- Söderlind, Stefan, *Leding och härad, gård och by. En studie i medeltida svensk kameralistik och drätsel*. Bromma 1989.

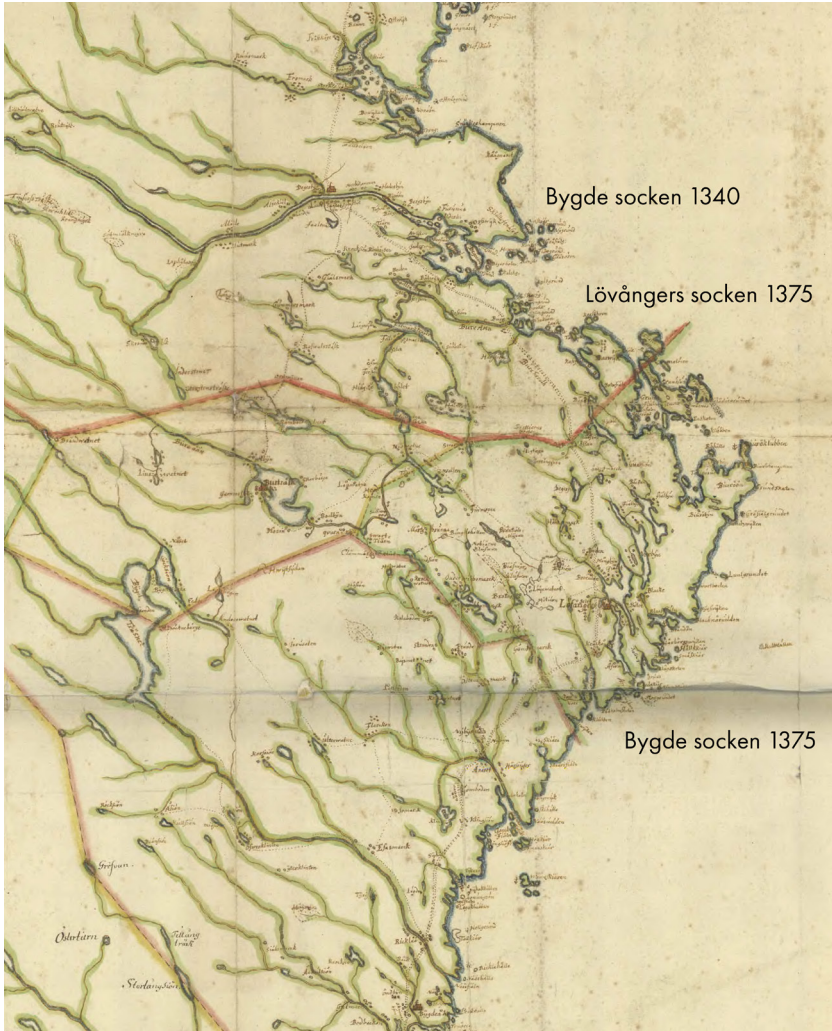
- Tarkiainen, Kari, *Sveriges Österland. Från forntiden till Gustav Vasa*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland, 702:1. Finlands svenska historia, 1. Helsingfors 2008.
- Tegengren, Helmer, *Bebyggelse och näringsliv i Kronoby älvadal 1608–1865*. Åbo 1941.
- Tegengren, Helmer. *En utdöd lappkultur i Kemi lappmark. Studier i Nordfinlands kolonisationshistoria*. Acta Academiae Aboensis. Humaniora XIX:4. Åbo 1952.
- Tegengren, Helmer, "Fångstmän och amasoner. Säsongsflyttningar inom äldre jägar- och fiskarsamhällen" Ingår i: *Norrbottnen. Norrbottens läns hembygdsförenings årskrift* 1970, s. 95–148.
- Tegengren, Jacob, *En blick på Sydösterbotten, särskilt Vörå, under järnåldern*. Särtryck ur *Arkiv för svenska Österbotten*, 5, 1946
- Tierney, Brian, *The Crisis of Church and State, 1050–1300*. Mediaeval Academy reprints for teaching, 21. Toronto 1988
- The History of Medieval canon law in the Classical Period, 1140–1234. From Gratian to the Decretals of Pope Gregory IX*. Edited by Wilfred Hartman and Kenneth Pennington. The Catholic University of America Press 2008
- Tornedalens historia*, 1. *Från istid till 1600-talet*. Haparanda 1991.
- Torstendahl, Rolf, "Erik Lönnroth (1910–2002)" Ingår i: HT 122:4. 2002
- Tre kulturer i möte*. Red. Lars-Göran Tedebrand & Lars-Erik Edlund. Kulturens frontlinjer, 27. Skrifter utgivna av Johan Nordlander-sällskapet, 23. Umeå 2001.
- Trälar. Ofria i agrarsamhället från vikingatid till medeltid*. Red. Thomas Lindkvist & Janken Myrdal. Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria, 17. Stockholm 2003.
- Tunberg, Sven, *Studier rörande Skandinaviens äldsta indelning*. Uppsala 1911
- Tunberg, Sven, "Helsingia major. Det stora Hälsingland." Ingår i: *Fornvännen* 1937.
- Umeå sockens historia*. Red. Karl Fahlgren. Umeå 1970.
- Urban, William, *Tyska Orden. Nordens korsriddare*. svensk övers. Stockholm 2006 (engelsk originalutg. London 2003).
- Urbanczyk, Przemysław, *Medieval arctic Norway*. Warszawa 1992.
- Vahtola, Jouko, "Kväner – kainulaiset", i *Tornedalens historia*, 1. *Från istid till 1600-talet*. Haparanda 1991, s. 209–214.
- Vahtola, Jouko, "Dialektografi som källa för bebyggelsehistoria" Ingår i: *Historisk tidskrift för Finland* 79 (1994), s. 668–674.
- Vahtola, Jouko, "Folk och folkgrupper inom det nordliga rummet över tid" Ingår i: *Tre kulturer i möte*. Red. Lars-Göran Tedebrand & Lars-Erik Edlund. Kulturens frontlinjer, 27. Skrifter utgivna av Johan Nordlander-sällskapet, 23. Umeå 2001, s. 13–20.

- Wallerström, Thomas, *Norrboten, Sverige och medeltiden. Problem kring makt och bosättning i en europeisk periferi*, 1–2. Lund studies in medieval archaeology, 15. Lund & Stockholm 1995.
- Varenius, Björn, *Han ägde bo och skeppslid. Om rumslighet och relationer i vikingatid och medeltid*. Studia archaeologica Universitatis Umensis, 10. Umeå 1988.
- Weber, Max, *Ekonomi och samhälle. Förståendesociologins grunder*, 1. Sociologiska begrepp och definitioner. Ekonomi, samhällsordning och grupper. (svensk övers. Lund 1983, tysk originalutg. Tübingen 1921).
- Welinder, Stig, Ellen Anne Pedersen & Mats Widgren, *Det svenska jordbrukets historia*, 1. Jordbrukets första femtusén år. 4000 f. Kr.–1000 e.Kr. Stockholm 1998.
- Westin, Gunnar & Sven Ingemar Olofsson, *Övre Norrlands historia*, 1. Tiden till 1600. Umeå 1962.
- Westman, Karl Gustaf, *Svenska rådets historia till år 1306*. Uppsala 1904.
- Viklund Karin, *Från romartid till vikingatid. Pörnallbacken – en järnålderstida bosättning i Österbotten*. Acta antiqua Ostrobotniensia, 5. Studia archaeologica Universitatis Umensis, 15. Vasa 2002.
- Vilkuna, Kustaa, *Kainuu – Kvänland. Ett finsk-norsk-svenskt problem*. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi, 46. Uppsala 1969.
- Winberg, Christer, *Grenverket. Studier rörande jord, släktskapssystem och ståndsprivilegier*. Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning. Serien 1. Rättshistoriskt bibliotek, 38. Stockholm & Lund 1985.
- Wolf, Eric R., *Europe and the people without history*. Berkeley 1982.
- The World of John of Salisbury*. Ed. Michael Wilks. Studies in church history, 3rd ed. London 1994 (Oxford 1984).
- Ågren, Maria, *Att hävda sin rätt. Synen på jordägandet i 1600-talets Sverige, speglad i institutet urminnes hävd*. Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning. Serien 1. Rättshistoriskt bibliotek, 57. Stockholm & Lund 1997.
- Åqvist, Gösta, *Kungen och rätten. Studier till uppkomsten och den tidigare utvecklingen av kungens lagstiftningsmakt och domsrätt under medeltiden*. Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning. Serien 1. Rättshistoriskt bibliotek, 43. Stockholm & Lund 1989.
- Älvdal i norr. Människor och resurser i Luledalen 1300–1800*. Red. Sune Åkerman. Luleå 1990.

BILAGOR

Karta 1: Utsnitt ur Olaus Magnus Charta Marina. Bottenhavets och Bottenvikens kuster (Lafreri edition 1572 Original i Kungliga Biblioteket).

Karta 2: Gränsändring för Bygde och Lövångers socknar 1375
(Lantmäteristyrelsens arkiv)

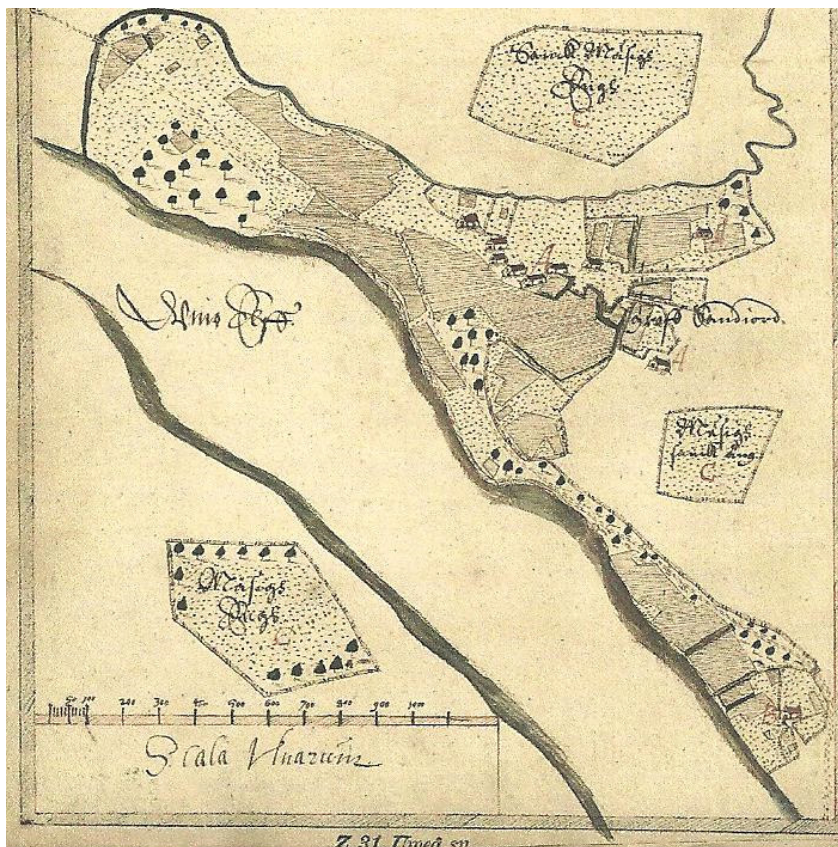
Karta 3: Kungsgården och Grubbe by i Ume socken 1686. (Lantmäteristyrelsens arkiv)

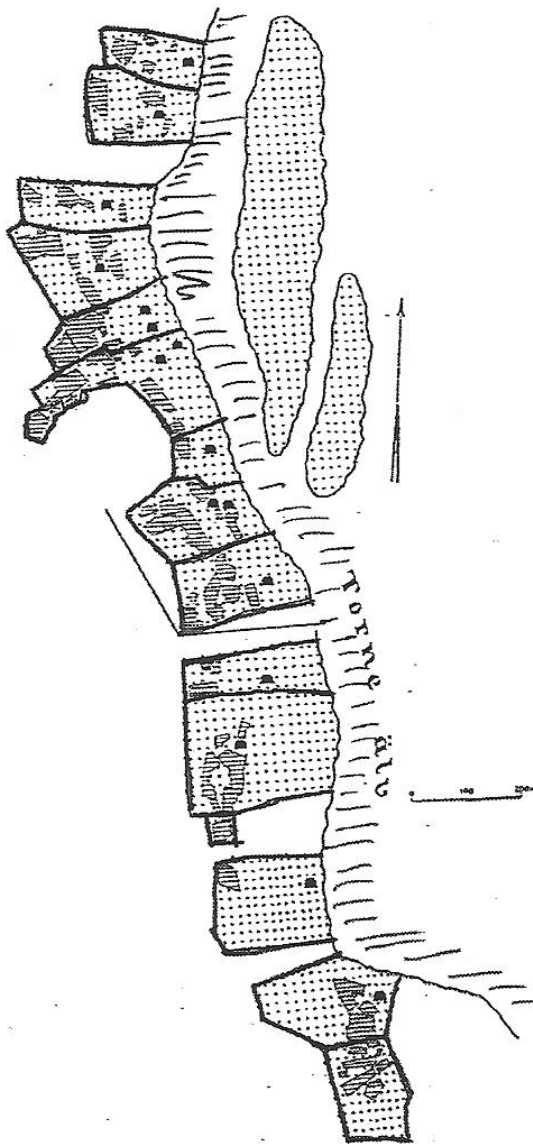
Karta 4: Gamla Kungsgården i Grubbe 1642 (Lantmäteristystrelsens arkiv)

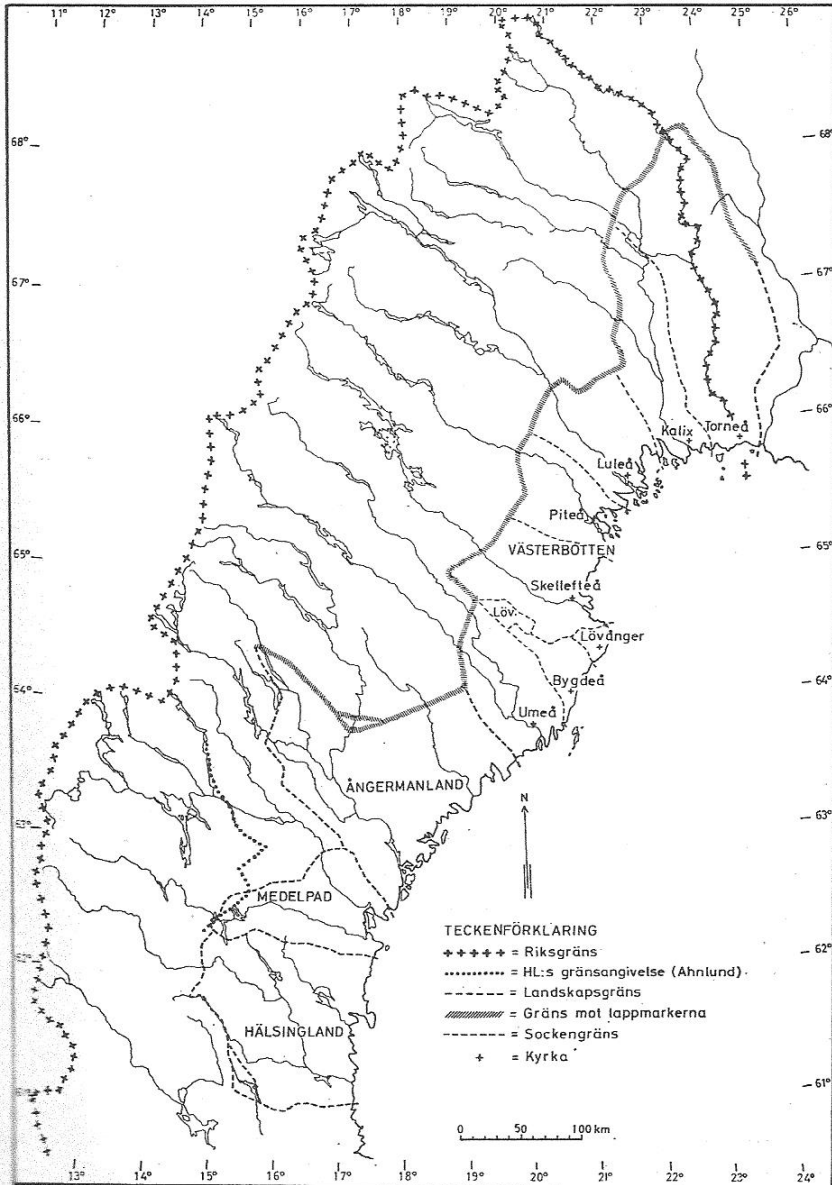
Karta 5: Västerhiske by. Gårder inom gårdsgårdor (blå cirklar). Solskiftade gårdar (röda cirklar). Nr 5, inom lila cirkel gård utflyttad till Grubbe. (Lantmäteristyrelsens arkiv)

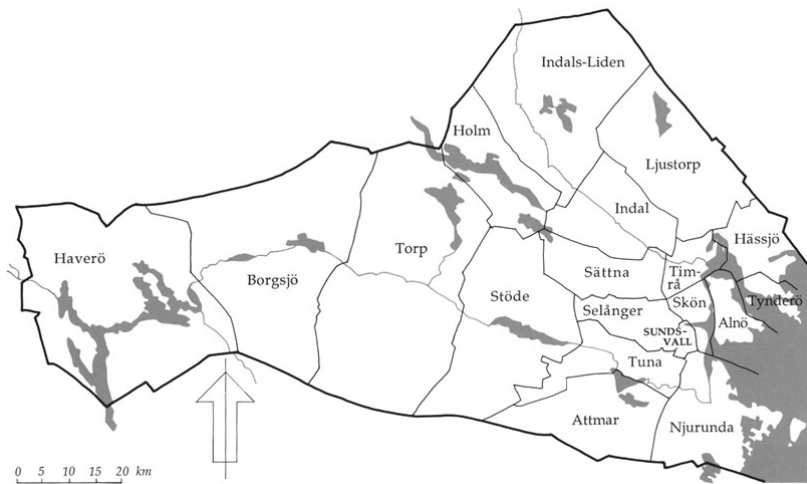
Karta 6: Ytterhiske by. Utsnitt av geometrisk uppmätning. Byns läge och tomternas placering i byn. I Ytterhiske är byn utlagd som radby och gårdarna har inte gårdsgårdor. Byn är alltså grundlagd efter Upplandslagens skiftesförordning, vilket ger en anläggningstid efter 1324. (Lantmäteristyrelsens arkiv)

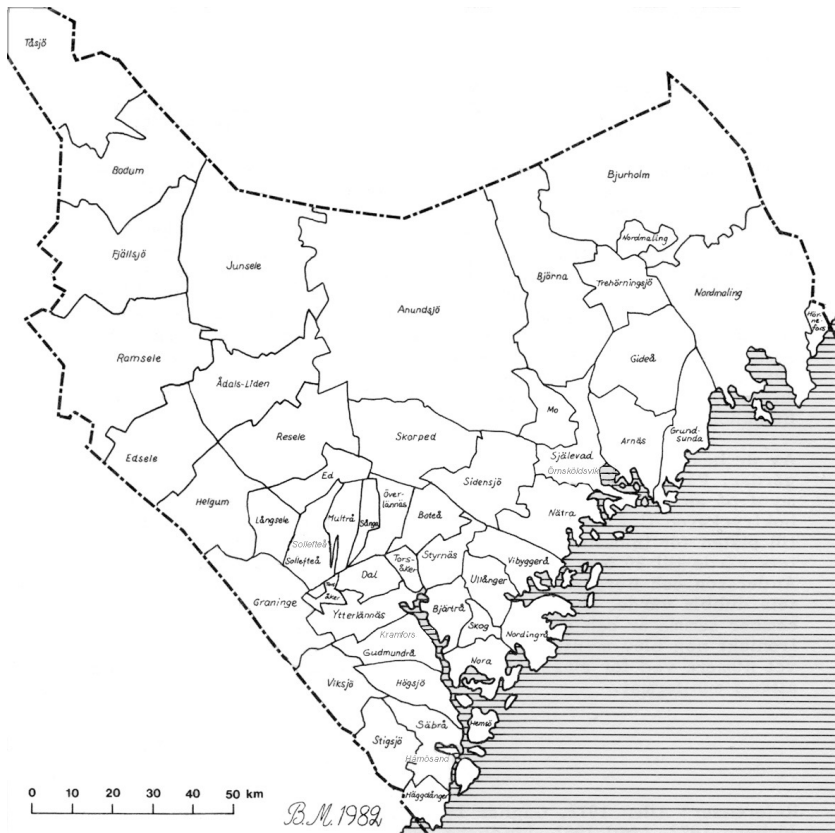
Karta 7: Markorganisation i gårdsgårdar med fler än en gård i Koivukylä, Torne socken 1652. Ur Roeck Hansen 2003 (efter Enequist 1935).

Karta 8: Hälsinglandskapen och Västerbottens socknar 1570. (Efter I Jonsson, 1971)

Karta 10: Medelpads medeltida socknar

Karta 11: Ångermanlands medeltida socknar

Redaktör: Roger Jacobsson

1. Innehåller följande artiklar: Wijnbladh, Mauritz, Skytteanska Samfundet.
– Dahlstedt, Karl-Hampus, Om namn på kraftstationer i Norrland – Jirlow, Ragnar & Wahlberg, Erik, Jordbruket i Tornedalen genom seklen.
– Lundgren, P. G., Medicinska högskolans i Umeå tillkomst. – Thomasson, Lars, De svenska lapparna och renskötseln i Sverige. Bibliografiska anteckningar för åren 1950–59. – Rasmusson, Nils Ludvig, Svenska akademins medalj över Johan Skytte. Umeå 1961.
2. Innehåller följande artiklar: Hjelmstedt, Lennart, Pelle Molins berättarstil.
– Isaksson, Olov, Byalag och bygdegemenskap. – Rosander, Göran, Säsongarbetsvandringar i Övre Norrland. – Rosander, Göran, Hjortfänge i Lappmarken. – Ågren, Katarina och Per-Uno, Pilati dom. – Westin, Gunnar och Ågren, Per-Uno, Folkmåls- och Folkminnesundersökningen i övre Norrland (FFÖN) 1954–1963. Umeå 1963.
3. Bergling, Ragnar, *Kyrkstaden i övre Norrland. Kyrkliga, merkantila och judiciella funktioner under 1600- och 1700-talen*. Umeå 1964.
4. Carli, O., Ångermanlands bibliografi. Förteckning över litteratur utkommen före 1940. Umeå 1965.
5. Isaksson, Olov, *Bystämman och bystadga. Organisationsformer i övre Norrlands kustbyar*. Umeå 1967.
6. *Nordsvensk forntid*. Red. Hans Christiansson och Åke Hyenstrand. Umeå 1969.
7. Königsson, Lars-König, *Traces of Neolithic Human Influences Upon the Landscape. Development at the Bjurselet Settlement, Västerbotten, Northern Sweden*. With an archæological introduction by Hans Christiansson. Umeå 1970.
8. Lepiksaar, Johannes, *The Analysis of the Animal Bones From the Bjurselet Settlement, Västerbotten, Northern Sweden*. With an introduction by Hans Christiansson. Umeå 1975.

9. Jonsson, Ingvar, *Jordskatt och kameral organisation i Norrland under äldre tid.* Umeå 1971.
10. Thomasson, Lars, *De svenska samerna och renskötseln i Sverige. Bibliografiska anteckningar för åren 1960–69.* Umeå 1971.
11. Nordberg, Erik, *Källskrifter rörande kyrka och skola i den svenska lappmarken under 1600-talet.* Umeå 1973.
12. Borgegård, Lars-Erik, *Tjärhanteringen i Västerbottens län under 1800-talets senare hälft. En studie av produktion och transporter med särskild hänsyn till Ume- och Vindelälvens dalgångar.* Umeå 1973.
13. *The Nordic Languages and Modern Linguistics 2.* Edited by Karl-Hampus Dahlstedt. Proceedings of the Second International Conference of Nordic and General Linguistics, University of Umeå June 14–19, 1973. Umeå 1975.
14. Hellbom, Algot, *Saköresbok för Medelpad 1541–1609.* Umeå 1976.
15. Petrus Læstadius' Journaler: I. *Journal för första året af hans tjenstgöring såsom missionaire i Lappmarken.* Stockholm 1831. Facsimileutgåva 1977. II. *Fortsättning af Journalen öfver missions-resor i Lappmarken, innefattande åren 1828–1832.* Stockholm 1833. Facsimileutgåva 1977. III. *Kommentarer och register till Petrus Læstadius' Journaler.* Umeå 1977.
16. Liljenäs, Ingrid, *Allmänningsskogarna i Norrbottens län – deras betydelse för det enskilda jord- och skogsbruket.* Umeå 1977.
17. Arell, Nils, *Rennomadismen i Torne lappmark – markanvändning under kolonisationsepoken i fr.a. Enontekis socken.* Umeå 1977.
18. Nordberg, Perola, *Ljungan. Vattenbyggnader i den näringsgeografiska miljön 1550–1940.* Umeå 1977.
19. Hellbom, Algot, *Medelpads gräns mot Jämtland från medeltid till nutid.* Umeå 1977.
20. Tellhammar, Ingrid, *Predikstolsmakare och predikstolskonst före 1777 i norra Hälsingland, Medelpad och Ångermanland.* Umeå 1978.
21. Thomasson, Lars, *De svenska samerna och renskötseln i Sverige. Bibliografiska anteckningar för åren 1970–74.* Umeå 1979.
22. Audén, Bengt, *Bottniska personnamn. Frekvenser i skattelängder från mitten av 1500-talet.* Umeå 1980.
23. Pettersson, Olof Petter, *Gamla byar i Vilhelmina, I–IV.* Stockholm–Uppsala 1941–1960. Facsimileutgåva i två band. Umeå 1982. Med en levnadsteckning över författaren av Karl-Hampus Dahlstedt och en bebyggelsehistorisk essä av Magnus Mörner.
24. Thomasson, Lars, *De svenska samerna och renskötseln i Sverige. Bibliografiska anteckningar för åren 1975–1980.* Umeå 1982.

25. *Luleå stift 1904–1981. Församlingar och prästerskap.* Luleå 1982.
26. *Språkhistoria och språkkontakt i Finland och Nord-Skandinavien. Studier tilläggande Tryggve Sköld den 2 november 1982.* Umeå 1982.
27. *Berättelser om samerna i 1600-talets Sverige.* Facsimileutgåva av de s.k. prästrelationerna m.m., först publicerade av K. B. Wiklund 1897–1909. Med företal av Phebe Fjellström och efterskrift av Israel Ruong.
28. Hülphers, Abraham, *Samlingar til en Beskrifning öfwer Norrland.* Första Samlingen om Medelpad, Westerås 1771, samt Fierde Samlingen om Ångermanland, Westerås 1780. Facsimileutgåva utgiven i Umeå 1985. Med en efterskrift av Gösta Berg.
29. Utterström, Gudrun, *Släktnamn. Tillkomst och spridning i norrländska städer.* Umeå 1985.
30. *Litteratur om Västernorrlands län.* En bibliografisk förteckning över litteratur om Ångermanland 1941–1975 och om Medelpad t.o.m. 1975, sammanställd av Ada Marcusson, Umeå 1986.
31. Dahlstedt, Karl-Hampus, *Från Quartier Latin till Grisbacka.* Ett urval artiklar i språkvetenskapliga och andra ämnen samt Karl-Hampus Dahlstedts bibliografi 1936–1986 av Karin Snellman i samarbete med författaren. Umeå 1987.
32. Egerblad, Inez, *Agrara bebyggelseprocesser. Utvecklingen i Norrbottens kustland fram till 1900-talet.* Umeå 1987.
33. Sörlin, Sverker, *Framtidslandet. Debatten om Norrland och naturresurserna under det industriella genombrottet.* Stockholm 1988.
34. Bäcklund, Dan, *I industrisamhällets utkant. Småbrukets omvandling i Lappmarken 1870–1970.* Umeå 1988.
35. Hasselhuhn, Abraham Roland, *Om Skytteanska Scholan i Lycksele Lappmark. Sundsvall 1851.* Facsimileutgåva utgiven i Umeå 1988. Med en efterskrift av Roger Jacobsson.
36. Wikmark, Gunnar, *Edvard Rhén, Lapplandspräst och Upplandsprost.* Umeå 1989.
37. Moritz, Per, *Fjällfolk, Livsmönster och kulturprocesser i Tärna socken under 1800- och 1900-talen.* Umeå 1990.
- 38:A *Människor & föremål. Etnologer om materiell kultur.* Red. av Alf Arvidsson, Kurt Genrup, Roger Jacobsson, Britta Lundgren, Inger Lövkrona. Festskrift till Phebe Fjellström den 30 juni 1990. Stockholm 1990.
- 38:B *Phebe Fjellströms Tryckta skrifter 1952–1990.* En bibliografi sammanställd av Roger Jacobsson. Umeå 1990.

39. Arvidsson, Alf, *Sågarnas sång. Folkligt musicerande i sågverksamhället Holmsund 1850–1980*. Umeå 1991.
40. Liliequist, Marianne, *Nybyggarbarn. Barnuppfostran bland nybyggare i Frostvikens, Vilhelmina och Tärna socknar 1850–1920*. Umeå 1991.
41. Ehrenmalm, Arvid, *Resa Igenom Väster-Norrland Til Åsehle Lappmark, Anställd Uti Julii Månad 1741*. Stockholm 1743. Facsimileutgåva (under utgivning). Med en efterskrift av Roger Jacobsson.
42. Erixon, Per-Olof, *Ett spann över svarta ingentinget. Linjer i Thorsten Jonssons prosakonst*. Stockholm 1994.
43. Olsson, Björn, *Den bildade borgaren. Bildningssträvan och folkbildning i en norrländsk småstad*. Stockholm 1994.
44. Layton, Ian (red.), *Då, nu och sedan. Geografiska uppsatser till minnet av Ingvar Jonsson*. Umeå 1995.
45. Baudou, Evert, *Norrlands forntid – ett historiskt perspektiv*. Umeå 1995.
46. Tedebrand, Lars-Göran, *Strömning och demografi. Familj och hushåll i bottnisk kustbygd 1650–1950*. Umeå 1995.
47. Baudou, Evert (red.), *Att leva vid älven. Åtta forskare om människor och resurser i Lule älvdal*. Bjästa 1996.
48. Jacobsson, Roger och Öquist, Gunnar (red.), *Vetenskapens rymder. Perspektiv och visioner. Forskare reflekterar*. Umeå, Stockholm 1997.
49. Pettersson, Helena, *Från kulturförening till kunglig vetenskapsakademi. Kungliga Skytteanska Samfundet 1956–1967. En översikt*. Umeå 1998.
- 50:A Tedebrand, Lars-Göran, *Historia och demografi. Valda texter samt Lars-Göran Tedebrands tryckta skrifter 1969–1999. En bibliografi*. Umeå 1999.
- 50:B *Lars-Göran Tedebrands tryckta skrifter 1969–1999. En bibliografi*. Sammanställd av Roger Jacobsson. Umeå 1999.
- 50:C *Lars-Göran Tedebrands tryckta skrifter 1999–2004. En bibliografi*. Sammanställd av Roger Jacobsson. Umeå 2004.
51. Mårald, Erland; Nordlund, Christer; Pitkä-Kangas, Lari and Åkerberg, Sofia (eds.), *Nature Improved? Interdisciplinary Essays on Humanity's Relationship With Nature*. Umeå 1999.
52. Öhman, Anders (red.), *"Rötter och rutter". Norrland och den kulturella identiteten*. Umeå 2001.
53. Nordlund, Christer, *Det upphöjda landet. Vetenskapen, landhöjningsfrågan och kartläggningen av Sveriges förflutna, 1860–1930*. Umeå 2001.

- 54:A Linnæus, Carl, *Iter Lapponicum. Lappländska resan 1732*. Vol. I: Dagboken. Utgiven efter handskriften av Algot Hellbom, Sigurd Fries och Roger Jacobsson. Umeå 2003.
- 54:B Linnæus, Carl, *Iter Lapponicum. Lappländska resan 1732*. Vol. II: Kommentardel. Utgiven med kommentarer och register av Ingegerd Fries och Sigurd Fries. Redaktör Roger Jacobsson. Under medverkan av Ingvar Berg, Dan Bäcklund, Phebe Fjellström, C.E. Jarvis, Bengt Jonsell, Tryggve Sköld, och med Linnés egna skrivelser och anteckningar i samband med resan. Umeå 2003.
- 54:C Linnæus, Carl, *Iter Lapponicum. Lappländska resan 1732*. Vol. III: Facsimileutgåva. Utgiven av Roger Jacobsson och Sigurd Fries. Umeå 2005.
55. Nordlund, Christer (red.), *Livsföreställningar. Kultur, samhälle och biovetenskap*. Umeå 2004.
56. Jacobsson, Roger (red.), *Så varför reser Linné? Perspektiv på Iter Lapponicum 1732*. Umeå/Stockholm 2005.
57. Engelmark, Roger; Larsson, Thomas B. och Rathje, Lillian (red.), *En lång historia... Festskrift till Evert Baudou på 80-årsdagen*. Umeå 2005.
58. Mulk, Inga-Maria & Bayliss-Smith, Tim, *Rock Art and Sami Sacred Geography in Badjelánnda, Lapponia, Sweden. Sailing Boats, Anthropomorphs and Reindeer*. Umeå 2006.
59. Grundberg, Leif, *Medeltid i centrum. Europeisering, historieskrivning och kulturarvsbruk i norrländska kulturmiljöer*. Umeå 2006.
60. Frånberg, Per; Sköld, Peter och Axelsson, Per (red.), *Från Lars Thomassons penna. Bibliografiska anteckningar 1956–2006*. Umeå 2007.
61. Lassila, Mauno och Liljenäs, Ingrid (red.), *Med Linné i norr. Förändringar i natur och kultur från 1700-tal till våra dagar*. Umeå 2007.
62. Rosenqvist, Claes, *Artister i norr. Bottnisk och nordnorsk teater och underhållning på 1800-talet*. Umeå 2008.
63. Hansson, Heidi and Lundström, Jan-Erik (eds.), *Looking North. Representations of Sámi in Visual Arts and Literature*. Umeå 2008.
64. Jacobsson, Roger, *Typographic Man: Medielandskap i förändring – Studier i provinsens tryckkultur*. Umeå 2009.
65. Mårald, Erland och Nordlund, Christer (red.), *Kamerajägaren: Stig Wessléns skildringar av naturen och det samiska*. Umeå 2010.
66. Eriksson, Madeleine, *(Re)producing a periphery – popular representations of the Swedish North*. Umeå 2010.

67. Edlund, Lars-Erik, *Morfars karta visar vägen. Ett urval språkvetenskapliga texter 1979–2013. Festskrift tillägnad professor Lars-Erik Edlund på 60-årsdagen den 16 augusti 2013*. Redigerad av Roger Jacobsson. Umeå 2013.
68. Nordin-Hennel, Ingeborg, *Alfhild Agrell – rebell, humorist, berättare*. Umeå 2014.
69. Södergård, Margareta; Burvall, Asta; Nordman, Marianne; Lundmark, Staffan och Lillas, Alice, *Dansminnen: Ungdomsdanserna i Österbotten och Västerbotten från 1940-tal till 1970-tal*, Vasa/Umeå 2015.
70. Lundström, Ulf, *Bebyggelsenamnen i Bureå, Burträsk och Löfvångers socknar jämte studier av huvudleder och nybyggesnamn*. Umeå 2015.
71. Ehrström, Peter & Eriksson. Madeleine (Red.), *Bottniska trästäder*. Vasa/Umeå 2015.
72. Tegengren, Gunilla, *Sverige och Nordlanden. Förvaltning och nordlig expansion 1250-1550*. Göteborg/Umeå 2015.

Distribution:

Original, Umeå: 1–12, 14–22, 24, 26–27, 29–30, 32, 34–37, 38:B,
 41, 44–45, 47, 49, 50:A, 50:B, 50:C, 51, 52, 53, 54:A, 54:B, 54:C, 55, 57, 58,
 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 69, 70, 71, 72

Almqvist & Wiksell International, Stockholm: 13, 39–40

Två Förläggare Bokförlag, Umeå: 23, 28, 31

Luleå stiftsråd, Luleå: 25

Carlsson Bokförlag, Stockholm: 33, 38:A, 42–43, 48, 56, 64

Johan Nordlander-Sällskapet, Umeå: 46

Atrium Förlag, Umeå: 68